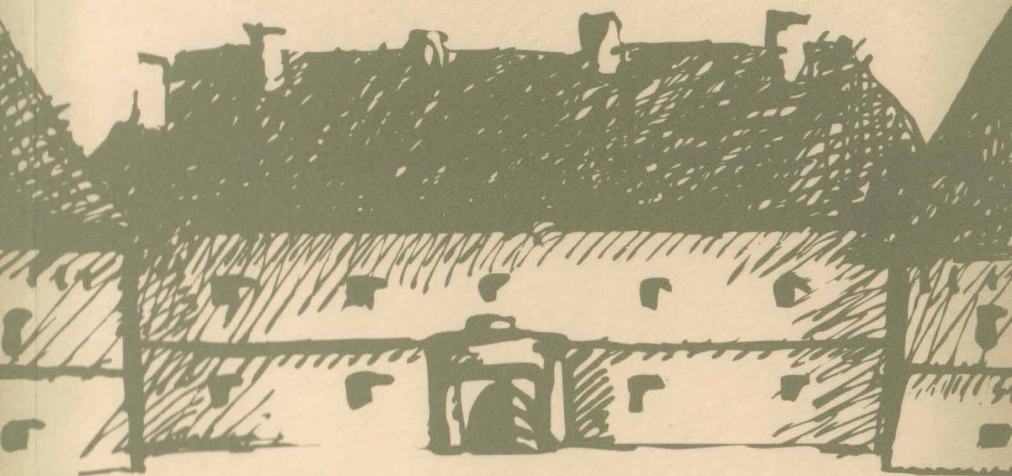

A CSÍKI SZÉKELY MÚZEUM

ÉVKÖNYVE
2005

TÁRSADALOM- ÉS
HUMÁNTUDOMÁNYOK

Csíkszereda 2006

A CSÍKI SZÉKELY MÚZEUM ÉVKÖNYVE 2005

A CSÍKI SZÉKELY MÚZEUM ÉVKÖNYVE 2005

TÁRSADALOM- ÉS HUMÁNTUDOMÁNYOK

CSÍKI SZÉKELY MÚZEUM

CSÍKSZEREDA, 2006

Az Évkönyv megjelenését támogatták:

nka

Nemzeti Kulturális Alapprogram

Nemzeti Kulturális Alapprogram

Illyés Kézalapítvány

PRO PROFESSIONE
ALAPÍTVÁNY

Pro Professione Alapítvány

COMMUNITAS
ALAPÍTVÁNY

Communitas Alapítvány

OTP BANK

OTP Bank Románia

Határon Túli Magyar Tudományos
Ösztöndíj-program

Főszerkesztő: MURÁNYI JÁNOS

A tanulmányokat szakmailag lektorálták:

Dr. MAJDÁN JÁNOS történész, egyetemi docens
Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem (59–82. old.)

Dsc. ÚJVÁRY ZSUZSANNA egyetemi docens
Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történettudományi Intézet és
SZŐCS JÁNOS történész, muzeológus
Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda (83–120. old.)

KEDVES GYULA alezredes, kandidátus
Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest (121–146. old.)

FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN tanársegéd
ELTE Latin nyelvi és irodalmi tanszék (149–232. old.)

Dr. ROZSONDAI MARIANNE osztályvezető
MTA Könyvtára (277–304. old.)

MUCKENHAUPT ERZSÉBET művelődéstörténész-muzeológus
Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda és
KASTALY BEATRIX vegyész-restaurátor (333–352. old.)

GÖRBE KATALIN festőrestaurátor művész, egyetemi docens
Magyar Képzőművészeti Egyetem, Budapest (355–370. old.)

© Csíki Székely Múzeum, 2006

© GYARMATI ZSOLT, 2006

TARTALOM

Előszó.....	11
Foreword.....	12
Prefață.....	13

RÉGÉSZET – TÖRTÉNELEM

BÁRTH JÁNOS: A csíkszentmiklósi havashasználat és a Tatros-völgy korai népessége.....	17
BOTÁR ISTVÁN: A csíkszenttamási Csonkatorony 2003. évi régészeti kutatása.....	37
FERENCZI ISTVÁN: Száz éve született Vasile Pârvan (1982).....	55
GIDÓ CSABA: Vasútvonaltervek és -építkezések Csík vármegyében a dualizmus korában.....	59
NAGY MÁRTA: Egy főúri rangra emelkedett nemes élete: Hidvégi Mikó Ferenc (1585 – 1635).....	83
NÉMETH GYÖRGY: „A hadi készülétek iránt sietőleg rendelkezek.” Gál Sándor ezredes székelyföldi tevékenysége 1849 januárja és májusa között.....	121

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

CZAGÁNY ZSUZSA – MUCKENHAUPT ERZSÉBET – PAPP ÁGNES: Liturgikus és kottás középkori kódextöredékek a csíksomlyói ferences kolostor egykori könyvtárának állományában.....	149
EGYED ÁKOS: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakulásának előzményei.....	233

MEDGYESY-SCHMIKLI NORBERT: „Hány csep vért hullatott edes Jesusotok, / Én mingyárt meg mondom, ide halgassatok!” – A csíksomlyói misztériumdrámák egyik legősibb motívuma	243
RICHTER PÁL: Napja Isten haragjának – egy temetési ének írási emlékei és néphagyományban élő változata.....	259
ROZSONDAI BÉLA: Erdélyiek bejegyzései ifj. Pápai Páriz Ferenc Emlékkönyvében.....	277
SZŐCS JÁNOS: A csíksomlyói gimnázium kisiskolája, elemi tagozata.....	305

MŰTÁRGYVÉDELEM

BENEDEK ÉVA: A Mikházi Ferences Templomban megtalált könyvek konzerválása.....	333
MARA ZSUZSANNA: Egy 18. századi fülkés barokk szobor restaurálása. – Szent Anna tanítja a gyermek Máriát.....	355

SZEMLE

FERENCZI ISTVÁN: Vallomás a magyar nyelv tudományos írásokban való használatáról. Részlet Ferenczi István doktori értekezése előszavából (1947).....	373
SZŐCS JÁNOS – GYARMATI ZSOLT: Új szelek és régi reflexek a mai székelyföldi román történetírásban. (Livi Boar: <i>A csík-, gyergyó- és kászsónszéki románok a XIX. században</i>)	377
GYARMATI ZSOLT: A Csíki Székely Múzeum két esztendeje: 2004–2005 Kiállítások – rendezvények – kiadványok	391
A kötet szerzői	395

CONTENTS

Előszó.....	11
Foreword	12
Prefață	13

ARCHEOLOGY - HISTORY

BÁRTH JÁNOS: The use of the snow-covered mountains from Nicoleşti and the early population of Trotuș valley.....	17
BOTÁR ISTVÁN: The archaeological research of the Csonkatorony of Tomești in 2003.....	37
FERENCZI ISTVÁN: The centenary of Vasile Pârvan's birth (1982)	55
GIDÓ CSABA: Railway line plans and constructions in Ciuc county in the period of dualism	59
NAGY MÁRTA: The life of a noble who rised to eminence: Ferenc Hidvégi Mikó (1585 - 1635)	83
NÉMETH GYÖRGY: 'I dispose hastily about the martial readiness.' Colonel Sándor Gál's activity in Transsylvania between January and May 1849.....	121

HISTORY OF CULTURE

CZAGÁNY ZSUZSA - MUCKENHAUPT ERZSÉBET - PAPP ÁGNES: Medieval notated liturgical fragments from the collection of the Franciscan Cloister at Csíksomlyó.....	149
EGYED ÁKOS: Preliminaries of the Formation of the Transylvanian Museum Association	233

MEDGYESY-SCHMIKLI NORBERT: One of the most ancient motives of the mystery plays of Csíksomlyó.....	243
RICHTER PÁL: Dies Irae - written sources and folk variants of a funeral hymn.....	259
ROZSONDAI BÉLA: Transylvanian persons in the album amicorum of Ferenc Pápai Páriz Jr.....	277
SZŐCS JÁNOS: The primary section of the grammar school from Şumuleu Ciuc.....	305

RESTORATION OF WORKS OF ART

BENEDEK ÉVA: Conservation of the books found in the Franciscan Monastery Mikháza / Călugăreni in Mureş county	333
MARA ZSUZSANNA: Conservation and restoration of a baroque sculpture group with niche, 18 th century. „Saint Anne teaching the Child Mary”.....	355

ACTIVITY OF THE MUSEUM

FERENCZI ISTVÁN: About using hungarian language in scientific publications (1947).....	373
SZŐCS JÁNOS-GYARMATI ZSOLT: Wind of changes and old reflexes in the contemporary Romanian historiography of Szekler land. (Liviu Boar: Românii din scaunele Ciuc, Giurgeu şi Casin în secolul al XIX-lea)	377
GYARMATI ZSOLT: The Szekler Museum of Csík in 2004-2005 Exhibitions - programmes - publications	391

CUPRINS

Előszó.....	11
Foreword.....	12
Prefață.....	13

ARHEOLOGIE – ISTORIE

BÁRTH JÁNOS: Uzul zonelor alpine din comuna Nicoleşti-Ciuc și populația timpurie a Văii Trotușului.....	17
BOTÁR ISTVÁN: Cercetarea arheologică al Turnului Ciuntit din Tomești în anul 2003	37
FERENCZI ISTVÁN: Centenariul nașterii lui Vasile Pârvan (1982).....	55
GIDÓ CSABA: Proiecte și construcții de căi ferate în comitatul Ciuc în perioada dualismului Austro – Ungar	59
NAGY MÁRTA: Viața unui nemeș ridicat în rândul marii nobilimi: Mikó Ferenc de Hăghig (1585 - 1635).....	83
NÉMETH GYÖRGY: „În privința pregătirilor de luptă voi dispune cu grabă.” Activitatea în Transilvania a colonelului Sándor Gál între ianuarie și mai 1849.....	121

ISTORIA CULTURII

CZAGÁNY ZSUZSA – MUCKENHAUPT ERZSÉBET – PAPP ÁGNES: Fragmente de codice medievale liturgic notație muzicală în colecția bibliotecii Mănăstirii Franciscane din Șumuleu-Ciuc	149
EGYED ÁKOS: Antecedentele fondării Asociației Muzeului Transilvan	233

MEDGYESY-SCHMIKLI NORBERT: Unul din cele mai vechi motive ale misterilor dramatice de la Șumuleu-Ciuc	243
RICHTER PÁL: Dies Irae - monumentele scrise și variantele în tradiția populară ale unui imn funeral	259
ROZSONDAI BÉLA: Însemnări ale unor personalități transilvănene în albumul lui Ferenc Pápai Páriz junior	277
SZŐCS JÁNOS: „Școala mică”, elementară a gimnaziului de la Șumuleu-Ciuc	305

RESTAURAREA OBIECTELOR DE MUZEU

BENEDEK ÉVA: Conservarea cărților descoperite în Mănăstirea franciscană Călugăreni / Mikháza din județul Mureș.....	333
MARA ZSUZSANNA: Conservarea și restaurarea unui grup statuar cu nișă, în stil baroc, din secolul al 18-lea. „Sfânta Ana învățând-o pe Maria înțelepciunea Sfințelor Cărti”	355

ACTIVITATE MUZEALĂ

FERENCZI ISTVÁN: Despre folosirea limbii maghiare în lucrările științifice (1947)	373
SZŐCS JÁNOS-GYARMATI ZSOLT: Adieri noi, reflexe vechi în istoriografia românească de azi din Secuime. (Liviu Boar: Românii din scaunele Ciuc, Giurgeu și Casin în secolul al XIX-lea)	377
GYARMATI ZSOLT: Muzeul Secuiesc al Ciucului în 2004-05 Expoziții - manifestări - publicații.....	391
Autorii volumului.....	395

KÖSZÖNTJÜK AZ OLVASÓT!

Kiadványunk első, 2004-es megjelenése után örömmel nyújtjuk át a *Csíki Székely Múzeum Évkönyve* második kiadásának két kötetét. Amit a kezdetekkor reméltünk, most már megvalósulni látszik: sikerül hagyománnyá tennünk az évkönyv évenkénti megjelentetését, idővel sorozattá fejlesztve azt.

A sorozatok elé természetes módon állítható alapkövetelmény, hogy az egyes megjelenések legalább azonos színvonalon mozogjanak, persze még jobb, ha egyre emelkedő szintet ütnek meg. A 2004-es első évkönyv – mint minden kezdet – hiányosságokat mutatott, mind tartalmi, mind formai tekintetben. De kedvező fogadtatása – a velejáró javító szándékú észrevételekkel együtt – továbblépésre ösztönzött. Magától értődő célunk a második kiadás előkészítése folyamán a gyerekcipőből való kilépés volt. Tematikus szerkezeti egységekbe tagoltuk a kéziratokat, gazdagabb tartalomra törekedtünk megtartva az igényes kivitelezést: az Olvasó döntse el, mennyiben sikerült ez. Az is világos számunkra, hogy ez a két kötet is lehetett volna tartalmasabb, anyagában változatosabb – fájó pont a néprajzi tárgyú írások hiánya.

A kiadó által felkért szerzők zömmel készségesen bocsátották rendelkezésünkre tanulmányaikat, amit ez úton is köszönettel nyugtázunk. Az egyetlen megkötésünk az volt, hogy a dolgozatok tárgya kapcsolódjék Csíkszékhez, a székelységhez, vagy tágítva a kört: Erdélyhez. A különböző szakterületek eltérő tárgyalási sajátosságai (hivatkozások, irodalom, jegyzetek, mellékletek stb.) okán továbbra is indokoltnak láttuk a társadalomtudományi, illetve a természettudományi írások különálló kötetekben való közreadását. Ezen túlmenően mégis arra törekedtünk, hogy a két kötetnek – kölcsönös kompromisszumok árán – közös arculatot biztosítsunk. Megelégedésünkre fog szolgálni, ha az Olvasó méltányolja abbéli igyekezetünket, hogy szakmailag értékes dolgozatokat, figyelmesen gondozott szöveget, igényes nyomdai kivitelezésű munkát tegyünk asztalára.

Természetesen 2006-os évkönyvünkkel a mostani teljesítményt is szeretnénk meghaladni: ebben továbbra is számítunk a jelen két kötet szerzőinek – és magától értődően újabb munkatársak – jövőbeli közreműködésére és segítségére.

GYARMATI ZSOLT,
a Csíki Székely Múzeum igazgatója

MURÁNYI JÁNOS
főszerkesztő

WELCOME, DEAR READER!

After the first publication from 2004, we are pleased to hand over the two volumes of the second publication of *Ciuc Szekler Museum's Yearbook*. Our hopes from the beginning seem to be fulfilled: we succeeded in publishing the yearbook regularly every year, in developing it into a serial publication.

Our basic requirement is the equivalent value level of the publications, or, of course, they may raise to a higher level. The yearbook of 2004 had - like every beginning - some shortcomings both formal and contentual. But the favourable reception together with the benevolent remarks made us step forward. Our natural aim for the second publication was to grow up to a higher standard. We arranged the manuscripts into thematic structures, aspired to richer content and kept the exacting execution: the Reader should decide how much we succeeded in reaching our aims. It is clear for us as well that these two volumes could have been richer in content. We also miss the ethnographical publications in the yearbook.

A high number of authors requested by the publisher readily agreed with putting their study at our disposal and we would like to thank them in this way. The only specification was that the subject of the studies should be connected with Ciuc / Csík region, with the Szeklers or enlarging the circle: with Transylvania. Because of the different ways of presentation of the various fields of research (references, literature, notes, supplements etc.) we continuously see the publication of the studies in the two volumes, sociologic and natural science, justified. What is more, we wanted to assure the two volumes, through mutual compromises, a common aspect. We will be satisfied if the Reader appreciates the valuable studies, the carefully written text and the exacting printing.

Of course, we would like to rise above our accomplishment in 2006, and in this way we continuously count on the help of the present two volumes' authors and on new collaborators in the future.

ZSOLT GYARMATI
manager of the Csík Szekler Museum

JÁNOS MURÁNYI
editor-in-chief

LECTORI SALUTEM!

După prima apariție (în 2004) a publicației noastre, înmânăm cu bucurie cele două volume ale noii ediții a *Anuarului Muzeului Secuiesc al Ciucului*. Ceea ce la început părea doar o speranță, începe să prindă contur: să creem prin apariția anuală a anuarului tradiția unei serii de publicații științifice veritabile.

Cerința fundamentală ce se ridică în fața seriilor de acest gen, este ca fiecare apariție să atingă cel puțin nivelul celei precedente, firește e de preferat să-l și depășească. Primul anuar din 2004 – ca orice început – prezenta unele lacune, atât prin conținut, cât și prin formă. Dar primirea sa favorabilă – însoțită de observații binevoitoare – ne-a îndemnat să stăruim în inițiativa noastră. În cursul pregătirii celei de-a doua ediții ne-am propus să eliminăm pe cât este posibil aceste deficiențe. Studiile au fost clasificate în capitole tematice, am râvnit la un conținut mai bogat, păstrând aceeași prezentare exigentă: rămâne ca Cititorul să decidă în ce măsură am reușit. Suntem conștienți de faptul că și aceste două volume ar fi putut să fie mai consistente și tematic mai variate – nu putem decât regreta lipsa unor studii etnografice.

La rugămintea editorului autorii ne-au pus la dispoziție cu solitudine lucrările lor, fapt pentru care le aducem și pe această cale mulțumirile noastre. Singura condiție a fost ca din punct de vedere tematic studiile să abordeze fenomene din zona Ciucului, din Secuime sau lărgind orizontul: din Ardeal. Trăsăturile specifice ale diferitelor domenii (referințele, bibliografiile, sistemul de adnotare, anexele etc.) justifică decizia de a include în volume separate studiile de științe sociale, respectiv cele de științele naturii. Dincolo de aceste diferențe, ne-am străduit ca – făcând unele compromisuri bilaterale – cele două volume să primească totuși o înfățișare comună. Va fi spre satisfacția noastră dacă Cititorul va aprecia intenția redactorilor de a așeza pe masă studii de o reală valoare științifică, texte migălos îngrijite, volume cu o execuție tipografică exigentă.

Firește, cu ocazia editării anuarului din 2006 dorim să depășim și prezenta performanță – muncă în care contăm și în viitor pe contribuția autorilor din cele două volume, și bineînțeles pe cea a unor noi colaboratori.

GYARMATI ZSOLT,
directorul Muzeului Secuiesc al Ciucului

MURÁNYI JÁNOS
redactor șef

RÉGÉSZET - TÖRTÉNELEM

ARCHEOLOGY - HISTORY

ARHEOLOGIE - ISTORIE

BÁRTH JÁNOS

A CSÍKSZENTMIKLÓSI HAVASHASZNÁLAT ÉS A TATROS-VÖLGY KORAI NÉPESSÉGE

Abstract: [The use of the snow-covered mountains from Nicoleşti and the early population of Trotuş valley] The Hungarians from Ghimeş live in the Trotuş valley, in the southern part of Transylvania. Through their folk-poetry and folk art they made a very good reputation among Hungarians from Hungary and Transylvania. This famous ethnic group does not live in historic villages but in widely scattered houses. A part of these houses were situated in the vicinity of the road that leads to Moldova in village-like streets in the 20th century. The forefathers of the people from Ghimeş immigrated gradually from the Szekler-land and Moldova into the forests of Trotuş valley, where they rented the snow-covered mountains from their owners. Questions like settling down, landscape-forming, legal relations from Ghimeş and a lot of other questions are still waiting to be properly cleared by a scientific research. The present publication reports about some facts from ecclesiastical archives dating from the 18th century to help us in studying the Szekler villages' use of snow-covered mountains from Ghimeş, as well as the history of the settlement and population. These hungarian texts, dating from the 18th century originate from the following sources: church resolutions, accounts, lists of possession, divorce proceedings and cases relating to property.

Rezumat: [Uzul zonelor alpine din comuna Nicoleşti-Ciuc și populația timpurie a Văii Trotuşului] În partea orientală a Transilvaniei, pe valea Trotuşului, printre munți înalți trăiesc maghiarii din Ghimeş, care și-au dobândit un renume binemeritat datorită poeziei și artei lor populare în rândul maghiarimii din bazinul carpatic. Acest grup etnic trăiește nu în sate compacte ci în case răzlețe, din care o parte, cele așezate în apropierea drumului ce trece în Moldova, în secolul al 20-lea s-au concentrat în așezări cu strade, de tip sat. Strămoșii populației locale s-au infiltrat încetul cu încetul, în mai multe trepte din părțile Secuimii și ale Moldovei în pădurile din valea Trotuşului, unde au încheiat contracte de mandatari cu proprietarii pădurilor alpine. Multe probleme ale așezării, transformării cadrului natural și ale relațiilor juridice așteaptă să fie elucidate de cercetarea științifică. În lucrarea prezentă sunt publicate date culese din arhive bisericești, cu scopul de a înlesni cunoașterea modului de utilizare și exploatare a zonelor alpine de către obștile sătești secuiești, respectiv de a contribui la istoricul așezărilor și aspectelor demografice din Valea Ghimeşului.

Textele maghiare din secolul al 18-lea care sunt citate provin din următoarele genuri de sursă: hotărâri parohiale, dări de seamă parohiale, liste de posesiuni, proceduri de divorț și acte de proprietate.

Bevezetés

A csíkszentmihályi egyházközség, régies erdélyi nevén: a csíkszentmihályi megye¹ a 18. században három falu: Csíkszentmihály, Csíkszépvíz és Csíkborszova római katolikus népét fogta össze egy egyházi közösségbe. Csíkszentmihály megyéje, néhány más csíkszéki megyéhez hasonlóan² nagy kiterjedésű havasi birtokokkal rendelkezett. A *megye havasai* nagyjából arra a területre estek, amelyet az újkorban Gyimes-nek nevezünk. Következésképp, azok a levéltári iratok, amelyekben a csíkszentmihályi megye havasairól esik szó, nem csak Csíkszentmihály, Szépvíz és Borszova havashasználatát villantják fel, hanem a gyimesi tájtalakításról, a Tatros-völgyi erdőirtásokról, a gyimesi szórványtelepülés kialakulásáról és a Gyimes patak völgyeinek korai népességéről is hírt adnak. Fontos havashasználati és népesedéstörténeti információkat tartalmaznak többek között a megyebírói számadások, a megye javait számba vevő kimutatások, a megyeszéke határozatai és a különböző perbeli vallomások. Alábbiakban ezekből az adatokból közlök egy csokorra valót.

A megye határozatai

A csíkszentmihályi megye határozatainak³ gyűjteményével egy másik tanulmányomban kívánok bővebben foglalkozni. Itt csak néhány gyimesi vonatkozású szövegrészletet idézek.

„Anno 1627 10-ma X-bris lévén ilyen végzése Szent Miklós Megyéjének, hogy valaki a' Megye híre nélkül s akarattya ellen az Megye Havasiba vagy erdeibe bé hozna idegen marhát, tizenkét forinton maradjon, és semminemű Törvénybeli remediummal ellene ne álhasson, csak mingyárt meg vehesse azon az emberen a' Megye, sőt valaki a Megye Havassi iránt törvénykezik, a' Megye Székiből ki ne mehessen a Székre, minek előtte a' tizen két forintot le tézi a' Megyének, ha más Megyébe laknék is és birodalma volna Határunkban. Ezen

¹ A megye szó 'egyházközség' jelentésére: IMREH István: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest, 1983. 99 - 120. - BÁRTH János: *Az erdélyi egyházközség: a megye. = Autonóm közösségek a magyar történelemben*. Szerk. BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet. Kiskunfélegyháza, 2003. 211 - 220.

² BÁRTH János: *Úz-völgyi magyarok*. Kecskemét, 2004. 42 - 76.

³ Gyulafehérvári Érseki Levéltár. (A továbbiakban: GYÉL) Püspöki Hivatal Iratai. (A továbbiakban: PHI) 1747/56. - Az 1627. évi végzést egy csíkszentmihályi plébániai példány alapján közölte: SZŐCS János: *Három csíki falutörvény. = A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2004. I. Társadalom- és humántudományok*. Csíkszereda, 2004. 73 - 121.

egész megye meg edgyezett. IMRE János, JÁNOS Imre, GORZÓ Márton, ABOS Pál Megye Bírái fide nostra audiante.”

(1627. december 10.)

„...arra köték magokat mind az három falu, Szépvíz, Szent Miklós és Borsova, hogy azon Megye nevezete alatt lévő Havasok proventusinak Dézmáját vagy tizedit successivis temporibus perpetuis az Templom építésére adgyák és tartoznak adni...”

(1717. április 9.)

„Mint litigál Szép Vízi Csutak Péter megye bírása tertió se Szent Miklósi FERENCZ Miklóssal és Borsovai BALOG Ferenczel ut Ak penes admonitionem ad tertium holmi olá és magyar sellérekkel, úgy mint JAKAB Jánossal, BUKOR Alával, FARKAS Istvánnal, KICSID Mikolával, BARTOS Mártonnal, PETRÁS Istvánnal és PETRÁS Lászlóval, állítván ellenek, mint Ik ellen, hogy ezen Szent Miklós Megyéjében idegen emberek lévén, edgyik faluban sem lakván, mégis a Megye tilalmas erdeit vágták, rontották az juhoknak, az melyen az Megyéből el küldött emberek az factumon rajta kapták és minden juhokat bé hozták, ideo azt kívánnyá az Actor, hogy minden marhájukat oda vesszések és magok dijjakon változzanak!” – a megye végzéséből – „...minthogy az constál, hogy idegen emberek, faluban nem laknak, az Megye faluiban edgyikben is, falut nem őriznek, semmit nem contribuálnak...”

(1716. március 2.)

„Szent Miklósi ORBÁN Antal, mint megye bírása ... proclamáltatá ... Szép Vizen lakó KERÉKES Györgyöt fiával edgyütt, állítván ellenek, hogy Búvó nevű helyben Madék Sorkán makkos erdejek lévén, melyre potentióse juhait hajtatta, makkos fájokban száz harminczat le vágatott.”

(1725. március 16.)

„Az mint bé hozták volt Fel Csík Széki Szent Mihályi Nemzetes SÁNDOR Pál uram KORRUGA Chirilla jobbágyának salvo honore négy tulkát Csükes nevű helyből holmi termő fáknak le vágásáért, ezen dolgában interponálná ... Nemzetes Sándor Pál Uram magát az becsületes Megye előtt alkalom szerint vivé végbe fellyebb meg írt jobbágyának dolgát, úgy, hogy igire az eő kegyelme jobbágya az becsületes Megyének 10 magyar forintokat az maga cselekedetiért, kezesül adá a becsületes Megyének Pünkösöd sokadalmáig az fellyeb meg írt 10 Magyar forintokért Szép Vízi CSUTAK Lászlót ea conditione, hogy semmi törvénybéli remadiummal ne élhessen, ha pedig élni találna, a becsületes Megye minden pretensioját meg vehesse rajta.”

(1725. március 25.)

„Meg szállítá Borsovai BARRABÁS Pál mint Megye bírása ... Fel Csík Széki Szent Miklósi BALOGH Ferenczet és KOÓS Thamást holmi Megye jószágának el foglalásáért, mely vagyon baya vesze büttün in Vicinitate az Ország úttya, mellyet potentia mediante birtanak cirtiter két vagy három esztendőül fogvást, mint hogy az Ik magokis nem tagadgyák, hogy el nem foglalták volna, mivel az megye erdejéből pusztították, állítván azt és szabadosnak akarván tartani magok jószágok körül az erdőt, mint hogy iteratis vicibus meg vallyák magok jószágok körül való erdőt Megyéjének lenni, más uttal örökösöknek lenni” - a megye végzéséből - „mivel eczer örökösnek, másszor megyéjének vallották ... az jószágot remitállyák az megye keziben”.

(1726. március 8.)

„...ennek előtte circiter hét vagy nyolcz esztendővel Tekintetes Nemzetes BOROS Ferentz Uram szegény Megyénknek a Gyimesben a Czikó telekin alol ugyan az ő kegyelme vicinitássában tiszta makkos erdőkből aláhok által tisztult helyüinköt meg kaszáltatta, az melyet az becsületes Megye, mint nagy kárát, nem patíálhatván az rendit kit vízbe hánt, kit el égetett, annak utána négy vagy öt esztendeig pacifica possessiojába volt a becsületes megyének, kihez képest most ismét a' becsületes Megye pro hoc Anno 747 adta volt Borsovai BALOGH Ferencznek több társaival edgyütt azon helyét annualis fizetésért, melynek is dézmája a' Templomé, mostan ... Tekintetes Nemzetes Boros Ferentz úr ő kegyelme azon helyről circiter 30 szekér szénájokat el vitette azon becsületes embereknek, kik is már a becsületes Megyén keresik károkat!”

(1747. november 21.)

A visitatió

A Gyulafehérvári Érseki Levéltár 1797. évi szentszéki iratainak egyik Csík-szentmiklósi vonatkozású peréhez másolatban mellékeltek egy korábbi csík-szentmiklósi egyházlátogatási jegyzőkönyvet, amely valószínűleg 1747-ben készült.⁴ A *visitatio* jegyzőkönyvének végén a *visitator* falvanként név szerint fel-

⁴ GYÉL. Szentszéki iratok. 1797. (17. doboz.) - A *visitatio* hátlapjára írt iratkezelői dátumok főként félrevezetőek. Fontos körülmény, hogy a csík-szentmiklósi egyház vizitálását Kastal János gyulafehérvári nagyprépost végezte, aki 1752-ben már meghalt. A *visitatio* idején az 56 éves Ambrus Mihály töltötte be Csík-szentmiklós megyéjében a plébánosi tisztséget. A *visitatio* után bizonyára elhelyezték, mert 1753-ban Gyergyóremete plébánosaként írták össze. (GYÉL. PHI. 54/1753.) Az egyházlátogatásra Klobusiczky Ferenc püspöksége alatt került sor, aki 1741 (1743) és 1748 között volt erdélyi püspök. Mindebből következik, hogy a kánoni látogatás jegyzőkönyve (1748) után nem keletkezhetett. Keletkezési idejeként az 1747-es év valószí-

sorolta Csíkszentmiklós megyéjének római katolikus családfőit a családok lélekszámával együtt. A kimutatás szerint Csíkszentmiklós megyéje területén 114 családban 670 személy élt. Csíkszentmiklós faluban lakott 34 család 191 lélekkel, Borzován 18 család 126 lélekkel, Szépvízen 51 család 290 lélekkel. A hiányzó 11 család és 63 lélek a gyimesi Lok területén tanyázott szétszórt hajlékokban. A három falu családfőinek felsorolása után ugyanis a latin nyelvű visitatió végén a következő jobbra magyar szöveg olvasható:

„Gyimes Lokon lakó moldovai magyarok

RAB János (3), FÁBIÁN Péter (6), FEKETE Mihály (5), RAB György (6), RAB Péter (2), FEKETE János (7), TANKÓ György (9), TURBULY Mátyás (5), ANTAL János (6), TANKÓ Péter (7), DÁVID György (7).

Summa Moldaviensium 63”.

Megyebírói számadások

A csíkszentmiklósi templom számadásaiban, más néven a csíkszentmiklósi megyebírói számadásokban⁵ rendszerint szerepelnek olyan tételek, amelyek a havashasználattal, a gyimesi jövedelmekkel, a gyimesi hegyi tanyák lakóinak *taxáival* kapcsolatosak. Alábbiakban idézek efféle bejegyzéseket a 18. század végéről, az 1785 és 1799 közötti évekből.

1787. Bevételek

„A Gyimesloki helyekért való taxák”. 156 magyar forint 79 pénz.

1787. Kiadások

„Három embernek a Loki taxák fel szedéséért”. 3 mft. 84 pénz.

1788. Bevételek

„Gyimes-Loki jövedelem”. 163 mft. 29 pénz.

1788. Kiadások

„Taxa hajtásért és szokás szerént a 4 Vicze Megye Bírának”. 5 mft. 92 pénz.

1790. Bevételek

„A Gyimes Loki jövedelem”. 121 mft. 36 pénz.

1790. Kiadások

„A Vicze Megye Bírának taxa szedésért és a Prokátornak” 16 mft. 58 pénz.

1791. Bevételek

---

nűsíthető, amikor az erdélyi püspökség területén más falvakat is visitáltak. (GYÉL Vis. Can. 1747: 1. doboz.).

⁵ Az 1785–1793 közötti számadások lelőhelye: GYÉL. Szentszéki iratok, 1792. 11. doboz. Felcsiki megyebírói számadások. Az 1795–1799 közötti számadások lelőhelye: GYÉL. Plébániai számadások. 1. doboz. Csíkszentmiklós.

„A loki Bükkösben tett károkért való büntetés” 110 mft.

„A Gyimes Loki jövedelem” 154 mft.

„Hidegség Torkáért és Áldomás nevű helyért való árenda”. 132 mft.

1791. Kiadások

„A Gyimesben a Bátori Ház eránt való processura és ugyan annak brachi-
ummal való el pusztítására”. 56 mft. 43 pénz.

1792. Bevételek

„Gyimes Loki jövedelem” 258 mft. 51 pénz.

1792. Kiadások

„A Gyimesloki Kortsma házra” 13 mft. 20 pénz.

„Tarhavas iránt pere lévén a Templomnak, Regiusoknak és tartásukra 3
nap” 6 mft. 28 pénz.

„Gerendus Havassa iránt határ járásért és esketésért” 6 mft. 86 pénz.

„Taxa hajtásért 5 embernek 5 napra” 6 mft.

1793. Bevételek

„A Hidegség mellett el adott erdőtskéért” 5mft.

1795. Kiadások

„Két renden a' Megye Bírák jártak a' Gyimes Lokára proventus gyűjteni
és a tilalmas Bükkön vizgálni, azon két rendbéli nap számokra és inter-
tentiojokra fizettem”. 7 mft. 88 pénz.

„Mint hogy a' Megye jószágain való épületeknek jobbítására költségeket
tettem, onnan vagyon, hogy a régi eleink midőn a' Loki helységeknek
jövedelmeit az Ecléziának conserálták volna és üdövel mostani Püs-
pök Urunk eő Excellentiája is meg erősítette volna, olly feltétel alatt ad-
ták és adgyuk, hogy a' mi a Megye jószágain fogyatkozások esnek és
Pénzzel építtetnék, azon Pénz adattassék a' fellyebb irt jövedelmekből,
hogy a' nép ne kényszerítessék a' maga erszényéből fizetni”.

1796. Bevételek

„A templomnak Gyimes Lokán lévő Poroventussai mind együtt” 244 mft.
30 pénz.

1797. Bevételek

„Az Oltár építésére a' három falu, Szépvíz, Szent Miklós és Borsova a'
Templom számára 4 Esztendeig Farkas Havasa nevezetű helységet en-
gedték, ezért percipiáltam”. 400 mft.

„Item a' Gyimesi Kortsomájért 10 Esztendőre Percipiáltam”. 400 mft.

„Pro Anno 1797 a' Templomnak Gyimes Lokán lévő jószágairól bé jövő
proventus percipiáltam”. 162 mft. 46 pénz.

1797. Kiadások

„Mikor a Templom Kortsomáját és Farkas Havassát el adtuk, egy Regius-
nak Diariumáért és intertentiójáért fizettem”. 1 mft. 60 pénz.

„A Gyimes Lokára egyszer bé járván három Megye Bírák, három napra napszámért és intertentióért”. 3 mft. 36 pénz.

1798. Kiadások

„A Gyimesi Korcsoma háznak toldásáért, fedéséért, padolásáért, tapasztásával edgyütt”. 17 mft. 8 pénz.

„Ugyancsak a Gyimesi Korcsomán kőből építettett pinczéért”. 27mft. 48 pénz.

1799. Kiadások

„Adtam a négy Vicze Megye Bíráknak az május kezdetin Lokra járásukért magammal edgyütt holmi Contraversiáknak el igazításáért, egynek egynek napszámja 24 pénz, mely mind edgyütt téssen”. 3 mft. 60 pénz.

„Ha nem akkori járásunkbéli három napi Intententióért 5 személyekre” 1 mft. 2 pénz.

„Júliusban a' Bükkben való járásukért, midőn Biszerika helyet adtunk az ottan lévő lakosoknak, három Vicze Megye Bíráknak adtam két napokra” 1 mft. 48 pénz.

„Most novembernek kezdetin négy napokra Taxa szedni járván negyed magammal a' Gyimes Lokára fizettem napszámot” 3 mft. 84 pénz.
„Ugyan akkori intertentiókért”. 78 pénz.

Egy gyimesi házassági per tanulságai

1762-ben egy gyimesi házassági per került a gyulafehérvári püspöki szent-szék elé.⁶ A perben szereplő gyimesi házaspár tíz évi együttélés után el akart válni, mert kiderült, hogy a férj kezdettől fogva alkalmatlan volt a házasságra. A férfit BARABÁS Istvánnak, feleségét PUSZTINA Erzsébetnek hívták. Az asszony neve a Moldvai Pusztina falu nevét idézi. A férfiről pedig ki is derült, hogy házasságkötéskor Moldvában lakott az anyja.

A házaspár a per idején a csíkszelvényi nemes BOCSKOR Mihály jobbágyának számított. A gyimesi Lok területén lakott, közelebről a Nyíres nevű határ-részen. Házasságkötésük idején valószínűleg ágrólszakadt házatlan zsellérek voltak, mivel lakodalmukat is más gyimesi jobbágy házában tartották, illetve később is évekig más házában laktak és más gazdánál szolgáltak.

A NÉMETHY István csíkszentmihályi plébános által vezetett tanúvallatás először azt próbálta tisztázni, hogy a férj, Barabás István valóban impotens-e, vagyis *tehetetlen-e a testi közöskedésre*. A szóhasználatra való tekintettel érde-
mes idéznünk a három kérdés egyikét: „Tudgya-é a' tanú bizonyosan Tatros Lokán lakó Barabás István nevű Csángó Pusztina Erzsébetet hogy Anya Szent

⁶ GYÉL. PHI 46/1763. (17. doboz).

Egyház törvénye szerint feleségül házas társának el vette, már ennek előtte tíz esztendővel?”

A tanúk rendre bizonygatták, hogy Barabás István valóban impotens. A nyolcadik tanú azután véletlenül vagy készakarva elszólta magát. Arról beszélt, hogy Barabás István és Pusztina Erzsébet között *atyafiságos rokon*i kapcsolat van. Ettől kezdve nagy fordulatot vett a vallatás. A vallató pap új kérdéseket fogalmazott meg. Arra volt kíváncsi, hogy a házaspár milyen fokú rokonok. Ezután hat tanú ontotta a házaspár családtörténeti adatait. Sajnos, a vallomásokban emlegetett személyek nem köthetők helyhez. A fent említett moldvai vonatkozások miatt talán Moldvával hozhatók kapcsolatba. Figyelemre méltó azonban, hogy a megidézett gyimesi tanúk ismerték őket, sőt esetenként rokon*i* kapcsolatban álltak velük. Következésképp, a házaspár felmenői és a gyimesi tanúk egyaránt olyan népeséget képviseltek, amelyik a gyimesi és a moldvai tájon is otthon érezte magát. Mindkét területen járt-kelt, dolgozott, lakott, többször ki- és beköltözött.

Alábbiakban egyenként felsorolom a per tanúit, mivel a Tatros-völgy korai csángó lakosait tisztelhetjük bennük. Nevüket, személyi adataikat a jegyzőkönyv írója a kor szokása szerint latinul vetette papírra. Ezeket a bemutatásokat itt magyar fordításban végzem el. A vallomásokat annak idején magyarul írták. A tanúk gyimesi településnéprajzi és népesedéstörténeti témájú érdemi kijelentéseit szó szerint idézve közlöm.

Első vallatás

1. Tanú. GÁBOR György, a méltóságos APOR família jobbágya, a Nyíresnek nevezett helyen tartózkodik, 45 éves.

„...Barabás István ... Pusztina Erzsébetet ennek előtte tíz vagy tizenegy esztendővel házas társának elvette, s magam is ottan voltam RACZA Illésnél vacsorán, a' kinek házához vitte vala Barabás István Pusztina Erzsébetet, mivel magának háza nem volt”.

„...Házasságok után nállom is lakának négy esztendőig...”

2. Tanú. TANKÓ János idősebb, nemes illyefalvi BIÁLIS Elek úr jobbágya, 54 éves, a Küpüs kút nevű helyen tartózkodik.

„... Barabás István elvette Pusztina Erzsébetet hűtős társul, mivel az hűtlésen ottan voltam...”

3. Tanú. TANKÓ János ifjabb, nemes illyefalvi Biális Elek úr jobbágya, 28 éves, a Határ-patak néven emlegetett helyen tartózkodik. –
4. Tanú. TANKÓ Péter ifjabb, nemes illyefalvi Biális Elek úr jobbágya, 20 éves.
5. Tanú. BILIBÓK János, nemes illyefalvi Biális Elek úr jobbágya, 19 éves. –
6. Tanú. GÁBOR János, a méltóságos Apor família jobbágya, 40 éves, a Nyíres nevezetű helyen tartózkodik.

„Én házasságokat az Utrumban feltett személyeknek jól tudom, a lakodalmokban voltam, melyis volt tíz vagy tizen egy esztendőkkel ennek előtte ... Házassága után engemet is szolgált három esztendeig...”

7. Tanú. RACZA Illés (Éliás), nemes illyefalvi Biális Elek úr jobbágya, 55 éves, a Nyíres nevezetű helyen tartózkodik.

„Házasságokat tudom a' nevezett személyeknek, mivel István a' menyasszonyt a' házamhoz hozá, és a lakodalom is nálam mene végbe.”

8. Tanú. JAKAB Erzsébet, özvegyasszony, néhai JÁNÓ János özvegye, a csíkszépvízi IMBRE Péter primipilus jobbágya, 56 éves, a Sylje nevű helyen tartózkodik.

„Ezen házasságokat bizonyosan tudom, mind a' hűtléseken mind a' lakodalmokban jelen voltam, aztis tudom, hogy 11 esztendőktől fogva gyermekek nem volt. Én mind a két féltől úgy hallottam, hogy Barabás István tehetetlen és azért nem lett gyermekük. Honnan származott az eő tehetetlensége én azt nem tudom, de én annak tulajdonítottam, hogy mikor egybe költék volna, az Annya Moldovában lakván Barabás Istvánnak, meg hallá, hogy a PUSZTINA András leányát vette volna el a' fia feleségül, és izene mindgyárt, hogy az Istenért váljanak el, mert igen közel való Atyafiai, és ha edgyütt maradnak is, az Isten áldása soha rajtok nem lészen, de én nem tudom miokból, soha senki ököz az el válásra nem hajtotta, és én azt tartom okának, hogy az Isten nem akarta kárhozatos életeket, és meg gátolta, hogy a' házasságnak rende szerént ne élhetnének.”

Második vallatás

1. Tanú. JAKAB János, Főtisztelendő SÁNDOR Gergely nagybaldogasszonyi plébános jobbágya, 90 éves, a Sylje nevű helyen tartózkodik.

„Én tudom bizonyosan hogy ... Barabás István és felesége Pusztina Erzsébet Atyafiasok, ezt pedig onnan tudom, mikorba egybe költék volna, izené a' Barabás István Annya Molduvából, hogy válának el, mert közel való Atyafiai, én ezt halván kérdezém másoktól, hogy valjon micsoda Atyafiságok lehet, s mondák nékem, hogy mind a' ketten FÖCZÉN ágából szállottak volna... Barabás Istvánnak az Annya FÖCZÉN Ilona volt, kinekis az atya volt FÖCZÉN Lőrincz, én őtöt is ismertem, Föczén Lőrincznek az Atya volt FÖCZÉN György, eztet is esmertem, de ezt nem tudom bizonyosan, ki fia volt, de mégis úgy gondolom, hogy a FÖCZÉN Mihályé, de és őtöt nem ismertem, azt pedig másoktól hallottam, hogy a' Föczén Mihály fia lett volna György, melynek ágából szakadt le Barabás István. Én Pusztina Erzsébetet is jól ismerem, mert az Annya Pusztina Andrásné testvér volt néhai feleségemmel, és Pusztina

Andrásné hívják az Atya nevéől KADÁR Ilonának, kinekis édesanyja volt KADÁR Mártonné FŐCZÉN Magdolna, kitis jól ismertem, és én házastársul a' leányátis tartottam, ennek az édes Atyát is ismertem, Főczen Jánosnak hiják vala, Főczen Jánosnak az Atyát nem ismertem, azt sem tudom bizonyosan ki fia volt, de úgy hallottam régenten, hogy nagy Főczen Mihálynak fia lett volna, és Főczen György testvér lett volna Főczen Jánossal, kinekis ágából szállott Pusztina Erzsébet, mostani Barabás Istvánné”.

2. Tanú. JANKÓ Ilona, 60 éves, ANTAL János özvegye, nemes illyefalvi Biális Elek úr jobbágya, a Sylje nevű helyen tartózkodik.
3. Tanú. AMBRUS András, 50 éves, nemes csíkszentmihályi BALLA Mihály úr jobbágya, a Hogdasó nevű helyen tartózkodik.
4. Tanú. PÁL Miklós, 50 éves, nemes csikdelnei BOCSKOR Mihály úr jobbágya, a Sylje nevű helyen tartózkodik.
5. Tanú. AMBRUS Erzsébet, 45 éves, BODOR András özvegye, nemes illyefalvi Biális Elek úr jobbágyasszonya, a Hogdasó nevű helyen tartózkodik.
6. Tanú. Jakab Erzsébet, 56 éves, néhai Jánó János özvegye, csíkszépvízi Imbre Péter primipilus jobbágyasszonya, a Sylje nevű helyen tartózkodik.

A csíkszentmiklósi megyebíró pénzügyi perének gyimesi tanulságai

1772-ben a hűtlen pénzkezelés gyanújának árnyéka vetült SZŐTS Péter csíkszentmiklósi megyebíróra. Egyesek azt állították, hogy a gyimesi taxafizetőkötől saját zsebére is szed pénzeket. Emellett különféle szolgálatokat, ajándékokat is elfogad tőlük. Úgy látszott, hogy pénzügyi rendellenességek voltak az egyház gyimesi kocsmájának építése és bérbeadás körül is. A gyanúból vizsgálat és per lett. A tanúvallatások jegyzőkönyve elkerült a gyulafehérvári püspöki szentszék elé.⁷

A gyimesi település szétszórt jellege és a nagy távolságok miatt a vizsgáladás több időpontban és több helyszínen folyt. A vallomások rögzítése 1772. július 24-én kezdődött a gyimesi határállomáson, SCHWELLER contumacia-igazgató házában. Valószínűleg ugyanazon a napon, az ötödik tanú meghallgatása után folytatódott a Tatros folyó mellett, a Bükk-nek nevezett helyen, CSOBOTÁR István egyházközségi szellér házában. A 13. tanú meghallgatása bizonyára az estebe nyúlt, mivel a 14. tanú másnap, július 25-én került sorra, Csíkszépvíz területén, a Naskalat patak mentén, néhai ANTAL János özvegyének házában. A vizsgálat 1772. december 30-án folytatódott Csíkszépvízen PETRI Antal örmény plébános házában. Az ott meghallgatott tanúk jegyzőkönyvi számozását újra

⁷ GYÉL. Szentszéki iratok. 1772. (2. doboz).

kezdtek. Az utolsó tanú szavait ugyanazon a napon Csík Borsován TAMÁS Miklós agilis primipilus házában vetették papírra. Közben 1772. július 24-én öt ács és asztalos részletesen nyilatkozott arról, hogy a gyimesi kocsmáépületek különböző részeit és felszerelését mennyiért lehetett elkészíteni.

Alábbiakban felsorolom a per tanúit, mivel köztük van több gyimesi család 18. századi őse. Ha a tanú érdemlegeset mondott a csíkszentmiklósi havashasználatról, illetve a gyimesi település- és népesedéstörténetről, magyarul feljegyzett szavait szószerint idézem.

A latinul megörökített neveket és személyi adatokat magyar fordításban közlöm. Mivel a tanúk között előfordultak olyanok is, akik nem tekinthetők egyértelműen magyaroknak, zárójelben megadom a nevek latinus alakját is.

Első vallatás (1772. július 24–25.)

1. Tanú. Méltóságos SCHWELLER Domokos (Dominicus Schweller) a gyimesi contumacia (vesztegzár) igazgatója. 67 éves. (A saját gyimesi házában vallott).

„Én töllem jóllehet mondtam volna, hogy nem tartoznám véle, mivel azon helyek a' hol járnak az én marháim, mind szabad helyek, úgy annyira, hogy a' kik ki s bé járnak Gyimesben és Molduvára által, mind azoknak mindenféle marhájok szabadosan fizetés nélkül járnak és legelnek ottan. Mind azon által vett én rajtam azon szabad helyről, Esztendőnként Titulált Fő Curator Szóts Péter Uram egy fontnál (viasznál-BJ.) egyszer sem kevesebbet, sőt még kettőt is adtam némellyik esztendőre, melyet én is az Ecclesia hasznára jó szívvel adtam, eztet pedig adtam puré hat vagy hét fejős tehén marháimról, jóllehet ha pénzüل fizettem volna, egy tehénről garas volt a' Praetensió az irt Fő Curator Úrtól. Tar Havasban lévő Grindus nevű helyért ugyan a' Csík Szent Miklósi Ecclessiának annuatim fizettem Flor. Hung. 5, és azon kívül minden esztendőben egy font viaszat is az öt magyar forintokon fellyül. Mindezeket a' Titulált Fő Curator Szóts Péter Uramnak adtam kezére”.

2. Tanú. Nemes MOLLITZ Ignác (Ignatius Mollitz), vesztegzári írnok (Scriba contumacialis), 26 éves.

„Az Bükkben lakó oláhoktól hallottam, hogy onnan Molduvában szökött FRONZA nevű Oláhnak ottan maradt szénáját CSABATÁR Istvánnak adta Titulált Curator Szóts Péter Uram 10 . forintokért. Azt is bizonyosan tudom, hogy levele által ... Fő Curator Szóts Péter Uram Director Uramtól egy farkas bőrt Praetendált vala a' mellyre vállaszolt, hogy ha szerit teheti ügyekszik abban, ha pedig nem, pénzüل ki fizeti, a' mit érne egy farkas bőr annyi pénzzel, a' mint veszen észre a' Director Úr szavaiból, ki is fizette pénzüл. Azt is tudom, mert velem történt, hogy

eleintén meg engedte vala Csík Szép Vizen ISTVÁN József örmény házá-
nál Titulált Szóts Péter Uram, hogy a' míg fő Curator léssen eő kegyel-
me, én rajtam 5 marháimról taxát nem veszen, násznagyom lévén, ak-
kor ezt a beneficiumot ígérte vala, de mi okból viseltetve, az után én rám
meg neheztelvén, az egyház fiaival in absentia mea, a' Feleségemtől
erőszakosan zálogot vétegett, mint hogy a' feleségem nem akart fizetni,
tudván, hogy elengedte volt Fő Curator Szóts Péter Uram. És én haza ér-
keztvén, s meg értvén a dolgot, hogy már el zálogolt bundámat itten
házanként hordozták, az után utánok indulván nyomokban, Lunkában
érvén utol, 12 garasokkal váltottam vissza a' bundámat, noha igazán
nem tartoztam volna annyival, mint hogy ketteje marhámat tsak éppen
akkor vettem volt ősszel, s azok ottan nem nyaroltak, és így tartoztam
volna csak négyről fizetni. Találkozván az után Szóts Péter Urammal,
panaszolkodám, hogy miképpen bántak én vélem a' Vicze Megye Bírák
Fő Curator Uram engedelmére, arra azt mondá, hogy nem híremmel
esett, hanem Csík Szent Miklósi Tisztelendő Plébánus Uram parancso-
latyából, holott láttam az írását, hogy nem a' Plébánus Úr volt, hanem
Fő Curator Uramé, jól üsmertem s üsmerem írását eő kegyelmének. –
Áldomás allya nevezetű helységért a' mellynek taxája a' Protocollum
tenora szerént tsak öt forint lett volna, de mind én töllem, s mind má-
soktól egy-egy forinttal többet vettek, a' mellyet fizettem Csík Borsovai
TAMÁS Jánosnak, quá Vicze Megye Bírónak”.

3. Tanú, PÁSKA András (Andreas Pásca), 48 éves, gyimesi vesztegzári
szolga (Servus Contumaciae)

„Magától hallottam a' Korcsomárosnéától Egri Mártonnétól, mon-
dotta, hogy most Titulált Fő Curator Szóts Péter Uram számára Korcso-
márol egy hordó bort, ejtelit hét polturán adta”.

4. Tanú. FIRTELMAJSZTER Mátyás (Mathias Firtell Majster), 54 éves, gyi-
mesi vesztegzári szolga (Servus Contumaciae)
5. Tanú. Tiszteletre méltó FOGARASI Zsuzsánna asszony (Honestia Foemina
Susana Fogarasi), EGRI Márton gyimesi kocsmáros felesége, 30 éves.
6. Tanú. GINGA Vasile (Vasile Ginga), a csíkszentmiklósi egyház zsellére,
(inquinus Ecclesiae Cs. Szt. Miklósiensis), 73 éves, a Bükk nevű he-
lyen tartózkodik.

„...én úgy hallottam másoktól, hogy midőn Molduvába ment az én fiam
GINGA Gligor, a' mely szénája itten maradott, aztot Szóts Péter Úr adta el
az én vejemnek és Csobotár Istvánnak, de mennyiért?, nem tudom, a' mely
szénából én is az vejemtől vettem hat magyar forint árát. – Három mar-
hámról 1771-ben fizettem Szóts Péter Uramnak hat garast, az Házért pedig
ugyan Szóts Péter úrnak minden esztendőben két két garast fizettem”.

7. Tanú. BARTOS Miklós (Nicolaus Bartos), az egyház zsellére, 80 éves, Bükkben tartózkodik.
„Makk bért tudom, hogy én is fizettem, de mennyit, nem emlékezem, meg mondja a fiam, BARTOS Péter. Az el múlt 1771-dik esztendőben én itten nem nyároltattam a' marháimat, mind azon által kilencz marháimról kilencz susztákot húztak rajtam a' Megye Bírák”.
8. Tanú. KÁNYA Katalin (Catharina Kánya), ILLYÉS Sándor felesége, 42 éves, a csíkszentmiklósi eklézsia zsellére.
„Én makk bért VERESS Mihálynak és GYÖRGY Máténak Csík Szép Vízieknek, sertés pásztorok lévén, fizettem pénzt négy susztákot és három font túrórt egy öreg sertéstől és három südőtől. Egy lótól és egy tehéntől fizettem SZAKÁTS Ferencznek két susztákot, az házért ugyan néki két susztákot, az házam körül való kaszáló kertért fizettem hat susztákot. Balog Telekiben levő helységért egy esztendőre fizettem két Márjást”.
9. Tanú. MÁNSÚ Mária (Maria Mánsú), 55 éves, RUSZULY Simon zsellér felesége, Bükk-ben tartózkodik.
„Én Makk bért az Ecclesiának fizettem négy sertéstől a pásztorok bérrivel edgyütt nyolcz susztákot. Tavallyi Esztendőben hét marhától Szóts Péter Uramnak fizettem hét susztákot. Az házért minden esztendőben eddig Szóts Péter Uram Fő Curatorságában eő kegyelminek egy-egy font viaszat”.
10. Tanú. CSOBOTÁR István (Stephanus Csobotár), 50 éves, a csíkszentmiklósi eklézsia zsellére, Bükk-ben tartózkodik.
„Én magam vettem volt meg a' Molduvába szökött Fronzától itten maradt szénát Fő Curator Szóts Péter Uramtól 10 magyar forintokkal. - Az el múlt esztendőben makk bért én is egy sertéstől fizettem két susztákot. - Házbért két susztákot fizettem. - Vagyon itten az Ecclesia Fundusán ház 16, a' mellyekről az egyház fiai szedték föl a ház bért. - Azt is tudom, hogy az egyház fiai ez előtt három esztendővel Berszán Istvánt három forintig büntették vala meg erdő vágásáért”.
11. Tanú. BARTOS Péter (Petrus Bartos), 34 éves, az előbb megnevezett eklézsia zsellére, Bükk-ben tartózkodik.
12. Tanú. SZÓTS Judit (Juditha Szóts), 41 éves, Ráduly Szirbuly zsellér felesége.
13. Tanú. ANTAL György, méltóságos illyefalvi Biális Elek úr zsellére, 39 éves, a Naskalat vize mellett tanyázik.
„Meniti végiben való Hegyes Havasért, a' mellyet a' Csík Szent Miklósi Templom számára bírták és mind eddig az üdöig 13 esztendőüül fogva én fizettem taxát rólla, 1771-re fizettem azon Miniti végiben lévő hegyes havasért 12 m. forintot és den. 50., 1770-re pariter Flo. Hung. 12. den. 50.,

1769-re fizettem 9 magyar forintot. 1769 előtt való esztendőekben mind marha számra fizettem, egy nagy szarvas marhától vagy lótól két garast annuatim, egy öreg vagy fejős juhtól 1 Krajczárt, esztendőstől 1 poltúrát, azon föllyül valóktól egytől egy garast, az öreg marháig fel mindentől. – Mikor a' Csík Szent Miklósi Templomnak kerítésit építették, akkor adtam vala egy Diszke berbécset ... s az iffiú TANKÓ János is, de nem emlékezem bizonyosan, hogy Curator Szóts Péter Uram kérésére-é vagy Csík Borsovai Tamás János kérésire adtunk vala, de arra bizonyosan emlékszem, hogy a' kerítés építésére kérték vala, s a' végre jó szívvel adtuk”.

Második vallatás

1. Tanú. Nemes Csíkszépvízi IMREH József (Josephus Imreh), 37 éves

„Én az utrizált üdőben Csík Gyimesi Passuson lovas legény lévén ... tudom, hogy a' Bükkből egy oláhnak házát le hozák Korcsoma háznak, és annak fel építésén jelen lenni én Fő Curator Szóts Péter Uramat soha sem láttam, hanem Csík Borsovai Tamás Jánost és de eadem SZAKÁTS Györgyöt láttam mind végig, hogy építették. – FRONZA György és LAZÁR Simó, mint Fő Curator Szóts Péter Uram sellérei, Molduvában által szökött UNGURÁN Vaszil szénáját a Tar havas patakából el hordák magok számokra Fő Curator uram hirivel és akarattyából. A széna pedig volt circiter öt szekérrel, a' kit el vittek ... – Hallottam panaszokat az oláhoknak, ... hogy a' Taxa in communi rajtok tsak egy forint lett volna, de Curator Szóts Péter Uram csak egy aláhtól is többet vett egy forintnál. – Erdő vágásáért ... UNGURÁN Oprát nyolcz Márjásig meg büntették, úgy PALUSÁN Vaszilt is hat vagy hét Márjásig. – Curator Szóts Péter úr ... halásztatott a lakosokkal, de nem tudom, jó akarattyukból-é, vagy erőszakal hajtotta őket, de panaszolkodtak, hogy semmit sem fizetett érte. Bárányokat is láttam 1771-dik esztendőnek el folyásá előtt, hogy Curator Uram szedetett volt a templom számára valami huszon kettőt, a' mellyeket BÁT Sándor nevű olával őriztette is, és Csík Borsovai Tamás Jánossal magok szükségekre fordították. A pásztornak meg volt parancsolva, hogy meg ne mondja, kié legyenek azon bárányok. – Tudom, hogy a' Gyimesben lakó Contumác szolgák egy fejős tehénért két garast fizettek, az apróság marhától egytől egy garast ... a' Director és Harminczados Urak a' Pascuatióért Gyimesben minden esztendőre viasszal fizettek...”

2. Tanú. SPRINGER József (Josephus Springer), szláv vállalkozó (Strenuus Slavus), kocsmáros, 31 éves, nemes Imreh József úrnál tartózkodik.

„Én 1772-ben in Mense Áprili az utrizált Korcsomáért Conventióra mentem vala Csík Szent Miklós Megyéjével 30 magyar forintokig. Áldomásul adván Tisztelendő Plébánus Úr házánál négy ejtel bort, és a'

felett kettőt magam házamnál, megint egy ejtel pálinkát, a' mellyet meg ittak az Ecclesia Hütössi, á' mint ez világosan kitezik az Ecclesia Protokollumábolis és ha nem bíztam volna azon korcsomához, meg sem maradtam volna ide bé, ki mentem volna magyar Országra, magam házámba. Azon korcsomára pedig hogy bé nem mehettem nem tulajdonítottam másnak, hanem Fő Curator Szóts Péter Uramnak, hogy kedvét nem tudtam keresni, mivel maga azt mondá házamnál egykor, hogy ha az ő kegyelme kedvét kerestem volna, könnyebben az írt korcsomában bé mehettem volna. Hallottam azt másoktól, hogy a mostani korcsomáros EGRI Márton kálvinista, a' ki mind eddig is azon korcsomát birta, kedvét kereste, ajándéku vajajt vivén”.

3. Tanú. Caluso ARMENORUM, 60 éves, idősebb örmény pap, moldvai jövevény. (Valószínűleg Szépvízen tartózkodott az örmény plébánián – B. J.)
„Hogy nem tsak egyszer, hanem sok versben, mind engemet, mind az én népemet Egri Mártonné kálvinista korcsomárosné gazolta hütünköt, minket pedig hol czigánynak hol zsidónak szidalmazott. ... A népem közönségesen meg edgyezvén egymás között engemet kértenek, hogy mennék a tisztelendő Csík Szent Miklósi Plebanus Úrhoz és kérném, hogy tenné ki azon eretnek korcsomárost és ők 100 forintokat ... is adnak azon korcsomáért, a' mellyet is véghez vittem, ígervén a' Csík Szép Vízi tisztelendő Plébánus PETRI Antal előtt vagy jelen létiben a' Csík Szent Miklósi Plébánus úrnak 100 id est száz forintokat azon korcsomáért”.
4. Tanú. LÁZÁR Mihály (Michael Lázár), örmény vállalkozó (Strenuus Armenus), 38 éves, az erzsébetvárosi compániához tartozik, Szépvízen tartózkodik.
5. Tanú. Méltóságos csíkszentmindszenti CZIKÓ Antal (Antonius de Csík Mindszent), 51 éves.
6. Tanú. TAMÁS János (Joanues Tamás de Csík Borzova), csíkborzovai agilis primipilus, 53 éves.
„Én magam Fiammal és szolgálammal és csík borsovai Szakáts György is két fiaival lévén mellettünk, mü építettük föl az utrizált korcsoma házakat Gyimesbe minden készségivel edgyütt. – Ugyan a' Gyimesben a' Pincze felett való házat is mü építettük fel...”, „...mikor fel keresztetük”
7. Tanú. Szakáts György (Georgius Szakáts), 66 éves agilis primipilus, csíkborzovai lakos.
„Én egy hétig külön dolgoztam asztalos munkát azon korcsoma házakban”.

A csíkszentmihályi megye birtokai

1796-ban részletes és gondos kimutatás készült a felcsíki megyék birtokairól.⁸ Az összeírás tartalmazza a csíkszentmihályi „megyés templom” szántó-földjeit, kaszálót, erdeit is. Itt most nem foglalkozom a belső határ egyházi birtoklású földparcelláival, de még azokkal a havasi szénafüvekkel sem, amelyeket a plébános házi kezelésben tartott. Közlöm viszont teljes terjedelmében szó szerint a kimutatásnak azt a részét, amelyekben a bérbe adott havasi kaszálókat, kerteket sorolták föl. A birtoklajstromban különösen fontosak a taxafizetők nevei, mert bennük leginkább a 18. század végi gyimesi népesség családfőit tisztelhetjük.

A Csík szent Mihályi templomhoz tartozandó Havasok, kaszáló helyek és kertek, melyek bizonyos esztendeig taxára szoktak el adatni

Gerendus Tar havassal együtt. Vicinussai nap keleten Borsova falu határa.

Délről a Szent Mihályi templom jószágai. Nap nyugotról Csík Szent Péter Megyéje havassa. Északról Molduva határa. Eladatott három esztendeig 150 mft., tehát esztendei jövedelme térsen 50 mft.

Csülemér nevű hely. Vicinussai nap keltről Molduva határa. Délre Tatros vize. Nap nyugaton a' Borsovai Rung havassa. Északon Molduva. Adatott el az üdön 10 esztendőig 30 mft. Esztendei jövedelem 3 mft.

Áldomás allya az erdeivel és kaszálóival együtt. Vicinussai napkeleten Molduva. Délre Szép Víz, Szent Mihály, Borsova havassa. Nap nyugotról és északról a' templom jószágai. Adatott el ennek előtte való esztendőben 10 esztendeig 100 mft. Tehát esztendei jövedelme 10 mft.

Alsó Búvó és Urodik. Vicinussai nap keletről Szent Péter megyéje. Délről Tatros vize. Nap nyugaton a templom jószágai. Északról Szent Péter Megyéje. Adatott el ebben az esztendőben 10 esztendeig 30 mft. Esztendei jövedelme 3 mft.

Felső-Urodik. Vicinussai nap keletről, délről a' templom jószágai, nap nyugotról a' Hidegség vize. Északról Szent Péter megyéje Bálványos havassa. Adatott el 1795. esztendőben 10 esztendeig 60 mft., tehát esztendei jövedelme térsen 6 mft.

Következnek a' Templom kaszáló helyei

Tar-havasban egy kert. Vicinussai minden felől a Templom jószágai, ennek esztendei taxája 4 mft.

Sós Patak. Vicinussa dto., taxája 2 mft.

Ungurában. Vicinussa dto., taxája 4 mft.

⁸ GYÉL. Szentszéki iratok, 1796. (15. doboz).

- KOPASZ Gábor nevű helyben. Vic. dto., Tax. 4 mft.
Czikó allyában, Vic. dto., tax. 5 mft.
Eger oldala. Vicinussa északon a' templom erdeje, több részeiben a fentt írt kaszálók, tax. 9 mft.
Kő tsap alatt. Vic. Ut. Nro. 11., tax. 1 mft. 36 pénz.
Egeres nevű hely. Vic. Nap keletről Borsovai Balog familia. Több részeiben a templom jószágá, tax. 1 mft. 36 pénz.
Frunza hely. Vic. dto., tax. 4 mft. 20 pénz.
Bükk fák allya. Vic. dto., tax. 1 mft. 20 pénz.
A Balog familia mellet, melyet Nagy Miklós bír. Vicinussa napkeletről és délről a Borsovai Balog familia, több részein a' templom jószágá, tax. 1 mft. 20 pénz.
Tar havas torkában egy legelő hely. Vicinussa északról Szent Péter Megyéje havassa, több részeiben a templom jószágá, tax 2 mft.
A Gyimesben. Vicinussa a Contumatzia Director kerti és templom jószágá. tax. 5 mft.
Kánya István überreiter kerti, vic. dto., tax. 48 pénz.
DEÁK János überreiter kertecskéje, vic. dto., tax. 58 pénz.
BÁTORI György kerti házával. Vicinussa délre a Tatros vize, több részeiben a templom jószágá, taxája 1 mft. 20 pénz.
PATAKI Gábor kertje. Vic. dto., tax. 3 mft.
Egy lenes kert. Pataki Gábor bírja. Vicinussa napkeltről a' maga háza, délről az Egeres, több részein az ország úttya, tax. 1 mft.
A Gyimesi Tisztelendő Káplány Molitor Ferdinánd veteményes kertye. Vicinussa nap keleten a' templom Kortsomája, délre a Tatros vize, nap nyugotra a templom jószágá, északra az út. tax. 2 mft.
Egy kortsoma ház a Gyimesben. Vicinussa a nap keleten a KÁNYA István überreiter régi ház helye, délen a Tatros vize, nap nyugoton a templom jószágá és az út. Esztendei taxája 31 mft. 80 pénz.
Firter MEISZTER Mátyás három kertyei malmával együtt. Vicinussa minden felől a templom jószágá, tax. 6 mft. 60 pénz.
PÉTER Lukáts örmény kertye, vic. dto., tax. 1 mft.
SIMON Ferentzné kertye. Vicinussa nap nyugoton Petke Pataka, tax. 60 pénz.
Áldomás alatt való kert. Vicinussa nap nyugoton Szent Miklósi SZABÓ Ferentz posteritási, több résziben a' templom jószágá, tax. 5 mft.
A Bükkben CSOKÁNY Bukur két kertye. Vicinussa az út és templom jószágá, tax. 2 mft. 24 pénz.
KARÁTSON Miklós kertye, vic. dto., tax. 1 mft. 20 pénz.
NAGY Simon kertye, vic. dto., tax. 1 mft. 20 pénz.
ZGÖBBÖLŐ Thodor kertye, vic. dto. tax. 2 mft.

- ORDA Máté kertye, vic. dto., tax. 2 mft.
- KARÁTSON Istvánné kertye, vic. dto., tax. 2 mft.
- CSOBOTÁR István kertye, vic. dto., tax. 1 mft.
- NAGY Sándor kertye, vic. dto., tax. 2 mft. 50 pénz.
- GYÖRGY Illyés kertye, vic. dto., tax. 3 mft.
- SALAMON György kertye, vic. dto., tax. 1 mft. 50 pénz.
- BETZE János kertye, vic. dto., tax. 1 mft. 20 pénz.
- RUSZ Demeter kertye, vic. dto., tax. 1 mft. 80 pénz.
- RUSZ György kertye, vic. dto., tax. 21 mft. 80 pénz.
- POPA Tatár kertye, vic. dto., tax. 3 mft.
- RÁDULY Illyés kertye, vic. dto., tax. 5 mft. 50 pénz.
- BOROS György kertye, vic. dto., tax. 48 pénz.
- SERBÁNY János kertye, vic. dto., tax. 60 pénz.
- GALACZI Márton kertye, vic. dto., tax. 1 mt.
- BILIBÓK János kertye, vic. dto., tax. 1 mft.
- BERSZÁN Demeter kertye, vic. dto., tax. 6 mft. 20 pénz.
- KÁNYA János kertye, vic. dto., tax. 1 mft. 20 pénz.
- SZÓTS János kertye, vic. dto., tax. 1 mft.
- SZÓTS Mihály kertye, vic. dto., tax. 1 mft. 68 pénz.
- SZÓTS Péter kertye, vic. dto., tax. 60 pénz.
- KOSOKÁR Simon kertye, vic. dto., tax. 1 mft.
- Bálványos patakában egy kert. Vicinussa északról Szent Péter megyéje kaszálója, több részeiben a templom erdeje és helyei, tax. 1 mft. 20 pénz.
- Köves patakában egy kert, vicinussa minden felől a' templom jószágá, tax. 48 pénz.
- Ugyan Köves patak sorkán más kert. Vicinussa a' templom erdei, tax. 48 pénz.
- PÁL András kertenél. Vicinussa nap nyugoton Szép Vízi BALÁS Péter, északra az út, több részeiben a templom jószágá, tax. 1 mft.
- FODOR Imre kerti, vicinussa minden felől a' templom jószágá, tax. 42 pénz.
- HAJNAL Karátson kertye, vic. dto., tax. 4 mft.
- HAJNAL Vaszi kertye, vic. dto., tax. 2 mft.
- RUSZ Simon kertye, vic. dto., tax. 1 mft.
- Felső Búvó alatt PÁL Mihályné kertye, vic. dto., tax. 60 pénz.
- Ugyan ottan más kert, tax. 36 mft.
- Fótze Márton kertye, vic. dto., tax. 4 mft.
- SIMON Pálné kertye, vicinussa napkeletre az Ország úttya, több részeiben a' templom erdeje, tax. 1 mft. 20 pénz.
- TANKÓ Antal kertye. Vicinussa nap keletről Szép Víz, Szent Miklós, Borsova havassa és erdeje. Délre Szép Vízi IMRE József, nap nyugotra az ország úttya, északon a' templom jószágá. tax. 9 mft.

*Csüvés nevezetű helyben Korugána kertye. Vicinussa nap keleten Delnei
BOTSKOR János Úr jószága, délre Szép Víz, Szent Miklós, Borsova Farkas
nevezetű havassa, úgy a több részére is a 3 faluk havassa.*

Summa 247 mft.

Ezeket hütők szerént így adták fel,

IMRE Ignácz Fő Curator

DEÁK István vicze curator

FODOR József vicze curator

LADÓ János hütös

LUKÁTS Ferentz hütös

SZABÓ József vicze curator

MARTA Antal Szentegyház fia.”

BÁRTH János

Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Szervezete, Kecskemét

kecskem1@axelero.hu

BOTÁR ISTVÁN

A CSÍKSZENTTAMÁSI CSONKATORONY 2003. ÉVI RÉGÉSZETI KUTATÁSA

Abstract: [The archaeological research of the Csonkatorony of Tomești in 2003] The author presents the results of the archaeological excavation at the „Csonkatorony” in Tomești Harghita County (Romania) in 2003. The historical background and a general introducing was published in the previous year volume. In 2003 the research focused on the north-eastern part of the gothic sanctuary and the cemetery wall. In the 4th section the east and north wall of the sanctuary were found, the step levels of the medieval period, some fragmentary carved stones, and graves from various periods. New evidence confirmed the connection of the mural paintings with the anterior romanian sanctuary, and the dating of the late gothic constructions in the late 15th century. The cemetery wall was very probably build in the same building phase with the sanctuary together with a inside annexed ossarium. in the 16th century the burying already extended even outside of the cemetery wall.

Rezumat: [Cercetarea arheologică al Turnului Ciuntit din Tomești în anul 2003] Autorul prezintă rezultatele campaniei cercetării arheologice din anul 2003 a „Turnului Ciuntit” din Tomești, județul Harghita. Rezultatele campaniei anterioare, împreună cu datele istorice și prezentarea generală a sitului a fost publicat în volumul anterior al anuarului. În cursul săpăturilor din 2003 a fost cercetat partea nord-estică a corului gotic (secțiunea 4) cu o secțiune de 5 × 5 m, cât și cîntirumul cu un șanț de 2 × 9 m. În secțiunea 4 au fost cercetate zidul estic și nordic a corului gotic cu contrafortii, fundația altarului medieval, două nivele de călcare și un număr mare de morminte. S-a găsit noi dovezi potrivit cărora fresca găsită în anul anterior a acoperit sanctuarul romanian demolat cu ocazia construcțiilor gotice, care a fost început după mijlocul secolului al 15-lea. Lățimea interioară a corului a fost în jur de 4,3 m. În șanțul 1 s-a cercetat fundația zidului de incintă (lățimea 110 - 120 cm), a cîntirumului, și partea de sud a unei clădiri contemporane, adosat acesteia pe partea interioară. Clădirea s-a dovedit a fi un ossarium. În afara zidului au fost documentate mai multe morminte care au dovedit extinderea cimitirului în afara zidurilor, și existența acesteia cel mai târziu în secolul al 14-lea, construit foarte probabil în același timp cu corul gotic al bisericii în secolul anterior.

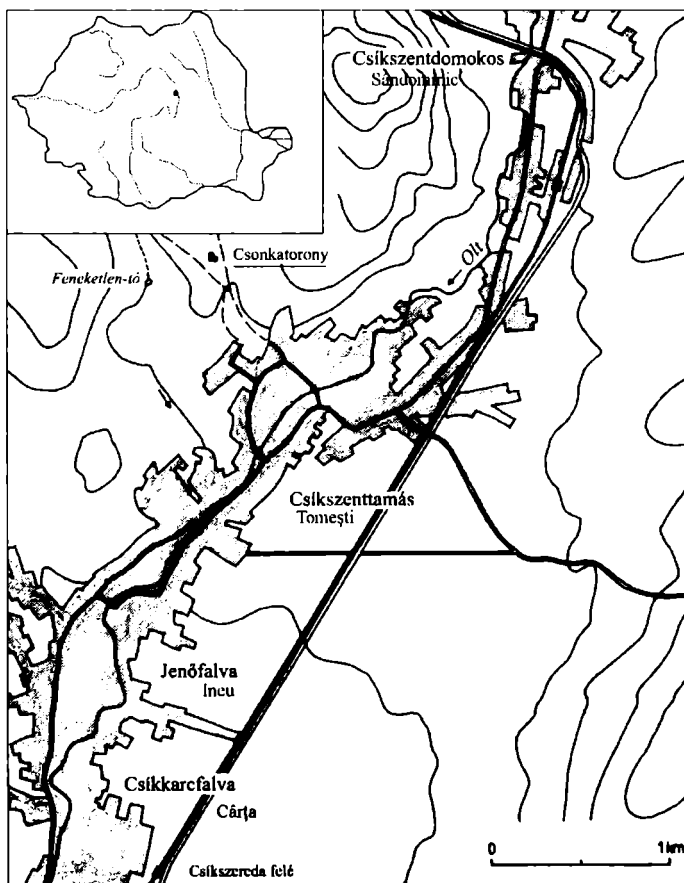
Bevezető

Csíkszenttamás középkori templománál 2002 és 2003 között folyt régészeti ásatás. Az első évi kutatás régészeti és történeti eredményeiről a Csíki Székely Múzeum 2004. évi évkönyvében már beszámoltunk.¹ A 2003-ban végzett ásatás a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának támogatásával a Csíki Műemlékvédő Egyesület szervezésében DARVAS Lóránt és e sorok író-

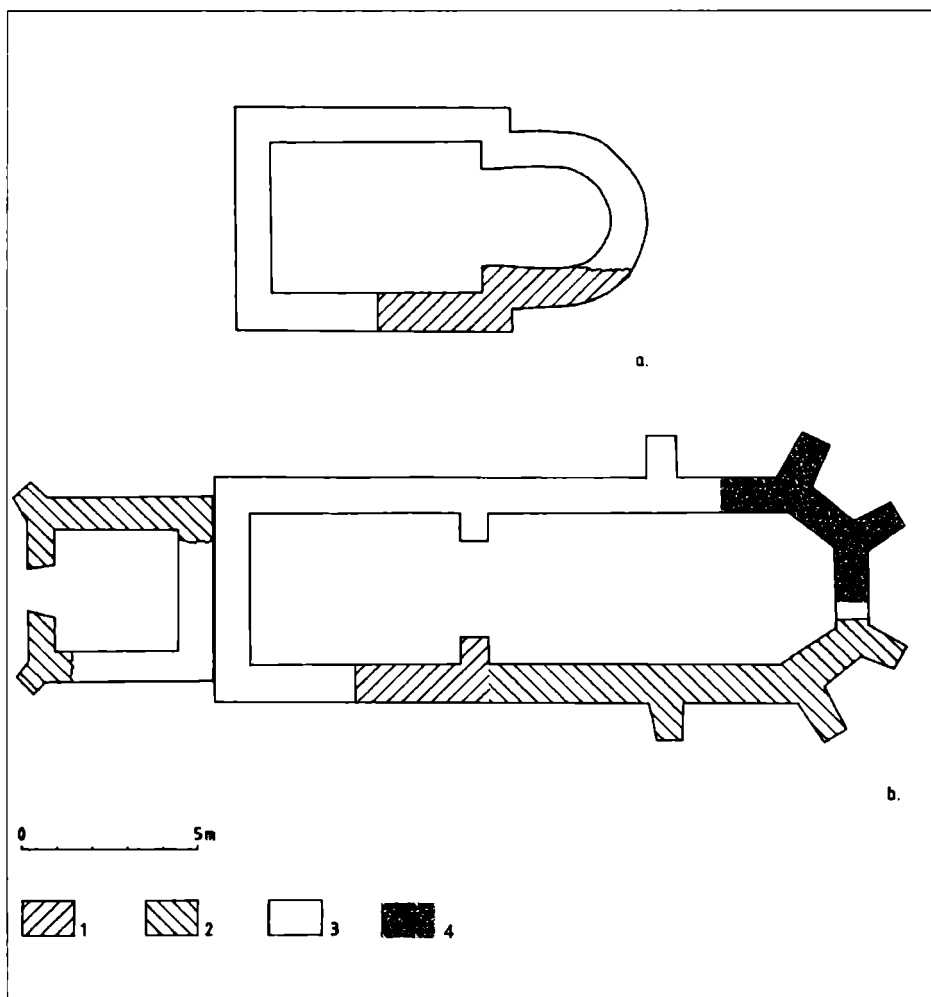
¹ BOTÁR István - TÓTH Boglárka: *A csíkszenttamási Csonkatorony 2002. évi régészeti kutatása.* = *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2004. I.* Csíkszereda, 2004. 271 - 303.

jának vezetésével zajlott. A kutatás célja, a Csonkatorony helyreállításának előmunkálataként, a középkori templom alaprajzának és időrendjének tisztázása volt. Az alábbiakban a kutatás második évének eredményeit ismertetjük. Az előző évi beszámolóban a földrajzi környezetet, a kutatástörténeti előzményeket, a történeti adatokat, és a lelőhellyel kapcsolatos ismereteket részletesen ismertettük, ezért itt ezekből csak annyit említünk meg, amennyi a tárgyalt év eredményeinek értékeléséhez és önálló megértéséhez föltétlenül szükséges.

Csíksszenttamás 18. században lebontott középkori templomának maradványa, a ma Csonkatoronyként ismert romos torony a kelet-erdélyi Felcsíki-medencében, a Feneketlen-tó nevű hőforrás, és a mellette egykor elterülő 13-14. századi falu(rész?) felett, a Garados déli oldalán, a mai falutól mintegy fél kilométernyire, nyugatra található.

1. kép. A Csonkatorony helye a csíksszenttamási határban

2. kép. Csíkszenttamás középkori templomának építési periódusai

a) a román kori templom alaprajzi rekonstrukciója

b) a gótikus templom feltárt falai (jelkulcs: 1: a román kori templom 2002-ben feltárt falai; 2: a gótikus templom 2002-ben feltárt falai; 3: feltételezett falak; 4: a gótikus templom 2003-ban feltárt falai)

A falut és a templomot a 14. századtól említik a források. A falu még a középkor folyamán az Olt mellé húzódott, de a templom egészen a 18. századig állt, környezetét temetőként használták. Ekkor a faluban felépített új templom építéséhez a középkori templomot, a torony kivételével, teljesen

lebontották. Ezzel egy időben középkori harangját, szentségtartófülkéjét, az oltár Madonna-szobrát az újonnan épített barokk templomba szállították.

A középkori épület alaprajzát nagy vonalakban a déli falak kutatásával 2002-ben régészeti ásatással tisztáztuk. Első periódusában egy 7,8 m hosszú, 6,5 m széles hajóból és 5 m hosszú, ill. 5 m széles félköríves szentélyből állt (külső méretek). Eddigi adataink szerint ez az épület ebben a formában a 13. és a 15. század között állhatott. A 15. század közepe körül a félköríves szentélyt lebontották és új, a nyolcszög három oldalával záródó, sarkain támpillérekkel megtámasztott, kő boltozattal fedett gótikus szentély épült a meghagyott hajó szélességében, melynek külső hossza 10,6 m.

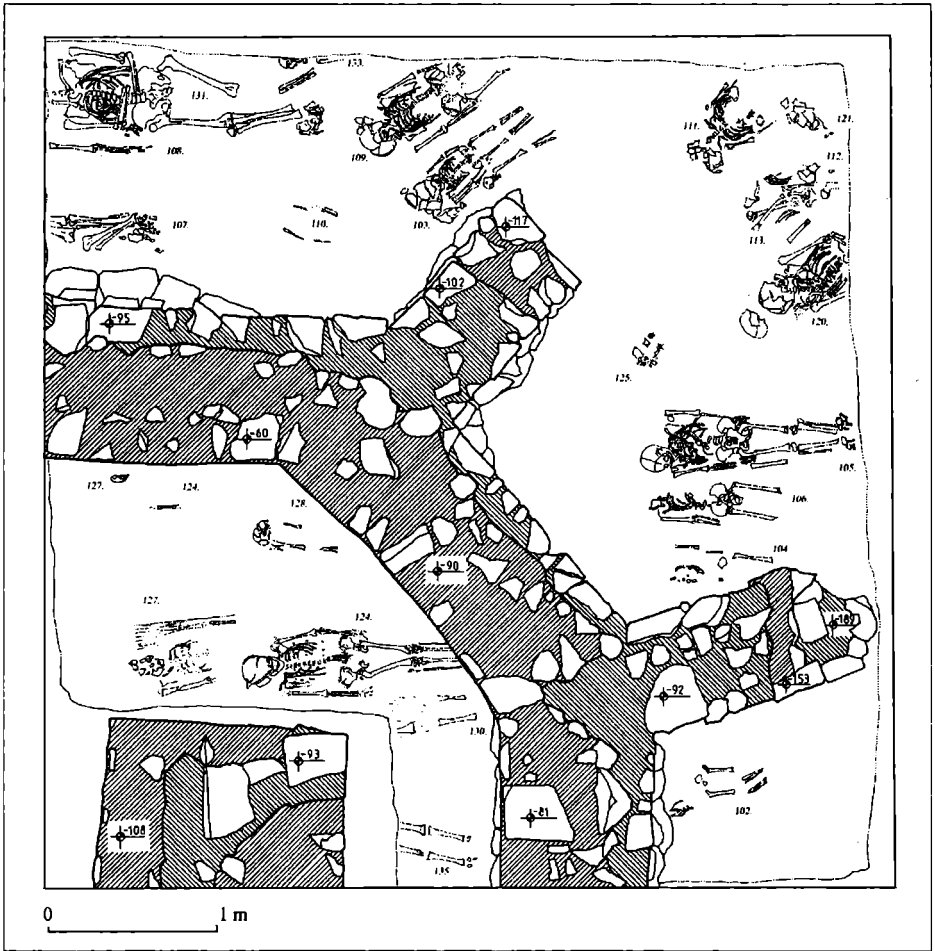
Az építéstörténet főbb mozzanatainak rekonstruálása mellett a 2002. évi kutatás fontos eredménye volt, hogy megtaláltuk a korai szentély Árpád-kori szentségtartófülkéjét, Csík első ilyen jellegű faragványát, valamint a gótikus faragványok egyezése, ill. hasonlósága alapján közös építőműhelyt azonosítottunk a szomszédos Csíkkarcfalva templomával.

A 2003. évi kutatás

Az ásatás második idényének megkezdése előtt két alapvető célunk volt: egyrészt tisztázni kívántuk a gótikus szentély keleti záródását, másrészt a terepen domborulatként érzékelhető kerítőfal időrendjét és jellegét akartuk vizsgálni. Ennek érdekében a 2002. évi 3. szelvénytől északra nyitottunk egy, azzal egyező méretű, 5 × 5 m-es felületet (4. szelvény), ill. a templomtól délkeletre, a cinteremfalra merőlegesen tűztünk ki egy 2 × 9 m-es kutatóárkot.² Szintadatainkhoz 2003-ban is a torony nyugati bejáratának déli oldalán található tolózár üregének alsó követ vettük, mely 796,637 m tengerszint feletti magasságban helyezkedik el.

A **4. szelvényben** a gótikus szentély északkeleti részét kutattuk. Itt is megfigyelhető volt, hogy a falak külső része mindenhol alacsonyabban jelentkezett, mert VÁMSZER Géának az 1930-as években végzett „ásatása” a fal külső síkját követve végigbontotta a falakat (3–6. kép).

² Itt köszönöm meg kollégám, DARVAS Lóránt, és további munkatársaink BATIZI Zoltán, BERECKZI Judith, BIRÓ Sarolta, DERZSI Csongor, MAGYAROSI Attila, NAGY Emőke, NYÁRÁDI Zsolt, RAFFAI Réka, SZŐCS Annamária segítségét.

3. kép. A 4. szelvény összesítő alaprajza

A szentélyfal vastagsága 85 – 95 cm, a támpilléreké 65 – 70 cm. A fal tetejének szintadatai a következők (elsőként a belső adat): – 55/– 72 cm az északi falszakasznál, a szelvény nyugati falánál, – 60/– 91/– 102/– 117 cm az É-KK-i támpillérnél (az utolsó két adat a támpillére), – 81/– 92/– 153/– 189 cm az É-K-i támpillérnél (az utolsó két adat a támpillére). A szintadatokból jól kitűnik, hogy a támpilléreket a külső oldalon jobban elbányászták, mint a falakat. Az északi oldalon, az omladékréteg alól néhány zindelyszeg került elő; mivel máshol nem találtunk belőlük és a templomot a 18. században tetőcserép fedte, arra gondolhatunk, hogy a közelben feltételezett sekrestye eltérő zindelyfedésére utalhatnak.

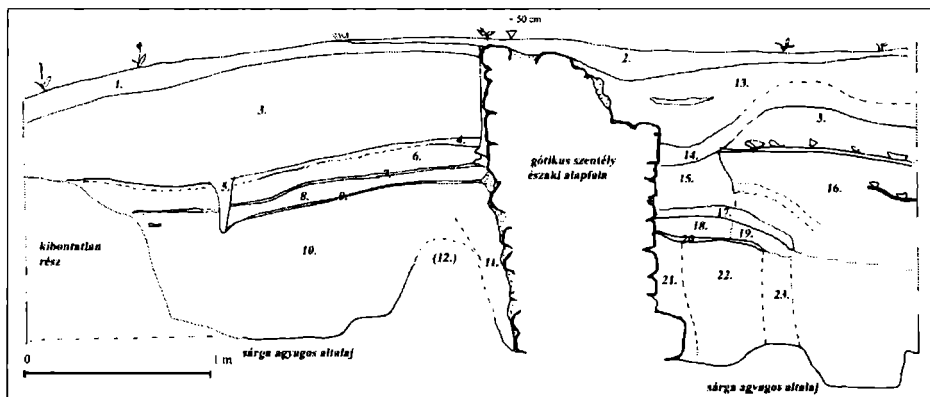
4. kép. A 4. szelvény nézete északkeletről

A szentély belső szélessége 4,3 m körüli volt. Megtaláltuk a középkori oltárasztal kő alapozását, északi oldalának szélessége 140 cm, hossza ismeretlen ugyanis tömbje a déli szelvényfalba nyúlik, a látható részletek: 90–100 cm.

A szentélybelsőben az északi oldalon néhol mintegy 40 cm magasan megmaradt a belső vakolt-meszelt sárgásfehér falfelület.

Ezen egyetlen meszelési réteg látható, ezért valószínű, hogy a kifestés csak a felső részeket borította.

Az omladékrétegből, az északi fal belső oldala mellett több kifestett vakolat-töredék került elő. A rózsaszínben játszó, vastag (2–3 cm), betonkemény, szürke kavicszemcsés, esetenként téglarögöket is tartalmazó vakolatra fehér (?) meszelés került, majd erre hasonló összetételű, de kissé sötétebb 2–3 mm-es alapozással festettek. A töredékeken fehér, és halvány- és sötétvörös, narancs-sárgás sávok kifestés látszik, ill. egy nagyobb szürke felület. A vakolatdarabok határozottan eltérnek a diadalív környezetében 2002-ben feltárt freskóktól. A töredékek egyértelműen jelzik, hogy a gótikus szentélyben is volt egy fehér meszelést követő kifestett periódus.

5. kép. A 4. szelvény nyugati metsztfala. Jelkulcs 1: humusz; 2: fehér tört kavics (1994); 3: bontási omladék (18. század); 4: felső téglapadló habarcságya; 5: kevert, téglás leásás; 6: barna homokos feltöltési réteg; 7: alsó járószint meszes rétege; 8: világosbarna agyagos feltöltés; 9: építési réteg; 10: barna, sírbetöltés; 11: barna, agyagos föld; 12: sárga agyagos föld; 13: sötétbarna, kevert föld; 14: világosbarna, homokos-meszes réteg; 15: barna homokos, kevert föld; 16: erősen kevert, meszes-habarcsos-köves föld; 17: meszes, habarcsos, homokos réteg; 18: sötétbarna föld; 19: fekete, tömött föld; 20: sárga agyagrég; 21: fekete tiszta, tömött föld; 22: fekete föld sárga agyagrögökkel; 23: fekete föld habarcsrögökkel.

Szintén az omladékrétegből került elő néhány körtetagos boltozati borda orrszének töredéke, egy nyíláskeret töredéke és a szentségtartó fülke alsó párkányának töredéke.³

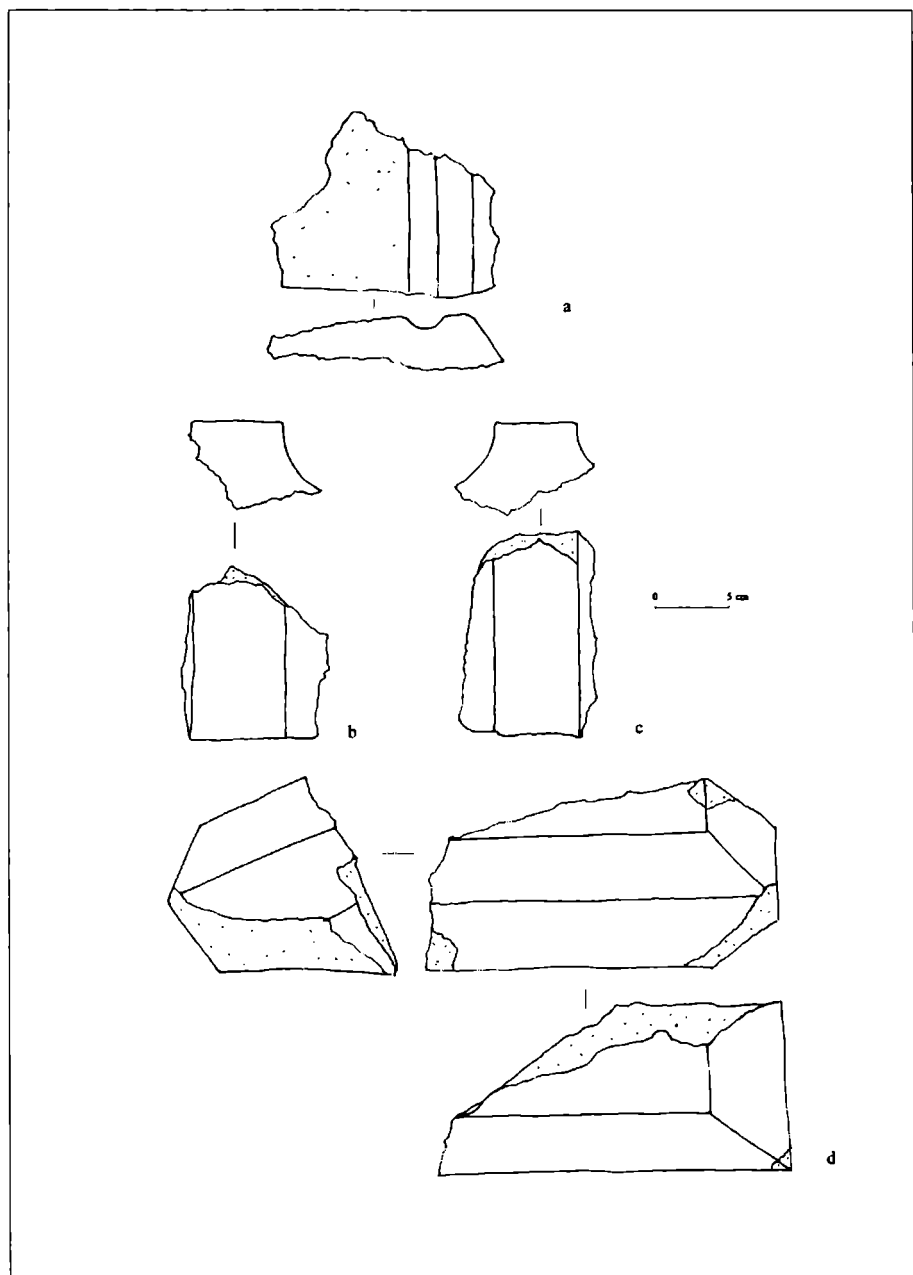
A legfelső téglapadló nyomainak az északi fal mentén sikerült azonosítani, néhány eredeti helyén maradt padlótégla -109 cm-en jelentkezett, a téglákat, ill. a hordozó habarcsos felületet azonban nagy részben felszedték. Alatta viszonylag tiszta homokos feltöltés volt, ami az alsó, 2. járószintet borította. Ennek csak csekély, habarcsos maradványát találtuk meg az É-ÉK-i sarokban, mely a faltól indulva erősen lejtett: a fal mentén -107, -118/-130 cm. Ez utóbbi padlótégláinak elhelyezése után készült a középkori épület utolsó kimeszelése.

A padló alatt vastag földfeltöltés volt, mely egy habarcsos felszintet borított. Ez a gótikus bővítés építési szintjével, rétegével azonosítható. Szintadatai: -129/-133 cm.

A falak alapozásának alját mindenhol azonos mélységben értük el. Az alapfal külső, kis szakaszon észlelt alapozási árkában olyan freskótöredéket találtunk,

³ Hasonló, de jóval kopottabb, *in situ* helyzetű analógiája található a karcfalvi templom szentségtartófülkéje alatt. A töredék funkcióját RÁCZ Miklós határozta meg, segítségét köszönöm.

6. kép. Faragott kőtöredékek a 4. szelvény omladékrétegéből:
 a) nyílászkeret; b-c) bordatöredékek; d) ismeretlen.

mint a diadalív mellett az előző idényben. Azonosságukat a színvilág, a vékony, határozott ecsetkezelés kétségtelenné teszi. Ez alapján feltételezzük, hogy a freskótöredékek a kifestett falrészek (diadalív ill. korábbi szentély szentély) bontását követően másodlagosan kerültek ide a gótikus bővítés idején.

A szentélybelsőben feltárt sírok a gótikus bővítésnél, azaz a 15. század közepénél korábbi temetkezések, egyikük sem vágta a szentély járósíntjeit. Majd mindegyiknél észlelhető volt a szegeetlen koporsók nyoma. Mellékletet egyikük sem tartalmazott így csupán relatív időrendjük ismert: 127→124, 130→124. A 135. sír földjéből szórványként került elő egy ZSIGMOND quar-ting (CNH II/129, HUSZÁR 586).

A falakon kívüli sírok keltezése, mellékletek hiányában, szintén csak tág időhatárok között lehetséges. Egy részük biztosan korábbi a gótikus építkezésnél, a legkorábbiak közé tartozik a koporsó nélküli 103. és 109. sír DNy-ÉK-i tájolással, ill. a keletelt 102. és 107. sír. A 104-106. sírok időrendje: 104→106→105., ebből a legdélebbi 104. sírt a szentély támpillére bolygatta. A szelvény legkésőbbi sírcsoportja az ÉK-i sarokban elhelyezkedő 111-113., ill 120-121. sírok (111→121., 112→113→120.), a legutolsó sírok gödrei ugyanis a 18. századi bontási réteget is vágják.

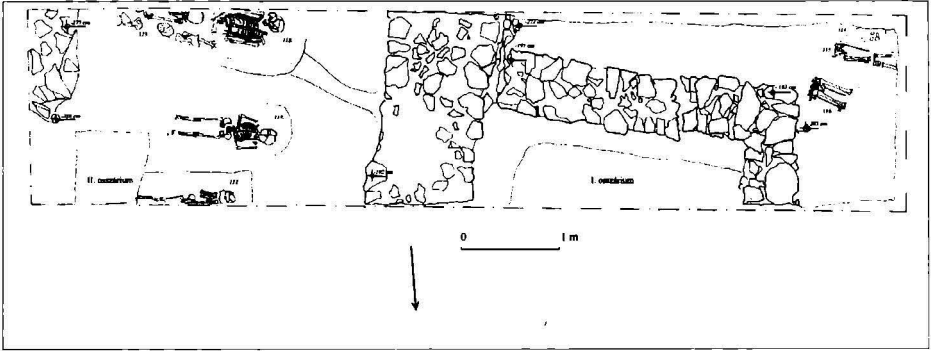
Az **1. kutatóárok**kal a cinteremfalat, és a belső oldalon enyhe domborulatként jelentkező „épületet” is szerettük volna kutatni. A 9 m hosszú és 2 m széles kutatóárok a 3. szelvénytől délkeletre, mintegy 6 m-re, nagyjából K-Ny-i tájolással húzódott (7 - 8. kép).⁴

A gyeptől közvetlenül jelentkezett a cinterem kerítőfalának itt észak-déli irányú, visszabontott, habarcsba rakott kő alapfala 110 - 120 cm szélességben (alja 1 m körüli relatív mélységben). A *Domus Historia* szerint: „*Coemeterium circumdat ecclesiam totam, cintum(que) muno altitudinis circiter cubitorum 4.*” azaz 4 öl, így közel 8 m magas volt.⁵ A fal teteje és alja az ásatás ± 0 szintjéhez képest - 192, ill. - 272 cm mélyen helyezkedett el.

A belső oldalon, tőle nyugatra hasonló magasságban került elő egy belső épület déli fala, ill. délnyugati sarka és a nyugati fal kis szakasza. Ennek a falnak hasonló falszövege és habarcsa volt, mint a cinteremfalnak, vastagsága azonban csupán 60-70 cm között változott. A fal tetejének és aljának szintje: -191/-182, ill. -283 cm. Noha a cinteremfal és a belső épület falát a feltáráskor már nem

⁴ A 2002-ben és 2003-ban végzett topográfiai felmérések között eltérés van, ezért a hiba korrekciójáig az összegző felmérés bemutatásától egyelőre eltekintünk.

⁵ A csíksomlyói középkori plébániatemplom magasságát pár évtizeddel később, 1800-ban szintén ölben adták meg: „*a Templom volt hosszóságra 15 öles, szélességre negyed fél öles, magosságára is anynyi.*”

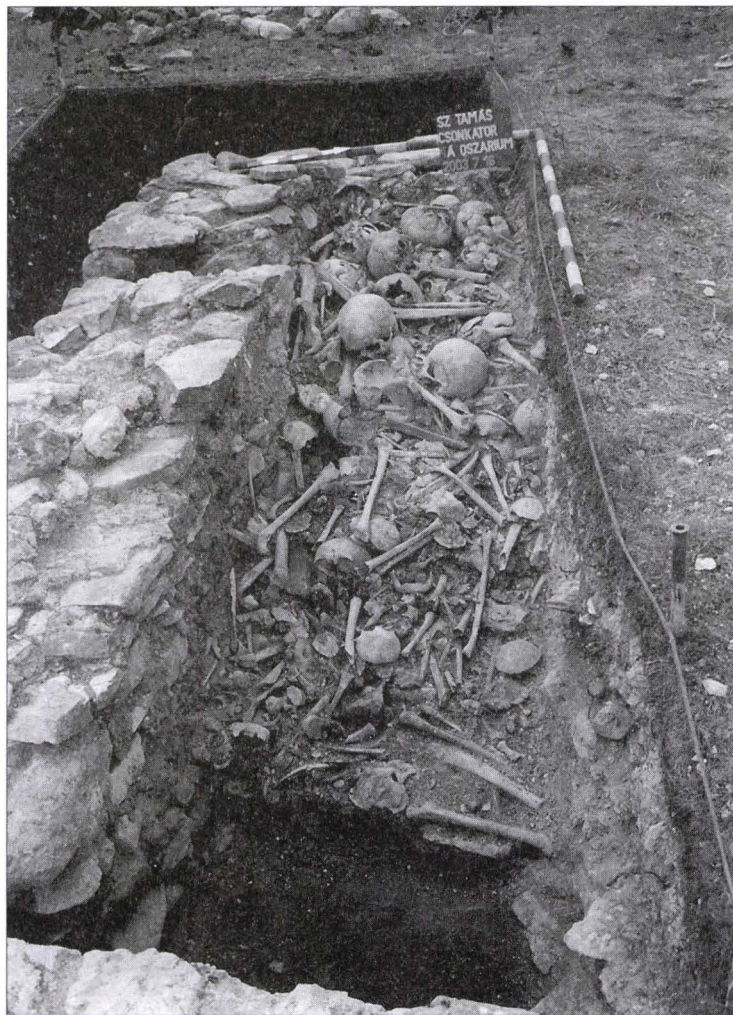

7. kép. Az 1. kutatóárok összesítő alaprajza (Batizi Zoltán és a szerző rajza)

8. kép. A cinteremfal alapozása keletről az 1. kutatóárokban

találtak kötésben, a lenyomatok alapján egyértelműen összetartoztak és egy-idejűek, szétválásuk utólagosan, valószínűleg földrengés nyomán, következett be. Ennek nyomát a déli metszefal megszakadt-megsüllyedt rétegeiben is megtaláltuk, melyek a cinteremfal bontási rétege alatt vannak, azaz ennek az eseménynek a 18. század második fel előtt kellett bekövetkeznie.

9. kép. Az osszárium feltárt részletének nézete kelet felől

Rendeltetésére a belsejében nagy számban, tömött rétegben előkerült csontok halmaza világított rá: csontház vagy osszárium lehetett. A többnyire koponyákat (körülbelül 60 darab!) és hosszúcsontokat tartalmazó réteg az épület nyugati falában volt a legvastagabb, a cinterem felé eső részben elvékonyodott és építési törmelék vette át a helyét.

A csontok között egy gót minuszkuálás préselt bronz veretdarab, és egy igényes polírozott, fényes felületű, gyorskorongolt, vörös edénytöredék is előkerült. A törmelékes rétegből a 2002. évi idényben a déli diadalív környezetében talált

freskótöredékekhez teljesen hasonló freskótöredékeket azonosítottunk. Ezek alapján az itt felhalmozott anyag mozgatása nem történhetett korábban a 15. század közepénél. A padlóban megfigyelhető elválás egy omladékréteggel kitöltött ároknak látszott, amely talán kiszedett fal alapozása is lehetett. Itt tehát nagy valószínűséggel a gótikus építkezések során bolygatott csontvázak maradványainak (és a bontási hulladék?) tárolását kívánták megoldani. Ez egyben az épület és a cinterem legvalószínűbb építési idejét is megadja, hiszen aligha hihető, hogy a bővítést követően hosszabb ideig másutt tárolták volna a korai szentély omladékát, ugyanakkor az új szentély építését követően már nem tudunk olyan (föld-)munkákról, mely hasonló mennyiségben eredményezhetett volna csontokat (a cinteremfal alapjának az alja is magasabban helyezkedik el a sírok szintjénél). Az osszárium és a cinteremfal építése tehát a gótikus építkezésekkel egy időben, vagy közel azt követően a 15. század közepe táján történt.

A cinteremfalon kívül – 40 cm mélységben szórványosan találtunk kisebb-nagyobb szegeket, melyeket feltételesem a cinteremfal fedélszerkezetéhez (gyilkjórójához?) kapcsolunk (hasonló szegeket a falon belül is találtunk).

A cintermen kívül öt sírt tártunk fel részben vagy egészben. Ezek közül az a kettő érdemel különösebb figyelmet, melyek mellékleteik révén nem csak az elhantolás korát, de a cinteremfal építésének keltezésében is segítenek.

A 118. sírban szórványként került elő egy nagyon kopott lengyel veret, Jagelló II. ULÁSZLÓ (1386 – 1434) király fél garasa. A sír feletti gödörben, melynek ásásakor átvágták a cinteremfal építési réteget is, egy 1530-as FERDINÁND veret került⁶ Az építési réteget szintén vágta a 122. sír, ebben mellékletként előkerült MIKSA 1575 és 1578 között vert, ill. RUDOLF 1580-as években kibocsátott denára is.⁷ A 122. sír lábfeje felett tömött csonttömb került elő, tehát valamikor a 16. század második felét követően a sírásáskor bolygatott (?) korábbi csontokat összegyűjtötték és egy kemény agyaggal fedett gödörbe újratemették. A sírok mindegyike teljesen szokványos, keletelt volt, a karokat mellre, vagy a medencére helyezték, ráadásul több gyerek is volt (lásd alább a sírok leírását). Teljesen kizárható tehát, hogy valamilyen okból (bűnösök, keresztleetlenek, stb.) a cinteremből kitiltott egyének temetkezései lettek volna. A 118. sírt ismeretlen időben újabb sír bolygatta (123.), ill. a 119. sír is fedett egy korábbi temetkezést, és tájolásuk egyező, így gyanítható, hogy a melléklet nélküli sírok is késő középkoriak.

A fentieknek két tanulsága van: a cinteremfalnak nagy valószínűséggel 1434 után, de 1530 előtt már állnia kellett. Ez összhangban áll a belső épület

⁶ GUMOWSKI, Marian: *Handbuch der polnischen Numismatik*. Graz, 1960. 101. XVII. tábla, 417. szám. TÓTH Csaba (Magyar Nemzeti Múzeum) szíves meghatározása. Az 1530-as veretről: HUSZÁR Lajos: *Münzkatalog Ungarn. Von 1000 bis heute*. Budapest-München, 1979. 935 vagy 937 (?).

⁷ HUSZÁR: *i. m.* 150/993, ill. HUSZÁR: *i. m.* 161/1055 vagy 162/1059.

feltöltése alapján feltételezett időrenddel. Ekkorra a cinterembelső már vagy valamelyest „telítődött”, vagy változás állt be használatát illetően, ha ekkor már a falakon kívül is több rétegben temetkeztek.

A cinteremfal alól egy kis, korábbi árok indult kifelé lejtve, melyet az említett 118. sír gödre vágott. Ez jelenleg az egyetlen arra utaló nyom, hogy a cinteremfal megépülte előtt, annak nyomvonalával valószínűleg egyezően, már valamiféle árok keríthette a templomot, melynek itt feltehetőleg egy kis vízelvezető árkat találtuk meg.

A kutatóárok délkeleti sarkában - 277 - 288 cm mélységben egy földbe rakott kősor bizonytalan objektumra (házalap?) utal, alatta egy cölöplyuk részlete került elő. A kövek között későközépkori-koraújkorai gyorskorongolt vörös és szürke kerámiatöredékek kerültek elő. A kutatóárokba eső részlet további következtetést nem tesz lehetővé.

Sírok⁸

102. *sír*: kor: infans I hiányos váza, nem: -, tájolás: 283°, kéztartás: ?, koponya helyzete: -, koporsó: -, m.: - 233 cm, megj.: a gótikus szentély bolygatta, melléklet: - .
103. *páros, hiányos sír*: kor: infans I, nem: -, tájolás: 311°, kéztartás: nyújtott karok, koponya helyzete: in situ, koporsó: -, sírgödör: nem megfigyelhető, m.: - 202 cm, megj.: a gótikus építkezés bolygatta őket, betöltésük: agyagos fekete föld, szennyeződés nélkül, melléklet: - .
104. *sír*: kor: infans hiányos váza, bal oldali hosszúcsontok, nem: -, tájolás: 247°, kéztartás: nyújtott karok, koponya helyzete: hiányzó, koporsó: -, sírgödör: -, m.: - 229 cm, megj.: a gótikus szentély támpillére, ill. lábszárait ismeretlen beásás bolygatta, melléklet: - .
105. *sír*: kor: infans II, nem: -, tájolás: 266°, kéztartás: nyújtott karok, koponya helyzete: kissé jobbra billent, koporsó: -, sírgödör: 50-30 (alul keskenyebb) × 145 cm, m.: - 230 cm, megj.: betöltése tiszta, agyagos, bolygatta a 106. sírt, ennek bal felkarját mellé helyezték (?), melléklet: - .
106. *sír*: kor: infans I hiányos váza, koponya, alsó lábszárak, bal felső test hiányzik, nem: -, tájolás: 247°, kéztartás: nyújtott karok, koponya helyzete: -, koporsó: -, m.: - 231 cm, megj.: a 105. sír és keletről ismeretlen beásás bolygatta, a csoport valószínű időrendje (délről észak felé!): 104→106→105., melléklet: - .

⁸ A sírok kor- és nem-meghatározását a helyszínen a szerző végezte, az adatok így csak tájékoztató jellegűek. Rövidítések: m. = mélység, megj. = megjegyzés.

107. *sír*: kor: maturus alsó végtagjai, nem: -, tájolás: 272°, kéztartás: -, koponya helyzete: -, koporsó: -, sírgödör: lekerekített sarkú, m.: - 219 cm, megj.: a gótikus szentély építésénél korábbi (?), lábszárai keresztezik egymást, melléklet: - .
108. *sír*: kor: infans II bolygatott váza, jobb láb, nem: -, tájolás: 266°(?), kéztartás: -, koponya helyzete: -, koporsó: -, megj.: a 131. sír gödre bolygatta, melléklet: - .
109. *sír* részben az északi szelvényfal alatt: kor: infans II -iuvenilis, nem: -, tájolás: 311°, kéztartás: nyújtott karok, koponya helyzete: jobbra billent, koporsó: -, sírgödör: nem megfigyelhető, m.: - 205 cm, betöltése: agyagos fekete föld, a sír felett 50 - 70 cm kis mészrögöcskék, megj.: -, melléklet: - .
110. *sír*: kor: csecsemő hosszúcsontjai, nem: -, tájolás: 255°, kéztartás: ?, koponya helyzete: -, koporsó: -, sírgödör: -, megj.: rossz megtartású váz, melléklet: - .
111. *sír*: kor: infans I. felsőteste, nem: -, tájolás: 288°, kéztartás: nyújtott karok, koponya helyzete: bolygatott, koporsó: -, sírgödör: -, m.: - 245 cm, megj.: a 121. vagy 126. sír bolygatta, melléklet: - .
112. *sír*: kor: maturus hiányos váza, nem: -, tájolás: 269°, kéztartás: -, koponya helyzete: -, koporsó: -, m.: - 228 cm, megj.: korábbi a 113. sírnál, a 121. és a 111. bolygatta.
113. *sír*: kor: adultus hiányos váza, bal kar, medence és combcsont, nem: ?, tájolás: 277° (?), kéztartás: medencére hajtván (?), m.: - 222 cm, megj.: 112→113→120., későbbi a bontási rétegnél.
114. *sír*: kor: infans I gyenge megtartású maradványa, nem: -, tájolás: 250° (?), kéztartás: -, koponya helyzete: -, koporsó: szegületlen, m.: - 304 cm, megj.: vágta a cinteremfal bontási rétegét, ismeretlen beásás bolygatta, melléklet: - .
115. *sír*: kor: senilis alsó végtagjai, nem: -, tájolás: 244°, kéztartás: -, koponya helyzete: -, koporsó: -, m.: - 336 cm, megj.: vágja a bontási réteget, bal combja megsüllyedt, alatta val. sír, betöltése sárga agyagos-habarcos, melléklet: - .
116. *sír*: kor: maturus lábszárai, nem: -, tájolás: 238°, kéztartás: -, koponya helyzete: -, koporsó: -, m.: - 338 cm, megj.: ismeretlen beásás bolygatta, betöltése: kevert, habarcs, tetőcserép, vágja a cinteremfal bontási rétegét melléklet: - .
117. *sír*: kibontat(hatat)lan (sír)gödör, mely vágta a 116. sírt.
118. *sír*: kor: adultus, nem: férfi, tájolás: 255°, kéztartás: ölben összekulcsolva, koponya helyzete: jobbra fordult, koporsó: nincs, sírgödör: lekerekített sarkú, sz: 65 cm, h:-, m.: - 342 cm, megj.: a 123. sír bolygatta,

- bal lábának hosszúcsontjait, medencéjét a 123. sír gödrének sarkába helyezték el; felette egy gödör, benne 1530-as veret; betöltése sárga agyagos, melléklet: szórványként egy 15. század eleji lengyel veret.
119. sír: kor: infans I, nem: -, tájolás: 250°, kéztartás: ölben összekulcsolva, koponya helyzete: egyenesen, koporsó: -, sírgödör: lekerekített sarkú, 60 cm sz., m.: - 315 - 334 cm, megj.: a 2. osszárium gödre bolygatta, alatta további sír, betöltése: mészrögös kevert, melléklet: -.
120. sír: kor: senilis felsőteste, nem: férfi, tájolás: 283 (?)°, kéztartás: medencére hajtva (?), koponya helyzete: balra fordult, koporsó: szegeltlen, m.: - 245 cm, megj.: korábbi sírt bolygattott (113., 125.?) és ennek koponyáját a fej mellé visszatemették; betöltése kevert, habarcs és tetőcseréptöredékekkel - vágja a bontási réteget; csigolyái elfeketedve, részben összezsontosodva, melléklet: -.
121. sír: kor: infans koponyája, test a keleti szelvényfal alatt, nem: -, tájolás: 266° (?), kéztartás: -, koponya helyzete: in situ, koporsó: -, m.: -251 cm, megj.: bolygatta a 111-112. sírt, kései sír, minden réteget vág, melléklet: -.
122. sír: kor: infans jobb oldala, nem: lány, tájolás: 261°, kéztartás: mellre visszahajlítva, koponya helyzete: kissé jobbra billent, koporsó: szegeltlen, m.: - 347 cm, megj.: vágja a cinteremfal építési réteget (!), betöltése sárga agyagrögös-habarcsos, bal oldala az árok északi szelvényfala alatt, lábfejeit a 2. osszárium takarja, melléklet: 1. gyöngyös pártá gyöngyszemei, 2. Rudolf (158...) és Miksa (1575 - 1578) denár, 3. ruhakapocs (?)
123. sír: kor: adultus, nem: nő (?), tájolás: 244°, kéztartás: ölben összekulcsolva, koponya helyzete: in situ, koporsó: -, sírgödör: téglalap alakú (?), m.: - 361 cm, megj.: bolygatta a 118. sírt, ennek csontjait a gödör szélébe rakták, betöltése: meszes habarcsos kevert, melléklet: -.
124. sír: kor: infans II-iuvenilis, nem: -, tájolás: 266°, kéztartás: nyújtott karok, koponya helyzete: in situ, koporsó: -, sírgödör: 55 cm széles, m.: - 216-222 cm, megj.: bolygatta a 127. és a 130. sírt, korábbi a gótikus bővítésnél, melléklet: .
125. sír: koponya töredékei, vélhetően a közeli sírok és a támpillér építésekor is bolygatták, m.: - 211 cm.
126. sír: feltáratlan váz - koponya a 4. szelvény É-K-i sarkában a szelvényfalban.
127. sír: kor: adultus hiányos váza, felsőtest, nem: férfi (?), tájolás: 277°, kéztartás: nyújtott karokkal, koponya helyzete: in situ, koporsó: szegeltlen, sírgödör: nem megfigyelhető, kb. 45 cm széles, m.: - 213 cm, megj.: rossz megtartású, a 124. sír bolygatta, melléklet: -.
128. sír: kor: infans I rossz megtartású hiányos váza, néhány hosszúcsont, nem: -, tájolás: 275° (?), kéztartás: nyújtott karokkal, koponya helyze-

- te: -, koporsó: val. szegeletlen, megj.: a gótikus szentély alapozása bolygatta, melléklet: -.
129. *sír*: infans I. gótikus szentélyalapozással bolygatott vázának csekély nyomai, keletelt.
130. *sír*: kor: maturus alsó, hiányos végtagjai, nem: -, tájolás: 272°, kéztartás: -, koponya helyzete: -, koporsó: szegeletlen, m.: - 239 cm, megj.: a 124. *sír* bolygatta, korábbi a gótikus bővítésnél, melléklet: -.
131. *sír*: kor: adultus, nem: férfi, tájolás: 272°, kéztartás: medencén összekulcsolva, koponya helyzete: -, koporsó: -, sírgödör: -, megj.: bolygatta a 108. *sírt* és az építési réteget is vágta, bal lábszárát viszont a 133. *sírral* ásták el, betöltése: kevert-habarcsos, téglatöredékes, de korábbi a bontásnál, melléklet: -.
132. *sír*: felnőtt kibontatlan váza a 4. szelvény É-Ny-i sarkában.
133. *sír*: kibontatlan váz a 4. szelvény északi szelvényfala alatt.
134. *sír*: kor: -, nem: -, tájolás: -, kéztartás: -, koponya helyzete: -, koporsó: -, m.: - cm, megj.: a 119. *sír* alatt helyezkedett el, melléklet: betöltésében gyorskorongolt, vékony falú, sötétszürke-fekete kerámiatöredék.
135. *sír*: kor: infans I alsó végtagjai, nem: -, tájolás: keletelt, kéztartás: -, koponya helyzete: -, koporsó: -, m.: - 235 cm, megj.: korábbi a gótikus bővítésnél, testét az oltár alapozás fedi, melléklet: Zsigmond quating (HUSZÁR 586; C II. 129.; U. 464.).
136. *sír*: kor: infans I karcsontjai, nem: -, tájolás: keletelt, kéztartás: nyújtott, koponya helyzete: -, koporsó: -, m.: - 225 cm, megj.: a gótikus szentély bolygatta, melléklet: -.

Összegzés

A 2003-ban folytatott ásatás során két területben végeztünk kutatást a Csonkatorony környezetében, a 2002-es szelvényektől északra a szentélynél (4. szelvény), ill. a korábbi felületektől délkeletre a cinteremfalnál (1. kutatóárok).

A 4. szelvényben a szentély északkeleti záródását, a szentélybelső északkeleti felét és a külső felületet kutattuk. Feltártuk a szentélyzáródás északi oldalát, a saroktámpillérekkel, a szelvényben sekrestyére utaló nyomok nem kerültek elő, az tehát nyugatabbra keresendő.

A szentélybelsőben megtaláltuk a középkori oltár alapköveit, ill. két járósínt és az építési felszínt. A nagy mennyiségben előkerült festett vakolatdarabok arra utalnak, hogy a szentély északi falát kifestés borította, ez azonban határozottan különbözik a déli diadalív környékén feltárt freskótöredékektől.

Néhány megtalált kő bordatöredék egyértelműen megerősíti tavalyi adatainkat a 18. században lebontott és elhordott gótikus boltozatról. A bordaprofilok méretre egyeznek a szomszédos Karcfalva ma is álló boltozatának bordaprofiljaival, és anyaguk is azonos (amfibolos andezit).

A járószintek alatt több sírt tártunk fel, ezek mindegyike korábbi a gótikus szentély bővítésénél, azaz a 15. század közepe előtt temették el őket. Mellékletet egy kivétellel egyik váz mellett sem találtunk, a 135. sír földjében szórványként talált Zsigmond quaring (1430-1437) megerősíti a gótikus szentély építésének korábbi adatok alapján adott keltezését: 15. század második fele.

A fal alapozása mellett néhány, a diadalívnél találtakkal azonos, freskótöredék eldönti a 2002-ben megtalált freskó készítésének és használatának idejét: a gótikus szentély külső keleti alapfala mellé nyilván csak másodlagosan, a korai szentély bontását követően kerülhettek, tehát valóban még a románkori templom falaira festették őket.

A falakon kívüli részen feltárt sírok túlnyomó része korábbi a gótikus bővítésnél, a későközépkort követően, úgy tűnik, ide csak ritkábban temetkeztek. Ez csak az újkorban változott meg, a bolygató sírok többsége már 17-18. századi.

Az 1. kutatóárokban azonosítottuk a templomot övező cinteremfal alapfalát. Ennek belső oldalához az építkezéssel egy időben egy kisebb épületet emeltek, melyet osszáriumként használtak, vélhetően a gótikus építkezés során bolygatott vázak tárolására. Az épület belsejében ázott, egyelőre ismeretlen kiterjedésű gödörben a korai szentély bontásából származó omladékot is tároltak.

Jelenlegi adataink szerint a cinteremfal a 16. század első harmada előtt már biztosan állt, valószínűleg a templom gótikus bővítését követően nem sokkal megépült. A 16. század közepétől már a falakon kívül is temetkeztek. Korábbi kerítőárokra egyelőre csak bizonytalan adataink vannak, erre és a többi nyitott kérdésre a további kutatások adhatnak kielégítő választ.

BOTÁR István

Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda

botaristvan@yahoo.com; botar@csszm.ro

FERENCZI ISTVÁN (1921 – 2000)

SZÁZ ÉVE SZÜLETETT VASILE PÂRVAN (1982)

Abstract: [The centenary of Vasile Pârvan's birth (1982)] The article written for the centenary of the illustrious scientist's birth in 1982, was at that time not published because of the censorship of Ceaușescu era. The author (being an internationally well-known archaeologist himself) presents the life and activity of the famous romanian archaeologist and historian briefly. In the article the author refers to the two main writings of PÂRVAN: *Getica* and *Dacia*, as well as to his precious activity as the organizer of some scientific institutions of speciality and of the University from Cluj. The author reminds of Vasile Pârvan's interest for Hungary's medieval history, and mentions some so far unknown aspects regarding Pârvan's good relations of collaboration with contemporary hungarian archaeologists from Transylvania.

Rezumat: [Centenariul nașterii lui Vasile Pârvan (1982)] Articolul scris în 1982 cu ocazia centenariului nașterii ilustrului savant român, nu a fost publicat atunci din cauza cenzurii ceaușiste. Autorul (fiind el însuși un arheolog de talie internațională) prezintă succint viața și activitatea arheologului și istoricului român de renume mondial. În articol se fac referiri la cele două lucrări capitale ale lui PÂRVAN: *Getica* și *Dacia*, precum și la activitatea sa valoroasă de organizator al unor instituții științifice de specialitate și al Universității din Cluj. Autorul amintește interesul lui Vasile Pârvan pentru istoria medievală a Ungariei, și menționează unele aspecte necunoscute până acum privind bunele relații de colaborare ale marelui savant român cu arheologii maghiari contemporani din Transilvania.

Vasile Pârvan, a román régészet, valamint az ős- és ókori történetkutatás legkimagaslóbb s egyúttal európai hírnevű alakja ez év (1982 – szerk. megj.) szeptember 28-án múlt évszázada született a Tekucs megyei (ma Bákó megyei – szerk. megj.) Huruiești község Perchiu nevezetű falucskájában, hányatott életű, hallgató és szerény falusi tanító első gyermekeként. A keserű csalódások seregén keresztül apa nem sokat törődik népessé vált családjával, italozásba menekül. Anyja mellett a kis Vasile vállára nehezedik a családi gondok egy része. A szűkös megélhetés miatt korán érő gondolkodású, amellet rendkívül éles eszű, széles keretekben is világosan látó, következetesen törekvő, kitartó és szorgalmas gyermek, majd ifjú Berești-ben, illetőleg Bârladban sajátítja el az elemi meg középfokú ismereteket. Jövendő ragyogó pályájára mutató elhatározással a középfokú oktatásban a klasszikus tudományok szakát választja az e tekintetben is kiváló tanítványban, noha ennek szelleme, tanítási elvei és módszerei messze elmaradnak a tőle áhított szinttől. Keserű, korai élettapasztalatát eláruló szavai szerint „az iskola a rendszeres közhely-oktatás gyára”. A nagyon mélyen érző és gondolkodó ifjú csaknem kezdetektől fogva irtózik az iskola „egyenlő szintre hengerlő” természetétől. Noha neves tanárok előadásait hallgathatja, ez a meglátása erősödik egyetemi tanulmányai

idején is. A történelemben való jártasságáért a „Tinerimea Română” társaság díját nyeri el, majd 1900-ban kitűnőre érettségizik. Még az évben – egyszerre – a bukaresti egyetem jó nevű tanárok oltják belé a történelemtudomány művelésének – ha lehet – még fokozottabb szeretetét. Közöttük említhetők Nicolae IORGA, I. BOGDAN, Dimitrie ONCIUL, S. MEHEDINȚI, Ovid DENSUȘIANU, Grigore TOCILESCU, C. RĂDULESCU-MOTRU stb. Már ekkor meglepő tudományos gondolkodásbeli érettségről és függetlenségről tanúskodik.

Tudományos kutatásai első időszakában mindenekelőtt középkori kérdéseket boncolgat: többek között például III. Béla király NÉVTELEN JEGYZŐ-jének *Gesta Hungarorum*-át vizsgálja a román nép történetével kapcsolatosan. Anyagi nehézségei miatt egyetemi tanulmányai mellett magániskolákban kénytelen nevelősködni. Bámulatot munkabírásának tanújeleként korán bekapcsolódik a korabeli irodalmi folyóiratok szellemi vérkeringésébe, méghozzá az „éhes és megkínzott néptömegek” fölemelése érdekében. *Magna cum laude* képesítéssel szerzett tanári oklevelének kézbevétele után versenyvizsgával megérdemelt ösztöndíjjal német egyetemekre (Jénába, Berlinbe, Boroszlóba [Wrocław]) megy ókori történelmi és római felirattani ismeretei elmélyítésére, a közismerten alapos német tudományos módszerek elsajátítására. Conrad CICHORIUS-nál, a római Traianus-oszlop, valamint a dobрудzsai adamklisszi emlékmű hírneves értelmezőjénél készített ókori gazdaság- és népességtörténeti értekezésével szerzi meg tudori kalapot. Közben otthoni tanáraival megszakítatlanul tartja a kapcsolatot.

Hazatérve népe eredetkérdése foglalkoztatja elméjét. Rádöbben a rendszeres országos régészeti kutatás, jól felkészült kutatócsoport, nemkülönben országos múzeum hiányára. Álma az ún. *Collegium archaeologicum* megteremtése. Mindehhez azonban kevésnek bizonyult rövid élete. Ízületi betegségének elhatalmasodása, látásának ijesztő gyöngülése miatt – még egyetemi tanulmányai befejezése előtt – az *Urbs aeterna*: Rómába kell utaznia. Ott komoly régészeti és felirattani bűvárkodások mellett – részt vesz a *Palatinus* meg a *Forum* föltárási tevékenységében – nem tud betelni az örök város ókori emlékeinek csodálatával. De alkalma nyílik Itália más tájaira, többek között Toscanába és Szicíliába is ellátogatnia. A *magna cum laude* fokozattal kitüntetett doktori értekezés megvédése után Franciaországba és Nagy-Britanniába indul tanulmányútra.

Grigore TOCILESCU 1909 kora őszén való elhunyt 27 éves korában megnyitotta előtte a bukaresti egyetem ókori történeti és felirattani tanszékére pályázása lehetőségét. E minőségében lázas előadói-szemináriumvezetői, intézményszervezési és -fejlesztési tevékenységbe kezd. 1910 végén a Nemzeti Régiségtár igazgatójává is kinevezik. 1911-ben a Román Akadémia levelező tagjává választja. Ezzel egyidőben az európai nemzetközi tudományos életben is folyvást növekvő jelentőségű szerepet kezd betölteni. A Műemlékbizottság

is tagjai közé iktatja. Közben megkezdte nagyszabású régészeti ásatásait Ulmetumban, Histriában, Carsiumban, Capidavában, Troesmisben, Tropaeumban.

Az első világháború idején s azután legfőbb törekvéseinek egyike a néptömegek nagyfokú anyagi és szellemi elmaradottságának megszüntetése. Ezért küzd írásban, szóval, tettekkel, minden lehető eszközzel. Szeretné mielőbb újjászervezni az egész oktatási rendszert. Sextil PUȘCARIU-val, Victor BABEȘ-sel s másokkal együtt jelentős szerep hárult rá az első világháború befejeztével felállított kolozsvári román egyetem szervezésében. Ő a kolozsvári egyetem mellett működött Ókortudományi Intézet megalapítója is.

A sokoldalú Pârvan legszámottevőbb tevékenységét mégis a hazai ókori történelem meg a földben rejtőző régészeti maradványok titkainak föltárására szentelte. Élete fő műve: a sok száz oldalas *Getica*, Dacia kora-története, illetőleg az angliai Cambridge-ben halála után kiadott *Dacia (Civilizațiile străvechi din regiunile Carpato - Danubiene)*. 1926-ban megjelent fő alkotásával mindörökre beírta nevét a középkelet-európai tudománytörténet évkönyveibe. Terve szerint azt követte volna még két hasonlóan nagyszabású műve a római Daciáról, továbbá a szlávok kora-történetéről – hirtelen halála miatt azonban ezek még csupán az anyaggyűjtés magzati állapotában maradtak, megírni már nem írhatta meg. A régiségek, főként népe anyagi kultúrája maradványainak határtalan szeretete indította országos múzeumi hálózat megteremtésére, ez a törekvése azonban életében is, utána még több évtizedig csak pusztá óhajtás maradt.

Vasile Pârvan sokoldalú egyéniségét, gondolkodásának népével szembeni nemes érzelmektől fűtött egészét, életművének jelentőségét lehetetlen ily rövidke méltatásban még oly futólag is megismertetni. Születésének századik évfordulóján emléke előtt tisztelve csupán még egy, bennünket, erdélyi magyarokat közelebből és kellemesen érintő magatartásával kapcsolatos körülményre szeretnék figyelmeztetni.

A magyar régészeti kutatások eredményeinek minél alaposabb, közvetlen megismerése végett nem riadt vissza a magyar nyelv megtanulásával járó nehézségektől sem. A nemzeti gyűlölködéstől terhes levegőjű tőkés-földesúri Romániában működő idősebb-fiatalabb magyar régészek tevékenységét pedig nemcsak értékelte, hanem fölkarolta, segítette, eredményeiknek közlési lehetőséget biztosított még a nemzetközi tudományos világnak szánt „folyóiratában”, a vaskos kötetet kitevő *Daciában* is. A ROSKA Mártonnak írott, 1925. december 25-én kelt levelében nagyon elismerően nyilatkozott a Székely Nemzeti Múzeum akkori igazgatójáról, LÁSZLÓ Ferencről, a fiatal FERENCZI Sándorral kapcsolatban pedig messzemenő segítőkészségét hangozatta, háromszéki és csíkmegyei kutatásait támogatva. Vajha mások is követték volna nemes szándékait.

(Kolozsvár, 1982)

A közlő megjegyzése: *Ferenczi Istvánnak ez a Vasile Pârvan neves román régészről szóló, 1982-ben írt kis méltatása, a román kutató 100. születésnapja alkalmából rendezett hivatalos megemlékezések ellenére sem láthatott napvilágot. Ferenczi I. kiadatlan kéziratái rendezésekor előkerült írását éppen ezért, mind a V. Pârvan, mind a Ferenczi I. emléke előtti tiszteletadás érdekében láttam jónak közre adni.*

Közli: FERENCZI Géza

RO - 535600 Odorheiu Secuiesc - Székelyudvarhely

Str. Constructorilor - Építők utcája nr. 17/11. sz.

GIDÓ CSABA

VASÚTVONALTERVEK ÉS -ÉPÍTKEZÉSEK CSÍK VÁRMEGYÉBEN A DUALIZMUS KORÁBAN

Abstract: [Railway line plans and constructions in Ciuc county in the period of dualism] In the territory of the historic Hungary, Ciuc county was the last to receive a railway line and in this way it could only enter railway circulation at the turn of the 19th to 20th century. A lot of plans were made about Ciuc county's railway lines during the 19th century. The most important ones were drawn up by Gábor UGRON and Gábor DANIEL - both Members of Parliament from Odorhei county. They drew up the plan of the Szekler railway, that lead through Vânători - Odorhei - Marosnyire - Miercurea Ciuc and its side-wing to Gheorgheni. But after the construction of the railway between Vânători - Odorhei it turned out, that the local material resources permit only the construction of some shorter lines. Other more difficult sections full of natural obstacles could have only been financed by the state budget. According to the international agreement between Romania and Austria-Hungary in 1891, the construction of two other railway-connection points were planned: one of them in Turnu Roșu-pass and the other in Ghimeș-pass. Act number VII. from 1895 orders the construction of the Szekler circular railway, which was first built in shorter sections: till 1897 between Sfântu Gheorghe - Miercurea Ciuc - Ghimeș, reaching the borders, then in the first decade of the 20th century between Reghin-Deda, Siculeni - Gheorgheni and Gheorgheni - Deda. The contemporary Szekler society was hoping to put an end to the emigration and solve the economic problems by the construction of the railway. But the Szekler railway built in many consequent phases could not solve these problems. The building contractors preferred to hire the already tested foreign workers than the unexperienced Szeklers, who came to take odd jobs for an occasional income. The railway opened the isolated Szekler regions, but it could not solve the economic problems. At the same time the railway played an important part in the late embourgeoisement of the Szeklerland and founded the modernization-programme of the next decades.

Rezumat: [Proiecte și construcții de căi ferate în comitatul Ciuc în perioada dualismului Austro - Ungar] Pe teritoriul Ungariei comitatul Ciuc a fost printre ultimele comitate care au fost incluse în circulația căilor ferate. Despre construirea căilor ferate din Ciuc au existat o serie de proiecte în secolul al 19-lea. Cel mai important era proiectul căilor ferate secuiești, care a fost elaborat de către doi parlamentari din Odorheiu Secuiesc: Gábor UGRON și Gábor DANIEL. Ei au proiectat o linie care ar fi legat localitățile Vânători - Odorhei - Marosnyire - Miercurea Ciuc și o ramificație până la Gheorgheni. Însă construirea liniei între Vânători și Odorhei a dovedit că forța capitalului local este de ajuns numai pentru construirea unor scurte linii de pantă. Și astfel costurile construirii liniilor cu obstacole naturale au putut fi suportate numai de către stat. Pe baza acordului internațional între România și Austro - Ungaria în anul 1891 a fost hotărâtă crearea a două joncțiuni de căi ferate, una la Ghimeș, cealaltă la Lazaret. Legea VII. din 1895 a hotărât construirea căii ferate circulare secuiești. Aceasta însă a fost construită în mai multe etape: prima secțiune între Sfântu Gheorghe - Miercurea Ciuc - Ghimeș a fost dată în funcțiune în 1897. În primul deceniu al secolului al 20-lea au fost construite liniile între Reghin - Deda, Ciceu - Gheorgheni și Gheorgheni - Deda. Societatea secuiască a așteptat de la construirea căilor ferate rezolvarea problemelor economice și sociale, mai ales cea a emigrării.

Însă căile ferate nu au avut un efect radical asupra problemelor actuale. Societățile de construcție au angajat străini cu experiență în domeniul construcțiilor de căi ferate în locul secuilor fără experiență. Căile ferate au deschis regiunile izolate ale Secuimi, dar fără să aducă o soluție a problemelor existente. Calea ferată a avut însă un rol important în dezvoltarea regiunii secuiești și a contribuit la modernizarea Secuimii.

Bevezetés

Csik vármegye, annak ellenére, hogy már a 19. században szerepel különböző vasútépítési tervekben, meglehetősen későn került be az Osztrák - Magyar Monarchia vasúti vérkeringésébe. Az 1868 - 1873 között kibontakozott erdélyi vasútépítkezésekből Székelyföld kimaradt. Az akkori vasúti közlekedésbe mindössze Marosvásárhely kapcsolódott be egy Székelykocsárdról kiágazó szárnyvonal által. Az 1873-ban bekövetkezett pénzügyválság egy időre megbénította a vasútépítkezéseket. Az elkövetkező hat év során a vasútépítkezések szinte teljesen szüneteltek Magyarország területén. A magyar kormány, tanulva a 60-as és a 70-es évek elején dúlló vasúti panamákból, áttért az ún. vegyes: magán és államvasúti rendszerre. A fővonalak fokozatosan az állam tulajdonába kerültek, ezzel párhuzamosan az állam a helyi érdekű vasútvonalak kiépítésével próbálta a fővonalaktól távolabb eső vidékeket bevonni a forgalomba. Az 1875-ben engedélyezett Arad - Körös-völgyi (Arad - Borosjenő) helyi érdekű vasút követendő példáját adta az olcsó, a vonal menti vidék önerejére támaszkodható építkezésnek és a takarékos, de a vidék érdekeit hathatósan kiszolgáló üzletvitelnek.

A helyi érdekű vasútra vonatkozólag már SZÉCHENYI-nél is találunk célzást. Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) közgazdasági szakosztályának bizottmánya 1865-ben az olcsó vasutakról szóló tanulmányában harmadrendű vonalakként tekinti azokat, „melyek jó mellékutak hiányában az első- és másodrendű vasutakból kiágazva, kiválóan helyi érdekeket képviselnek. Ezen vonalak feladata, hogy aránylag rövid, de számos ágazatokat képezzenek az első- és másodrendű vonalak ereztében”.¹ Javasolták, hogy a fővonalak engedélyezésénél tegyék kötelezővé a mellékvonalak építésének támogatását. A helyi érdekű vasútvonalak létesítése, olcsó építése, üzemeltetésük gazdaságos kezelése, tehát jövedelmezőségük feltételei csak akkor teljesülnek, ha ezek kiépítését a vidék érdekeltjei kezdeményezik.

A helyi érdekű vasutakról elfogadott 1880. XXX. tc. és azt kiegészítő 1888. IV. tc. tették először lehetővé a vasútépítkezések kibontakozását a Székelyföldön. Az Osztrák - Magyar Monarchia korában azonban Székelyföldön

¹ KÉPESSY Árpád: *A magyar vasút története*. Budapest, 1908. 58.

mindössze négy helyi érdekű vasútvonal épült ki. Ezek a következők: a Marosvásárhely - Szászrégen, Héjjasfalva - Székelyudvarhely közötti vonalak, a Brassó - Háromszéki helyi érdekű vasút, amely Brassó - Sepsiszentgyörgy - Kézdivásárhely - Bereck vonalon haladt, és a Kis-Küküllő-völgyi helyi érdekű vasút, Balázsfalva - Parajd között. Egy helyi érdekű vasútnak a megvalósulás pillanatáig több érvényesülési szakaszon kell átesnie. Az első: a tervezett vasútvonal nyomvonalának kijelölése és erre a minisztériumtól az előmunkálati engedély megszerzése. A kezdeményezők többnyire az adott régió politikai és gazdasági elitjéből kerültek ki. A második előkészületi szakasz az építési tőke begyűjtése és az építkezési terv kidolgozása. Ekkor kellett a vasút által érintett gazdáknak, településeknek nyilatkozniuk a részvények jegyzéséről, egy részvénytársaság megalakításáról és működtetéséről. A helyi elit és a települések arra kényszerülnek, hogy pontosan felmérjék teljesítőképességüket és mindezt a részvények jegyzésekor dokumentálniuk is kellett.² A nagyra törő tervek java része itt bukott el. A vasútépítkezések harmadik előkészületi szakasza a tervezett vonal közigazgatási bejárása, a szükséges pénzügyi források felmutatása. Ezt követően, ha az illetékes minisztériumok megfelelőnek találták a tervet mind gazdasági, mind hadászati szempontokból, akkor a kormány elfogadta a vasútvonal tervét és megkezdődhetett az építkezés. A végső szakaszig Székelyföldön azonban csak a fent említett négy helyi érdekű vasútvonal jutott el.

Székelyföldön helyi érdekű vasútvonalak csak olyan helyeken épültek, ahol az építőknek nem kellett jelentősebb természeti akadályokkal megküzdeniük. Csík vármegyének az esetében jelentős természeti akadályok álltak a vasútépítők előtt, a helyi tőkének nem volt elegendő anyagi ereje a hegyi pályák építéséhez. Ezért annak ellenére, hogy számtalan terv született, mint ahogy az alábbiakban is fogjuk látni, ennek a térségnek a bevonása a vasúti forgalomba csak az állam segítségével valósulhatott meg. Ez esetben pedig az állami érdek határozta meg, hogy mikor és hol épüljön vasút.

Vasútvonaltervek

Az 1880-as évektől számos székelyföldi vasútvonalterv került a magyar közlekedési minisztérium asztalára: ezeket többnyire a helyi politikai és gazdasági elit nyújtotta be. Az alábbi sorokban a Csík megyei vasúttervekből azokat igyekszem bemutatni, amelyek valamilyen formában hozzájárultak a vasút szükségességének napirenden tartásához ebben a térségben.

² MAJDÁN János: *Modernizáció - Vasút - Társadalom. Tanulmányok a vasútépítések hatásáról a XIX - XX. században.* Pécs, 2001. 139.

1880. január 24-én gróf SCHWEINITZ Gyula és HORVITZ Sámuel szinte az egész Erdélyt felölelő vasútvonal-hálózatra kér előmunkálati engedélyt egy évre a közlekedési és munkaügyi minisztertől. Ebben a tervben szerepel a székely régiónak is a bevonása a vasúti forgalomba. Így előmunkálati engedélyt kértek a következő székelyföldi vonalakra: Marosvásárhely-Parajd-Gyergyószentmiklós-Tölgyes, Szászrégen-Görgényszentimre-Ditró-Tölgyes, Szászrégen-Oláhtoplica (Maroshévíz)-Gyergyószentmiklós-Tölgyes, Héjjasfalva-Székelyudvarhely-Csíkszereda-Gyimesi határszél, Gyergyószentmiklós-Csíkszereda-Torján át Kézdivásárhelyre.

A közlekedési miniszter – közösen a többi érintett minisztériummal – véleményezte a fenti vonalterveket. A hadügyminisztérium javaslatát elfogadva a Marosvásárhely – Toplica – Tölgyes vonalat találták a legmegfelelőbbnek, úgyszintén célszerűbbnek tartották volna egy Sepsiszentgyörgy – Csíkszereda vonal megépítését a kérvényezőik által említett Kézdivásárhely – Torja – Csíkszereda vonallal szemben.³

Ennek a vasútvonal-tervezetnek bizonyos részletei az elkövetkező évek folyamán ismételten előtűnnek a különböző előmunkálati engedélykéresekben. 1885-ben gróf BETHLEN Gábor főrendházi tag előmunkálati engedélyt kér a Szászrégen – Tölgyesi vasútvonalra. Szinte ugyanazon vonalszakaszra kérnek előmunkálati engedélyt 1891. augusztus 4-én gróf LÁZÁR Jenő és ifj. ÁBRÁNYI Kornél országgyűlési képviselők Szászrégentől a Maros mentén Gyergyószentmiklósig, továbbá Oláhtoplicától elágazva Borszákon keresztül a Tölgyesi szorosig, valamint Ditrótól elágazva Holló irányába.⁴ 1892. december 24-én MOLNÁR József csíkszeredai országgyűlési képviselő előmunkálati engedélyt kér egy Szászrégen – Görgénysóakna – Görgényszentimre – Libánfalva – Kereszthegy (1134 m) – Gyergyóremete – Ditró – Gyergyószárhegy – Gyergyószentmiklós vasútvonal előmunkálataira.⁵ A minisztérium annak ellenére, hogy nehéz hegyi pályáról van szó, megadja az előmunkálati engedélyt. 1893. március 14-én egy átiratban a hadügyminiszter irreálisnak nevezte a Molnár József-féle tervet. LUKÁCS Béla közlekedési miniszter válasza egyértelműen tükrözi az előmunkálati engedélyek szerepét a vasútépítésben: *„Van szerencsém Méltóságod szíves figyelmét felhívni arra a körülményre, hogy a Szászrégentől a Görgény-patak völgyében s a Kereszthegyen át Gyergyószentmiklóstra tervezett vasutat illető előmunkálati engedély megadása egyáltalán nem jelenti azt, mintha én a jelzett vasút létesítésére, avagy támogatására nézve bárminemű kötelezettséget vállaltam volna, sőt határozottan fenntartottam a vasút tervezőivel szemben az iránti elhatározásomat, vajon a szóban forgó pálya általában*

³ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) K 229 – 317. csomó. 1642-2 tétel. 1880.

⁴ Uo. 51242-2 tétel. 1891.

⁵ Uo. 89906-2 tétel. 1892.

létesítendő-e vagy sem? Amint tehát egyfelől az előmunkálati engedély megadásából sem jogi, sem másnemű következtetések le nem vonhatók, úgy másfelől várható, hogy az előmunkálati engedély megadásának ténye a Maros-völgyi érdekeltségre a Nagyméltóságod által szem előtt tartott vonal létesítését illetőleg is serkentőleg fog hatni. Aziránt pedig, hogy a Görgény-patak völgyében tervezett vonal minő teljesítő képességgel fogna esetleg rendelkezni, és hogy nem tekinthető-e kizártnak eme vonalnak átmenetileg való kiépítése? - éppen a nyomjelzés alkalmával teendő tanulmányok adhatnak majd közelebbi felvilágosítást.”⁶

A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara 1893. január 3-án, egy emlékiratot nyújtott be Lukács Béla közlekedési miniszternek a székely vasút kérdéséről. Az emlékirat kiemeli a székely közlekedési viszonyok elmaradott voltát: a fővonalak szinte teljesen elkerülik ezt a régiót, míg a szárnyvonala képtelenek jótékonyan befolyásolni a térség gazdaságát. A kamara azt javasolja, hogy épüljön ki egy Apahida - Marosvásárhely - Héjjasfalva vonal, valamint egy Marosvásárhely - Szászrégen - Borszék - Tölgyesi-szoros, és egy Ágostonfalva - Sósmező vonal, amiből később újabb székelyföldi vonalak tudnának kiágazni.⁷ A kamara javaslatait, amely inkább a marosvásárhelyi térség céljait tartalmazta, a minisztérium elutasítja.

A megvalósíthatósághoz ebben az időszakban UGRON Gábor és ifj. DANIEL Gábor udvarhelyi országgyűlési képviselők által beadott tervezet állott. Az általuk kidolgozott terv egy Héjjasfalva-Székelyudvarhely-Marosnyire-Csíkszereda helyi érdekű vasútvonallról és Marosnyiréből Gyergyószentmiklósig kiágazó szárnyvonallról szólt. Ennek a vasúthálózatnak első szakaszaként a Héjjasfalva-Székelyudvarhely vonal kiépítésére Udvarhelyvármegye elitje megalapította 1886. január 26-án a *Héjjasfalva-Székelyudvarhely Vasúti Részvénytársaságot*.

1886. június 25-én a közlekedési minisztérium megbízta a GYÖNGYÖSSY János osztálytanácsost a vonal közigazgatási bejárásával, de a vasútépítési engedélyt a társaság csak az év végén kapta meg. A részvénytársaságot komoly feladat elé állította a közel egymillió forint értékű vállalkozás pénzügyi fedezetének előteremtése. Az építési okmányban 973.000 forint építési tőkét határoztak meg, amelyet azonban, mint később kiderült, az építési kiadások jóval felül haladtak.

Az 1888. március 15-én forgalomnak átadott vasútvonal az év végéig 1.095.576 forint és 67 krajcárba került. A részvénytársaságot pedig 333.435 forint lebegő adósság terhelte.⁸ Mivel a részvénytársaság elsőbbségi részvényeket nem bocsátott ki, kénytelen volt a törzsrészvény befolyó összegén kívül a

⁶ MOL K 229 - 316. csomó. 20349-2 tétel. 1893.

⁷ Uo. 1628-2 tétel. 1893.

⁸ MOL K 229 - 317. csomó. 33074-9 tétel. 1889.

pálya építéséhez szükséges pénzt függő adósság útján, meglehetősen magas kamattal beszerezni.⁹

A Héjjasfalva – Székelyudvarhely vasútvonalon még dolgoztak, mikor már megtörtént a Székelyudvarhely – Csíkszereda vasútvonal egy részének a közgazgatási bejárása LAKATOS Aladár miniszteri titkár vezetésével 1888 februárjában és májusában. Ez alkalomból a bizottság jegyzőkönyvbe vette a létesítendő műtárgyakat, útátjárókat, a pályával párhuzamosan haladó utakat, és megnevezték, hogy a különböző állomások hol és mely szelvények között legyenek elhelyezve.¹⁰

A közgazgatási bejárást követően a hadügyminisztérium kifejtette, hogy nem támogatja a Székelyudvarhely – Csíkszereda vonalat, e helyett előnyösebbnek tartaná egy Szászrégen – Brassó vonalnak a kiépítését, rámutatva arra, hogy a tervbe vett vasútvonal egy gyéren lakott területen halad keresztül, amely hadászati szempontból nem előnyös.¹¹

Ebben a pillanatban, azonban mind BAROSS Gábor, a „vasminiszter”, mind beosztottjai kifejtik, hogy a vonaltervek megfelelőek és nem tartják indokoltnak, hogy egy vicinális vonal létesítését csupán azért ejtsenek el, mert az hadászati szempontból kevésbé fontosnak ítélik.¹²

Maga Ugron Gábor is válaszolt a hadügyminiszternek és kifejtette az általa javasolt vasútvonal előnyeit. Rámutatott, hogy a Szászrégen – Gyergyószentmiklós közötti vonal is a Maros-völgye mentén nem kevésbé lakatlan helyeken haladna keresztül, ahol fán és kőn kívül más nem terem. Hasonlóképpen, nehéz terepen és emelkedőkkel kellene a vasutat megépíteni. Stratégia szempontból, ha megépülne a Szászrégen – Gyergyó vonal, akkor Erdélyben két stratégiai központ jönne létre: Segesvár és Medgyes, illetve Marosvásárhely. A két központ léte a hadi tartaléknak a megosztását vonná maga után úgy, hogy a két központ között nincs is összekötetés. Érvként hozza fel, hogy az udvarhely – csíki vonal mellett csak magyarok laknak, míg a másik vonal mellett görögkeleti vallású oláh nép lakik, melynek a hozzáállása egy orosz háború¹³ esetén kiszámíthatatlan. A határral párhuzamosan megvont vasútnál, ami a hadügyminiszternél érvként szolgál, szerinte sokkal fontosabbak a függvények, mert ezek inkább tudják biztosítani a visszavonulás lehetőségét. Szerinte az udvarhelyi vonal pénzügyileg és technikailag 2 év alatt kivitelezhető. Míg a Szászrégen – Gyergyói vonal terveinek előkészítésére, elbírálására kell 2 év, a

⁹ Uo. 43471-9 tétel. 1889

¹⁰ Uo. 8282-III. tétel. 1888.

¹¹ Uo. 10694-III. tétel. 1888.

¹² Uo. 24289-III. tétel. 1888.

¹³ Ugron Gábor, mint az 1877-es székely puccs egyik szervezője nem tartotta kizártnak egy fegyveres konfliktus kibrobbadását a Monarchia és Oroszország között a Balkán feletti hegemoniáért.

kiépítésére legalább még újabb 2 év, így legalább 4 évre lesz szükség és nem biztos, hogy a legközelebbi háborúig használható lesz-e. Ugron kijelent, hogy „a Szászrégen - Gyergyó és az Udvarhely - Csíkszereda vonal két párhuzamos félkört ír le, melyből a szászrégeni a külső, tehát a hosszabb, az udvarhelyi a belső, tehát a rövidebb vonal. A geometriai igazság egyszersmind stratégiai igazság is.”¹⁴

Érvei alátámasztása érdekében 1888-ban felkéri STENKOVITZ Miklós mérnököt egy jövedelmezőségi kimutatás elkészítésére a kiépítendő székely vasútról. Ez a vonal érintett volna 2 várost és 67 községet, 735.678 hold földet és 103.139 lakost. Statisztikai adatok alapján felmérték, hogy milyen áru-, illetve személyforgalommal bírna a vonal. Érdekességképpen megemlíthető, hogy évente 55.361 vagon áruforgalommal számoltak, névlegesen: 6074 kocsi gabona és gyümölcs, 347 - bőr és gyapjú, 184 - bor, szesz, pálinka és sör, 8282 - épületfa, szálfafa, 274 - léc, 5640 - deszka, 110 - zsindegy, 976 - téglafal, 214 - cserépfal, 6120 - tüzelőfa, 2245 - mész, 15.204 - kő, 1541 - különféle árunemű, 5050 - nagyjóság, 2000 - aprójóság. A vonalnak három forgalmi központja lett volna: Székelyudvarhely, Gyergyószentmiklós és Csíkszereda, az áruk általános menethosszát 55 km-ben határozták meg. Személyforgalom esetében évente 236.900 utast számoltak, minden lakosra 2-3 utast számítva. Az áru- illetve személyforgalomból származó nyereség évenként 1.023.000 forint. Az építendő vonal költségét 4.000.000 forintra számolták ki.¹⁵

Az állam részéről megfogalmazott kötelezettségek megvalósítását bizonytalanná tették a már megépített vasútvonal pénzügyi problémái, valamint az, hogy 1888. december 29-én a Háromszék megyei törvényhatósági közgyűlésen olyan döntés született, hogy Háromszék, mivel megindult a Brassó-Kézdivásárhely vasútvonal kiépítése, nem tudja támogatni a székely vasút kiépítését, és amúgy is inkább egy Szászrégen felé húzódó vonal kiépítését támogatná.¹⁶

Ugron Gábor és Daniel Gábor, hogy továbbra is versenyhelyzetben maradjanak, 1890. február 22-én a Csíkszereda - Sepsiszentgyörgy vonalrészre egy éves előmunkálati engedélyt kérnek.¹⁷ Ezen előmunkálati engedély 1892. július 28-án meghosszabbított, majd ugyanez novemberében felterjesztették a minisztériumba a vasútvonal terveit, és decemberben megtörtént a közigazgatási bejárás is.¹⁸ Csík vármegye törvényhatósági bizottsága az 1980. számú határozatában kérte a minisztériumot, hogy a román vasúti csatlakozás céljából a vasút kiindulópontja ne Csíkrákos legyen, hanem Csíkszereda. A

¹⁴ MOL K 229 - 317. csomó. 24289-III. tétel. 1888.

¹⁵ Uo. 32295-III. tétel. 1888.

¹⁶ Uo. 29733-9. tétel. 1888.

¹⁷ Uo. 12944-2. tétel. 1890.

¹⁸ Uo. 48317-2. tétel. 1892.

MÁV javaslatára, azonban a minisztérium úgy dönt, hogy Csíkrákos maradjon kiindulópontnak, mert közelebb fekszik a határszélhez és kedvezőbbek a magassági viszonyai. Azonban kijelentik, hogy a hadügyi szempontból támasztható követelmények újabb tanulmányok tárgyát fogják képezni, ezért nem lehet a csatlakozási állomásról véglegesen határozni.¹⁹ A minisztérium egyre kevésbé látja valószínűnek, hogy a helyi tőke bevonásával lehessen megépíteni a gyimesi vonalat. *„Nemigen táplálható ugyan remény arra nézve – sőt nézetünk szerint kizártnak is tekinthető –, hogy a Gyimesi-szoros vonal a helyi érdekelttség útján megvalósítható legyen, de még ezen egészen valószínűtlen eshetőséget szem előtt tartva sem volnának ezen fontos és nagyon nehéz pálya tervezési és költségzámítási munkái másra mint a MÁV igazgatóságára bízandók, mert csak ez nyújthatja a kellő megnyugvást és biztosítékot arra nézve, hogy a szükséges műszaki műveletek megbízható és alapos feltételek és beható tanulmányok alapján készítve, idejekorán rendelkezésre fognak állni.”*²⁰

1893 májusában engedélyezési tárgyalásra került sor Budapesten Lukács Béla kereskedelmi miniszter jelenlétében Ugronékal. A legtöbb kifogást ismét a hadügyminisztérium képviselője tette, aki szerint csak akkor szabad engedélyezni a Székelyudvarhely – Marosnyíre közti vasútvonal megépítését, ha azt akként fogják kiépíteni, hogy azon 15–70 tengelyű katonai vonatok akadálytalanul tudjanak közlekedni.

Az újabb számítások szerint a teljes Székelyudvarhely–Marosnyíre-Gyergyószentmiklós–Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy vonalszakasz mely összesen 183,5 km, mintegy 7 millió forintba kerülne, km-ként 38.147 forintba. A következő állomások lettek volna a vonalon: Székelyudvarhelyi állomás kibővítendő, Fenyéd, Zetelaka, Ivó vízállomás, Sikaszó vízállomás, Mátraújfalva vízállomás, Hargita kitérő állomás, Grecses kitérő állomás, Marosnyíre vízállomás, Csíkszentdomokos vízállomás és hadikitérő, Dánfalva, Csíkrákos vízállomás, Csíkszereda vízállomás, Zsögöd, Csíkszentkirály, Csíkszentmárton vízállomás, Kozmás-Tusnád, Tusnádfürdő, Bükszád, Málnás vízállomás, Oltszem-Bodok, Köröspatak-Gidófalva, Kilyén vízállomás, Sepsiszentgyörgy állomás kibővítve. Marosnyíreből kiágazott volna egy vonal Vasláb érintésével Gyergyószentmiklósig. Az engedélyt kérők felszólítottak, hogy kötelesek 350.000 forint biztosítékot készpénzbe leadni a tényleges építkezési engedély kiadása előtt.²¹ Rövid időn belül kiderül, hogy Ugronék még a szükséges biztosíték lefizetésére sem rendelkeznek elegendő tőkével.

Az általuk kidolgozott terv egyre inkább háttérbe szorult, ugyanis időközben 1891. március 14-én, a Monarchia és Románia között nemzetközi szerző-

¹⁹ Uo. 69787-2. tétel. 1892.

²⁰ MOL K 229 - 316. csomó. 16984-2. tétel. 1893.

²¹ Uo. 52582-2. tétel. 1893.

dés jött létre, hogy 1897. november 17-ig mindkét ország két új vasúti csatlakozási pontot épít ki: az egyiket a vöröstoronyi, a másikat a gyimesi határnál. A magyar kormányt e nemzetközi szerződés arra ösztökölte, hogy dűlőre vigye a több éve stagnáló székely vasút kérdését. 1893 nyarán a kereskedelmi minisztérium mérnököket küld ki a Csíkszeredától a gyimesi határszélig vezetendő vasútvonal tanulmányozására.²² A gyimesi határszélig építendő vasútvonal tervét leginkább a háromszékiek kifogásolták. Kézdivásárhely város 1894-ben kéri a minisztériumot e terv megváltoztatására és azt, hogy inkább az ojtuzi csatlakozási pont épüljön ki. Kijelentik: „*A gyimesi szoroson való vasúti csatlakozás Udvarhely és Csík megyéknek áll érdekében, ügyde ezen csatlakozási pontoknak két hátránya van. Először nagyon hosszú s így a keleti kereskedelem két gócpontja Galac és Bräilától nagyon távol van, másodsor hegyeken menvén át, a kiépítés nagyon költséges. Mindkét megyének ipara a fejlődés első stádiumában van elannyira, hogy iparról beszélni egyik megyében sem lehet, így tehát ezen vasúti csatlakozás a Székelyföld ipari fejlődésére befolyással lenni nem fog.*”²³ A minisztérium azonban egyértelműen elutasítja e tervet.

Ugronék, mivel a tényleges költségeket nem tudták fedezni, az engedélyokmány lejárta után nem adtak be újabb hosszabbítási kérelmet. Ezért a kormány a Magyar Általános Hitelbanknak ad 1894-ben engedélyt e vonal kiépítésére. Az engedélyezési okiratban már érezhető, hogy a fő cél a Szászrégen-Gyergyószentmiklós-Marosnyire-Csíkrákos-Csíkszereda-Sepsiszentgyörgy, illetve ebből Csíkrákos környékén kiágazó gyimesi vasútvonal megépítése. Az udvarhelyi vonal kiépítése már csak mint szárnyvonal szerepel a tervben (*lásd az I. Mellékletet*). Az engedélyezett vasút megépítéséhez és megfelelő üzleti berendezéséhez szükséges költségként 24.000.000 forintot állapítottak meg. A Magyar Általános Hitelbank szerződést kötött, és a MÁV-ot bízta meg a nevezett vasútvonalak megépítésével és az összes szükséges munkálatok végrehajtásával.²⁴

1894 nyarán azonban a kereskedelmi minisztérium úgy határoz, hogy a székely vasutat államköltségen építi meg, így a bankot felmentették a vasút finanszírozási kötelezettsége alól. Úgyszintén a minisztérium rendeletben utasította a MÁV igazgatóságát, hogy a Szászrégen-Csíkszereda-Sepsiszentgyörgy és ebből kiágazó gyimesi vonal forgalmáról és jövedelmezőségéről tanulmányt készítsenek. A MÁV emberei az egész vonalat beutazták, amely – az udvarhelyi vonalat nem számítva – 275 km hosszú és mintegy 82 települést érintene, összesen 125.000 lakossal. A vonalon az áruforgalmat 360.000 évenkénti tonnában határozták

²² Uo. 61603-2 tétel. 1893.

²³ Uo. 14832-2. tétel. 1894.

²⁴ Uo. 36010-2. tétel. 1894.

meg. A személy- és áruforgalomból összesen 800.000 forint bruttó jövedelmet állapítottak meg. A MÁV a minisztérium kérésére javaslatot tett, hogy milyen sorrendben épüljön meg ez a vasútvonal. Ebben azt javasolták, hogy előbb a Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda–Gyimesi vonalat építsék meg, amely 12.800.000 forintba kerülne. A vonal, a Csíkrákos–Gyimes részt leszámítva, kedvező terepviszonyok közt épülne meg, és fejleszhetőbb áruforgalommal kecsegtet, mint a Szászrégen–Csíkrákos vonalszakasz.²⁵

A javaslatban kifejtették, hogy a „*Székelyudvarhelyről Marosnyíren át Csíkrákosra tervezett vonal fontossággal nem bír, és ha egyáltalán, csak utolsó sorban építendő, habár aránylag rövid összekötetést létesít Gyimes felé, lévén a távolság Székelyudvarhely–Csíkrákosig csak 94 km. De figyelembe veendő, hogy e vonal csak helyi érdekű vasút gyanánt tervezetett 15–25%-nyi emelkedésekkel, igen költséges üzem- és jelentékeny építési költségek mellett csak nagyon korlátozott teljesítmény képességgel fog bírni, hozzájárul ehhez, hogy a Gyimesen átírányuló forgalom Budapest irányában 772 km, míg Marosvásárhely irányában 748 km. Azon kívül a Székelyudvarhely–Marosnyírei vonalrész lakatlan hegyi vidéket szelvéen át, nagyobb helyi forgalomra sem számíthat, ami igazolja ezen vonal felett kifejezett fenti kedvezőtlen véleményünket*”.²⁶

A két székely megye: Udvarhely és Csík közötti vasútvonal megépítése ezáltal lekerült a naprendről; utólag, az elmúlt több mint száz év folyamán többször felmerült ennek a kérdésnek megoldása. Számos terv készült, azonban gazdasági vagy politikai okok miatt a két székely megyeközpont között nem jött létre vasúti kapcsolat.

Csík vármegyei vasútépítkezések

A Csík vármegyei vasútépítkezés terén tényleges megoldást az 1895. évi VII. törvénycikk teremtett, mely elrendelte a nagyobbik székely körvasút megépítését. A törvény értelmében a Brassó – Kézdivásárhely helyi érdekű vasút Sepsiszentgyörgy állomásából kiindulva egy másodrangú vasútvonal épül Csíkszeredán át Szászrégenig. Ennek a vonalnak Madéfalva állomásából kiindulva épülne meg a vasút a gyimesi határszélig. Ezt követően pedig egy szárnyvonal a Héjjasfalva – Székelyudvarhely helyi érdekű vasút végállomásától a körvasút Marosnyíre állomásáig.

Az állam a tervezett vasútvonalak közül, mint ahogy már említettem elsőként a Sepsiszentgyörgy – Csíkszereda – Gyimes vasútvonal kiépítését határozta el. Az építkezések megszervezésére a MÁV igazgatósága két építőfel-

²⁵ Uo. csomó. 50444-2. tétel. 1894.

²⁶ Uo.

ügyelőséget helyezett ki: a Sepsiszentgyörgy – Csíkszereda vonalrészét Sepsiszentgyörgyre, a Csíkszereda – Gyimes vonalrészét Csíkszeredába. A vasútépítés tárgyában a Csík megyei lakosság már 1894 során megmozdult és az év végén, december 29-én megalakult a helyi polgári réteget és birtokosokat magába tömörítő *Csíki Vasútépítkezés és Élelmezési Részvénytársaság*.²⁷

A minisztérium először a gyimesi szoroson átvezető vonal tervének kidolgozásához fogott, amely Magyarország legdrágábban épülő vonalszakasza lett: kilométerenként 300.000 ezer forintnyi költséget állapítottak meg.²⁸ Az munkálatok az Olt és Tatros vízvázalástóját áttörő lóvési alagútnál már 1894. őszén megkezdődtek. Az építkezések idejére lakások, a helyszín könnyebb megközelítéséért utak épülnek és sor került az alagútfúrás munkálataira.²⁹ A munkálatokat megnehezítette az a tény, hogy az építőanyagot, gépeket, szerszámokat és eszközöket a szászrégeni és székelyudvarhelyi vasútállomásokról szekéren kellett az építkezéshez fuvarozni, ami sok időt vett igénybe és jelentősen emelte a költségeket.

1895. április 1-8. között történt meg a Sepsiszentgyörgy – Csíkszereda – Gyimes vasútvonal közigazgatási bejárása MENCZER Lajos miniszteri osztálytanácsos vezetésével.³⁰ Majd ezt követték május folyamán a vasúterülethez szükséges földterületek kisajátítási tárgyalásai.

A Csíkszereda – Gyimes vasútvonal építési pályázatát írták ki korábban erre több ajánlat érkezett. Az építési engedélyt a GROSS A. BISCHOF bécsi vállalkozó cég kapta meg, miután 5.692.117 forintot ajánlott az építkezések elvégzésére, megnyerve vállalkozó társként FISCHER Henrik budapesti vállalkozót.³¹ Hamarosan sor került a Sepsiszentgyörgy – Csíkszereda vasútvonal kiépítésére jelentkező vállalkozók ajánlatainak az elbírálására. Az engedélyt LINCZER Ármin és BRAUN Gyula vállalkozók kapták meg, létrehozva a *Székely Vasutak Sepsiszentgyörgy – Csíkszeredai vonalának Építési Fővállalatát*.³²

1895 őszén mind a két vasútvonalon megindultak a munkálatok, ugyanakkor a Sepsiszentgyörgy – Csíkszeredai vasútépítő társaság szerződést kötött PELICH Filip horvátországi vállalkozóval a vasútépítéshez szükséges kő kitermelésére, aki nagyszámú horvát munkást hozott magával.³³

A vasútépítkezések során kibontakozott konfliktusok és jelentős természeti akadályok ellenére 1896 nyarán a Sepsiszentgyörgy – Csíkszereda vasút há-

²⁷ *Csíki Lapok*. VII. 1895. január 1. 1. sz.

²⁸ Uo. VII. 1895. február 27. 9. sz.

²⁹ KÁIN Albert: *A székely vasutak Csíkszereda-Gyimesi-szoros vonalrészének építése, különös tekintettel a lóvési alagútra*. = *A Magyar Mérnök és Építési Egylet Közlönye*. Budapest, 1897. 344.

³⁰ *Csíki Lapok*. VII. 1895. április 10. 15. sz.

³¹ Uo. VII. 1895. június 26. 26. sz.

³² Uo. VII. 1895. szeptember 4. 36. sz.

³³ Uo. VIII. 1896. március 18. 12. sz.

romszéki szakasza már a befejezéshez közeledett. Július 18-án került sor az Oltszem és Málnásfürdő melletti Olt folyón áthidaló vashidak terhelési próbáira, majd ugyanezen a napon befutott az első gőzmozdony a fürdőhelyiség állomására.³⁴

A vasútépítés gyorsan haladt Csíkszereda felé azt követően, hogy 1896. augusztus 5-én az első vonat áthaladt a tusnádi megyehatáron. A vasúti sínparók lefektetése 1896. október 7-én elérte a megyeszékhelyt. Október 8-án „Csíkszeredából, mint a közeli vidékekről a lakosság apraja-nagyja sietett a vasúti állomásra megbámulni az első vonatot”. A vonat „*délután fél 2 órakor érkezett be, nemzeti zászlókkal és koszorúkkal feldíszített lokomotív mintegy tíz kavicszállító kocsival az állomásra*”.³⁵ Ettől a naptól Csíkszereda is bekapcsolódott a vasúti forgalomba, annak ellenére, hogy a vasúti közlekedés hivatalos megnyitására csak a következő év áprilisában került sor. A megye közigazgatási bizottsága és lakossága több ízben is felszólalt a vasútnak a széles közönség előtti megnyitása érdekében. A válasz visszautasító volt, az építkezési vállalat arra hivatkozott, hogy a hivatalos átadást szerződésileg 1897. áprilisára tűzték ki.

Meg kell említeni, hogy ez a vasútvonal az akkori technikai körülmények között szédületes gyorsasággal épült ki: mindössze 10 hónap alatt. A vasút mindvégig az Olt mentén haladt, 9 nagyállomást érintve. Összesen hatszor szelte át az Olt folyót 30–36 m hosszú vasszerkezetű hidakon, ezen kívül még épült 180 darab 1, 2 és 10 m nyílású áteresztő és híd, melyek közül 22 vasszerkezettel voltak ellátva. Szükség volt 1.200.000 köbméter kőfal építésére a földcsuszamlások ellen és több helyen az Olt medrének a teljes áthelyezésére.³⁶ A vasúti munkálatok ideje alatt átlag 5000 munkás dolgozott, akiknek jelentős hányadát a háromszéki és Csík megyei lakosság szolgáltatta.³⁷ Csak bizonyos szakképzettséget megkívánó munkánál alkalmaztak idegen, többnyire horvát munkásokat.

1897. március 29-én és 30-án megtörtént a „székely vasút” műtanrendőri bejárása BARTHOS Károly miniszteri biztos vezetésével. A bizottságban képviseltette magát a vasúti és gőzhajózási felügyelőség, a posta és távirda igazgatóssága, a MÁV igazgatóssága, a kolozsvári üzletvezetőség, a két megye közigazgatási bizottsága, a háromszéki helyi érdekű vasút igazgatóssága és az építési fővállalat.³⁸

A vasút ünnepélyes megnyitásán 1897. április 4-én jelen volt a kormány részéről Dr. DÁNIEL Ernő kereskedelmi miniszter, JOSIPOVICS Imre horvát

³⁴ Uo. VIII. 1896. július 29. 31. sz. Az építkezési vállalat a próbaterhelő vonatot egy 32 tonnás gépből, és a mozdony előtt és után kavicssal megrakott kocsikból állította össze.

³⁵ Uo. VIII. 1896. október 14. 42. sz.

³⁶ Uo. VIII. 1896. augusztus 12. 33. sz.

³⁷ Uo.

³⁸ Uo. IX. 1897. március 31. 13. sz.

miniszter, VÖRÖS László kereskedelmi államtitkár, a MÁV igazgatósága, több országgyűlési képviselő és Háromszék elöljárói. A Háromszék területén haladó vonalszakasz megtekintése után a magas rangú vendégeket Csík vármegye elöljárósága a megye első vasútállomásán, Tusnádfürdőn fogadta. Majd a vonat, tovább folytatva útját, aznap délután megérkezett Csíkszereda állomásra, ahol a „nemzeti zászlókkal és fenyőgallyakkal díszített vonat mozsárlövések között berobogott a több száz főre rúgó helybeli és vidéki lakosság sűrű éljenzése és örömrivalgása között.”³⁹

Másnap április 5-én megindult a rendes vasútközlekedés Csíkszereda – Sepsiszentgyörgy között. Ezzel az utolsó székely megyeközpont is bekapcsolódott az ország vasúti vérkeringésébe. A vasúti munkálatok azonban tartottak még a Csíkszereda–Gyimes vonalon. E vonalhoz szükséges anyagszállítást megkönnyítette, hogy a vasút elérte Csíkszeredát és így lehetővé vált a vasúton való szállítás Sepsiszentgyörgy irányából. A magyar vasútépítés egyik legnagyobb megvalósításának lehet nevezni a természeti akadályokkal teletűzdelt Gyimesi határszélig vezető vonal megépítését. A vasútvonal mindvégig nehéz terepviszonyok közt haladt, ezért alagutak fúrására, völgyhidak építésére került sor. Itt épült Magyarország egyik leghosszabb alagútja, a lóvési alagút, mely 1222 m hosszúságú. Ugyancsak a Csíkszereda – Gyimesi vonal nevezetességei közé tartozik 5 nagy völgyhíd, köztük a Karakó-völgyi híd, amely 266,4 m hosszú, a pillérek közti legnagyobb nyílás 100 m, magassága a völgyfenéktől a pályaszintig 63 m⁴⁰: méltán tartották a korabeli Magyarország egyik legnagyobb és legszebb völgyhídjának. Érdeemes megemlíteni a Ladók-völgyi hidat, amelynek modellje az 1896-os budapesti millenniumi kiállításon is szerepelt, mint az egyik legszebb kőboltozatos híd.

A Csíkszereda – Gyimesi vasútvonalat az állam 1897. október 14-én vette át BARTOS Andor miniszteri segédtitkár jelenlétében.⁴¹ A forgalom előtti megnyitására október 18-án került sor. Kezdetben egy vonat, majd a következő évtől két vonat közlekedett a határállomás és Csíkszereda között. Ezzel a vasútvonallal Székelyföldnek egy újabb része kapcsolódott be a vasúti forgalomba. Jelentőségét emelte az a tény is, hogy a Gyimes – Palánka – Comănești (Moldva) vasútvonal kiépítése után közvetlen kapcsolat teremtődött a szomszédos Romániával.

Még az 1895-ös évben a minisztérium megszervezte a kolozsvári vasúti üzletvezetőség keretében működő csíkszeredai vasúti osztálymérnökséget. Ennek az osztálymérnökségnek a hatásköre Gyimestől Sepsiszentgyörgyig terjedt, összesen 114 km-es vonalszakaszon. Az osztálymérnökségen átlag egy –

³⁹ Uo. IX. 1897. április 7. 14. sz.

⁴⁰ *Magyarország közigazgatási állapota 1000 éves fennállásakor*. Budapest, 1898. 722.

⁴¹ *Csíki Lapok*. IX. 1897. október 13. 41. sz.

két szakaszmérnök, egy irodatiszt, egy gyakornok, 8 pályafelügyelő, 48 - 52 pályáőr teljesített szolgálatot. Pályafelügyelői székhelyek voltak: Csíkszereda, Lóvész, Csíkygyimes, Szépvízszentmihály, Sepsibodok, Bükszád és Tusnád. Az osztálymérnökség vezetői voltak: SZOKOLY István (1896 - 1904 között), FERENCZY Géza (1904 - 1908) és ACZÉL Ödön (1908 - 1918).⁴²

A székelyföldi vasúthálózat azonban a 19. század végén zsákutcába torkoló vonalak képét mutatta. A marosvölgyi vasút Szászrégennél megakadt, akár csak a „székely gőzös” Székelyudvarhelyen. De nem jobb a kép a háromszéki és csíkmegyei vasutak esetében sem, hisz a Brassó - Háromszék helyi érdekű vasút nem haladt tovább Kézdivásárhelynél, míg az 1897-ben megnyitott székely vasútvonal a Gyimesi-szorosnál elhagyta az ország területét. A székely városok között alig van vasúti összeköttetés, Marosvásárhelynek és Székelyudvarhelynek nincs vasúti kapcsolata más székely központokkal, ugyanakkor a Gyergyói-medencébe még el sem ért a vasút.

Ennek következtében a 19-20. század fordulóján a székelyföldi társadalom egyik legnagyobb törekvése továbbra is egy összefüggő vasúthálózat kiépítése volt. Mindenekelőtt a Szászrégentől a Csíki-medencéig tartó vasútvonal, valamint az e vonalból Székelyudvarhelyig húzódó szárnyvonal kiépítését szorgalmazták.

1898 őszén sor került a Szászrégen - Gyergyószárhegy közti vonalrész közigazgatási bejárására, majd 1899 májusában a Gyergyószárhegy - Mádéfalva közti vonal feltérképezésére. A vasútvonal nyomjelzésére azonban már nem volt lehetőség, mivel a magyar kormány kedvezőtlen pénzügyi viszonyok miatt a munkálatokat felfüggesztette.⁴³ A múlt század első éveiben azután is egyre gyakrabban került terítékre a székelyföldi vasútépítés ügye. Az országban ez a régió volt vasút vonalakban egyik legelhanyagoltabb rész. A közforgalmi, közgazdasági valamint hadászati szempontok is indokoltá tették egy összefüggő vasúthálózat kiépítése. A Gyimesi vonal nemzetközi forgalma jelentéktelen volt az ország belseje felé. A Brassón, Tövisen, Kolozsváron átvezető útirány 70 km-rel hosszabb volt, mint a tervezett székely körvasúton. Az 1902-ben megtartott tusnádi Székely Kongresszuson is az egyik legtöbbet hangoztatott probléma Székelyföld infrastruktúrájának elmaradottsága, és a kormányhoz felterjesztett kérésekben elsőrendű pontként szerepelt a székely vasúthálózat kiépítése.

A kormány 1903-ban a beruházási törvényjavaslatába belefoglalta a székely körvasút kiépítésére szükséges költségeket is. Az országgyűlés jóváhagyta az 1904. XIV. törvényt, amely elrendelte a székely körvasútból még hiányzó, Mádéfalvától Szászrégenig vezető 146,5 km hosszú szakasz kiépítését. A munká-

⁴² Dr. HORVÁTH Ferenc: *A magyar vasút építési és fenntartási szervezetének története (1827 - 2004)*. I. kötet (1827 - 1944). Budapest, 2004. 115.

⁴³ *Udvarhelyi Híradó*. III. 1900. november 11. 46. sz.

latokra 27.740 ezer korona költséget irányoztak elő.⁴⁴ A Szászrégen–Madéfalva közötti vasutat vonalvezetés szempontjából három szakaszra osztották: Szászrégen–Déda; Déda–Gyergyószentmiklós; Gyergyószentmiklós–Madéfalva. A kormány 1904-ben a Szászrégentől Dédáig terjedő, mintegy 26 km hosszú vasútvonal kiépítésére versenytárgyalást hirdetett. A beérkezett 19 ajánlat közül a vasútépítési jogot a FÁBIÁN Lajos, MINDE Lajos és SOMLYÓ József által létrehozott társvállalkozás nyerte el, a vállalkozási összeg 1.091.398 koronát tett ki.⁴⁵

A társaság az engedélyokmány elnyerése után 1904. augusztus 23-án kezdte el az építkezést a szászrégeni vasútállomástól. Ez a vonalszakasz nagobbrészt a Maros folyó bal partján haladt, pályája síkvidéki volt, így az építkezési munkálatok gyorsan haladtak előre. Mivel a vasútvonal a Maros árterében vezetett, jelentős földmunkát és több helyen partbiztosítási munkálatokat kellett végezni. A következő év novemberére a vasút Szászrégen és Déda között annyira készen volt, hogy lehetővé vált a teheráru-szállítás. November 5-én végezték el a vasútvonal műtanrendőri bejárását, majd egy pár napon belül, november 16-án a forgalom előtt is megnyílt a Szászrégen–Déda vonalszakasz.⁴⁶

Az eddig elszigetelt Gyergyói-medencében 1905-ben indultak meg a vasúti munkálatok. A MÁV igazgatósága versenypályázatot hirdetett Madéfalva – Gyergyószentmiklós vasútvonal kiépítésére. A versenytárgyalást a 16 ajánlattevő közül a PALLÓS Ármin vezette budapesti cég nyerte meg, miután 3.793.126 koronáért vállalta el a vonal kiépítését.⁴⁷ 1905 nyarán megérkeztek az építkezési vállalkozók Gyergyószentmiklóásra, hogy szerződést kössenek a helyi vállalkozókkal és munkaerővel, kőkitermelésre, téglagyártásra valamint földmunkára. Az építkezések az aratás után, október 5-én kezdődtek el Vasláb és Tekerőpaták közt.⁴⁸

Hamarosan munkások tömegétől lett zajos a Gyergyói-medence, egyes becslések szerint már 1905. novemberében mintegy 2000 ember dolgozott a Gyergyószentmiklós – Madéfalva vonalon. A következő év során a munkások száma tovább növekedett, akiknek azonban 43%-a⁴⁹ idegen volt, mivel a székely munkások jelentős része az emelt bérek dacára is hazament, miután megkezdődtek a mezőgazdasági munkák. A székely munkások hazatérésének egy másik oka az, hogy a vállalkozók igyekeztek minél nagyobb nyereségre szert tenni a helybéli munkások kárára.

⁴⁴ *Magyar vasúttörténet 1900 - 1914-ig*. IV. Budapest, 1996. 126.

⁴⁵ *Gyergyói Hírlap*. VII. 1904. július 26. 30. sz.

⁴⁶ *Maros-Torda*. 1905. november 10. 48. sz.

⁴⁷ *Gyergyó*. V. 1905. február 19. 8. sz.

⁴⁸ *Uo.* V. 1905. október 8. 41. sz.

⁴⁹ *Csíki Lapok*. XVIII. 1906. augusztus 15. 33. sz.

Munkakonfliktusok és természeti akadályok lelassították az építkezést. A vasút Gyergyószentmiklós – Madéfalva között lépte át a Maros és az Olt folyók közti vízválasztót, és majd az Olt völgyében haladt tovább. Ennek a vonalszakasznak egyik fele közepes nehézségű völgypálya, a másik fele hegyi pályaként épült. A vasútpálya több ízben is áthalad az Olt felett, ezért három vasszerkezetű híd, valamint egy alagút építésére került sor. A vasút 1906. augusztusában elérte Csíkrákost, ahol hadikitérőt létesítettek. Szeptember 21-én az első gőzmozdony befutott Csikmadarasra, majd december elején elérte Csíkszentdomokost is. A Madéfalva – Gyergyószentmiklós közti vonalban még folytak a vasútépítési munkálatok, mikor 1907. július 1-én sor került a székely körvasút utolsó szakaszának, a Déda – Gyergyószentmiklós vonal kiépítésének a versenytárgyalására. A beérkezett 9 ajánlat közül SCHIFFER Miksa budapesti vállalkozó cége kapta meg a vasútépítési jogot, miután 10.863.210 koronáért hajlandó volt a munkálatokat elvégezni.⁵⁰

A vasút hamarosan elérte Gyergyószentmiklóst, szeptember 6-án berobogott az első tehervonat Madéfalva irányából. Ezt követően a tehervonatok már naponta jártak az egész vonalon, szállítva az utolsó simításokhoz szükséges anyagot. 1907. december 5-én megtörtént e vonalszakasz ünnepélyes megnyitása, miután „berobogott a nagy hegymászó mozdony mozsárdurrogás és az ünneplő nép lelkes éljenzése közben” Gyergyószentmiklósról.⁵¹ Az újonnan átadott vasútvonal hossza 46 km, Madéfalvából kiindulva érintette Csíkrákos – Madaras – Karcfalva – Csíkszentdomokos – Marosfő – Vasláb – Tekerőpatak – Gyergyószentmiklós állomásokat.

A Déda – Gyergyószentmiklós közötti vasútvonal építési munkálatai 1908. nyarán indultak el, de a jelentős természeti akadályok mellett az építkezést a vállalat és a munkások egy része között kibontakozott konfliktus is késleltette. A munkálatok felgyorsítása érdekében az építkezési vállalat 110 munkást hozatott Bukovinából.⁵² 1909 nyarán a Gyergyószentmiklós – Déda vonal építése is befejezéshez közeledett, már csak a töltések simítási munkálatai valamint az állomások és őrházak építésének befejezése volt hátra. Október közepén sor került a 73 km hosszú vasútvonal közigazgatási bejárására.

Az új vasútvonal mindvégig a Maros mellett halad nehéz terepviszonyok mellett, érintve Déda–Ratosnya–Szalárd–Palotailva–Bánffyháza–Gödemesterháza–Maroshévíz–Galócás–Várhegy–Ditró–Szarhegy–Gyergyószentmiklós állomásokat. Az új vasútpálya Várhegyig tartó szakasza hegyi, a további része völgypálya jellegű. A pálya kialakításához jelentős földmunkát, folyószabályozást, partbiztosítást végeztek. Két alagutat, négy Maros-hidat és több

⁵⁰ Gyergyó. VII. 1907. július 7. 27. sz.

⁵¹ Uo. VII. 1907. december 8. 48. sz.

⁵² Uo. VIII. 1908. június 21. 25. sz.

patakhidat készítettek. 1909. október 28-án megtörtént a székely körvasút utolsó szakaszának az ünnepélyes megnyitása. A Gyergyó újság szerkesztője méltán kiáltott fel „gazdasági elszigeteltségünk megszűnt, elenyészett! Délre és keletre nyitva van már az út, mozdonyok fehér füstje száll az ég felé és leomlott a kínai fal örökre”.⁵³

A megnyitási ünnepélyen részt vett SZTERÉNYI József miniszteri államtitkár, aki ünnepi beszédében kiemelte, hogy valóra vált a Csík vármegye székely lakosságának vágya, lehetővé vált a vasúti kapcsolat megteremtése mind Brassó ipari központ felé, mind a székely főváros, Marosvásárhely irányába. A vasútépítéssel egy időben felújították a Székelykocsárd – Marosvásárhely vonal létesítményeit, és a MÁV megváltotta és első rangúvá tette a Marosvásárhely – Szászrégen vonalat. Akárcsak a csíkszeredai, az 1908-ban megszervezett gyergyószentmiklósi osztálymérnökség is a kolozsvári vasúti üzletvezetőség keretében működött. Vonalhossza 121 km volt és a Déda – Madéfalva vonalra terjedt ki. Az osztálymérnökség létszámban egy – két szakaszmérnök, egy irodavezető, egy díjnok, 9 – 10 pályafelügyelő és 44 – 50 pályaőr teljesített szolgálatot. A pályafelügyelői szakaszok székhelyei: Gyergyószentmiklós, Csík-szentdomokos, Marosfő, Maroshévíz, Déda, Csíkmadaras, Palotailva, Várhegy és Ratosnya. Az osztálymérnöki tisztet KONDOROSSY Kornél töltötte be 1908 – 1919 között.⁵⁴

A székely körvasút kiépítése azonban a székelyföldi vasútépítés történetének végét is jelentette. Az első világháború kitörése megakadályozta a székelyföldi vasútépítés tovább folytatását, így álmok, tervek kerültek talán örökre poros levéltárak sötét sarkaiba.

A többi vasútvonalterv meg nem valósulásának sokrétű okai voltak. Elsősorban a helyi tőke hiánya, az ingatag gazdasági és pénzügyi helyzet a 19. század első évtizedében. Mindegyik régió a maga által kidolgozott vasútvonal tervezetét tartotta legfontosabbnak, széthúzásukkal meghiúsítva a jelentősebb vasútvonal tervezetek valóra váltását. Az első világháború pedig végképp megakadályozta a további vasútépítkezéseket. A két világháború közötti kedvezőtlen gazdasági konjunktúrák, a román kormány vasútépítési politikája tovább halasztották e tervek megvalósítását. A 20. század második felében közlekedési koncepció terén a vasút elvesztette domináns helyét, így a székelyföldi vasúti tervek álmok maradtak és csak papíron „valósultak” meg.

⁵³ Uo. IX. 1909. október 31. 44. sz.

⁵⁴ Dr. HORVÁTH Ferenc: *i. m.* 116.

A vasút hatása a gazdasági és társadalmi életre

A vasutak megjelenése a hagyományos szállítási eszközök domináns helyzetének megszűnését jelentette. A tutajozás és szekéren való fuvarozás a vasútépítések ideje alatt élte utolsó nagy felvirágzását.

Tutajozással leginkább a Maros mentén élő, valamint a Gyergyó-medencei székelység évszázados hagyományokra visszatekintő foglalkozása volt. A Maroson való tutajozásról legelőször a 17. század elején tesznek említést, nagyobb lendületet a 19. század második felében vesz, mikor tőkés alapon szervezett kereskedőtársaságok, jönnek létre. Az 1850-es években gróf LÁZÁR Mór és BIEDERMANN bécsi bankár igyekezett monopolizálni a Maroson történő tutajozást. Később 1877-ben létrejött a szászrégeni kereskedőket tömörítő *Marosi tutajozást előmozdító Társaság* amely ellenőrzése alá vonta a Maroson való tutajozást, rendezte a Maros medrét és vámokat szedett az ellenőrzése alatt álló folyamszakaszon.⁵⁵ A társaság tutajjai, megrakva gerendákkal, deszkákkal, lécekkel Lippára, Aradra vagy Szegedre úsztak, ahol megbízottai a fa értékesítését végezték.

A faanyagszükséglet jelentős mértékben megnőtt a vasútépítkezések megindulásával, s ezáltal a tutajozás utolsó fellendülésének lehetünk tanúi. A Magyar Keleti Vasút Marosvásárhelyig vezető szárnyvonalának építésekor az építkezési vállalatok Kutylfálnál rakpartot létesítettek a tutajok részére.⁵⁶

Az a tény, hogy SCHULLER Dániel, mint a Szászrégenben székelő tutajtársulat elnöke⁵⁷ részt vállalt a Marosvásárhely–Szászrégen vasútvonal kiépítésében, jól példázza, hogy a tutajtársulat is felismerte a vasút fontosságát. Ebben a felismerésben nagy jelentősége volt a vasútnak Máramaroszigetig való kiépülése az 1870-es évek elején, így a máramarosi erdőségekben kitermelt faanyag olcsóbban került az Alföldre, konkurenciát jelentett a Maros menti tutajtársaságoknak.

A tutajozás állandóan ki volt szolgáltatva a természet és az időjárás kényekedvének. Ha télen kevés csapadék hullott, fennállott annak a veszélye, hogy az alacsony vízállású Maroson nem lehet a tutajokat leúsztatni. Abban az esetben, ha sok csapadék esett, akkor árvízveszéllyel, valamint a partmentén felhalmozott faanyag elsodrásával és a rakpartok tönkremenésével lehetett számolni. A tutajtársaságok így több ízben nem tudták kellő időben ellátni faanyaggal az alföldi fűrészgyárakat s egyre nehezebben tudták állni a versenyt a gyorsabb, olcsóbb és biztonságosabb vasúti szállítással. A 19. század végén a Gyergyói-medencében is megjelentek a gőzfűrészek, és gazdaságosabbá vált a fának helyi feldolgozása és készárúként való értékesítése. A Maroson való tutajozásra a végső csapást a székely körvasút kiépítése mérte, ugyanis ezt

⁵⁵ TARISZNYÁS Márton: *Gyergyó történeti néprajza*. Budapest, 1994. 74.

⁵⁶ *Székely Hírlap*. 1870. április 27. 34. sz.

⁵⁷ *Marosvidék*. 1886. január 24. 4. sz.

követően a gyergyói erdőségekből származó faanyag szállítása vonaton történt, és a Marosról fokozatosan eltűnnek a lassan úszó tutajok.

A vasútépítések ideje alatt szintén virágkorát élte a fuvarozás. Az építkezésekhez szükséges nagy mennyiségű kavics, fa és más építőanyag szállítása a munkálatok kezdeti fázisában szekéren történt, jelentős kereseti forrást biztosítva a környékbeli lakosságnak. A csíki vasútépítkezések ideje alatt udvarhelyi fuvarosok szállították a helyszínre a szászrégeni és székelyudvarhelyi állomásokról a Csíkszereda - Gyimesi vonalhoz szükséges nyersanyagot, gépet, szerszámokat. Kisebb társaságok jöttek létre, így például egy csíki fuvaros társaság vállalta el a cement szállítását az udvarhelyi állomásról.

Az építkezések befejezése után a szekéren való szállítás továbbra is az egyetlen eszközt jelentette a rövid távolságú szállítás lebonyolítására, a vasút által nem érintett vidékeken pedig megtartotta domináns szerepét. Így például a borszéki borvizet a dualizmus egész ideje alatt szekéren szállították rendeltési helyére vagy a legközelebbi vasútállomásra. Végül is a vasútépítkezések révén a székelyföldi fuvarosréteg egy pár évig állandó keresethez jutott, ami befolyásolta a helyi pénzforgalmat.

A vasútépítkezések hatására épültek ki az első székelyföldi iparvasutak, elsősorban a vasútépítkezések közelében lévő fa-, kavicskitermelő telepek, kő- és márványbányák könnyebb megközelítése érdekében. Hasonlóképpen a századfordulón felépülő jelentősebb gyártelepektől a szállítás megkönnyítésének az érdekében iparvasutak vezettek a legközelebbi állomásokig.

Az első iparvasutak, kezdetben lóvontatásra voltak berendezve, majd a szállítás növekedésével gőzmozdonyvontatásra rendezték be ezeket. Ilyen jellegű iparvasút épült a Csíkszentmártontól a közeli *Rugáttetői* fakitermelésig.⁵⁸ A Csíkszereda - Gyimes vasútvonal építéséhez szükséges kőanyag fedezésének érdekében a közeli hegyek oldalában kőbányák nyíltak, amelyeket szintén kis iparvasutak kötöttek össze a tényleges vasútvonallal.

A Gyergyói-medencében a fakitermelés megkönnyítése érdekében egy teljes hálózatot képező iparvasútvonal-rendszer épült ki. Ezeknek a vasutaknak nagy része azonban ideiglenes jelleggel bírt, nagyrésztük a vasútépítkezések befejezése után megszűnt. Az iparvasutak azonban hozzájárultak az általuk érintett térség gazdasági fellendítéséhez, életképessé tették az elszigetelt ipartelepeket, lehetővé tették a szállítás megkönnyítését és felgyorsítását; nem utolsósorban munkalehetőségeket teremtettek.

A vasútépítkezések nyersanyag-szükséglete a helyi gazdasági élet fellendüléséhez járult hozzá. A fának mint legfontosabb építkezési anyagnak a felhasználása ugrásszerűen megnőtt, maga után vonva a tőkés erdőkitermelő vállalatok és vállalkozások számának tetemes növekedését. Csík megyében még meg sem kezdődtek a

⁵⁸ *Csíki Lapok*. VII. 1895. augusztus 7. 32. sz.

vasútépítések, és már 1894 utolsó napjaiban létrejött a helyi birtokosságot tömörítő *Csíki Vasútépítkezés és Élelmezése Részvénytársaság*.⁵⁹ A társaság elnyerte azt a jogot, hogy a Csíkszereda–Gyimesi vasút építéséhez szükséges faanyagot, kavicsot, téglát előállítsa és szállítsa. A társaság fűrésztelepeket állított fel Csíkszentkirályon, Gyimesen, téglagyárat létesített az előbbi helyen, ahol napi 8–9 ezer darab téglát állítottak elő. Barakkokat építetett, ahol ételt és italt szolgáltak fel a munkásoknak.⁶⁰ A vasútépítkezések befejezése után a részvénytársaság feloszlott és a tulajdonában lévő gyártelepeket és barakkokat elárverezték.

A vasútépítkezések a fa és az építkezési nyersanyagok, valamint az élelmiszerek drágulását idézték elő. A fogyasztás fellendülését mutatja a marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara 1896-os jelentése: „*Háromszék, Csík és Udvarhely vármegyei malmokra fölötté kedvező hatással volt a székely vasutak építése, minthogy e munkánál alkalmazva volt nagyszámú munkások élelmezését a helyi malmok nemcsak hogy nem fedezték, hanem még nagy mennyiségű behozatal is szükségessé vált.*”⁶¹

Hasonló fellendülés észlelhető a szeszipar és sörgyártás terén is, melyek termékeinek nagyobb részét a vasútépítő munkások fogyasztották el. A vasút megjelenése azonban sietette a kisipar azon ágazatainak megszűnését, amelyek nem voltak képesek alkalmazkodni a tőkés piac versenyéhez. A nagyipari vállalatok versenye mellett a székely kis és házi ipart súlyosan érintette a Monarchia és Románia 1886 – 1893 között tartó vámháborúja is. A székelyföldi kisiparosok elvesztették kész termékeik évszázados piacát, és nagy mértékű kivándorlásuk indult meg. A dualizmus kori gazdasági fejlődés következtében azonban a kisipar lassú hanyatlásával párhuzamosan fokozatosan kibontakoznak a székely gyárpar első csirái. A székelyföldi központokban fafeldolgozó telepek, téglagyárak, szesz- vagy sörgyárak, műmalmok létesültek, de a gyárak száma egyik városban sem haladta meg a hármat.

Az egész székelyföldi társadalom nagyon sokat várt a vasút kiépülésétől, benne látta a gazdasági és társadalmi problémáiknak megoldását. A helyi székelyföldi sajtó mindennapos témájává vált a vasútépítés és a közlekedési viszonyok modernizálása. A dualizmus kori székely elit a vasútépítkezések által biztosított munkalehetőségek-től várta a székely lakosság kivándorlásának csökkenését. Ezzel szemben a székely munkások kisszámú részvételének lehetünk tanúi a vasútépítkezéseknél. A kezdetleges eszközökkel dolgozó és szakértelemmel nem rendelkező székelyek képtelenek voltak felvenni a versenyt az alföldi magyar kubikusokkal, a krajnai favágókkal vagy az olasz, horvát kőfaragókkal. Ebből kifolyólag a munkájukban mindig lemaradtak és a számukra szokatlan napi eredmény után szolgáltatott díjszabás terén jóval

⁵⁹ Uo. VII. 1895. január 1. 1. sz.

⁶⁰ Uo. VII. 1895. júl. 31. 31. sz.

⁶¹ *Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közigazdasági viszonyairól az 1896-os évben.* Marosvásárhely, 1897. 155.

kevesebbet kaptak, mint az idegen munkások. Másrészt a székelységnek a vasútépítkezések csak ideiglenes munkalehetőséget jelentettek: az első rangú feladat számukra továbbra is az otthoni kisbirtok megművelése maradt. Szántás, vetés vagy aratás időszakában a székely munkások elhagyták az építkezéseket, és a vállalkozók kénytelenek voltak az építkezések ideje alatt új munkaerő után nézni. Így a székelyek helyett a vállalkozók szívesebben alkalmaztak magyar, német, cseh, bosnyák, olasz, horvát vagy makedón munkásokat, vállalva szállításuk és ellátásuk magas költségeit. Ezek a vállalkozók a legtöbb esetben már kipróbált munkásokkal érkeztek meg a vasútépítkezés színhelyére, a székely munkaerőt többnyire csak kiegészítő munkálatokra alkalmazták.

A székelyek először találták szembe magukat kapitalista módon szervezett nemzetközi technikát, munkaerőt s tőkét felvonultató vállalkozással.⁶² Ez az új munkaforma kiváltotta a székelység idegenkedését, és inkább a szomszédos Romániában próbálták pénzkeresethez jutni, mint hogy a vasúti munkálatoknál vegyenek részt.

Ebből kifolyólag a vasútépítkezések megkezdésével a székelyföldi helységeket idegen munkások özöne árasztotta el. Az idegen munkások inváziójáról számolt be a *Csíki Lapok* szerkesztője 1895-ben: „... még meg sem kezdődött az igazi vasútépítkezés, s már is itt van nyakunkon egy sereg ember idegen helyről jöve: nem ismerik sem szokásainkat, sem erkölcsünket, hanem azért itt akarják megszédni magukat.”⁶³ A helyi lakosság kezdetben bizalmatlanul fogadta az idegen munkások, vállalkozók megjelenését. A székely fuvarosok egy része pedig attól félt, hogy a vasút megjelenésével megszűnik a fuvarozási lehetőségük. A helyi lakosság tartósabb tiltakozásáról azonban nem tudunk, a vasút kiépülését a társadalom minden egyes tagja akarta, és igyekezett kihasználni az építkezések által nyújtott lehetőségeket. Az építkezések megindulásával az érintett városok lakásainak bérleti ára, az élelmiszerek, nyersanyagok ára ugrásszerűen megnőtt.

A Gyergyó lap írja 1905-ben: „*eddig 200 – 300 koronás lakásért ma 1000 koronát fizetnek, s a drágaság vaskövetkezetességgel megy át az utolsó élelmi cikkekre is.*”⁶⁴ A jelentősebb helységekből egymás után nyíltak meg sokszor illegálisan működő italkimérések, kereskedések, egyes mészárosok, pékek pedig termékeiket – annak ellenére, hogy a törvény kimondta, hogy csak üzleti helységekből árusíthatják – szekéren szállították az egyik községből a másikba. A vasúti építkezések hasznából még a szomszédos román helységekből is próbáltak részesülni a Csíkszereda – Gyimes vasút építéskor. Így ír erről a *Csíki Lapok*: „*hetente kétszer, háromszor idegenek egy-egy terheltek szekérral jönnek be Gyimesbe, itt kávéval és más fűszerneművel háznak.*”⁶⁵

⁶² EGYED ÁKOS: *Falu, város, civilizáció*. Bukarest, 1981. 161.

⁶³ *Csíki Lapok*. VII. 1895. január 9. 2. sz.

⁶⁴ *Gyergyó*. V. 1905. szeptember 17. 38. sz.

⁶⁵ *Csíki Lapok*. VIII. 1896. május 6. 19. sz.

A helyi illetékesek, rendfenntartó erők figyelmét igénybe vette a különféle nemzetiségű, egzisztenciájú munkások elhelyezése, a helyi lakosság és az idegenek közti feszültségek elsimítása, a rend és tisztaság fenntartása. Építkezések ideje alatt gyakoriak voltak a gyilkosságok, rablások, verekedések, virágzott a prostitúció. Szintén komoly erőfeszítést jelentett a helyi egészségügyi intézmények és személyzet számára az építkezéseknél elszenvedett balesetek ellátása, az idegen munkások által behozható fertőzőbetegségek elterjedésének megakadályozása. A magyar belügyminisztérium külön rendeletben határozta el 1895 őszén a csíkszeredai vasútépítéshez érkező munkások orvosi vizsgálatát, hogy elkerüljék a Galliciában, Törökországban, Oroszországban terjedő kolerajárvány elharapózását a Székelyföldön.⁶⁶

A helyi lakosság néha passzív szemlélője volt a munkások és az építkezési vállalkozók közti munkakonfliktusnak. A csíkszeredai lakosság 1896. februárjában a vasútépítésnél dolgozó horvát munkások zendülését követhette végig, akik a teljes bérük kifizetését követelték a vasútépítő vállalkozóktól.⁶⁷ Hasonló jellegű vasútépítkezési sztrájkokkal találkozunk 1906. áprilisában a Madéfalva – Gyergyószentmiklós közti vonalon dolgozó munkások esetében, akik azonban már kidolgozott követelésekkel álltak az építkezési vállalat elé: „3,60 korona minimális napszám, egy óra reggeli, 1,5 ebéd-, fél óra uzsonna, idő s a napi munka 6 – 6 ig, a szakmáymunka törlése és a május 1-ének mint munkásünnepnek az elismerése” voltak követelési pontjaik.⁶⁸ (A szakmáymunka a teljesítményberezési rendszert jelentette.) A vasútépítkezésnél dolgozó idegen munkások révén a helyi lakosság először került kapcsolatba a „fertőző” szocializmus eszméivel. A székelység most közvetlen kapcsolatba lépett az eddig csak esetleg hírből ismert országok nemzeteinek képviselőivel. Kiszélesedett a székely lakosság ismereteinek horizontja, új munkatechnikákkal ismerkedett meg az olasz vagy horvát kőfaragók, a magyar kubikusok által.

A vasútépítések valamint a vasúti forgalom kezdeti periódusa alatt a környékbeli székely lakosság a vasútvonalhoz történő zárandoklásának lehetünk tanúi, a vasútvonalak megnyitása pedig valóságos népünnepélyek közepette ment végbe, amelyeket a kormány igyekezett választási kampányfogásként felhasználni a köztudottan ellenzékpárti székely lakosság körében.

A vasút megnyitásának az első látható eredménye az információcsere felgyorsulása, a levélváltás idejének lerövidülése, a pesti napilapoknak már a megjelenésük napján való megérkezése az illető helységekre. A székelyföldi városok, falvak közvetlen összeköttetésbe kerülnek a legjelentősebb ipari, kereskedelmi és kulturális központokkal, valamint az ország fővárosával. A vas-

⁶⁶ Csíki Lapok. VII. 1895. szeptember 11. 37. sz.

⁶⁷ Uo. VIII. 1896. március 18. 12. sz.

⁶⁸ Gyergyó. VI. 1906. április 29. 17. sz.

úti közlekedés sokszorososan lerövidítette a távolságokat, Székelyföldről is egy-két nap alatt el lehetett jutni az ország bármely részébe: addig több mint egy hét kellett, amíg postakocsival Budapestre eljuthatott az utazó.

A vonat a gyorsaság mellett biztonságot és kényelmet is biztosított az utazó közönség számára. A vasút közelebb hozta a fogyasztót a termelőhöz, az eddig térbelileg elkülönült területeket egymáshoz kapcsolta, átalakult a tér fogalma. A szerelvényeken a lakosság új tárgyakkal ismerkedett meg, a vonatjárás pedig a pontos időhöz való igazodás szükségességét is megerősítette.

A vasúti közlekedés megszüntette Székelyföld zártságát, megnőtt a székelyföldi városok, fürdők idegenforgalma. Ugyanakkor a viszonylag olcsó vasúti közlekedés lehetővé tette a székelyföldi munkások, cselédek számára a könnyebb és a gyorsabb utazást a szomszédos Romániába vagy Erdély nagyvárosaiba munkakeresés céljából. A zónatarifa 1888-as bevezetésével a menetjegyárak lezuhantak, s milliók ültek vonatra.

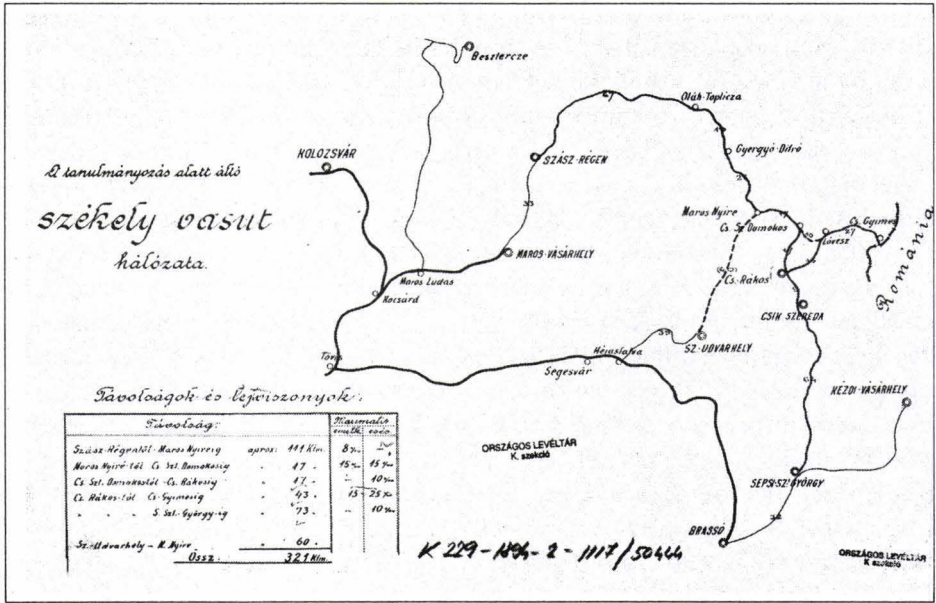
A vasút meghatározó tényező volt a székelyföldi városfejlődés terén is. Már a vasútépítési munkálatok ideje alatt valóságos városi építkezési láznak lehetünk tanúi: új gyártelepek létesülnek, raktárak, bérházak emelkednek. A vasútállomáshoz közel fekvő telkek árai felértékelődtek és az építkezések súlya áttérrelődött a város e térségébe. A vasútállomások lett a helységek legmozgalmasabb pontjai, ahol mindig történik valami, ahol a leghamarabb lehet értesülni a nagyvilág híreiről. Sor került az állomáshoz vezető utak modernizálására, a városoknak a távíróhálózatba való bekapcsolódására. A vasúti indóházak, állomásépületek, éttermek a vidéki úri társaság multságainak is gyakran biztosítottak színhelyet. Az épületek bőkezű térgazdálkodásukkal, nagy átmenő forgalmukkal a századelő középosztályi szórakozásainak ideális terepét szolgáltatták. A századfordulótól kezdve a vasút, az indóház, a resti, a peron a társadalmi érintkezések kitüntetett szintere, a vasutasok pedig a társaság, a városi polgárság, a vidéki társadalom elismert tagjai lettek.

A vasútépítkezések, majd a személyforgalom pozitív hatással volt a székelyföldi fürdőélet és turizmus kibontakozására is. A székelyföldi fürdők fejlődését azonban gátolta a helyi befektetési tőke hiánya, valamint a lassan épülő székelyföldi vasúthálózat. A 19. század utolsó évtizedében az országos hírnévvel rendelkező régi fürdőtelepek mellett az eddig jelentéktelen fürdők is felfülbudultak. A jelentősebb székelyföldi városok mellett kisebb fürdőtelepek nőnek ki a föld felszínére. Udvarhely mellett Szejkefürdő, Szentkeresztbánya mellett Szeltersz- és Kirulyfürdő, Sepsiszentgyörgy mellett Sugás-, Csíkszeredától nem messze Zsögödfürdő. A fürdőhelységeket elsősorban a közeli városok polgársága látogatta, ugyanakkor a vasútépítkezések ideje alatt előszeretettel töltöttek itt idejüket az építkezéseket felügyelő vállalkozók és mérnökök.

A századfordulón a legjelentősebb fürdőhelységek látogatottsága elérte az évenkénti 1000 főt. Addig a székelyföldi fürdőélet amúgy lassan fejlődött több

okból kifolyólag. Mindenekelőtt a 19. század folyamán az itteni fürdőhelységek vendégeinek nagy része elsősorban a szomszédos román állampolgárok közül érkezett. Számuk azonban a Monarchia és Románia közt tartó több éves vámháború, a két nemzet közti politikai viták és etnikai konfliktusok következtében jelentős mértékben csökkent. Ugyanakkor az itteni fürdők képtelenek voltak azokat a kínálatokat biztosítani, mint a Monarchia és környékbeli államok fürdőhelységei, így aki megengedhette magának, inkább ezeket a fürdőket kereste fel. Másrészt a székelyföldi fürdők jelentős részét nem érintette a vasút, megnehezítve a vendégek utazását.

1. sz. Melléklet

A székelyföldi vasúthálózat bővítésének tervezete (1894)

A vasút a 20. század elejére lehetővé tette Székelyföld – és ennek keretében Csík vármegye – elszigeteltségének feloldását. A vasút talán e térség történelmének egyik legdinamikusabb modernizációs folyamatát indította el, amelyre azután a későbbi évtizedek modernizációs tervei nagy mértékben alapoztak.

GIDÓ Csaba

Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs
gcsasoka@excite.com

NAGY MÁRTA

EGY FŐÚRI RANGRA EMELKEDETT NEMES ÉLETE: HIDVÉGI MIKÓ FERENC (1585 – 1635)

Abstract: [The life of a noble who rised to eminence: Ferenc Mikó Hidvégi (1585 – 1635)] Ferenc Mikó started his career under the rule of Prince Gábor BETHLEN, and due to his life and works became a noted member of Transylvanian nobility. As a young man he was Gábor Bethlen's page, then became Chief Captain of Csík, Gyergyó and Kászon Chairs, and later filled the positions of Marshal, Chancellor and Councillor. He visited the Turkish Porta on several missions, and undertook negotiations with the Emperor's emissaries. Mikó's records of Transylvanian history between the years 1594 and 1613 survive until today, and it was him who commissioned the building of the Mikó-castle in Csíkszereda. The aim of this paper is to present the life and career of Ferenc Mikó, who was born a member of the lesser nobility, in the light of the historical events of his age. It will focus on his public role, as a result of which he became a castle builder, amassed significant landed estates, and had one of the most spectacular careers among the aristocrats of his time.

Rezumat: [Viața unui nemeș ridicat în rândul marii nobilimi: Mikó Ferenc de Hăghig (1585 – 1635)] Mikó Ferenc și-a început cariera politică în timpul principatului lui BETHLEN Gábor și la sfârșitul vieții sale a devenit unul din cei mai înalți demnitari ai nobilimii transilvănene. În tinerețe a fost pajul lui Bethlen Gábor, apoi a obținut titlul de căpitan al scaunelor Ciuc, Giurgeu și Cașin. A fost vornic, vistiernic și consilier voievodal. A fost trimis special la Poarta Otomană și a purtat tratative cu împăterniciții împăratului. A scris o *Istorie* a celor întâmplate în timpul vieții sale, între 1594 – 1613, și de numele său se leagă construirea Cetății Mikó din Miercurea Ciuc. Scopul acestei lucrări este ca, în țesătura societății ardelenice de atunci, să prezinte ridicarea lui Mikó Ferenc dintr-o familie de nobil secuiesc, la înalt rang social și politic, devenind membru al nobilimii mari, constructor de cetate și proprietar al unor latifundii întinse.

Bevezetés

Mikó Ferenc BATHORI István fejedelemségének utolsó éveiben született és I. RÁKÓCZI György uralkodása idején halt meg. Erdély történelmének egy nagyon mozgalmas, eseménydús és fordulatokkal teli időszaka ez, amikor Báthori István erős fejedelemségét követő zűrzavaros, harcokkal teli évek után olyan személyek, – BETHLEN Gábor és I. Rákóczi György – kerültek a fejedelmi székbe, akiknek a nevéhez Erdély virágkora fűződött.

Az önálló Erdély létrejöttét követően az új állam működését, stabilitását mindvégig meghatározta a Habsburgokkal és a törökökkel való viszony, illetve kapcsolat alakulása. Ez volt az a tényező, amely Erdély külpolitikáját és a fejedelmi törekvéseket nagymértékben befolyásolta és irányította hosszú időn

keresztül. Erdély sajátos helyzetéből adódott, hogy mindkét nagyhatalomhoz kapcsolódott valamilyen módon, de ugyanakkor megfigyelhető volt mind a Habsburg-ellenes, mind pedig a törökellenes fellépések folytonos váltakozása aszerint, hogy Erdély, illetve a fejedelem érdekei mit kívántak.

Az erdélyi fejedelemség megalakulásakor és azt követő időszakban a Portának – hol több, hol kevesebb – beleszólása volt a mindenkori fejedelem jelölésébe, megválasztásába, de ennek ellenére az erdélyi fejedelmek egyik fő célkitűzése a török befolyás csökkentése, esetleg a hódítók kiűzése volt. Ezen törekvések érdekében kapcsolódott be Erdély a tizenöt éves háború (1593–1606) török ellen létrejött szövetségébe a Habsburgok oldalán.

Ebben az időszakban Erdélynek súlyos belviszályokkal is meg kellett küzdenie, melyet csak súlyosbított az akkori fejedelem, BÁTHORI Zsigmond többszöri lemondása, illetve visszatérése, s az ebből fakadó ellentétek mind a keleti szomszédságban elhelyezkedő moldvai és havasalföldi vajdákkal, mind pedig a Habsburgokkal. Sorozatos harcok, megpróbáltatások, fosztogatások, pusztítások következtek Erdély történetében a román vajdák és a Habsburgok részéről.

Mikó Ferenc, aki ebben az időben BARCSAI András erdélyi főkapitány, majd Bethlen Gábor szolgálatában vett részt a harcokban, így emlékezett meg *Históriájában* az 1601. augusztus 3-án lezajlott goroszlói csatáról, ahol MIHÁLY havasalföldi vajda és Giorgio BASTA, kassai generális együtt léptek fel sikerrel az ismételten visszatérő Báthori Zsigmond ellen: *„E harc lőn Erdélynek elromlása; e levén a Bastán tött bosszúságnak jutalma. Azért a győzelem után bejövén Erdélybe, elrontaték, pusztítotték Erdély úgy, hogy soha vég nélkül többször meg nem épül, és soha előbbi állapotjára vissza nem jó.”*¹

A II. RUDOLF császár által Erdélybe küldött Basta és „rémuralma” nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a korábbi Habsburg-barát, illetve törökellenes fejedelmi politika megváltozott és BOCSKAI István (aki 1605 – 1606 között erdélyi fejedelem) vezetésével és török támogatással elkezdődött a Bocskai-szabadságharc, melyet mind Erdély, mind pedig a királyi Magyarországon nagy része támogatott.

A Bocskai-szabadságharc a bécsi békekötéssel (1606. augusztus 17.) zárult, melyben II. Rudolf többek között elismerte Erdély különállóságát, érvényesnek fogadta el Bocskai nemesítéseit. Az uralkodó biztosította a protestáns vallás szabadságát, elismerte, hogy törvényt csak a nemzettel együtt hozhat, és megígérte, hogy Magyarországon nem fog alkotmányellenesen kormányozni.

¹ HIDVÉGI MIKÓ Ferenc *históriája a maga életében történt erdélyi dolgokról 1594–1613*. Monumenta Hungariae Historica. Scriptores. VII. Pest, 1863. 151.

A török szultán és a magyar király között létrejött zsitvatoroki béke² (1606. november 11.) megkötésében – mely a tizenöt éves háborút zárta le – Erdély a két fél között közvetítő szerepet töltött be. A törökkel való egyezkedés leglényegesebb vívmánya Erdély részéről a következő volt: a Porta kötelezte magát arra, hogy Erdély tudta és részvétele nélkül nem fog alkudozásokba bocsátkozni a bécsi udvarral.³

Bocskai István halálát (1606. dec. 29.) követően Erdélyben ismét zűrzavaros időszak kezdődött, amelynek BATHORI Gábor uralma (1608-1613) nem hogy véget vetett volna, inkább tovább nyújtott és mélyített. A Havasalföld ellen indított támadása, a szászok elleni katonai fellépése, végül Bethlen Gábor elűzése és a törökök haragja együttesen okozta fejedelemségének a végét.

Bethlen Gábor volt az, aki török támogatással történt fejedelemmé választását követően konszolidálta Erdély gazdasági, politikai helyzetét, és a fejedelemség történetének legnyugodtabb esztendői következtek; ezen időszak alatt nem folyt háború az ország területén. Továbbra is fenntartotta törökbarát, illetve Habsburg-ellenes politikáját annak ellenére, hogy jó kapcsolatot próbált kiépíteni a magyarországi rendekkel, illetve a Habsburgokkal is.

A Porta engedélyével bekapcsolódott az 1618-ban elkezdődő harmincéves háború cseh szakaszába, amely során a királyi Magyarország támogatását is magáénak tudhatta. Noha 1620 augusztusában Magyarország királyává is választották, s ezáltal lehetősége nyílt a két országrész egyesítésére (melyre Bethlen Gábor többször is kísérletet tett), török nyomásra – mely az erdélyi fejedelemség elvesztését helyezte kilátásba –, illetve a magyarországi főurak elfogadhatatlan koronázási feltételei miatt, nem koronáztatta meg magát. Szintén az országegyesítés megvalósításának céljából indított hadjáratot 1623-ban és 1626-ban is a Habsburgok ellen, mely részben a politikai konstelláció, részben a magyar főurak elmaradt támogatásának következtében nem valósulhatott meg.

Bethlen Gábor halálát követően felesége, BRANDENBURGI Katalin, majd id. BETHLEN István került a fejedelemség élére, de hatalmukat nem tudták megtartani, így rövid időn belül, 1630-ban I. Rákóczi Györgyöt választották fejedelemmé.⁴ Mivel ő észak-magyarországi családból származott – idegennek számított Erdélyben – így elsődleges célja hatalmának megszilárdítása volt, s csak annak belső megerősödését követően fordult a külpolitika felé.

---

² A zsitvatoroki béke értelmében a két fél ígéretet tett arra, hogy mindenféle ellenséges behatolást, várvívást megszüntetnek, a rabokat visszaszolgáltatják, a meglévő várakat mindkét oldalon rendbe hozathatják, de újak építését megtiltották. Vö. ÚJVÁRY Zsuzsanna: „Nagy két császár birodalmi között”. Budapest, 1984. 154 - 155.

³ Erdély története. I. Szerk. MAKKAI László - MÓCSY András. Budapest, 1987. 536 - 537.

⁴ Erdély története. II. köt. Szerk. MAKKAI László - MÓCSY András. Budapest, 1987. 689 - 694.

Bethlen Gáborhoz hasonlóan Habsburg-ellenes politikát folytatott, de azt sokkal visszafogottabban, óvatosabban tette, mint elődje. A harmincéves háború küzdelmeibe is csak a vége felé, 1643-ban kapcsolódott bele.⁵ 1648-ban bekövetkezett halálával II. RÁKÓCZI György került a trónra, s Erdély virágkora hamarosan véget ért, hiszen apjától merőben eltérő módon kormányozta az Erdélyi Fejedelemséget.

Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelemsége alatt Erdélyben a fejedelmi hatalom olyan erős és szilárd volt, mely mind gazdaságilag, mind pedig kulturális területen az ország virágzását eredményezte. Mikó Ferenc olyan korban élt, melyben látta az Erdélyben végbement pusztításokat és később részese lett az azt követő virágzásnak és fejlődésnek is.

Mikó Ferenc származása, családi kapcsolatai, vallása

Mikó Ferenc, aki Bethlen Gábor fejedelemsége idején kezdte hivatali pályafutását, s élete és munkássága eredményeként halálát megelőzően a nemesi társadalom előkelő tagja lett; Erdély egyik legrégebbi székely családjából származott, melynek eredetét egészen a 13. századig vezették vissza.

A *Székely Oklevéltár*ban található dokumentum szerint, IV. Béla 1252. augusztus 20-án kelt adománylevelében VINCZÉnek, AKADÁS sepsi székely fiának adományozta Székföldét, a kerczi oláhok, a brassai szászok és a sepsi székelyek földje között. Ez az a terület, melyen Hidvég, Erősd, Árapatak és Nyáropatak falvak is feküdtek.⁶

Vinczének (vagy miként egy 1291-ben kelt oklevél említette magyarul, Benczencznek) három fia volt, ISTVÁN, DOMOKOS és MIKÓ (Miklós).⁷ Istvántól és leszármazottaitól eredtek a Kőrispataki KÁLNOKY család tagjai; Domokostól a NEMES család törzse, míg Mikótól a HIDVÉGI MIKÓ család.⁸

A Mikó családról több családfa, illetve leszármazási tábla is készült, ezek részben megegyeznek, de több ponton el is térnek egymástól. A NAGY Iván-féle⁹ *Magyarország családai* című munkában Mikó Ferenc mint oldalági leszármazó szerepel, s alig esik róla említés. Ennél részletesebb és jobban áttekinthetőbb az 1927-28-as *Nemesi Évkönyv*ben megjelent családfa.¹⁰

⁵ Uo. 704 - 708.

⁶ NAGY János: *Hidvégi Mikó Ferenc életrajza. = Keresztény Magvető.* 1875. X. Szerk. FERENCZ József. Kolozsvár, 1875. 1 - 44, 3.

⁷ KÖBLÖS Zoltán: *A hidvégi Mikó család. = Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félévszázados ünnepére 1859-1909.* Szerk. ERDÉLYI Pál. Kolozsvár, 1909-1942. 225-243, 225.

⁸ Kis Bálint: *Erdély régi családai. A kőrispataki Kálnoky család. = Turul.* X. (1892). 83.

⁹ NAGY Iván: *Magyarország családai.* Pest, 1860. 481 - 482.

¹⁰ *Nemesi Évkönyv 1927-1928.* V-VI. Szerk. Királydaráczy DARÓCZY Zoltán. Budapest, 1929. 233.

Erdélyben, illetve a Székelyföldön több Mikó család is élt, őket a helységnevből lett előnév különböztette meg, de a székely hagyomány szerint ők egy törzsből származtak, például: Oltszemi Mikók, Bodoki Mikók, Hidvégi Mikók. A Mikó családnak több jeles leszármazottja is volt, többek között az Oltszemi MIKÓ György, aki 1607-ben Sepsiszek királybírája, majd 1610-ben Háromszék vicekapitánya volt.¹¹ A MIKÓ család bodoki ágából való Miklós, a családi naplóiíró, aki a 17. század első felében munkálkodott Háromszék alkirálybírójaként.¹²

A Bodoki Mikó család leszármazottjai közül többen grófi címet viseltek a 18 - 19. századi Erdélyben. Köztük található MIKÓ Pál, aki 1755-ben, míg Miklós 1772-ben nyerte el ezt a címet.¹³ Szintén grófi rangot viselt az a MIKÓ Imre, akinek a nevéhez az erdélyi tudományos akadémiának megfelelő Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakulása és működése, valamint az Erdélyi Múzeum című folyóirat megjelenése fűződött. Ő az, akit *Erdély Széchenyijének* is szoktak nevezni, s akinek 1876-ban bekövetkezett halálával a Mikó családnak ez a férfiága kihalt.¹⁴

Mikó Ferenc MIKÓ János és Háportoni FORRÓ Borbála gyerekeként született, atyai örökség fejében kapott jószágot Hidvégen. Születésének pontos dátumát nem lehet tudni, de a maga írta *Históriájában* a személyére is vonatkozó információk alapján ez 1585-re tehető.¹⁵

Szüleit korán elvesztette, de voltak testvérei, János és Judit, akikről maga Mikó Ferenc tett név nélkül említést, mikor ezt írta: „...és nem úgy mint magam nevével, árva öcsém, húgom neveivel...”¹⁶

Mikó Ferenc ifjúkoráról csak nagyon keveset lehet tudni; azt is túlnyomórészt a maga írta *Históriájában*, amelyben az országos események mellett olykor a magánéletéről, családjában történt dolgokról is említést tesz.

Fiatalon szegődött el Barcsai András erdélyi főkapitányhoz, majd urának halálát követően Bethlen Gábor – aki ezen időben már a fejedelmi udvarban szolgált Báthori Zsigmond környezetében – szolgálatába lépett, és az ő táborában vett részt SZÉKELY Mózes oldalán a Radu ȘERBAN elleni csatában 1603. július 17-én Brassó mellett, amely után Bethlen Gáborral a magyarországi török hódoltsági területre menekült. Erről így emlékezett meg: „*Mikor azért Bethlen Gábor, kinek én inasa löttem vala, immár a brassai harcokról való elszakadás után beérkezett volna Nándor-Fejérvárra: ott találtuk BALASSI Ferencet, [...] aztán be-*

¹¹ KÖBLÖS Zoltán: i. m. 234 - 235.

¹² Uo. 234 - 235.

¹³ Uo. 237, 239; Vö. *Révai Nagy Lexikona*. XIII. Budapest, 1915. 748.

¹⁴ EGYED Ákos: *Mikó Imre*. = *Rubikon*. 10. (1999/7). 63 - 66.

¹⁵ *Hidvégi Mikó Ferenc históriája...* 216.

¹⁶ Uo. 165.

*érkezvén Székely Mojzes [...] érkeztek utánunk a sok főemberek, KAMUTHI Farkas, SZILVÁSI Boldizsár, BETHLEN Farkas, VERES Dávid s a többi.*¹⁷

Bethlen Gábor inasa lévén, urát mindenhova elkísérte, így a későbbi fejedelem mellett volt részese az Erdélyben történt eseményeknek. Tanúja volt a Bocskai Istvánnal folytatott tárgyalásoknak és a Bocskai-szabadságharc történéseinek. Elkísérte Bethlen Gábort az 1609-es pozsonyi gyűlésre is, s miután urát 1610-ben csíki főkapitánnyá nevezték ki, a beiktatására is vele ment.¹⁸

Mikó Ferenc életében a Bethlen Gábor szolgálatában eltöltött évek jelentős szerepet játszottak; itt tett szert olyan ismeretekre, tapasztalatokra, melyek a későbbi pályafutása szempontjából nélkülözhetetlenek voltak, és ez tette őt alkalmassá arra, hogy megfelelően láthassa el feladatát.

Szülei révén Mikó Ferencet rokonság fűzte több neves erdélyi családhoz is; anyai nagyanyja, KEMÉNY Ilona, rokona volt KEMÉNY Jánosnak, a későbbi fejedelemnek, aki erről így tett említést: „...*nekem vér szerént is atyámfia...*”¹⁹ Ezen rokoni kapcsolatot fenn is tartották, hiszen Kemény János esküvőjén Mikó Ferenc volt a násznagy, és fia, MIKÓ József volt a vőfély.²⁰ Ugyanakkor Mikó atyai nagyanyja, KORNIS Ilona, testvére volt Bethlen Gábor anyai nagyanyjának, KORNIS Katának. Ezen rokoni kapcsolatról is Kemény János emlékezik meg: „*indítá a fejedelem követül [...] igen kedves emberét és rokonságát is, Mikó Ferencet...*”²¹

Mikó Ferenc *Históriájából* kiderül, hogy 1612-ben Mikó Ferenc már nő volt, de hogy ezen eseményre pontosan mikor és milyen körülmények között került sor, arra nincsen pontos adat, viszont írásában ezt jegyezte le: „*Azért én is ilyen új állapotomban, mind a szerencsének élvén s mind ifjúságomtól viseltetvén, mikoron az én seregemmel Radnóthoz értem volna: házokhoz bocsátván a velemvalókat, magam utamat Szabédba, az hol szerelmes feleségem, kit sok időtől fogva nem láttam vala, némely jó barátimmal térítém. Kit nagy jó egészségben békével találván, egymásnak való örvendezésink után ott harmadnapig mulatván, Csíkba a tisztembe együtt indulánk.*”²²

Ebből a házasságból egy fiúgyermeke, Mikó József született. Felesége, THOLDALAGI Erzsébet, aki THOLDALAGI János²³ és POLYÁK Klára lánya volt, fiatalon

¹⁷ Uo. 162.

¹⁸ Uo. 184.

¹⁹ KEMÉNY János visszaemlékezései Bethlen Gábor udvartartására. = Bethlen Gábor emlékezete. Szerk. MAKKAI László. Budapest, 1980. 476.

²⁰ Kemény János önéletírása és válogatott levelei. Budapest, 1959. 196.

²¹ Kemény János visszaemlékezései... 467.

²² Hidvégi Mikó Ferenc históriája... 220.

²³ Tholdalagi Jánosnak testvére az a Tholdalagi Mihály, aki Bethlen Gábor fejedelemsége idején portai követ és marosszéki főkapitány, majd I. Rákóczi György alatt tanácsos volt. Lásd: *Erdély öröksége*. IV. Szerk. MAKKAI László. Budapest, 1994. 141 - 142.

halt meg. Mikó Ferenc felesége halálát követően csak négy év múlva, 1616 februárjában nősült meg másodszorra; a Csíkzsögödnön lakó káposztásszentmiklósi PÓKAY Annával lépett házasságra, akitől már nem született utóda.²⁴

Mikó Ferenc fia, József, megnősült ugyan – MACSKÁSI Ilonát vette feleségül –, de gyermeke nem született. Mikor apja halálát (1635) követően nyolc hónap múlva ő is elhunyt, a Hidvégi Mikó család ezen ága kihalt.

Mikó Ferencet az adott korszakot feldolgozó tanulmányokban gyakorta úgy emlegették, mint aki unitárius vallása ellenére a szombatos ideológia követője volt, ezért vallásosságával kapcsolatosan több álláspont is megfogalmazódhat. Az tény, hogy a maga írta *Históriájában* gyakorta tett Istennel kapcsolatos megjegyzéseket, például:

„De az Istennek csudálatos irgalmassága a kit meg akar tartani, alkalmatosságot szolgáltat a megoltalmazásban.”²⁵

„A jó Isten így akará azért megesmertetni magát, és az utálatos rossz oláh nemzetiséggel így büntete meg minket országostól harmadszor is. [...] Így azért az Isten vere meg bennünket, nem bizony a rossz oláhság.”²⁶

Isten ilyen vonatkozású említése nem számított ritka jelenségnek, hiszen a kor embere mindent Isten kegyelmének köszönhetett, vagy az ő büntetésének következményét kellett elszenvednie. Ez a korra jellemző szemlélet volt, de ez alapján is feltételezhetjük, hogy Mikó Ferenc istenfélő embernek számított.

Mikó Ferenc vallási felekezethez való hovatartozásáról kortársa, KEMÉNY János, a későbbi fejedelem így írt: *„...egyébiránt pedig is religiójában névvel unitárius, de valósággal semmi religiójú ember vala. Az pápistaságban az purgatóriumot és ceremóniákat javallotta; zsidóságból az szombatot; kiből egyet, kiből mászt, és az millenárius időket hitte, s voltak szegénynek sok superstíciói...”²⁷*

Ezek szerint Mikó Ferenc hivatalosan unitárius vallású volt, de nem lehet pontosan tudni, hogy ezt a vallást ő vette-e fel, vagy születésétől fogva így nevelkedett. Nyilvánvalóan hitt a tisztítótűzben – ez valóban a katolikusokra jellemző –, s talán a katolikus mise valamely elemét is szívesen vette, s ezért nevezte Kemény az ő hitét semmilyennek. A szombat elfogadása azt bizonyítja, hogy a szombatosokhoz is húzott, sőt legalább részben magáévá tehetette e szekta nézeteit, amint azt az alábbiakban látni fogjuk.

Az erdélyi unitárius egyház több esetben is megemlékezett róla, mint az egyház támogatójától.

Mikó Ferenc atyai birtokán, Hidvégen a 17. század elején önköltségen unitárius templomot és iskolát állíttatott fel, mely rövid időn belül virágzó

²⁴ Nemesi Évkönyv 1927 – 1928. 233.

²⁵ Hidvégi Mikó Ferenc históriája... 185.

²⁶ Hidvégi Mikó Ferenc históriája... 200.

²⁷ Kemény János önéletírása... 112.

középiskolává fejlődött, ahol a felsőbb tudományokat is lehetett tanulni.²⁸ Az iskola fennmaradásának időpontjáról nincsenek pontos adatok, de az Mikó Ferenc fiának, Józsefnek a halálakor még működött.²⁹

A hidvégi templom és iskola alapításán kívül az erdélyi unitárius egyház még úgy is nyilván tartotta, mint aki a végrendeletében egy nagyobb összeget hagyott a kolozsvári unitárius főtanoda javára. Ennek pontos összegét nem lehet tudni, de az egyházi pénztárba 4900 forintot fizettek be.³⁰

Mikó Ferencet gyakran úgy emlegetik történelmi témájú művekben, hogy Mikó titokban a törvényesen is tiltott „zsidózókhoz”, vagy más néven a szombatos szektához tartozott.³¹ A már fentebb idézett Kemény János is ezt állította róla. Ennek egyik alapját az képezte, hogy a szombatosok, vallási meggyőződésüket mindvégig titkolva, leggyakrabban az unitáriusokhoz csatlakoztak. Mikó Ferenc kapcsolatban állt több, a szombatos szektához való tartozással megvádolt személlyel. Ilyenek voltak munkatársai, a követként működő BORSOS Tamás és BALASSI Ferenc is, de leginkább a PÉCHI Simonnal – aki Bethlen Gábor kancellárja volt, s akit maga a fejedelem záratott börtönbe a fejedelmi szék elfoglalása szándékának a vádja miatt 1621-ben – fenntartott kapcsolata erősítette meg azt a feltételezést, hogy ő is a szombatosokhoz tartozott.³²

Péchi Simon az 1621-ben megírt *Az Zent Atyáktól...* című munkáját, amely zsidó hagyományú, szombatos ideológiát hirdetett, Hidvégi Mikó Ferencnek ajánlotta.³³ Mikó aláírta azt a kezes levelet is, amelyet Péchi kiszabadítása céljából több erdélyi főrangú is aláírt, s ezek közül Mikó Ferenc volt az, aki a harmadik legmagasabb összeget, 4000 forintot ajánlott fel.³⁴ Ezen adatok alapján igazolni látom azt a nézetet, hogy Mikó valóban a szombatosok közé tartozott, vagy legalábbis erősen szimpatizált velük.

A Mikó családból több olyan neves személy is származott, akik Erdély egy-egy történelmi korszakában jelentős szerepet vállaltak az ország kormányzásában, illetve kulturális, tudományos életében. Mikó Ferenc fiatalon került

²⁸ NAGY János: i. m. 42. – Vö. *Segesvári Bálint krónikája 1606 – 1654.* = *Erdélyi Történelmi Adatok.* IV. 208. Lábjegyzet.

²⁹ Uo. 42.

³⁰ Uo. 43.

³¹ *Magyarország története 1526 – 1686.* I. Budapest, 1985. 806.

³² Vö. DÁN Róbert: *„Ismeretlen” szombatos ideológia a 16-17. századi Erdélyben.* = *Irodalom és Ideológia a 16-17. században.* Budapest, 1987. Ugyanakkor Dán Róbert, akinek az erdélyi szombatosokkal kapcsolatosan több tanulmánya is megjelent, csak feltételesen sorolta Mikó Ferencet a szombatosok közé: *„Borsos Tamás, Balassi Ferenc szombatosok, talán közéjük sorolhatjuk Mikót is.”* In uő: *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon.* Budapest, 1987. 105.

³³ DÁN Róbert: *Az erdélyi szombatosok...* 192.

³⁴ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek.* VIII. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1882. 244 – 246.

Bethlen Gábor mellé, s az 1600-as évek elején zajló történelmi eseményeknek csakúgy részese volt, mint ura. Jó tanítója és patrónusa volt Mikónak, s talán ennek volt köszönhető, hogy a későbbiek folyamán Mikó Ferenc lehetett az első a Mikó családból, aki magas hivatali pályát futott be.

Mikó Ferenc hivatali pályafutása

Bethlen Gábor hatalomra kerülését követően stabilizálta az erdélyi kormányzatban a rendet, s a működő fejedelmi hivatalok tisztségeibe hozzá hű személyeket állított. Munkatársait előszeretettel emelte alacsonyabb sorból magához, így biztosítva a hozzá való hűséget. Ezen időszakban több székely származású hivatalnok és tisztségviselő került be, illetve dolgozott a fejedelmi udvarban, s ezek többsége a székely nemesek soraiból került ki; közöttük volt például főkamaras ajtónálló, pohárnok, főlovászmester, de viselhették a főkirálybírói, vagy a székely székek főkapitányi tisztségét is Székelyföldön.³⁵ Bethlen Gábor egyik legközvetlenebb munkatársa az ifjúkorában hozzá csatlakozott és mindvégig különös kegyének örvendő Hidvégi Mikó Ferenc volt.

A székely Mikó család ugyan Erdély régi nemesi familiái közé tartozott, de politikai, hivatali szerepvállalásuk a székely önkormányzatiság keretein belülre korlátozódott.³⁶ Mikó Ferenc volt az első a Mikó családból, aki hivatali pályafutása révén a fejedelmi udvar egyik jeles tisztségviselője, és haláláig a fejedelmi tanács tagja volt.³⁷

Mikó Ferenc hivatali pályafutásának előzményeként fontos szerepet játszott az a tény, hogy az 1600-as évek elején Barcsai Andrásnak – erdélyi főkapitánynak –, majd annak halálát (1602) követően Bethlen Gábor szolgálatába szegődött, s az ő oldalukon harcolva vett részt Erdély küzdelmekkel teli időszakában. Talán ebből is következett, hogy az első hivatali tisztség, melyet Mikó Ferenc betöltött, katonai jellegű volt.³⁸

Mikó Ferenc 1611-től viselte a Csík-, Gyergyó-, és Kászsónszék alkapitányi³⁹ címét Bethlen Gábor főkapitánysága idején, majd annak fejedelemmé választását követően 1613-ban Mikó Ferenc vette át a főkapitányi tisztséget, melyet egészen haláláig bírt.⁴⁰

³⁵ TUDÓS S. Kinga: *Erdélyi hétköznapiak*. Budapest, 2001. 94.

³⁶ Egyedül Oltszemi Mikó György – Mikó Ferenc atyjának, Mikó Jánosnak a testvére – volt az, aki 1607-ben mint Sepsiszek királybírája szerepel. Vö. KÖBLÖS Zoltán: *i. m.* 229 – 223.

³⁷ TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540 - 1690*. Budapest, 1980. 31 – 32.

³⁸ *Hidvégi Mikó Ferenc históriája...* 215 – 225.

³⁹ *Hidvégi Mikó Ferenc históriája...* 215 – 216; Vö. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. VI. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1880. 553 – 554.

⁴⁰ TRÓCSÁNYI Zsolt: *i. m.* 31 – 32.

A székely székeknek formálisan két főtisztje volt: a főkapitány és a főkirálybíró. Elvileg egyenlők voltak, de bizonyos utalásokból arra lehet következtetni, hogy a kapitány elsőbbséget élvezett; a főkapitány elsősorban a szék katonai vezetője volt, de mellette igazgatási ügyekben egyedül, míg bírászkodás esetében a főkirálybíróval együtt volt illetékes intézkedni. Személyesen oldottak meg vitás kérdéseket, kisebb peres ügyeket és irányították a szék vezetésével járó teendőket.⁴¹

Ilyen peres ügy kapcsán Bethlen Gábor 1615-ben megparancsolta, hogy Mikó Ferenc, mint Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék kapitánya, egy birtokper ítélethozatalán vegyen részt.⁴² Mikó Ferenc, Bethlen unokatestvérének, LÁZÁR Istvánnak egy vitás ügye rendezésében is részt vett, amely során az illetékesek a főkapitány csikzsögödi házában jártak.⁴³

A székely székek közül többnek, például Csík-, Gyergyó- és Kászsónszéknek is volt alkaptányja (vicekapitánya), aki a főkapitányt helyettesítette. Mikó Ferenc két évig viselt alkaptányi címet, s ilyen minőségében vett részt Báthori Gábornak a szász városok ellen indított hadjáratában 1611 és 1612 között, melynek emlékét maga írta *Históriájában* meg is örökítette.⁴⁴

A székelyek a fejedelmi hatalom számára a katonai feladatok teljesítése terén voltak elengedhetetlenül fontosak, ugyanis a fejedelem seregének fontos részét a székely haderő alkotta, melynek tagjai a szabadparaszti kiváltságaik fejében egy hónapig ingyen katonáskodtak. Ezért ragaszkodott a fejedelem a kapitányi tisztséghez, illetve annak bizalmi emberével való betöltéséhez. Annak megválasztása közvetlenül a fejedelmi hatalom érdekszférájába tartozott. Ez sértette a székelyek szabad előljáró-választási jogát, mely kimondta, hogy a székek által választott és felterjesztett 3 - 4 személy közül nevezhet ki a fejedelem kapitányt.⁴⁵ Ez a fejedelmi gyakorlat figyelmen kívül hagyott más jogokat is, például amely előírta, hogy előljárók csak a székben birtokkal rendelkező és ott élő nemesek lehettek.⁴⁶

Ez a székely széki kiváltság lehetett az oka annak, hogy Mikó Ferenc kapitányi beiktatását követően a csíkiak az akkori főkirálybíróval (KELEMEN Mihállyal) az élen ellenálltak; nem ismerték el, és nem fogadták el, mint közülük valót, mivel Mikónak nem volt birtoka Csík-székben. Erről Mikó Ferenc *Históriájában* így emlékezett meg: „*Fogarasból azért beérkezvén Csikba, Csicsóba, Kelemen Mihály-*

⁴¹ PÁL-ANTAL Sándor: *Székely önkormányzat-történet*. Marosvásárhely, 2002. 85 - 86.

⁴² *Székely Oklevéltár*. VI. (1603 - 1698). Szerk. SZÁDECZKY Lajos. Kolozsvár, 1897. 46 - 47.

⁴³ Dr. ENDES Miklós: *Csik-, Gyergyó- és Kászsónszékek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*. Budapest, 1994. 106.

⁴⁴ *Hídvégi Mikó Ferenc históriája...* 215 - 225.

⁴⁵ *Székely Oklevéltár. (Új sorozat)*. IV. Szerk. DEMÉNY Lajos. Kolozsvár, 1998. 12, 18.

⁴⁶ PÁL-ANTAL Sándor: *i. m.* 87.

hoz (az én tisztemről való parancsolatokkal), ki akkor főkirálybíró vala, igen kedvetlenül fogada, mindazonáltal ott gyűlésbe hirdetteté a székeket. [...] Azért engem szállásomra bocsátván, magok tanácskozásra maradván, deliberaláltak felőle, hogy engem, mivel ott zálogom nincsen, kapitánynak nem agnoscálhatnak...”.⁴⁷ Mikó Ferencet mégis beiktatták, a szék előjárói tartottak a fejedelemtől, félték tőle.

A széki főtisztek, mint a fejedelem bizalmi emberei, rendszeresen betöltöttek más magasabb hivatali pozíciókat is, így Mikó Ferencnek, – aki maga is több tisztségeket bírt egyszerre – is volt alkapitányi tisztségviselője, csikszentimrei HADNAGY Mátyás, aki e pozíciójában helyetteséül szolgált.⁴⁸

A főkapitányi tisztsége mellett többször járt a Portán követségben (lásd a következő fejezetben) és 1618-tól udvari főtisztséget is viselt, 2 évig aludvarmesterként, vagy ahogy a korabeli források nevezik, vicehopmesterként tevékenykedett a fejedelmi udvarban.⁴⁹

Az udvari főtisztségek (fő- és aludvarmesterek, főasztalnokok, főlovászmesterek, stb.) az 1600-as évek elején már többnyire csak puszta címek voltak a fejedelmi udvarban, noha az udvarmesteri tisztséghez még mindig társultak feladatok. Amiért mégis fontos hivatalt jelentett a hopmesteri cím, az volt, hogy a tisztséget betöltő személy többnyire a fejedelem bizalmi emberének számított.⁵⁰

Az udvarmesterek eredeti funkciója a fejedelmi udvar életrendjének az irányítása volt. Ide tartozott az udvar népére való felügyelet, az udvar rendjének megtartása, különböző viszályok megakadályozása, a fejedelem kísérése a nyilvánosság előtt, illetve a fejedelmi udvarba látogatók, követségbe, vagy más ügyek rendezése miatt az udvarba érkező idegenek fogadása. Szintén az udvarmester feladatához tartozott az inasok szolgálatának rendje, valamint az udvari népek jogvitáinak rendezése is.⁵¹

TRÓCSÁNYI Zsolt – aki Erdély központi kormányzatának történetével foglalkozott – hívta fel a figyelmet arra, hogy az udvarmester szerepe bizonyos időszakokban jóval többet is jelenthetett az általános feladatok elvégzésénél. A kancelláriai tisztség betöltetlen időszakában az udvarmester volt az, aki ezen funkciót némiképp ellátta.⁵²

Mikó Ferenc számára az aludvarmesteri cím az emelkedés egy alsóbb lépcsőfokát jelentette, hiszen 1622-ben már kincstartói titulussal rendelkezett.⁵³ A kincstartói tisztséget betöltő személyt főkomornyiknak, vagy másképpen,

⁴⁷ *Hidvégi Mikó Ferenc históriája...* 216. – Vö. Dr. ENDES Miklós: *i. m.* 106.

⁴⁸ PÁL-ANTAL Sándor: *i. m.* 88.

⁴⁹ TRÓCSÁNYI Zsolt: *i. m.* 31 – 32; Vö. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. VII. 484, 530 – 531.

⁵⁰ Uo. 391.

⁵¹ Uo. 391 – 393.

⁵² Uo. 393.

⁵³ *Levelek és akták Bethlen Gábor uralkodásának történetéhez*. 1627. júl. 8. = *Történelmi Tár*. 1886. 230 – 231.

thesauráriusnak, supremus thesauráriusnak, vagy supremus cubiculáriusnak nevezték.⁵⁴

A kincstartó egyaránt felügyelt a kincstári és az országos jövedelmekre, és nem csak a só- és ércbányák, harmincadok, vámok, stb. jövedelmei folytak az ő kezéhez, hanem az adók is. A fejedelmi birtokok (várak és udvarházak) jövedelmének kezelését maga a fejedelem végezte, de a kincstartó is felügyeletet gyakorolhatott felettük.

A főkincstartó volt az irányító és ellenőrző hatóság az összes pénzügyi hivatalnok fölött, kivéve a számvevőket, az exactorokat (akik közvetlenül a fejedelem felügyelete alá tartoztak, de ők semmilyen jövedelmet nem kezeltek, csupán a tisztviselői számadásokat vizsgálták fölül). A neki alárendelt tisztviselőket ő állította tisztükbe és adta nekik az instrukciókat is.⁵⁵ A kincstartó feladata megkövetelte, hogy az egyes hivatalokat a helyszínen is ellenőrizze, ezért nem tartózkodott állandóan a hivatal székhelyén, Gyulafehérvárott, hanem rendszeresen látogatásokat tett a vidéki szerveknél is.

A kincstartó nem csak felügyelői és irányítói tevékenységet látta el, tényleges munkájához tartozott a hadellátás, az aranyváltás ügye, ő utalványozott pénzt a fejedelem vásárlásaira, udvari emberek fizetésére, diplomáciai szolgálatokra és az elkobzások ügyében is ő járt el.⁵⁶

A kincstartó hatáskörét nem szabályozta írásos rendelkezés: az a fejedelem közvetlen és konkrét szándéka szerint járt el. Voltak azonban olyan alkalmak az erdélyi kincstartóság történetében, amikor a fejedelem vagy a tanács írásban rendelkezett a kincstartói feladatköréről, ezek többnyire valamilyen rendkívüli esetben fordultak elő. Ilyen eset volt 1583-ban SÍGER János, majd 1620-ban KAMUTHY Balázs hatáskörének meghatározása is.⁵⁷

Mikó Ferenc kincstartói hivatalának 8. évében, 1630-ban szabályozták a hatáskörét. Ez abból adódhatott, hogy Brandenburgi Katalin választási feltételei közé a rendek felvették, hogy az ország kormányzásának átvételét követően a

⁵⁴ TRÓCSÁNYI Zsolt: *i. m.* 321.

⁵⁵ EMBER Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története (Mohácstól a török kiűzéséig)*. Budapest, 1946. 436.

⁵⁶ TRÓCSÁNYI Zsolt: *i. m.* 325.

⁵⁷ Siger kincstartói hatáskörének megállapítása általánosan körvonalazta a feladatát, például: ő szedette be az adót, s utalványozott belőle a fejedelmi tanács határozata szerint; sűrűn kellett látogatnia a váruradalmakat, sókamarákat, és más kincstári jövedelmi forrásokat. Joga volt a nem megfelelő kincstári tisztek leváltására. Jóval részletesebben szabályozta Bethlen Gábor Kamuthy Balázs hatáskörét. A kincstartó egyaránt felügyelt a szorosabban vett kincstári és az országos jövedelmekre, és minden kincstári tisztviselő neki volt alárendelve (kivéve a számvevőket). A további utasítás már csak általánosságokat fogalmazott meg, mint például: gyakran látogassa a bányákat, a tisztviselőkkel negyedévenként szolgáltatassa be a jövedelmeket stb. Lásd: TRÓCSÁNYI Zsolt: *i. m.* 322 – 324. – EMBER Győző: *i. m.* 436.

kormányzó és a tanács hozzájárulásával nevez ki kincstartót. Miután ezeket a választási feltételeket törvénybe is foglalták, a fejedelemszony ennek eleget téve a gubernátor és a tanács hozzájárulásával Mikó Ferencet nevezte ki.⁵⁸

Az újra megválasztott kincstartó hatáskörének szabályozása nem különbözött a többitől, lényegében a korábban kialakult gyakorlatot – miszerint az ő kezébe folyjanak az ország mindenfajta fiscalis és más közjövödelmei – erősítette meg, néhány kiegészítéssel. Mikó Ferenc I. Rákóczi György fejedelemsége idején is folyamatosan viselte ezt a hivatalt egészen a haláláig.

Mikó Ferenc kincstartói tisztségének első említésekor, mint a fejedelmi tanács tagja is fel van tüntetve, így az utóbbi tisztséget is 1622-ben már viselte.⁵⁹ A tanács szerepe erősen függött a mindenkori fejedelmi hatalomtól. Amikor erős fejedelme volt az országnak, akkor a tanács szerepe csupán tanácsadói volt, de a fejedelmi hatalom gyengülésével arányosan nőtt a rendek, illetve a tanács meghatározó szerepe. (Az előbbi például Bethlen Gábor idején volt tapasztalható, míg az utóbbi például II. Rákóczi György alatt.)

A tanács a fejedelem mellett működő tanácsadó testület volt, amely a fejedelem elé került, a kormányzat valamennyi kérdését érintő ügyek kapcsán tanácsot adhatott, állást foglalhatott, de semmilyen intézkedési, illetve végrehajtói jogkörrel nem rendelkezett. A tanács állásfoglalása nem volt kötelező érvényű, s a véleményük kinyilvánítását követően a fejedelem önállóan határozott és döntött.⁶⁰

A fejedelem maga választotta ki a tanács tagjait, így azok többségében hozzá hű és bizalmas emberei voltak. Többségük Erdély legelőkelőbb családjai közül kerültek ki, de voltak közöttük újonnan felemelkedettek is.

Mikó Ferenc családja nem tartozott a régi arisztokrata családokhoz, de székely köznemesi család lévén az újonnan feltörők közé sem sorolható. Ezen tisztség betöltése révén a Mikó család ekkor már az erdélyi főrendek közé tartozott.⁶¹

Azok a hivatalok, illetve tisztségek, amelyeket Mikó betöltött, szinte kivétel nélkül kulcspozíciónak számítottak a fejedelemség kormányzásában. Egyes hivatalok, mint például az udvarmesteri tisztség funkciója veszített ugyan a korábbi szerepéből, de a hivatalt betöltő személy rangja és a fejedelemmel való közeli kapcsolata révén mégis meghatározó volt. Egy-egy tisztségviselő, így Mikó Ferenc hivatali súlyát is növelte, hogy egyidejűleg több, kulcspozíciónak számító tisztséget – mint főkapitányi, kincstartói, és tanácsos – is betöltött.⁶²

⁵⁸ EMBER Győző: *i. m.* 439 – Vö. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. VIII. 314 – Uo. IX. 81 – 82, 112–115.

⁵⁹ TRÓCSÁNYI Zsolt: *i. m.* 31–32.

⁶⁰ EMBER Győző: *i. m.* 434.

⁶¹ TRÓCSÁNYI Zsolt: *i. m.* 406 – 411.

⁶² Uo. 42 – 45.

A tisztségviselő nemesség nagy része hivatali pályafutásakor már a fejedelmi tanács tagja volt, vagy tisztségviselése közben vált azzá. Mikó Ferenc a Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék kapitányi és aludvarmesteri tisztség viselése után, illetve több diplomáciai feladat teljesítését követően vált tanácsstaggá, mely az erdélyi fejedelemség legtekintélyesebb pozíciója volt; annak elnyerése mind az adott család, mind pedig a személy számára nagy megtiszteltetésnek számított.⁶³

Mikó Ferenc a kincstartói tisztség betöltésekor már tanácsos volt, s Bethlen Gábor rokona lévén, jogosan merülhet fel egy kérdés: mennyire rendelkezett megfelelő szakismerettel hivatala ellátásához? Mikó iskolai tanulmányairól nem lehet sokat tudni, de feltehetően nem végzett magas iskolát, hiszen már 16 éves korától Barcsai András, majd Bethlen Gábor szolgálatában állt, de Kemény János – későbbi fejedelem – így emlékezett meg róla: „... ez világ szerént igen értelmes, elmés, expertus, jó bátorságú ...”⁶⁴

Bethlen fejedelemségére jellemző volt, hogy az ország irányításának szinte minden területét az ellenőrzése alatt tartotta, azonban mégsem feltételezhetjük, hogy kormányzatának főtisztviselői, még ha nemesi származásúak is, minden szakértelmet nélkülözve vezették volna a rájuk bízott hivatalt, figyelembe véve azt is, hogy ezen időszak a fejedelemség virágkorát jelentette.

Mikó Ferenc a kincstartói hivatalt 13 évig vezette. A fejedelemség megalakulása óta az 1600-as évek végéig ő volt az, aki a leghosszabb ideig viselte ezt a címet. Őt megelőzően, 1613 és 1622 között 4 fő töltötte be ezen tisztséget, s feltételezhetjük, ha Mikó megbízhatatlanul, illetve nem a fejedelmi elvárásoknak megfelelően irányította és látta volna el a feladatát, leváltották volna.

Mikó Ferencnek, aki Barcsai András apródjaként, majd Bethlen Gábor oldalán harcolva került kapcsolatba a fejedelmi udvarral, néhány év elteltével már lehetősége nyílt bekapcsolódni az országos ügyek intézésébe kormányzati hivatalok betöltése révén. Hivatali pályafutását Bethlen Gábor iránt való hűségének és annak a képességének köszönhette, hogy a rá bízott feladatokat a fejedelmi elvárásoknak megfelelően tudta ellátni.

Előkelő állását, befolyását, s hivatalait Brandenburgi Katalin, Bethlen István, és I. Rákóczi György fejedelemségének idejében is, egészen az 1635-ben bekövetkező haláláig megtartotta. Halálakor kincstartói, tanácsosi és Csík-, Gyergyó-, és Kászsónszék kapitányi tisztséget viselt.⁶⁵

⁶³ Uo. 406 – 411.

⁶⁴ Kemény János visszaemlékezései Bethlen Gábor udvartartására. 476.

⁶⁵ TRÓCSÁNYI Zsolt: i. m. 31 – 32.

Az erdélyi diplomácia és Mikó Ferenc

Az erdélyi kormányzásban a külpolitika és a hozzá kapcsolódó diplomácia jelentősége mindig is fontos és meghatározó volt. A diplomáciai szervezet kialakulása – mely egy ország állandó követeinek jelenlétét feltételezte más országokban, – Európa szerte a 16–17. századra esett. Az erdélyi diplomácia ilyen fokú fejlettségéről ebben az időszakban nem beszélhetünk, hiszen állandó követsége csak a Portán működött. Továbbra is az alkalmi követek, követségek küldése jellemezte az erdélyi külkapcsolatokat, s a Porta felé is gyakori volt az alkalmi követek küldése.⁶⁶

Mikó Ferenc a különböző hivatali tisztségek betöltése mellett jelentős szerepet játszott az erdélyi diplomáciai szervezetben, elsősorban a törökkel folytatott külkapcsolatok révén alkalmi követként, gyakran titkos küldetéssel mind Bethlen Gábor, mind I. Rákóczi György fejedelemsége idején. Neki is, mint a többi követnek, több feltételnek is eleget kellett tennie ahhoz, hogy kellőképpen tudja a fejedelem érdekeit képviselni.

Elsősorban elengedhetetlen volt a követeknek a fejedelemhez való hűsége. Mikó Ferenc, akit nem csak rokoni szálak fűztek Bethlen Gáborhoz, de fiatal legény kora óta Székely Mózes idején bujdosó társa volt, különböző közhivatalok tisztségeit is betöltő, a fejedelem bizalmas embere lévén maximálisan megfelelt ennek a kritériumnak.

Másodsorban fontos volt, hogy a követ személyét a másik fél elfogadja, tárgyalásra alkalmasnak találja. A Portára utazó követek tulajdonságához kellett, hogy tartozzék a török természetéhez való alkalmazkodás, az esetleges megaláztatások elszenvedése, a török főember kedvébe való járás stb.⁶⁷ Mikó Ferencben mindez megvolt, hiszen évekig járt követségbe a Portára és egy török tárgyalófél, GÖRCSI Mehmet egy alkalommal a következőképpen nyilatkozott róla és egy követtársáról:

„Mikor ezekután Mikó Ferenc uram búcsúzik vala, monda az vezér Mikó uramnak: Mond meg az uradnak én szómmal, máskor olyan kevély bolond követet ne küldjön az portára, mint Kamuti vala, mert bizony nem használ véle. Az mejjére tevé az kezét a vezér, s erősen megesküvék s ezt mondá: hogy Isten engem úgy segéljen, hogy Kamuti itt az portán sem az urának, sem az országának nem szolgált, hanem inkább ártott... Ilyen követet küldjen az urad, mint te vagy; mert látom, hogy te is igaz embere vagy az uradnak, és az országnak; véled tudok beszélgetni, de Kamutival nem tudok vala beszélteni. Ugyan te hozd bé az adót is.”⁶⁸

⁶⁶ BENDA Kálmán: *Diplomáciai szervezet és diplomaták Erdélyben Bethlen Gábor korában.* = *Századok.* 1981. 4. sz. 725 – 730.

⁶⁷ Dr. BIRÓ Vencel: *Erdély követei a Portán.* Kolozsvár, 1921. 4.

⁶⁸ Borsos Tamás második konstánczinápoli követsége 1618 ápr.18-tól 1620 ápr. 3-ig. = *Erdélyi Történelmi Adatok.* II. 1 – 284. Szerk. MIKÓ Imre. Kolozsvárott, 1855. 175.

Mikó Ferenc ügyes tárgyaló volt, s a törökkel való jó kapcsolat kialakulásához más tényező is hozzájárulhatott. Elsősorban a törökök kezdettől fogva rokonszenveztek a szombatos vallást követőkkel, s Mikó Ferenc, aki ugyan hivatalosan az unitárius vallást követte és támogatta, szoros kapcsolatban állt a szombatos nézeteket valló személyekkel.⁶⁹ Másodsorban meggyőződéses törökbarát volt, aki nem csak úgy vélte, hogy a török az egyetlen hatalom, mely Erdélyt megvédheti a Habsburg-befolyástól, hanem Mikó Ferenc tisztelte is a törököt. A maga írta *Históriájában* így nyilatkozott a törökökről, illetve a török vendéglátásról:

„Mikor azért Bethlen Gábor, kinek én inasa löttem vala; immár a brassai harcra való elszaladása után beérkezett volna Nándor-Fejérvárra [...] Itt a török oly kegyelmességét mutatá, mindennek étele, abrakja, fizetése, végekkel a sok skárlát, gránát, karmasia, úgy hogy bizony soha senki semmi fogyatkozását nem látta.”⁷⁰

A követeknél fontos volt, hogy jártasak legyenek Erdély más országokhoz, főleg a követet fogadó országhoz való viszonyának mozzanataiban. A követségeket gyakran kísérték el leendő követek, tanulók, akik ezúton tanulták a viselkedést, szabályokat, az adott országra vonatkozó ismereteket.⁷¹ Mikó Ferenc is gyakran követte Bethlen Gábort, aki különböző követségekbe, országgyűlésre volt hivatalos még a fejedelemsége előtti időszakban.

Mikó Ferenc útjai elsősorban nem a követtanulást szolgálták, hanem mint Bethlen Gábor híve és követője ment vele. Ezen utak alkalmával tett szert olyan tapasztalatokra, ismeretekre, amelyeket a későbbiek során különböző követségei alkalmával hasznosíthatott.

Ilyen volt Bethlen Gábornak Bocskai Istvánnal folytatott tárgyalása az 1604–1605-ös évek folyamán. 1609-ben Bethlen Gábor követségbe ment a pozsonyi országgyűlésre II. MÁTYÁS királyhoz, ahova Mikó Ferenc szintén elkísérte.⁷² 1610 márciusában a besztercebányai országgyűlésre, majd júniusban a fejedelem, Báthori Gábor és az újonnan megválasztott magyar nádor, THURZÓ György királydaróci találkozójára is – ahol a két magyar állam kapcsolatának az elmélyítése lett volna a cél – követte Bethlen Gábort.⁷³ Mikó Ferenc több esetben is elkísérte a leendő fejedelmet török fennhatóság alatt álló területre, például 1613-ban is, amikor Bethlen Gábor ismét elmenekült Báthori Gábor elől.⁷⁴

Ezen utak tapasztalatai tették lehetővé, hogy Bethlen Gábor fejedelemmé választását megelőzően Mikó Ferenc már önálló követként járhatott a Portán; 1613 júniusában érkezett oda, hogy Bethlen Gábor fejedelemmé választásá-

⁶⁹ DÁN Róbert: „Ismeretlen” szombatos ideológia a 16 – 17. századi Erdélyben... 162.

⁷⁰ *Hidvégi Mikó Ferenc históriája...* 162.

⁷¹ BIRÓ Vencel: i. m. 3.

⁷² *Hidvégi Mikó Ferenc históriája...* 181.

⁷³ Uo. 182 – 186.

⁷⁴ Uo. 162.

hoz a törökök támogatását kérje. Erről Borsos Tamás, – aki szintén a török udvarban tárgyalt Báthori Gábor akkori követeként – így emlékezett meg: „*Eközben érkezék a Portára Mikó Ferenc Bethlen Gábortól. Mikó Ferencnek igen hamar válasza lőn [...] teljességgel megértettük, hogy nekünk rosszul leszen dolgunk. Mert azmit az pasa Bethlen Gábornak fogadott, azt teljességgel véghez akarja vinni, és urunkat a fejedelemségből ki akarja vetni.*”⁷⁵

A Porta Mikónak tett ígéretét betartotta, s néhány hónap elteltével Bethlen Gábor már fejedelemként vezette az országot. Mikó Ferencnek érdemei elismeréseként az ő korábbi, Csík-, Gyergyó- és Kászon szék főkapitányi tisztségét adta.⁷⁶

Mikó maximálisan támogatta a fejedelem török szövetségre alapított politikáját, s ennek érdekében 1616-tól kezdődően részt vett Lippa és Jenő várak ügyének rendezésében is. A két vár még a tizenöt éves háborúban, az 1595. augusztus és október között folytatott harcok során került ismét Erdélyhez a törököktől, akik ezt súlyos csapásként élték meg. Ez a két erősség tagja volt annak a várrendszernek, amely Nándorfehérvárt, Temesvárt és Gyulát kötötte össze, s amely a hódoltság keleti határát is képezte. Lippát és Jenőt már Bocskai István is kénytelen volt megígérni a Portának támogatása fejében, de a két vár ügye rendezetlen maradt és a későbbiekben is alkudozások tárgyát képezte.⁷⁷

Bethlen Gábor is kénytelen volt megígérni Lippa és Jenő végvárak átadását, és a török segítséggel történő fejedelmválasztását követően a Porta ismét előhozta Lippa és Jenő várának ügyét, újra magának követelve azt. Lippa 1616. június 14-én került török kézre.⁷⁸

Míg Bethlen Gábor tervei között csak Lippa várának átadása szerepelt – mivel ezzel kevesebb adózó nép és kisebb terület került volna a törökhöz –, addig a Porta ragaszkodott Jenő várának átadásához is. Ez ügyben a fejedelem ugyanaz év július 3-án indított követséget a Portára, melyet Mikó Ferenc vezetett. Az ő feladata az volt, hogy az adó 6 évre való elengedését szorgalmazza, illetve Jenő átadásának elhalasztását kérje. Mikó küldetése eredménnyel járt, a vár átadását elhalasztották. Ez ügyben újabb tárgyalások végett 1619. július 5-én érkezett a Portára.⁷⁹

Mikó Ferenc, aki az állandó követtel, Borsos Tamással együtt próbált az ügyben eredményt elérni, egy hónapig tartózkodott a török udvarban. Ekkor Jenő átadásának kérdése már másodrangúvá vált, hiszen Mikó Ferenc azzal volt megbízva, hogy titokban kieszközölje a szultán engedelmét, és esetleg ka-

⁷⁵ BORSOS Tamás: *Vásárhelytől a Fényes portáig*. Szerk. KOCZIÁNY László. Budapest, 1972. 72.

⁷⁶ ENDES Miklós: *i. m.* 102.

⁷⁷ ÚJVÁRY Zsuzsanna: *i. m.* 185 – 186.

⁷⁸ Uo. 187.

⁷⁹ BORSOS Tamás: *i. m.* 72; *A magyar nemzet története*. XI. (Repr. kiad.) Szerk. SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1998. 70.

tonai és pénzbeli támogatását kérje Bethlen Gábornak a királyi Magyarország- kapcsolatos terveihez. Ez az 1618-ban kitört harmincéves háború által kínált lehetőségek kihasználása volt egy Habsburg-ellenes támadáshoz, és a fejedelem nem titkolt célja volt egyben a két országrész (Erdély és a királyi Magyarország) Erdélyi Fejedelemség alatt való egyesítése is.

Mikó Ferencet június 9-én és 17-én fogadta a nagyvezér, de a tárgyalások folyamán csak Jenő ügye került elő. A titkos dolgokról való megbeszélés július 23-án kezdődtek, s Mikó Ferencnek sikerült meggyőznie a Portát, hogy a fejedelem támogatása nem szolgál a korábban megkötött béke⁸⁰ megszegésére, s noha nem kapott egyértelmű támogatást a fejedelem terveihez, annak megvalósulása ellen sem tettek semmit. Ezt mind Mikó Ferenc, mind pedig Bethlen Gábor a Porta hallgatólagos támogatásaként értelmezte, melyről a fejedelem egy levelében így írt: „*S mikor Mikó Ferencztől megizente volna, hogy mind az ő fejére bizvást meginduljak, mert hatalmas császár az magyar nemzettel való hajló jó akarattját az országnak minden segítséggel leszen, és Ferdinándért soha az magyarokkal való frigyét megvetni nem akarja.*”⁸¹

1620. április elején GÁSPÁR moldvai vajdánál járt követségben, majd nyáron a Portán, és 1621-ben pedig a budai vezér-basánál fordult meg követi minőségben.⁸²

Mikó Ferenc nemcsak a Portán, illetve a Porta fennhatósága alá tartozó moldvai és havasalföldi vajdánál járt diplomáciai ügyekben, hanem más országokban is megfordult különböző küldöttségek tagjaként. Ilyen volt a Bethlen Gábor első sikertelen házassági ajánlatának – melyet CECÍLIA-RENÁTA hercegnővel tervezett – elutasítása utáni újabb leánykérő követküldés 1624-ben Bécsbe, melynek tagja volt Mikó Ferenc is.⁸³ Ezen próbálkozások Bethlen részéről további kísérletek voltak a két országrész egyesítése céljából.

A leánykérés többszöri elutasítását követően 1625 nyarán KOVACSÓCZY István kancellár és Mikó Ferenc vezetésével küldöttség ment Brandenburgba, ahol feleségül kérték a választófejedelem hűgát, Katalint, Bethlen Gábor részére.⁸⁴ Mikó Ferenc tagja volt annak a követségnek is, amely Brandenburi Katalint Kassára, a menyegző helyszínére vitte 1626 elején.⁸⁵

Nemcsak több küldöttség tagjaként, hanem mint Bethlen Gábor megbízott követe is részt vett a magyarországi politikai történésekben. Mikó Ferenc ilyen

⁸⁰ 1615-ben I. Ahmed szultán és II. Mátyás húsz évre megújította az 1606-ban megkötött zsitvatoroki békét.

⁸¹ Bethlen Gábor levele portai követeihez. = Erdélyi Történelmi Adatok. I. 347.

⁸² Török-magyarokori állami okmánytár. III. 230 – 233.

⁸³ A magyar nemzet története... XI. 219.

⁸⁴ Uo. 235. – NAGY János: i. m. 14.

⁸⁵ Kemény János visszaemlékezései Bethlen Gábor udvartartására. 478.

alkalommal volt első és teljhatalmú követe a fejedelemnek az 1626. december 20-án II. FERDINÁND biztosai által megkötött pozsonyi békekötésnél⁸⁶ – amely Bethlen Gábornak a harmincéves háborúban való részvétele, illetve a harmadik hadjárata lezárását jelentette.⁸⁷

A pozsonyi béke apróbb részleteinek kidolgozására, a király s a fejedelem jogainak egyeztetésére későbbi időpontban került sor. Ennek a helyszíne Tokaj volt, s majdnem két hónapos tárgyalás után 1627. május 19-én kötötték meg a szerződést, melynek előkészítésében és megkötésében is közreműködött Mikó Ferenc.⁸⁸

Az 1627. szeptember 13-án II. FERDINÁND és IV. MURAD török szultán között létrejött szőnyi békekötést követően – melyben 25 évre megújították a békét – Bethlen továbbra is azon munkálkodott, hogy a Habsburg-ellenes erők a békekötések ellenére továbbra is aktívak maradjanak. A szőnyi békének a Porta által történő ratifikálását megelőzően Bethlen Gábor főkövetséget nevezett ki Mikó Ferenc vezetésével, melynek az évi adó beszolgáltatása mellett egyéb feladata is volt: utasításként kapta Mikó, hogy a szőnyi béke ratifikálását ajánlja a Portának, de hívja fel a figyelmet arra is, hogy a szerződésnek Erdélyre vonatkozóan hiányosságai vannak. Bethlen Gábor ugyanis szerette volna elérni, hogy a béke szövegébe bekerüljön: Erdélynek egyik császártól se legyen bántása. Mikó Ferenc ezen javaslatát a török megbízott ellenvetése miatt elutasították.⁸⁹

A fejedelem követének, Mikó Ferencnek írott hivatalos leveléhez magánutasításokat tartalmazó rész is tartozott, melyben Bethlen arra kérte Mikó Ferencet, hogy próbálja meg lebeszélni az Ázsiában való terjeszkedési politikájáról a Portát, s inkább a Habsburg-politika továbbra is fennálló veszélyére hívja fel a figyelmet.⁹⁰

A követ akkor jár el helyesen, ha a szóbeli vagy írásbeli utasításoktól nem tér el. Azonban gyakran csak az utasítás szelleméhez való ragaszkodást kívánta meg a fejedelem, s a követ belátására, ügyességére, feltaláló tehetségére volt bízva, hogyan oldja meg a feladatot. Ilyen jellegű volt ezen magánjellegű utasítást tartalmazó levél is, melyben Bethlen Gábor ezt írta Mikó Ferencnek: „*Ennek sok okait számlálhatnak elő, de nem ítélem szükségesnek lenni – erre magától is elég ratiokat*

---

⁸⁶ A békében Bethlennek meg kellett ígérnie, hogy nem támad a császár ellen, és a törököt sem buzdítja hasonló tetteire. Ez lényegében a korábban kötött szerződéseket erősítette meg, de fölmentette Ferdinándot a végvárak fenntartására szánt 30.000 forint fizetésétől. Vö. *Magyarország története...* 856–857. – *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. VIII. 69.

⁸⁷ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. VIII. 69.

⁸⁸ Uo. 69, 362 – 363.

⁸⁹ Uo. 77.

⁹⁰ *Bethlen Gábor levele Mikó Ferencz, konstánczinápolyi követhoz a német- s persa-török politikáról.* = *Erdélyi Történelmi Adatok*. I. Kolozsvárt, 1855. 360 – 368.

találhat fel. Azért azokat mind jól elméjében szedvén, igyekezzék az dolgot úgy mind proponálni, mind pedig ratiokkal állatni, hogy lehessen nálok intimationknak foganatja és effectusa is; deklarálván, hogy mi ebből semmire nem egyébre, hanem csak hatalmas császár javára és birodalminak megmaradására nézünk, melyért hogy ezeket értésére adjuk, semmiképpen el nem mulathatjuk.

Miképpen veszik ez diskurzust és intimátíot, jól eszében vegye, és azon legyen minden tehetségével, hogy ebből olyan motiuákkal éljen, hogy effectussa is lehessen nálok. Mindazáltal mivel immár ezt sokszor experiáltuk károsnak lenni: ha lehet írásban semmit bé ne adjon, hanem ezeket csak szóval declarálja; és ebből magát úgy viselje, hogy erről resolutiot is vehessen, és Isten meghozván, bennünket ebbeli akarattok felől tudósithasson is.⁹¹

Bethlen Gábor halálát követően Mikó Ferencnek az erdélyi diplomáciában betöltött szerepe változatlan maradt, továbbra is aktív részese volt az eseményeknek. Tagja volt annak a 10 tagú követségnek, melyet az 1630. november 26-án megtartott fehérvári fejedelemsválasztó országgyűlés küldött az új fejedelemhez, I. Rákóczi Györgyhöz Váradra.⁹²

Ő volt az is, aki Bethlen Gábor halálát követő trónviszályokban hamar tájékozódott, és Brandenburgi Katalin támogatása után végül Rákóczi Györgyhöz csatlakozván, az új fejedelem első és legkényesebb természetű alkudozásában a főszerepet vitte. Ez a kassai alkudozás volt 1631 elején. Mivel Rákóczi György korábban a királyi Magyarországon élt, ESTERHÁZY Miklós nádor II. Ferdinánd nevében felszólította, hogy mondjon le a királyi beleegyezés nélkül elfogadott fejedelmi címről. Rákóczi György erélyesen ellenállt a felszólításnak, melynek következményeként a nádor csapatokat küldött Rákóczi magyarországi birtokaira. A rakamazi csatából Esterházy Miklós került ki vesztesen, mely után Kassán megkezdődhettek az alkudozások.⁹³

Rákóczi György Mikó Ferenc vezetése alatt küldött követséget Kassára, s ő volt e tárgyalások közvetítője Várad és Kassa között.⁹⁴ Ezen tárgyalásokról így emlékezett meg Georg KRAUS, Erdély egyik szász krónikáírója: „A fejedelem azonban keresztény fejedelem lévén, nem volt kedve vért ontani, ezért kancellárját, nagyságos KOVACSOCZY István uramat, Mikó Ferencet [...] követségbe küldte a nádorhoz Kassára [...] Sok vita után Mikó Ferencet Váradra küldték Rákóczyhoz, hogy jelentse: mind Kálló ostromát, mind egyéb ellenségeskedést 14 napra kerületik [...]. Igy tehát a császáriak, a nádor, a jezsuiták, és a papok [...] öt egész héten át tárgyaltak Rákóczyval Mikó Ferenc útján.”⁹⁵

⁹¹ Uo. 367 - 368.

⁹² Erdélyi Országgyűlési Emlékek. IX. 58.

⁹³ Magyarország története 1526 - 1686. I. 870 - 873.

⁹⁴ SZILÁGYI Sándor: Egy levél Mikó Ferencről. = Keresztény Magvető. 1875. 123-126.

⁹⁵ Georg KRAUS: Erdélyi krónika 1608-1665. Ford. VOGEL Sándor Budapest, 1994. 131-132.

Az 1631 áprilisában megkötött kassai egyezség értelmében II. Ferdinánd elismerte Rákóczi György fejedelemségét, aki viszont kötelezte magát, hogy Ferdinánd ellen nem folytat háborút, és a törököt sem biztatja fegyveres támadásra.

Mikó Ferenc volt annak a főkövetségnek a vezetője is, mely 1633 - 34-ben a Portán járt, s több ügyben is tárgyalnia kellett a török illetékesekkel.

Rákóczi György trónja ezek után sem volt teljesen megszilárdítva. Súlyos belső zavarok tették fejedelemségének kezdetét bizonytalanná, melyek összefüggésben álltak külső politikai viszonyokkal is. Habár a fejedelem megegyezett Ferdinánddal, a törökökkel való jó viszonya meglehetősen ingadozó volt. Helyzetének stabilitása, illetve a törökök és a fejedelem közötti problémák elsimítása végett került sor Mikó Ferenc portai főkövetségére 1633-1634-ben.⁹⁶

Követségének elsődleges dolga ifjú SZÉKELY MÓZES - az azonos nevű volt fejedelem fia - ügyének rendezése volt, aki 1632 végén szökött a Portára és ott (a fejedelem ellen beszélve) próbálta a törököt Rákóczi György ellen hangolni. Több várat is felajánlott a töröknek, mint Lugos, Jenő, Karánsebes, ha őt teszik meg fejedelemnek. A fejedelem Mikó Ferencen keresztül is megkísérelte elérni Székely Mózest kiadatását - illetve annak megtagadása esetén legalább a Portáról való elküldését vagy száműzését -, s ennek érdekében pénzt és különböző ajándékokat küldött követe közvetítésével.⁹⁷

Rákóczi többször is hangot ad azon aggodalmának, hogy Székely Mózest és társait ellene szóló rágalmaikat a Porta elhiszi, s szervezkedését esetleg támogatja. Ezért meghagyta Mikónak, hogy szerezzen a Portától olyan biztosítékot, (assecuratóriát), hogy „*ő miattuk nekünk Kegyelmetekkel együtt semmi búsításunk, kárunk, bántódásunk nem leszen...*”⁹⁸

Emellett Mikónak az is feladata volt, hogy Székely Mózest portai kapcsolatait felderítse, „*kik tanácsából ment el, kik animálták, kikkel értett egyet, utána kik irogattak neki, kik tudták értett elmenendő akaratját...*”, s ezekről ne csak szóbeli bizonyítékokat szerezzen, hanem írásosat is. A Porta Székely Mózest átadását megtagadta ugyan, de a lefizetett pasák révén azt elérték, hogy a Hét-toronyba zárták.⁹⁹

Ugyanakkor a Porta ZÓLYOMI DÁVID szabadon bocsátását követelte a fejedelemtől. Zólyomi Rákóczi György udvari kapitánya volt, aki GUSZTÁV ADOLF svéd király kérését - miszerint Erdély kapcsolódjon be a Habsburgok ellen

⁹⁶ *Rákóczi levele Mikóhoz, 1633. dec. 18.* = Szerk. SZILÁGYI Sándor: *Levelek és okiratok I. Rákóczi György keleti összeköttetései történetéhez.* Budapest, 1883. 172 - 182.

⁹⁷ *Mikó Ferenc főkövetsége 1633 - 1634.* = Szerk. BEKE Antal - BARABÁS Samu: *I. Rákóczi György és a Porta. (Levelek és Okiratok)* Budapest, 1898. 90 - 95.

⁹⁸ *Rákóczi levele Mikóhoz, 1633. dec. 18.* = Szerk. SZILÁGYI Sándor: *Levelek és okiratok I. Rákóczi György ....* 172.

⁹⁹ Uo. 173.

folyó háborúba – támogatta, és Rákóczi parancsának nem engedelmeskedve, csapatokat szervezett. A fejedelem még nem érezte elég stabilnak a helyzetét Erdélyben ahhoz, hogy háborút indítson a Habsburgok ellen, akik kihasználva a harcokat, trónkövetelőket állíthatnak ellene. Rákóczi György értesülései szerint Zólyomi, Székely Mózeshez hasonlóan, szintén több vár átadását ígerte a törököknek, amennyiben őt a fejedelmi székbe juttatják. A fejedelem és kapitánya között megromlott viszonynak az lett a következménye, hogy Zólyomit életfogytig tartó fogságra ítélték.¹⁰⁰

Zólyomi szabadon bocsátásával kapcsolatosan Rákóczi ezt írta Mikónak: „*ő hatalmassága megbocsásson, de ha parancsolja is, mi bizony el nem bocsátjuk; veszedelmet kegyelmetekre, magunkra, feleségünkre, gyermekeinkre nem vonhatunk.*”¹⁰¹

Székely Mózes és Zólyomi Dávid ügyeinek rendezése mellett a havasalföldi vajda, BASARAB MÁTÉ mellett és védelmében kellett Mikó Ferencnek szólnia. Máté megölette a törökök által jelölt vajdát, RADULT, az őt kísérő törökökkel együtt, majd ezt követően a Portára ment uralmának elismertetése céljából. Rákóczi György levelekkel és ajándékokkal ostromolta a konstantinápolyi befolyásos köröket Máté vajda érdekében.¹⁰² A vajda megkapta ugyan a kinevezését a törököktől, de a Porta továbbra is bizalmatlan volt vele szemben. Rákóczi György meghagyta követének, Mikó Ferencnek, hogy „*Az havasali vajda mellett is kegyelmed törekedjék az passánál, ne változzék meg állapotja.*”¹⁰³ Ugyanakkor a fejedelem arra kérte Mikót, hogy a vajda által megígért 6400 arany elküldését szorgalmazza a vajda követeinél, ennek hiányában jóakarátának elmaradását helyezte kilátásba.¹⁰⁴

Mikó Ferenc e főköveti minőségében teljesítendő feladatai közül az egyik legfontosabb a lengyel háborúval kapcsolatos tárgyalásai, alkudozásai voltak. A Porta, kihasználva a lengyelek, oroszok és tatárok között uralkodó ellentétet, 1634-ben hadjáratot készült indítani ellenük, melyet személyesen a szultán vezetett volna. A Porta Rákóczi Györgyöt is hadba szólította, melynek a fejedelem csak nagyon nehezen engedelmeskedett.¹⁰⁵

A nyugodtságáról, megfontoltságáról neves fejedelem jól tudta, hogy az idő nem alkalmas egy háborúra addig, amíg helyzete a fejedelmi székben nem

¹⁰⁰ *A magyar nemzet története.* 299.

¹⁰¹ *Rákóczi levele Mikóhoz, 1634. febr. 9.* = Szerk. SZILÁGYI Sándor: *Levelek és okiratok I. Rákóczi György ...* 181.

¹⁰² *Rákóczi a havasali vajda ügyét ajánlja Mikó portai követének. Szász-Sebes, 1634. aug. 21.* = Szerk. SZILÁDY Ádám – SZILÁGYI Sándor: *Török-magyarokori történelmi emlékek. Okmánytár.* IV. Pest, 1869. 205 – 207.

¹⁰³ *Rákóczi György levele Mikó Ferenchez, 1634. aug. 24.* = Uo. 205 – 207.

¹⁰⁴ Uo. 206.

¹⁰⁵ *A magyar nemzet története.* XI. 301; *Vö. Erdélyi Országgyűlési Emlékek.* IX. 200 – 202.

stabil. Ugyanezen oknál fogva utasította el Gusztáv Adolf svéd király kérését is, miszerint lépjen be, és küldjön sereget a Habsburg-ellenes háborúba.

Rákóczi a Porta hadba hívó felszólításának mégis eleget tett, hiszen nem mert a törökökkel szemben cselekedni. Követének, Mikó Ferencnek többször is meghagyta, tolmácsolja a lengyelek követe felé, hogy a háborúban való részvétele mennyire az ő szándékai ellen van.¹⁰⁶

1633 decembere végén a fejedelem Mikóhoz írt egyik levelében arra kérte követét, hogy a törökökkel értesse meg: egy ilyen nagy keresztény országgal folytatott harcra fel kell készülni, annak lehetséges következményeit mérlegelni kell, s az ügy sikeres kimenetele végett más országokkal is fel kell venniük a kapcsolatot. Habár Rákóczi megpróbálta az időt húzni s hadba szállását késleltetni: nem mert a szultánnal nyíltan szembeszállni. Katonáival Szászsebesen táborozott és várta az ügy kimenetelét, miközben követei által a háború elmaradásán fáradozott.¹⁰⁷

Mikó Ferenc 1634. augusztus 21-én kelt levelében Brassóból arról tudósította a fejedelmet, hogy IBRAHIM béggel való borozgatása közben kérdezősködött tőle a hadjárattal kapcsolatosan, s a bég azt mondta neki, hogy „nem kell az hadaknak sietnie, nem is kellnek az hadak, mert noha az békesség teljességgel végbe még nem ment, de annak meglétele bizonyos csalhatatlanul...” és seregét hamarosan feloszlathatja.¹⁰⁸

Rákóczi György örömmel vette ezeket a híreket, ugyanakkor aggodalmát kifejezve, ezen hírekre válaszul azt írta Mikónak, hogy a törökök többször tetek már ígéretet, amit nem tartottak be, például Székely Mózes és társainak ügyében, így csak akkor lesz nyugodt, ha a béke megkötetik.¹⁰⁹

A bég azt is közölte Mikóval, hogy a pasának olyan információi vannak, miszerint a fejedelem nem akar a szultán segítségére lenni, mert a lengyelekhez húz. Mikó erre azt válaszolta – mentve ura várakozó álláspontját –, ha szükség lett volna rá, a fejedelem teljesítette volna a szultán kérését.¹¹⁰ Rákóczi György ekkor már felkészült arra, hogy csak részhadat küld a török táborba valamelyik kapitány vezetésével.

Ugyanakkor Rákóczi György többször is hangot adott ama véleményének, hogy a török esetleg ellene is szervezkedik. Erről így írt Mikó Ferencnek: „*Temesváratt, Lippán, Gyulán s az több végekben nem titkos lassu szóval, hanem*

¹⁰⁶ Rákóczi levele Mikó Ferenchez portai követéhez hadkészületét mentegeti, Szász-Sebes, 1634. aug. 23. = Szerk. SZILÁDY Ádám - SZILÁGYI Sándor: i. m. 207 - 212; Ugyanaz, ugyanakkor, ugyanazon tárgyban. 1634. aug. 26. = Uo. 212 - 213.

¹⁰⁷ A magyar nemzet története. IX. 301.

¹⁰⁸ Mikó Ferenc levele Rákóczi Györgyhez, 1634. aug. 21. = Szerk. SZILÁGYI Sándor: *Levelek és okiratok I. Rákóczi György ...* 253.

¹⁰⁹ Rákóczi György levele Mikó Ferenchez, 1634. aug. 23. Uo. 207 - 212.

¹¹⁰ Mikó Ferenc levele Rákóczi Györgyhez. Uo. 253.

nyilván titkolatlanul az törökök beszélnek, hirdetik, hogy az mostani hadnak, noha lengyelek ellen vagy az neve, de mi ellenünk való, hogy kétfelől szorítsanak meg bennünket...” majd így folytatta: „Irrjon kegyelmed mindenekről, hadd érthessünk tempestive mindent.”¹¹¹

Rákóczi aggódott, hogy a tervéről, miszerint részhadat küld a törökökhöz, idő előtt értesül a Porta, s ebből kára származhat. Félelmét növelte az a tény is, hogy a török seregek korábbi tervüktől eltérően Ruszcsuknál¹¹² keltek át a Dunán, majd Gyurgyevónál (Giurgiunál) táboroztak le.¹¹³ Mikó Ferenc egyik legfontosabb feladata ekkor az volt, hogy a törökök terveiről, várható hadi lépéseiről információval lássa el a fejedelmet és eloszlassa aggodalmait.¹¹⁴

Rákóczi félelme alaptalannak bizonyult, hiszen a törökök perzsákkal folytatott háborúja és a lengyelek nagy hadi előkészületei révén a Porta elállt a háborútól, és Sahin aga komoly tárgyalásba kezdett a lengyelekkel a kibékülés érdekében; ebben Rákóczi György is közvetített. A fejedelem érdeke az volt, hogy a béke feltételei az ő közvetítésével jöjjenek létre és Erdélyt is kedvezően foglalják bele. Azonban szándékától eltérően alakultak a dolgok.¹¹⁵ Ugyanis a lengyelek a fejedelemmel való egyeztetés nélkül, az ő bevonását mellőzve kezdtek tárgyalásokba és Erdélyt a két vajdasággal együtt úgy foglalták a békébe, hogy azt Rákóczi György sérelmezte; erről így írt: „Melyekben mi sokkal is több veszedelmet látunk lenni, hogy sem mint jónkra való dolgot, mert az felőlünk való kondíciónak minden veleje csak az, hogy: Transilvanas praeter veterem consuetudinem, in nulla re impediatur.”¹¹⁶

Utasította Mikó Ferencet, hogy a lengyel követtel tárgyalva kérje, hogy: „a passa előtt és konstanter állítsa, hogy noha ők az Sahin agával való tractában említettek minket is, de az nem volt mi hirünkkel s akaratumkból.”¹¹⁷ Mikó Ferenc teljesítette a fejedelem utasítását, és udvariasan megköszönte a király jóakarátát, melyet hazája iránt tanúsított. Egyben arra kérte a követet, hogy országuk dolgát ne igazgassák, ők magukra gondot viselnek.¹¹⁸

¹¹¹ Rákóczi György levele Mikó Ferenchez, 1634. aug. 23. = Szerk. SZILÁDY Ádám – SZILÁGYI Sándor: i. m. 207 – 212.

¹¹² A havasalföldi vajdaság déli részén, Bukaresttől nem messze.

¹¹³ Erdélyi Országgyűlési Emlékek. IX. 205.

¹¹⁴ Rákóczi György levele Mikó Ferenchez, 1634. aug. 26. = Szerk. SZILÁDY Ádám – SZILÁGYI Sándor: i. m. 212 – 213.

¹¹⁵ Mikó Ferenc levele Rákóczi Györgyhöz, 1634. szept. 14. = Szerk. SZILÁGYI Sándor: *Levelek és okiratok I. Rákóczi György keleti összeköttetéseihez.* 256–258.

¹¹⁶ Rákóczi György levele Mikó Ferenchez, 1634. aug. 28. = Szerk. SZILÁDY Ádám – SZILÁGYI Sándor: i. m. 214 – 217.

¹¹⁷ Uo. 214.

¹¹⁸ Mikó Ferenc levele Rákóczi Györgyhöz, 1634. szept. 14. = Szerk. SZILÁGYI Sándor: *Levelek és okiratok I. Rákóczi György...* 256–258.

A békeszövegben Erdélynek ilyen módon való említése jogosan válhatta ki Rákóczi rosszallását, hiszen úgy tűnhetett, mint a fejedelem érdekeit is a lengyelek követe képviselte volna, ami az együttműködésüket feltételezhette. Ezt a tényt erősítette az, hogy a törökökhöz olyan híresztelések jutottak el, miszerint Rákóczi a lengyelekkel kötött frigyet a szultán ellen, sőt 40.000 embert ígért támogatás gyanánt.¹¹⁹ Ezek a híresztelések nem vetettek jó fényt a fejedelemre, s ezt csak tetőzte, hogy a török csapatok Erdély határától nem messze táboroztak.¹²⁰

Rákóczi még mindig tartott egy esetleges török támadás lehetőségétől, ezért volt fontos, hogy Mikó Ferenc követsége tisztázza a félreértésekre okot adó békekötés egy részét, és a fejedelem ellen való híreszteléseket cáfolva a törökök bizalmát elnyerje. Mikó Ferenc sikeresen képviselte Erdély és a fejedelem érdekeit, és az 1634 októberében létrejött lengyel-török megállapodást követően a török táborból hazabocsátották.¹²¹

Mikó Ferenc mind Bethlen Gábor és mind Rákóczi György fejedelemsége alatt állandó diplomatának számított. Rajta kívül ezen időszak követői voltak még a Porta felé: Borsos Tamás, Toldalaghi Mihály, akik mellett találkozhatunk még BALASSI Ferenc és SZALÁNCZY István nevével is.¹²²

Diplomatáit Bethlen Gábor szinte kivétel nélkül a jó nevű és jómódú köznemesség soraiból választotta. A régi főnemesi előkelő családok tagjait csak akkor küldte Bethlen Gábor, ha ünnepélyes tisztelegés, jókívánságok átadása, valamely udvariassági gesztus volt soron a Portán, vagy a császári udvarban, de érdemi feladatot nem bízott rájuk.¹²³

Mikó Ferenc is köznemesi családból származott, de pályájának kezdetén anyagi szempontból nem mondható jómódúnak; gyarapodását mint Bethlen Gábor I. Rákóczi György hűséges hivatalnokaként, és mint mint követ érte el. Mikó ügyes tárgyaló volt, a nagyvezérek és a pasák kedvelték, és többször invitálták újabb találkozóra, beszélgetésre. Talán ez is volt az oka annak, hogy eredményesen tudta Erdély, illetve a fejedelem érdekeit szolgálni a török felé.

Bethlen Gábor memoriáléjában így írt Mikó Ferenc portai munkásságáról: „*Ide az dolog így vagyon bizonyosan, és Mikó uram elmenetelítől fogva ennyi proficiáltunk s ennyi jóakarókat igaz barátokat szerzettünk Erdélynek, s oly módok alatt viseltük pedig az állapotot, hogy nem mi, hanem ők járnak miutánunk.*”¹²⁴

¹¹⁹ Mikó Ferenc levele Rákóczi Györgyhez, 1634. október 3. = Szerk. BEKE Antal – BARABÁS Samu: *I. Rákóczi György és a Porta (Levelek és okiratok)*. Budapest, 1898. 143–145; *Rákóczi György levele Mikó Ferenchez*. 1634. szept. 13. = Szerk. SZILÁDY Ádám – SZILÁGYI Sándor: *i. m.* 222–225.

¹²⁰ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. IX. 205.

¹²¹ Uo. 206.

¹²² BENDA Kálmán: *i. m.* 725–730.

¹²³ Uo. 727–728.

¹²⁴ *Bethlen Gábor memoriáléja a portán tárgyalandó ügyekről*. (1620 derekán). = Szerk. SZILÁDY Ádám – SZILÁGYI Sándor: *i. m.* 226–238, 230.

A portai követek és követségek azért is voltak fontosak Erdély számára, mert az európai hatalmakkal az érintkezés gyakran nem közvetlenül, hanem a portai követségeken keresztül történt. Ugyanakkor rátermettséget, diplomáciai érzéket feltételezhetünk Mikó Ferencről, aki nem csak a Portán járt, hanem más országokban is; az erdélyi viszonyokhoz képest szinte igazi diplomatának számított.

Mikó Ferenc birtokai

Erdélyben a királyi Magyarországtól eltérő birtokstruktúra és birtokpolitika alakult ki a 16 – 17. században. Erdély birtokrendszerének kialakulását több tényező is befolyásolta, mely alapvetően a fejedelmi hatalom és a rendiség viszonyából adódó eltérő társadalmi struktúrából is adódott. Az erdélyi fejedelmek kincstárpolitikája révén, miszerint az állami vagyon és a fejedelmi vagyon nem különült el egymástól, a legnagyobb földbirtokos Erdélyben maga a fejedelem volt.

Míg a királyi Magyarországon a rendek a királlyal egyenrangú félként jelentek meg, s a nemességnek kialakult egy olyan felső rétege, mely hatalmas földterületekkel, összefüggő birtokokkal, esetleg birtokkomplexumokkal rendelkezett, melyek hatalmuk és befolyásuk alapját is képezték, addig Erdélyben a fejedelmi hatalom erőssége, birtokpolitikája miatt ilyen főúri nagybirtokos réteg nem alakulhatott ki. Erdélyben a nemesség legfelső rétege is a fejedelemhez képest viszonylag kevés földterülettel, birtokkal rendelkezett, s ezek is többnyire szétszórtan, egymástól távol eső helyeken helyezkedtek el. Nem alakulhattak ki vagy nem jöhettek létre összefüggő birtokok, birtokrendszerek.¹²⁵

A 16. század utolsó éveinek zavarai, majd Báthori Gábor sokat emlegetett birtokadományai az uralkodó osztály e szerkezetét nem változtatták meg. Ebben az időszakban kapta Mikó Ferenc édesapja, Mikó János adományként három testvérével együtt a sepsiszéki Oltszemet, a bodoki, málnási, fotsi, bodosi, etfalvi, gidófalvi, zaláni, a kézdiszéki csernátoni és dálnoki portiókat, továbbá Bormező és Gohány pusztákat, a Kincsasás nevű régi várhelyet, a bodoki Havasmezeje erdőt, Sombormezejét és Felgohánymezejét.¹²⁶

Ezek közül mit örökölt Mikó Ferenc, nem lehet tudni, de atyai örökségként biztos, hogy birtoka volt Hidvégen és más kisebb területeken is, azonban ezeket pontosan nem ismerjük. Édesanyja halála után, 1604-ben, Mikó Ferenc *Históriájában* arról számolt be, hogy Basta dúlásait követően szülői birtokait két hajdú, NAGY Lukács és Sebestyén elfoglalták. Ezek visszaszerzéséről így

¹²⁵ Magyarország története 1526 – 1686. I. 773 – 774.

¹²⁶ KÖBLÖS Zoltán: i. m. 228.

írt Mikó Ferenc: „*BÖLÖNI Gáspár lakott a magyar cancellárián, e volt Isten után promótorom mindenekben, ennek segítségével, tanácsadásával jutottam pusztá jószágocskámhoz, kit adtak volt a két hajdúnak, Nagy Lukács és Sebesténnek [...]. Ezek Hidvégen egy jobbágnak leányát szerették, gonoszul mindketten élték; Sebestén megölte Lukácsra való bosszúságában a leányt [...] Hire levén a Hidvégen történt gonoszságban, [...] Sebestyént felakasztják, Lukácsot proscibálák. Ez a gonosz eset rajtok nekem jó szerencsét hozza, mert utat nyitja jószágocskámnak sollicitálására; és nem úgy mint magam nevével, árva öcsém, húgom neveivel supplicatit formálván Bölöni Gáspár, mivel atyánk régen megholt Mojzes bejövetele előtt, jószágunkot megadák.*”¹²⁷

A szülői örökségen kívül más vagyonnal biztos, hogy nem rendelkezett, hiszen *Históriájában* – midőn a török segítséggel beérkezett Bethlen Gábor Déváról Mikó Ferencet küldte előhírnökül Báthori Gábor fejedelemhez Szebenbe – ezt írta:

„*Hire levén a fejedelemnek menetelemben, mindjárást magához vitete, még ágyában fekvűvén; az uramnak mind levelét megadván, izenetét is megmondván, nagy örömben lón, az uramnak szolgálatját nagy neven vevé, nekem is sok kegyelmességét ígéré [...] Beérkezvén a fejedelem a városba, engemet visszabocsáta azon estve [...] 50 lovassal késértetett, 50 képere vert arannyal megajándékoza, több kegyelmességét is ígéré. Ez az ő-ada arany volt pénzemnek, akkori szegény legényi állapotomban, fundamentuma, et super hoc aurum aedificavi; abban egyet sem költöttem el, míg hamar más ötven, és azután több-több kezde reá gyűlni.*”¹²⁸

Bethlen Gábor előszeretettel választotta híveit köznemesi sorból, s különböző hivatalok, hivatali pályák betöltése mellett különböző birtokok adományozásával jutalmazta meg szolgálatukat. Noha ezen birtokadományok a korábbi fejedelmekhez képest jóval kevesebb, és kisebb mértékűek voltak, egyes hívei, mint Mikó Ferenc is, ezen adományok révén az erdélyi viszonyokhoz képest így is magas birtokszerzési pályát futhattak be.

Bethlen Gábor fejedelemmé választását megelőzően Mikó Ferenc járt az ő érdekében a Portán, s feltételezhető, hogy ezen szolgálatáért kapta 1614. szeptember 10-én a néhai Losonczi Bánffy Boldizsár gyulafehérvári házát, amely Kendi Sándor és Kákonyi István szomszédságában volt.¹²⁹ Mikó Ferencnek ezen kívül volt még egy háza az említett városban. Ezt feltehetőleg 1629-ben építtette a fejedelmi udvarral szemben.¹³⁰

¹²⁷ *Hidvégi Mikó Ferenc históriája...* 165.

¹²⁸ *Hidvégi Mikó Ferenc históriája...* 210–211.

¹²⁹ KÖBLÖS Zoltán: *i. m.* 231.

¹³⁰ Az épület az 1870-es években is állt még, s mint tábornoki szállás funkcionált. Az épület nyugati oldalán a fal felső részében egy négyyszögű faragott kövön a következő felirat állott, legfelül:

1617 június 29-én Gyulafehérvárt kelt adománylevelében Bethlen Gábor a Fehérvármegyében levő Vingárd, Ohába, Alamor és Demeterpataka nevű falukat és tartományukat a vingárdi udvarházzal és az azokban lelhető királyi joggal együtt Hidvégi Mikó Ferenc úr hívének, a fejedelmi udvar mesterének, Csík-, Gyergyó- és Kászon főkapitányának s mindkét ágon levő örököseinek adományozta.¹³¹

Ezen adományt feltehetően a Lippa ügyében folytatott tárgyalásokban való részvételéért, illetve a másik vár, Jenő ügyének még folyamatban levő rendezése miatt kaphatta.

Bethlen Gábor egy másik inscripcionális levelében, mely 1622. február 1-én Kassán kelt, újabb adományban részesítette Mikó Ferencet: a Fogarasföldén levő Mardzsina falut az ott levő nemesi házzal és udvarral, majd a szintén ott található Netot és Dezsán falvakat adta zálogba a fejedelem neki.¹³²

Bethlen Gábor ugyanekkor kelt kiváltságlevelében méltányolván Mikó Ferenc és vargyasi DANIEL Mihály közhasznú szolgálatait, nekik azt a jogot adta, hogy az udvarhelyi és sepsi-, kézdi- s orbaiszékek közt elterülő erdőségben, melyet közönségesen Rikának neveznek, mindazon helyeken, hol a nagy sár, vízáradás vagy torlódás miatt a közlekedés akadályozva van, erős hidakat és töltéseket készíttethessenek. Ezek építéséért és fenntartásáért ők és utódaik a törvény és az ország szokásai által megengedett vámot szedhessenek és e célból Rákos és Olasztelek községekben vámházat állíthassanak.¹³³

Bethlen Gábor 1625. augusztus 2-án kelt iktatási parancslevelében a gyulafehérvári káptalan őreinek meghagyta, hogy miután ő egy korábbi adománylevelében a Fehér vármegyében levő Ecellő nevű falut, mely addig a balászfalvi udvarhoz tartozott, valamint e falu minden tartozékait Hidvégi Mikó Ferencnek, kincstartójának, komornyikjának, és tanácsosának, Csík-, Gyergyó- és Kászon székek kapitányának, és az ő mindkét nemű örököseinek adta és adományozta. Ezen birtokba tehát az adományost a káptalan őrei vagy a kiküldendő királyi emberei iktassák be.¹³⁴

1626-ban Mikó a Szolnok-Doboka vármegyében található Csicsómihályfalva birtokosa lett.¹³⁵

1628. június 16-án kelt adománylevelében Bethlen Gábor Mikó Ferencnek, kamarásának, komornyikjának, tanácsosának stb. fejedelmi jóidulata, vala-

---

1629, két részre osztva a Mikó címer által, tovább nagy betűkkel írva: *Fran. Mikó de Hidvég. Ser. Dmni D. Gabr. Sac. Rom. Imp. Trans. Princ. Cons. Camer. Cubicul. Sup. S. Sicul. Czík, Girgio et Kazon Capitan.* Alatta a jelmondata: *Virtus labore nitescit.* = NAGY János: *i. m.* 28.

¹³¹ NAGY János: *i. m.* 15.

¹³² Uo. 16.

¹³³ KÖBLÖS Zoltán: *i. m.* 232.

¹³⁴ Uo. 232.

¹³⁵ Uo. 232.

mint hű szolgálatai által szerzett érdemeiért a Csíkvacsárcsiban levő Nyujtódi Donáth László-féle birtokrészt, amelyet az a hadi szolgálat elmulasztásáért vesztett el, neki és mindkét nemű örökösének adományozta.¹³⁶

Mivel Mikó Ferenc hivatalait és szolgálatait Bethlen Gábor halálát követően is megtartotta, s a fejedelem végrendeletében is szereplő kérését – miszerint támogassák Katalint a fejedelmi székben – megtartotta, a fejedelemaszony egy 1630. július 27-én kelt inscripcionális levelében hálásan emlékezett meg Mikó Ferenc érdemeiről, és újabb adománnyal jutalmazta meg: a Kolozs vármegyében található Kolozsmonostort az ott levő kastéllyal, valamint Mákó és Jegenye falvakat adományozta neki.¹³⁷

I. Rákóczi György elődeitől eltérő birtokadományozást folytatott, vagyis gyakorlatilag felszámolta azt a szokást, amelyet a királyi Magyarország országgyűlései egyenesen előírtak az uralkodónak, s amit Erdélyben is magától értetődőnek tartottak, hogy a különböző címen fiskálissá lett javakat a fejedelem adomány vagy zálog formájában szétosztogassa.

Rákóczi György eleinte maga is kénytelen volt elődeinek azt a szokását követni, miszerint birtokadományokkal jutalmazta meg régi híveit, – ezek többségét még Bethlen Gábortól örökölte – és egyben így nyert meg újabbakat. Ezen adományok között azonban már csak ritkán szerepelt egy-egy nagyobb birtokátruházás vagy zálogosítás, többnyire csak egy-két falu vagy birtokrész volt jellemző a fejedelmi adakozásra.¹³⁸

Mikó Ferenc, aki Bethlen Gábor híveként I. Rákóczi György régi párthívei közé tartozott, szintén csak kisebb adományokhoz jutott a fejedelmi javakból: 1631-ben Baca-vár és tartozékaiba iktatták be, s bár SZÉCHY Kata GYULAFFY Lászlóné és gyermekei Zsuzsa, Borbála és Samu ellent mondtak, annak nem lett fogantja, mert haláláig birtokolta ezen javakat.¹³⁹ Ugyanezen évben a Szolnok-Doboka vármegyében elhelyezkedő felsőorbói és libatoni birtokokba is beiktatták Mikó Ferencet.¹⁴⁰

Rákóczi György 1633. augusztus 1-én kelt inscripcionális levelében megerősítette Mikó Ferencnek egy korábban kelt adományát. Az indoklásban az szerepelt, hogy Mikó Ferenc 10 ezer forintot kölcsönzött a fejedelemnek a magyarországi nádorral történt fegyveres összecsapás alkalmával, s ennek megtérítéséül, valamint hűségének jutalmául 15 ezer forintért adta zálogba Mikónak a kolozsmonostori uradalmat Jegenye és Mákó falvaival meg tartozékaival együtt.¹⁴¹

---

¹³⁶ NAGY János: *i. m.* 17.

¹³⁷ Uo. 23.

¹³⁸ *Magyarország története 1526 - 1686.* I. 906.

¹³⁹ KÖBLÖS Zoltán: *i. m.* 233.

¹⁴⁰ Uo. 233.

¹⁴¹ NAGY János: *i. m.* 24.

Birtokadományozás ideje	Birtok neve	Falvak száma	Különös érdem, amiért az adományozás történt
1617. június 29.	Vingárd, Ohába, Alamor, Demeterpataka, Gergelyfája, Spring, Drassó	7	a Portán teljesített követi szolgálataiért
1622. február 1.	Mardzsina, Netot, Desán, Rákosi és Olaszteleki birtokrész	3	követi szolgálataiért
1625. augusztus 2.	Ecsellő	1	közhasznú szolgálataiért
1626	Csicsómihályfalva	1	-
1628. június 16.	Csíkvacsárcsi, Csíksgyörgy	2	hű szolgálataért
1630. július 30.	Kolozsmonostor, Mákó, Jegenye	3	hű szolgálataért
1631	Baca-vár, Felsőorbó, Libaton	3	-
1633. augusztus 1.	Kolozsmonostor, Mákó, Jegenye 1630-as adományok megerősítése		a fejedelemnek kölcsönzött 10 ezer forint viszonzásáért

Mikó Ferenc fejedelmi birtokadományai (összefoglaló táblázat)¹⁴²

Rákóczi György birtokpolitikáját elsősorban nem a kismértékű adományozás jellemezte, sokkal inkább meghatározóbb volt az eladományozott vagy elzálogosított fiskális javak nagyarányú visszaszerzése, melynek csak töredékrészét osztotta széjjel hívei között vagy vonta kincstári kezelés alá; nagy részét mint magánbirtokot használta és saját birtokát gazdagította vele. Ezeket a birtokvisszaszerzéseket gyakran politikai perek, többé-kevésbé sikeres tiltakozások követték.¹⁴³

Mikó Ferenc családját sem kímélték a fejedelem birtokszerzési törekvései. A családfő halála után özvegyét és fiát, Mikó Józsefet állítólagos elmaradt kincstárnoki számadás követelésének indokával lemondatta az eddig zálogban bírt három fogarasi birtokról, Mardzsina, Netot és Dezsán¹⁴⁴ falvairól, majd az Alsó-Fehér vármegyében található drassói jószágokról, Vingárd, Spring és Gergelyfája falvakkal együtt.¹⁴⁵

Mikó Ferenc halálát követően fiát, Józsefet többször is perbe fogták a néhai Mikó Ferenc által birtokolt falvak, földterületek miatt. Ilyen volt a szentgyörgyi Dánél Márton és Mátyás által kezdeményezett per a „néhai Mikó Fe-

¹⁴² Megjegyzések a táblázathoz: Mikó Ferenc biztos, hogy rendelkezett még olyan birtokokkal, melyek ebben a dolgozatban nincsenek felsorolva. A birtokok nagyságára, kiterjedésére vonatkozóan szintén nem állnak rendelkezésünkre információk.

¹⁴³ Magyarország története 1526 - 1686. I. 907-908.

¹⁴⁴ Mardzsina, Netot és Dezsán falvak 1635. szeptember 3-án (kb. másfél hónappal Mikó Ferenc halála után) már mint Rákóczi György birtokai szerepelnek. = I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai 1631 - 1648. Szerk. MAKKAI László. Budapest, 1954. 471.

¹⁴⁵ Uo. 18.

renc által hatalmasul elfoglalt szentgyörgyi örökségek” miatt.¹⁴⁶ Szintén hasonló perbe idézték Mikó Józsefet martonfalvi Pánczélós István és Balázs; a néhai Mikó Ferenc Martonfalva határában többek között az ő földükre is ráépítette Mikó-újívárat, s őket se pénzzel, sem másként ki nem elégítette – hangzott a vád.¹⁴⁷

Mikó Ferenc Bethlen Gábornak és családjának egyik legbizalmasabb híve volt, s egyike azoknak a főnemeseknek, akik mind Bethlen Gábor, majd Katalin, mind pedig I. Rákóczi György fejedelemsége alatt a közzolgálatban végzett munkájának elismeréseképpen a fejedelmi birtokadományozások részesesévé vált, s erdélyi viszonylatban nagy birtokkal rendelkezett.

Mint mondtuk, a fejedelmek birtokpolitikája gátolta a magyarországi nagybirtokokhoz hasonló birtokszerkezet kialakulását, s így Erdélyben nem jöhettek létre nagybirtokok. Ez a birtokpolitika tűnik ki Mikó Ferenc birtokainak vizsgálatából is: szembetűnő, hogy a birtokolt részek többsége szétszórta, egymástól nagy távolságra esett. Ez alól kivételnek számítottak talán az Alsó-Fehér vármegyében található birtokok, amelyek viszonylag összefüggő területen helyezkedtek el. Ezek a területek voltak az elsők, melyeket I. Rákóczi György Mikó Ferenc örökösaitől visszavett.

A Mikó Ferenc örökölt és életében megszerzett birtokai, annak halálát követően mind a fejedelmi birtokvisszaszerzés, mind pedig fiának, Mikó Józsefnek utód nélkül való elhalálózása következtében széjjelmorzsolódtak.

Mikó Ferenc öröksége: a csíkszeredai Mikó-vár

Mikó Ferencre nemcsak mint az erdélyi főnemesek soraiba tartozó közéleti szereplőre, hanem mint maradandót alkotó emberre is emlékezhetünk: az ő alkotása a csíkszeredai Mikó-vár, amely azóta is viseli építtetője nevét.

Mikó Ferenc pályafutása kezdetén csíki alkapitányként, majd 1613-tól főkapitány lévén került kapcsolatba Csíkszékkel, s mivel Csíkszereda ekkor már jelentős (?) mezőváros volt és Erdély keleti határának védelméhez is hozzájárult, nem véletlenül itt került megépítésre a vár.

Az erősség építésének időpontját régebbi szerzők Mikó Ferenc alkapitányi tisztségének kinevezéséhez kötötték, vagyis 1611-re tették.¹⁴⁸ Az újabb kutatók szerint, egy csíksomlyói kolostorból elszármazott könyv bejegyzése alapján, 1623. április 26-án kezdték el a vár építését és feltehetően az 1630-as évek elejére már biztosan be is fejeződött, ugyanis az alsíki protokollum ada-

¹⁴⁶ *Geneológiai füzetek*. 4. 1906. 55.

¹⁴⁷ Uo. 55.

¹⁴⁸ ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása*. 25/5. Sepsiszentgyörgy, 1992. 25.

tai szerint 1631 tavaszán egy GÁL Mihály nevezetű csíkszeredai lakos törvény elé idézett egy darabontot, aki akkor a Mikó-újvárbán szolgált.¹⁴⁹

Mikó Ferenc halálát követően a vár fiára, Mikó Józsefre szállt; majd az ő korai elhunytát követően özvegye, Macskási Ilona lett a vár új birtokosa. Miután az özvegy 1637-ben vagy 1638-ban férjhez ment az alsócsernátoni DAMOKOS Tamáshoz, a vár új férje kezelésébe került.

Damokos Tamás részt vett II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratában, ahol a krími tatárok fogságába esett, s csak kilenc év múlva térhetett haza. Időközben felesége is meghalt, s a váltságdíj – melyet Damokos Tamásért kértek – megszerzése miatt a várat valószínűleg eladták vagy zálogba adták PETKI Istvánnak, ki 1657-től volt a Mikó-vár tulajdonosa.¹⁵⁰

Petki István főkapitány és veje, LÁZÁR István főkirálybíró 1661 őszén is kitartottak Kemény János fejedelem törökellenes politikája mellett. Arra számítottak, hogy a természet adta lehetőségekkel élve megakadályozhatják a törököt abban, hogy betörjön Csíkba. Ezt azonban nem tudták elkerülni, így a vár is áldozatul esett a török-tatár pusztításnak.

Később, 1664-ben Petki István újból főkapitány lett, de nem kísérelte meg az építmény helyrehozatalát. Erre csak az 1700-as években, az önálló Erdélyi Fejedelemség megszűnését követően került sor, amikor is a bécsi Udvari Haditanács helyreállítási és újjáépítési terveiben több vár mellett Mikó-vár is helyet kapott. A felújítási folyamatok Stephan STEINVILLE császári tábornok irányítása alatt folytak 1716-ban.¹⁵¹

A Mikó-vár a Csíkszékben állomásozó császári parancsnokság székhelye lett, s az 1764-es madéfalvi vérengzéseket követően 400 letartóztatott csíki székelyt hallgattak ki a várban.¹⁵²

1764 – 1849 között a csíki székely gyalogezred parancsnoksága székelt itt, s a vár az 1849-ben a székelyföldi forradalmi erők vezetőjének, GÁL Sándor ezredesnek a parancsnoksága alá került. Az épület az 1950-es évekig végéig kaszárnya volt, majd azt követően egy mezőgazdasági gépészeti iskolának adott helyet.¹⁵³

Napjainkban is megtekinthető állapotába az 1970-es restaurációt követően került. Ezt követően a csíkszeredai múzeum költözött az épületbe, amely 1990 óta a Csíki Székely Múzeum nevet viseli, s több állandó és időszakos kiállításnak ad helyet.

¹⁴⁹ MIHÁLY Zita – SZÓCS János: *A csíkszeredai Mikó-vár*. Kolozsvár, 1996. 4.

¹⁵⁰ Uo. 7.

¹⁵¹ GYALÓKAY Jenő: *Erdély várai 1736-ban*. = *Hadtörténeti Közlemények*. 1935. 234–257.

¹⁵² MIHÁLY Zita – SZÓCS János: *i. m.* 10.

¹⁵³ Uo. 10.

Az óolasz-bástyával megépített reneszánsz stílusú várkastély a Bethlen Gábor fejedelem alvinci kastélyával, a Péchi Simon által építtetett radnóti, vagy éppen a Lázár István által kibővített gyergyószárhegyi kastélyokkal volt rokonítható.¹⁵⁴ Tekintettel arra, hogy Mikó Ferenc nem csak Csík-, Gyergyó- és Kászonszék főkapitánya, hanem Bethlen Gábor fejedelem bizalmasa, jó barátja és több udvari tisztség viselője is volt, a számára készült várkastély építésénél joggal feltételezhető a fejedelmi udvar építészeti stílusának hatása.

Orbán Balázs *A Székelyföld leírásában* megjegyezte, hogy egy 1654-iki összeírás alapján ítélve a vár annyira díszes és fényes volt, hogy egyik bástyáját Aranyos-bástyának nevezték.¹⁵⁵

Mivel Bethlen Gábor fejedelemsége alatt honosodott meg Erdélyben az olaszbástyás vár- és kastélyépítés, illetve a már meglévő várak, kastélyok olaszbástyás rendszerrel történő kiegészítése, átépítése, így nem meglepő, hogy az ekkor épült Mikó-vár is ezeket a stílusjegyeket hordozza magán.

A vár a török-tatár dúlást követően alapjában véve megmaradt, csak farészei égtek el. A falak és a négy bástya Mikó Ferenc korából valók. Az 1716-os újjáépítés nem változtatott sokat a várkastélyon, illetve az alapjain, de az 1661 előtti reneszánsz épület nem nyerte vissza régi pompáját.

1735-ben Johann Conrad VON WEISS császári mérnök alezredes több vízfestésű táj- és városképet, illetve térképet és tervrajzot készített Erdélyben. Ennek köszönhetően maradt ránk a csíkszeredai Mikó-vár 1735-ben készült alaprajza is néhány, a festő által leírt megjegyzéssel.¹⁵⁶

A csíkszeredai Mikó-vár függetlenül attól, hogy Mikó Ferenc újjáépítette-e vagy újonnan építette, Csíkszék egyik legszebb várkastélya lehetett az 1600-as évek közepéig. A nem csak harcászati célokkal épített várkastély az 1700-as évek elején történő újjáépítést követően már nem nyerte vissza korábbi szépségét, hiszen funkciója is megváltozott; a császári parancsnokság székhelye lett. Ennek ellenére a Mikó-vár egyes vélemények szerint az olaszbástyás stílus legszebb erdélyi emlékei közé tartozik napjainkban.

Befejezés

Mikó Ferenc, aki Kemény János leírása szerint: „...szegény minden szépet igen örömet szeretett volna, de őtet nem; mert az Isten ostora volt rajta, hogy szerelmes szívet adott volt beléje, s ahhoz rút termetet, mert kisdéd, igen szörbe

¹⁵⁴ TUDÓS S. Kinga: *Erdélyi védőrendszerek a XV - XVIII. században*. Budapest, 1995. 33.

¹⁵⁵ ORBÁN Balázs: i. m. 26.

¹⁵⁶ GYALÓKAY Jenő: i. m. 234.

borult, szőke, igen kék szemei valának...”¹⁵⁷ hivatali tisztségei révén korának egyik nagy befolyással bíró személyisége volt.

A Mikó családból elsőként került olyan magas pozícióba a fejedelmi udvarnál, mely révén a családja a legelőkelőbb nemesek közé tartozott; és munkásságának elismerésül mind Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin, mind pedig I. Rákóczi György birtokokat adományozott neki, melyek révén a székely társadalom tekintélyes és vagyonos birtokosává vált.

Rokoni kapcsolatok fűzték Bethlen Gábor fejedelemhez is, aki halála előtt megírt végrendeletében megemlékezett róla, s annak egyik végrehajtójává, felesége oltalmazójává tette: „Kovacsoczy István és Mikó Ferencz hiveim! Tujátok azt, hogy egyiktek gyermekségétől, a másztokat fejedelemségnek kezdetitől fogva vettem hátam megé, tanítványaim, creaturáim vagytok, melyről szükség megemlékeznetek, hála adó voltatok az én szerelmes feleségemhez continue igaz szolgálatotok által megmutatnotok, bizonyitanotok, mind a recenséált punktu-mokra, mind arra való nézve, hogy ő néki voltatok első eszközök a Brandenbur-géa házból való kihozásának: intelek, sőt kérlek is, jó atyámfiai, udvarból ki ne bucsuzzatok, hanem mellette legyetek és öcsém-uram után igaz hűséggel szolgál-jatok néki, melyért az úr Isten lelki-testi jókkal áldjon meg mind magatokat és maradéktokat. Ha pedig hálátlanok lesztok hozzája, az Isten ítélőszéke eliben czitállak és ott adjatok számot.”¹⁵⁸

Ugyanakkor Bethlen Gábor végrendeletének más részében is – ahol a hozzá közel álló személyekre különböző értékű pénzadományokat és érték-tárgyakat adományozott – megemlékezett hű emberéről, és Mikó Ferencnek ezer aranyat, ezer tallért, ezer forint-garast és – értékes arany- és ezüsttárgyak mellett – különböző bőrből készült ruhadarabokat is adományozott.¹⁵⁹

Mikó Ferenc székely eredetét és származását nem felejtette: I. Rákóczi György többek között az ő közbenjárására erősítette meg a székelyek ama kiváltságlevelét, amelynek rendelkezése szerint magszakadás esetén az elhunyt öröksége nem a kincstárra, hanem a rokonokra száll. 1636. január 30-án kelt kiváltságlevelében így emlékezett meg Rákóczi György Mikó Ferencről: „...az elmúlt esztendőbeli Pünkösöd havában fehérvári városunkban lévő közönséges gyűlésünknek celebrációjakor az tek. és nagyságos néhai Hidvégi Mikó Ferenc, akkori időben tanácsunk és főkomornyikunk és a székelységnek, Csík, Gyergyó, Kászonnak főkapitánya [...] az nemzetes vitélő nemes és gyarságos lófűveknek, darabontoknak, nekünk jó akaró hiveinknek nevekben és személyekben,

¹⁵⁷ KEMÉNY János: i. m. 112.

¹⁵⁸ Bethlen Gábor végrendelete. = Erdély öröksége. IV. A fejedelem. Szerk. MAKKAI László. Budapest, 1994. 137.

¹⁵⁹ Bethlen Gábor végrendelete. II. rész. Különlenyomat az Erdélyi Híradóból. Szerk. KONCZ József. Maros-vásárhelytt, 1878. 57 • 58.

nevezetképpen pedig az hét székben lévőknek és lakozóknak az maguk régi szabadságuknak megadásuk felől alázatos könyörgésekkel megtaláltak volna...”¹⁶⁰

A székelyek kiváltságlevelének kiadását már nem érte meg, hiszen 1635. július 15-én elhunyt, melyről kortársa, SEGESVÁRI Bálint így emlékezett meg krónikájában: „15. Julii holt meg az n. Mikó Ferencz, fejedelemnek fő tanácsa, székely úr, Gyula-Fejérváratt az maga házánál, az ki az országnak sokat szolgált az portára, mind penig az német császárnál egy nehányszor volt [...] 28. august. temették ugyan gyula-fejérvári templomban nagy solemnitással az fejedelem akaratjából.”¹⁶¹

Mikó Ferenc egész életét és munkásságát jól példázza jelmondata: ***Virtus labore nitescit.***

---

¹⁶⁰ Rákóczi György kiváltságlevele a székelyeknek. 1636. január 30. = Székely Oklevéltár. VI. 1603 – 1698. Szerk. Dr. SZÁDECZKY Lajos. Kolozsvár, 1897. 133 – 135.

¹⁶¹ SEGESVÁRI Bálint: *Krónikája 1606 – 1654.* = Erdélyi Történelmi Adatok. IV. Szerk. Gróf MIKÓ Imre. Kolozsvár, 1858. 157 – 218, 208 – 209.

Irodalomjegyzék

- BENDA Kálmán: *Diplomáciai szervezet és diplomaták Erdélyben Bethlen Gábor korában.* = *Századok.* 1981. 4. sz. 725 – 730.
- Bethlen Gábor emlékezete.* Szerk. MAKKAI László. Budapest, 1980.
- Dr. BIRÓ Vencel: *Erdély követei a portán.* Kolozsvár, 1921.
- BORSOS Tamás: *Vásárhelytől a Fényes portáig.* Szerk. KOCZIÁNY László. Budapest, 1972.
- DÁN Róbert: *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon.* Budapest, 1987.
- DÁN Róbert: „*Ismeretlen*” szombatos ideológia a 16 – 17. századi Erdélyben. = *Irodalom és Ideológia a 16 – 17. században.* Budapest, 1987. 152– 162.
- EGYED Ákos: *Mikó Imre.* = *Rubikon* 1999/7. 63 – 66.
- EMBER Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története (Mohácstól a török kiűzéséig).* Budapest, 1946.
- Dr. ENDES Miklós: *Csik-, Gyergyó-, Kászonszékek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig.* Budapest, 1994.
- Erdély öröksége.* III – V. Szerk. MAKKAI László. Budapest, 1994.
- Erdélyi Országgyűlési Emlékek.* VI – IX. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1880 – 1883.
- Erdélyi Történelmi Adatok.* I–IV. Szerk. MIKÓ Imre Kolozsvárott 1855–1858.
- Geneológiai Füzetek.* 4. évf. 1906.
- Georg KRAUS: *Erdélyi krónika.* Ford. VOGEL Sándor. Budapest, 1994.
- GYALÓKAY Jenő: *Erdély várai 1736-ban.* = *Hadtörténelmi Közlemények.* 1935. 36. köt. 234 – 257.
- HIDVÉGI MIKÓ *Ferenc históriája a maga életében történt erdélyi dolgokról 1594 – 1613.* Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum. 7. k. Pest, 1863. 135 – 304.
- KEMÉNY János *Önéletírása és válogatott levelei.* Budapest, 1959.
- KIS Bálint: *Erdély régi családai. A körispataki Kálnoky család = Turul.* 1892. X. évf.
- KÖBLÖS Zoltán: *A hidvégi Mikó család.* = *Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére 1859 – 1909.* Szerk. ERDÉLYI Pál. Kolozsvár 1909 – 1942. 225 – 243.
- Levelek és Okiratok I. Rákóczi György keleti összeköttetései történetéhez.* Szerk. SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1883.
- LIPSZKY János: *Erdély és a Részek térképe és Helységnévtára.* 1806. Reprint kiadás. Szerk. HERNER János Szeged, 1987.
- A magyar nemzet története.* XI. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1998.
- Magyarország története 1526 – 1686.* I – II. Budapest, 1985.
- MIHÁLY Zita – SZÓCS János: *A csíkszeredai Mikó-vár.* Kolozsvár, 1996.

- NAGY Iván: *Magyarország családai*. Pest, 1860. 481 - 482.
- NAGY János: *Hidvégi Mikó Ferenc életrajza*. = *Keresztény Magvető*. 1875. X. Szerk. FERENCZ József. Kolozsvár, 1875. 1 - 44.
- Nemesi Évkönyv 1927 - 1928*. V - VI. Szerk. Királydaróczi DARÓCZY Zoltán. Budapest, 1929. 223.
- ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása*. 25/5. Sepsiszentgyörgy, 1992.
- PÁL-ANTAL Sándor: *Székely önkormányzat-történet*. Marosvásárhely, 2002.
- I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 1631 - 1648*. Szerk. MAKKAI László. Budapest, 1954.
- I. Rákóczi György és a Porta. Levelek és okiratok*. Szerk. BEKE Antal - BARABÁS Samu. Budapest, 1898.
- Révai Nagy Lexikon*. XIII. Budapest, 1915.
- SEGESVÁRI Bálint *Krónikája 1606 - 1654*. = *Erdélyi Történelmi Adatok*. IV. köt. Szerk. Gróf MIKÓ Imre. Kolozsvár, 1858. 157- 218.
- Székely Oklevéltár*. VI. Szerk. SZÁDECZKY Lajos. Kolozsvár 1897.
- Székely Oklevéltár (Új sorozat)*. IV. Szerk. DEMÉNY Lajos. Kolozsvár, 1998.
- Török-magyarkori Történelmi Emlékek. Okmánytár*. III - IV. Szerk. SZILÁDY Áron - SZILÁGYI Sándor. Pest, 1869.
- Történelmi Tár*. 1880; 1886.
- TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdély központi kormányszata 1540-1690*. Budapest, 1980.
- TÜDŐS S. Kinga: *Erdélyi hétköznapiak*. Budapest, 2001.
- TÜDŐS S. Kinga: *Erdélyi védőrendszerek a XV - XVIII. században*. Budapest, 1995.
- ÚJVÁRY Zsuzsanna: *„Nagy két császár birodalmi között”*. Budapest, 1984.
- [www.miercureaciuc.ro./Csíki Székely Múzeum](http://www.miercureaciuc.ro/)

NAGY Márta

am980625@freemail.hu

NÉMETH GYÖRGY

**„A HADI KÉSZÜLETEK IRÁNT SIETŐLEG
RENDELKEZEK.”**

Gál Sándor ezredes székelyföldi tevékenysége 1849 januárja és májusa között

Abstract: [‘I dispose hastily about the martial readiness.’ - Colonel Sándor Gál’s activity in Transsylvania between January and May 1849] Sándor GÁL - though he is not well-known outside his mother country - is one of the most prominent person of the transylvanian history in the 1848/1849 War of Independence. He couldn’t obtain spectacular military results, but as a theoretical specialist had a significant part to create the indepent hungarian forces. He was named for the rank of colonel to the 1ª székely border guard infantry regiment by general BEM in January of 1849, hereby he became the general of the székely territories practically. Gál proved himself not only as a theoretician but as a brilliant practical expert in the following half a year. He enlisted almost 20 thousand people to the hungarian army, arranged an independent székely artillery and engineer force, created military schools and hospitals, published a newspaper. The most important - although least known - period of his work during the Independence War, was the organizing activity in the székely territories, lasts from january 1849 up to the russian-austrian attack in the summer, what is this study about.

Rezumat: [„În privința pregătirilor de luptă voi dispune cu grabă” - Activitatea în Transilvania a colonelului Sándor Gál între ianuarie și mai 1849] Sándor GÁL - deși este puțin cunoscut în afara granițelor pământului său natal - este una din figurile proeminente din istoria transilvăneană a războiului de independență din 1848-49. Nu a reperat succese militare spectaculoase, dar, ca teoretician și organizator, a jucat un rol de seamă în crearea armatei maghiare revoluționare independente. În ianuarie 1849 generalul BEM l-a numit în funcția de colonel al regimentului 1 secuiesc de infanteriști grăniceri, și prin aceasta a ajuns practic comandantul militar al Ținutului Secuiesc. În perioada următoare de mai puțin de o jumătate de an el a dovedit că este nu numai un bun teoretician, dar și un excelent expert cu simț practic. A înrolat în armata de honvezi aproape 20.000 de soldați, a înființat o artilerie secuiască independentă și un corp de genști, a creat școli și spitale militare, a editat un ziar militar. Studiul abordează acest capitol mai puțin cunoscut - dar poate cel mai important - al activității sale în Secuime: munca de organizare militară desfășurată din ianuarie 1849 până la declanșarea intervenției ruso-austrie din vara aceluiași an.

Bevezetés

GÁL Sándor nem tartozik az 1848-49-es szabadságharc széles körben ismert személyiségei közé. Azon második vonalbeli vezetők egyike, akiknek életrajzával még a történettudomány. Nem vett rész a szabadságharc egyetlen döntő csatájában sem, kortársai közül nem hadvezéri képességei, hanem kiváló

szervezőkészsége és katonai ismeretei miatt emelkedik ki. Jelentős szerepe volt az önálló magyar hadsereg létrehozásában. 1848-ban számos oktatási és szolgálati szabályzatot írt a nemzetőrség és a honvédség számára, ezek a több ezer példányban kiadott művek tették nevét a kortársai számára ismertté.

A márciusi forradalmat követő szűk fél évet – leszámítva május–júniusi erdélyi küldetését – nagyrészt Pesten töltötte. Az Országos Nemzetőrségi Haditanácshoz, majd a fővárosi nemzetőrség főparancsnokságára nevezték ki segédtsiztnek. Hivatali munkája mellett az általa fordított és szerkesztett szabályzatok kiadásával foglalkozott. 1848 augusztusában hagyta el a fővárost mint BERZENCZEY László segéde, aki önkéntes könnyűlovas sereg – a későbbi Mátyás-huszárezred – felállítására kapott megbízást a Székelyföldön. A központ Marosvásárhely lett, ahol Gál Sándor a 12. honvédszászlóalj és a helyi nemzetőrség megszervezésében is részt vett. Az agyagfalvi gyűlésen a megalakuló székely tábor vezérkari főnökévé választották.

A november 5-i marosvásárhelyi vereség után a Székelyföld nagy része az ellenség kezére került. Császáriak szállták meg Maros- és Udvarhelyszéket, december elejére Franz DORSNER ezredesnek sikerült elérnie, hogy Csík is behódoljon, igaz, a területére nem lépett idegen katona. Egyedül Háromszék döntött a fegyveres önvédelem mellett. Ide húzódtak vissza a 12. honvédszászlóalj katonái, a Mátyás-huszárok és ide érkezett Gál Sándor is, akinek a legnagyobb haditette Háromszék védelme során a HEYDTE százados által vezetett – 4 század határőrökből, 2 sorezredi századból, egy dragonyos századból és 5000 román felkelőből álló – ellenséges tábor szétverése volt Felsőrákosnál.

A december 24-i hidvégi csatában elszenvedett vereséget követően a háromszékiek is tárgyalásra kényszerültek a behódolásról. Az egyezményt végül Árapatakon írták alá 1849. január 2-án. Ennek értelmében a széket nem szállták meg idegen csapatok, a határőrök megtarthatták fegyvereiket, de az osztrákok követelték a Kossuth-huszárok és a 12. honvédszászlóalj lefegyverzését és az ágyúk átadását. A hűségesküt január 5-én Brassóban mindössze HORVÁTH Albert főkirálybíró tette le néhányad magával. Az ágyúk többségét elrejtették, a honvédek és a Kossuth-huszárok magánházaknál kerestek menedéket.

KOSSUTH már 1848 áprilisának végén BATTHYÁNY Lajos miniszterelnök figyelmébe ajánlotta Gál Sándort, többek között DAMJANICH Jánossal egyetemben, mint akit főtisztii állásra alkalmasnak tart. Ekkor még csak hadnagy volt, de ő is, akár csak a többi honvédtiszt, gyorsan haladt a ranglétrán. 1849 januárjában ezredessé és a 14. (1. székely) határőr-gyalogezred, korábbi alakulata, parancsnokává nevezték ki, néhány hónappal később pedig a megalakuló a székelyföldi hadosztály élére került. Elsőként – 1849. február 4-én, igaz, akaratán kívül – ő ütközött meg a hazánkba bevonult oroszokkal és az utolsók között, 11 nappal Világos után hagyta el a csatateret.

Ez a tanulmánynak arra tesz kísérletet, hogy bemutassa Gál Sándor gyakran emlegetett, de eddig részletesen fel nem tárt 1849-es székelyföldi szervezőmunkáját, melynek során közel 20.000 embert sorozott be a honvédseregbe, megteremtve ezzel BEM katonai sikereinek lehetőségét.

Az „ezredes”¹

Az osztrákokkal való alkudozás kezdetén, 1848 decemberének végén indult el MACSKÁSI Antal, hogy híreket hozzon a magyarországi eseményekről. Háromszék már több mint egy hónapja el volt zárva a külvilágtól. Csíkban Franz Dorsner ezredes elfogatta, de a börtönből KOZMA Alajos főhadnagy segítségével sikerült megszöknie. Kolozsvárra ment. Visszatértét nehezítette, hogy elterjedt róla, toborzócsapattal tart Csík felé. Áruhában, kocsisnak, román parasztnak öltözve, szalma közé bújva, övig érő hóba gázolva, havasi utakon keresztül, kalandos út után érkezett vissza.² Ő hozott először híreket Bem sikereiről.

Ezek hallatán január 15-én este Kézdimartonfalván, HORVÁTH Ignác kapitány házában gyűltek össze a háromszéki fegyveres ellenálás hívei – a házigazda mellett többek között Gál Sándor, GÁL Dániel, BIRÓ Sándor, Macskási Antal és követtársa, GYÁRFÁS Károly – valamint BERDE Mózes kormánybiztos. Határozat született az árapataki szerződés felmondásáról. Horváth Ignác huszárait rögtön szétküldte, hogy hírért vigyék a döntésnek. A szétszéledt katonáknak gyülekezési helyül Kézdivásárhelyet jelölték ki.

„Jó hajnalban indult a felkelésre jelt adott tiszti kar K.-Vásárhely felé, s minő felemelő látvány, midőn egy magasabb pontról széttekintve a hóborította táj minden irányából egyes kisebb-nagyobb fekete pontokat láttak a faluk magányából kibontakozva, mint munkás méheket egy központ felé, a hazafiság mézével telt K.-Vásárhely felé huzódni; örömtelten szemlélték ezen egy pontra törekedő rajt, mert azokban az önkénytesek, honvédek és huszárok jókor kelt s a hazafiság tiszta aranyát meglelt csapataira ismertek.

K.-Vásárhelyt alig öltöztek át, hogy a piacon már sorakozva találták a 12 zászlóaljat, Kossuth-huszárokat, s a lelkes város önkényteseit, pár szétszedve eldugdosott ágyu is egybe volt már állítva. Megzendült a Rákóczi-induló, lelkes éjjenek közt fellobogtak a kibontott nemzeti zászlók, s Háromszék kilépett a meghunyászkodásnak ráerőszakolt, abban magát sehogy feltalálni nem tudó teréről,

¹ 1849 folyamán a Székelyföldön nevének feltüntetése nélkül gyakran csak így emlegették GÁL Sándort.

² Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) R 306. Személyek szerint kiemelt iratok; MACSKÁSI Antal.

s lelkesülten sietett a szabadságnak küzdővénnyére, melyen oly otthonosnak találta magát.”³

Gál Sándor már január 14-én Kézdivásárhelyre küldte GÁBOR Áront és felszólította a város tanácsát, folytassák az ágyúöntést és a lőporgyártást.⁴

Bem ugyanezen a napon adta ki Marosvásárhelyen azt a rendeletét, melyben leváltotta Franz Dorsnert az 1. székely határőr-gyalogezred éléről. Az ezredes megszegte az Agyagfalván a magyar alkotmányra tett esküjét, valamint „a vezénylete alatt levő székely népet annyira fanatizálta, hogy az, a saját testvérei és az alkotmány ellen csaknem ellenséges indulattal viseltetik.”⁵ Dorsner helyett Bem január 15-én – ezredessé előléptetve – Gál Sándort nevezte ki az ezred parancsnokává és felszólította, amilyen gyorsan csak lehet, foglalja el új hivatalát.⁶ A kinevezést a hadügyminiszter február 3-án erősítette meg.⁷ Bem Gál korábbi rangját nem említi, MÉSZÁROS Lázár pedig alezredesnek nevezi. Azonban, ahogy Gál Sándor korábban a főhadnagyi rangot kihagyva lett százados, ugyanúgy lett az alezredesi rangot kihagyva ezredes, hiszen a kézdivásárhelyi városi tanács jegyzőkönyvének bejegyzése pont azon a napon említi őrnagyként, amikor Bem ezredessé lépteti elő.⁸

Háromszék új vezetőikkel az élén kezdte meg az újabb harcot. Horváth Albert főkirálybíró betegét jelentett, DOBAI Károly ezredes pedig köszvényére hivatkozva vonult vissza a szolgálattól. Január 19-én rejtekkutakon megérkezett az új kormánybiztos, NÉMETH László. Rendelet született a fegyveres erő újbóli mozgósításáról.

Gál Sándor január 20-án indult Kézdivásárhelyről Csíkszeredába, hogy átvegye az 1. székely határőr-gyalogezred irányítását. Egy osztály Kossuth-huszárról és egy háromszéki gyalogos század tartott vele.⁹ Az általános felfogás szerint Gál január 23-án vette át az ezred parancsnokságát, a Hadügyminisztérium is ettől a naptól számítva nevezte ki ezredesnek¹⁰ azonban BALÁSI József csíkszéki főkirálybírónak ugyanezen a napon Gálhoz írt levele – miszerint az este tudomására jutott az új ezredes megérkezése – valószínűvé teszi, hogy Gál már 22-én este Csíkszeredában volt.¹¹

³ ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei szempontból*. Szekszárd, 1991. III. 190.

⁴ MOL X. 7342. 1849. január 15.

⁵ GRACZA György: *Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története*. 1894 – 1898. IV. 441.

⁶ MOL H 75 1849:31543.

⁷ Uo.

⁸ MOL X. 7342. 1849. január 15.

⁹ NAGY Sándor: *Háromszék önvédelmi harca 1848–49*. Kolozsvár, 1890. (a továbbiakban NAGY) 63.

¹⁰ MOL H 75 1849:31543.

¹¹ ANTAL Imre: *Gál Sándor ismeretlen levelei*. = *Hargita Kalendárium* 1976. (a továbbiakban ANTAL) 71.

Dorsner ekkor már nem tartózkodott a városban, az ezredparancsnoki tisztelet ideiglenesen Jozef BETZMANN alezredes töltötte be. A parancsnokság átvétele a hagyomány szerint a következőképpen zajlott. A csikszeredai Mikó-vár szolgálatos káplára jelentette Betzmannak, hogy Gál megérkezett, felállította ágyúit és hatott lövetett. Betzmann kiment a vár elé, ahol Gál tudatta vele jövőtele célját. Betzmann mindössze annyit kért, hogy Gál csapata felett szemlét tartasson. Gál ezt engedélyezte, majd felajánlotta az alezredesnek, szolgáljon a honvédseregben. Betzmann erre „*gúnyosan megjegyezte, hogy egy fecske nem csinál tavaszt!*» Bizony egy alezredes sem képes Magyarország alkotmányát megátolni. Alezredes úr foglyom!« – felelte Gál. »Ezt kell tehát megélnem egykori kadétocskámtól!« – mondta Betzmann leverten s a várba visszahúzódott”¹²

Gál Sándor a lezajlott változásokat január 23-án tudatta Csík-, Gyergyó és Kászsónszék népével. Kiáltványában halálbüntetést helyezett kilátásba a rémhírtérjesztők számára.¹³ Január 25-re bizottmányi gyűlést hivatott össze Balási József főkirálybíróval. A szék gazdasági, politikai és büntető ügyeit, valamint a katonai tábor szervezésével kapcsolatos ügyeket kívánta megvitatni.

A polgári kormányzás ellenőrzése végett a főkirálybíró mellé polgári biztosul kinevezte MIKÓ Mihályt és BIALIS Ferencet. Balási főkirálybíró kifogásolta az eljárást. Gál egyúttal megkérte CSÁNY Lászlót, Erdély teljhatalmú országos biztosát, hogy valamelyiküket nevezze ki Csikszék kormánybiztosává¹⁴. Csány választása Mikóra esett. A szék nemzetőrségének parancsnoka TAMÁS András, a székely huszárezred nyugalmazott őrnagya lett. Gál Háromszékre való visszaindulása előtt felhívta Balási József figyelmét, hogy távolé-
tében a széket a bizottmányi gyűlés határozatai szerint kormányozza.¹⁵

Az 1. székely határőrezred kereteinek felhasználásával Gál három honvéd zászlóaljot szervezett SÁNDOR László, ENDES József és KABOS Károly parancsnoksága alatt. A zászlóaljak áprilisban kapták meg a 76–78. sorszámot.¹⁶ Gál január utolsó napjaiban indította őket Csíkból Háromszékre, hogy az ottani erőkkel egyesülve csatlakozzon az erdélyi főszereghez.

Január 30-án TÓTH Samu nemzetőr főhadnagy, SZÉKELY Gergely és KOVÁCS Izra káplár Erdővidéken keresztül elindult Bemhez, hogy utasítást kérjenek a további teendőkről.¹⁷ Útközben találkoztak KISS Sándor alezredessel, akit Bem küldött haza a Székelyföldre Szeben első, sikertelen ostroma után,

¹² BENEDEK István: *Emlékbeszéd néhai Gál Sándor székely honvéd-ezredes életéről.* = Székelyföld. 1886. 28. sz.

¹³ Hadtörténelmi L evéltár (a továbbiakban HL) VII. 203. 52a/44.

¹⁴ Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára (a továbbiakban: MTA Kt) Ms. 4925. I. 36.

¹⁵ ANTAL 70 – 71.

¹⁶ Közlöny. 1849. április 17. (84.) 367.

¹⁷ DEMETER Lajos: *A hazáért. „a patakokat a mi vérünk festette pirosra”. Sepsiszentgyörgy, Kilyén és Szotyor területén nyugvó 1848/49-es szabadságharcosok.* Sepsiszentgyörgy, 2001. 101.

hogy az otthonlévőkkel térjen vissza a táborba. Kiss Sándor az 2. székely határőr-gyalogezred I. zászlóaljával, egy osztály székely huszárral és két ágyúval érkezett.¹⁸

Gálnak két útvonal állt a rendelkezésére, hogy Háromszékről kiindulva a Nagyszeben alatt álló Bemhez csatlakozzon. A biztonságosabb út a Nagy-Küküllő völgyében vezetett, Székelyudvarhelyen, Segesváron és Medgyesen keresztül, a rövidebb, de veszélyesebb pedig Brassón és Fogarason át vitt. Gál ez utóbbit választotta. Egyes vélemények szerint a célja magának Brassónak az elfoglalása volt.¹⁹

A Gál vezette székelyek Aldobolynál keltek át az Olton. Legnagyobb meglepetésükre február 4-én reggel a sűrű havazásban Szentpéter és Szászhermány között orosz csapatokra bukkantak. Az oroszok osztrák kérésére érkeztek Havasalföldről, Brassóba február 1-én, Szebenbe február 4-én vonultak be. A hivatalos megfogalmazás szerint nem hódító szándékkal jöttek, a céljuk csupán a két város nyugalmanak biztosítása volt. A mintegy 7000 fős különítmény Szebenbe bevonuló részét SZKARJATYIN ezredes, a brassóit pedig ENGELHARDT vezérőrnagy vezette.

Engelhardt február 4-én reggel Brassóból észak felé indult 1 orosz gyalogos zászlóaljjal, 3 század román határőrrel, 170 kozákkal és két ágyúval. Mivel kilenc óra körül Szentpéternél magyarokba botlott, erősítést kért Brassóból. További 2 gyalogos zászlóalj érkezett 2 ágyúval, valamint 1 század osztrák dragonyos és fél század huszár.²⁰ A székely sereget 5000 gyalogos, 600 lovas és az 1. székely üteg 6 ágyúja alkotta.²¹

A Szászhermány és Szentpéter között lezajlott ütközet nem volt jelentős összecsapás. 5–6 órán keresztül zajlott ugyan, de a kölcsönös ágyúzás mellett csak kisebb összecsapásokra került sor. Az érdekessége azonban az, hogy a szabadságharc alatt itt ütközött először meg a honvédsereg az oroszokkal. A hagyomány szerint elsőként – a Kossuth-huszárok élén – Horváth Ignác mérte össze a kardját a kozákokkal. Huszárai azonban megfutottak, a több sebet kapó őrnagyot pedig csak a 78. honvédzászlóalj katonái tudták kimenteni az

¹⁸ MAKRAY László: *Bauer őrnagy Bem főhadsegédének hagyományai 1848 és 1849-ből*. Pest, 1870. 121.

¹⁹ BREIT József: *Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története*. Budapest, 1929–1930. I. 329 – GYALÓKAY Jenő: *Az első orosz megszállás és Erdély felszabadítása*. Budapest, 1931. (a továbbiakban: GYALÓKAY) 45 – NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics: *Az erdélyi hadjárat orosz szemmel 1849*. Fordította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta ROSONCZY Ildikó. Budapest, 1999. 31–32.

²⁰ GYALÓKAY 45.

²¹ MTA Kt Ms. 4925. I. 36.

ellenséges lovasok közül.²² A huszárokat üldöző kozákok a székely tüzérekre vetették magukat. Az oroszok a 36 tüzér közül kettőt levágtak, tizenhatot pedig megsebesítettek. Köztük a *Háromszék önvédelmi harcát* megíró Nagy Sándort is.²³ Végül az Endes József vezette 77. honvédszászlóalj sortüze kényszerítette őket visszavonulásra. A székely tüzérek ismét az ágyúk mellé álltak és kisebb lovassági összecsapások mellett tovább folyt az ágyúharc.

Az erősítések beérkezése után Engelhardt támadólag lépett fel. Egy zászlóaljjal Szentpéteren keresztül átkarolta a magyar jobbszárnyat, lovasságával pedig Szászhermányt megkerülve visszanyomta a balszárnyat is. Gál erre Al-doboly felé vonta vissza a csapatait. A visszavonulást később a lőszerhiánnyal indokolta.²⁴ Saját veszteségét 6 halottra és 13 sebesültre, az ellenségét pedig 14 halottra és 27 sebesültre teszi.²⁵ Az orosz és osztrák jelentések azonban csak 7 halottat és 9 sebesültet említenek.²⁶ Az ütközet után Engelhardt is visszavonult Brassóba.

A székelyek Gál és Kiss Sándor vezetésével február 10-én indultak el, hogy ezúttal a másik útvonalon próbáljanak csatlakozni az erdélyi főserceghez. Hasonló erő volt a kezük alatt, mint egy héttel korábban: 5 gyalogos zászlóalj, 3 század székely és 4 század Kossuth-husár, valamint 6 ágyú.²⁷ Hidvégen keresztül vonulva haladtak északi irányba az Olt mentén. Másnap érintették Miklósvárt, Köpecet és Felsőrákost. Kőhalmon áthaladva február 15-én érkeztek Székelyudvarhelyre. Az előcsapatok február 17-én vonultak be Segesvárra, másnap pedig Medgyesre Kiss Sándor vezetésével.²⁸ Bem már 15-e óta itt tartózkodott.

Február 19-én találkozott először személyesen Gál Sándorral. Azzal bízta meg, hogy „*katonáknak minél nagyobb számmal kiállításán működjék*”. A Székelyföld összes katonai parancsnokát felszólította, hogy ebbéli munkájában legyenek a segítségére. A beérkezett székely erők nagy részét Bem Beszterce vidékére vezette az Erdélybe ismét betört URBAN ellen. Gálnak is meghagyta, hogy hazatérve egy újabb zászlóaljat indítson ugyanide.²⁹

Bemet abban, hogy székely csapatokkal indult Beszterce vidékére, a közvetlen hadászati célokon túl más is motiválhatta. Azt tervezte, hogy túlnépesedett Székelyföld helyett az általuk vérrel szerzett földön telepíti le őket, megoldva

²² JAKAB Elek: *Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848-1849-re.* Budapest, 1880. 560.

²³ NAGY 105.

²⁴ MOL X. 7343. Illyefalva, 1849. február 5. Gál jelentése az előző napi csatáról. – MTA Kt Ms. 4925. VI. 12.

²⁵ Uo.

²⁶ GYALÓKAY 46.

²⁷ MTA Kt Ms. 4925. VI. 12.

²⁸ *Honvéd.* 1849. február 20. (47.) 189.

²⁹ MTA Kt Ms. 4925. III. csomag 31.

együttal a határvédelmet is. A székelykérdéssel már 1848 nyarán foglalkozott az országgyűlés. Berzenczey Lászlót bízták meg, hogy kormánybiztosként irányítsa a székelyeknek a délvidéki kamarai birtokokra való költözését. A megvalósulás azonban elmaradt, egyrészt a Délvidéken kialakult polgárháborús helyzet, másrészt pedig a székelyek ellenkezése miatt. Bem – a szociális mellett honvédelmi szempontokat figyelembe véve – újra napirendre vette a kérdést. Február 22-én Medgyesről kiáltványt intézett a székelyekhez, melyben Beszterce vidékére való áttelepülésre szólította fel őket. A telepítés lebonyolítását Bem Gála bízta, csakúgy, mint a székelyföldi hadianyaggyártás megszervezését.

A polgári hatalommal szemben

Gál Sándor Medgyesről visszatért a Székelyföldre. Február 24-én Székelyudvarhelyen volt, két nappal később pedig már Csíkszeredában. Bem széleskörű jogokat adott neki, amelyek birtokában a Székelyföld teljhatalmú parancsnokaként viselkedett, noha a hadügyminiszter csak március közepén ruházta fel ezzel a hatalommal.

Hazatérése után néhány nappal egy csíki zászlóaljat Beszterce felé indított. Az elképzelés az volt, hogy a fellázadt román határőröket megzabolázva, egyben földet is foglaljanak maguknak. Ez volt Bem gondolatának koránt sem elhanyagolható eltérése az országgyűlés korábbi határozatával szemben. Míg ott kincstári pusztákra költöztették volna a székelyeket, itt az elűzött román határőrök földjét kapták volna meg. A kitelepülés önkéntes alapon zajlott volna, de a vagyontalanoknak mindenképp részt kellett venniük benne. Egyelőre csak a családfőeknek kellett 26 és 40 éves kor között megjelenniük. A lebonyolítás biztonságáról TÓTH Ágoston ezredesnek, a besztercei katonai kerület parancsnokának csapatai – 5 zászlóalj honvéd és négy század huszár – gondoskodtak volna.³⁰ A feltételes módot az indokolja, hogy sem Csány László, Erdély teljhatalmú országos biztosa, sem az Országos Honvédelmi Bizottmány nem támogatta az ötletet, mivel az egyáltalán nem szolgálta a románokkal való megbékélést. Határozatban azonban nem akarták megtiltani a kolonizációt. Kossuthra, mint az OHB legtekintélyesebb tagjára hárult a feladat, hogy a telepítés célszerűtlen voltáról Bemet meggyőzze, aminek ő március 22-i levelében tett eleget.³¹ Gál azonban április 16-ra mégis Marosvásárhelyre hívta a kitelepülni szándékozókat. 1500-an meg is jelentek, de Gál semmilyen más utasítást nem adott. A tömeg zúgolódva várta végig a napot, majd szétoszlott. Csány, miután értesült

³⁰ MOL H 2. 1849:3205 – MTA Kt Ms. 4925. VII. 18.

³¹ *Kossuth Lajos összes munkái*. XII–XV. Budapest, 1953–1957 (a továbbiakban: KLÖM). XIV. 421. sz. irat.

az esetről, nyomatékosan felszólította Gált, hogy hagyjon fel a telepítés szervezésével mindaddig, amíg a kormány nem rendelkezik róla.³²

Bem, miután Urban seregét február végén Bukovinába űzte, ismét Szeben ellen akart vonulni. Marosvásárhelyen február 28-án kelt levelében utasította Gál Sándort, hogy az újonnan szervezett csapatokat a korábban is használt Segesvár–Medgyes útvonalon keresztül a főszereghez csatolja.³³ A későbbi neves történetíró, JAKAB Elek, aki huszárként szolgált Bem táborában, március 4-én Erzsébetvárosban találkozott a Kiss Sándor vezette székelyekkel.³⁴ Gál ekkor nem volt a csapatokkal, hanem Csíkszeredában maradt. Március 2-ről, 3-ról és 4-ről is maradt fenn innen keltezett levele.³⁵ Nagy Sándor tehát téves dátumot ad meg, amikor azt mondja, Gál és a székely tisztek március 6-án, vagy 7-én mutatkoztak be a tábornoknak.³⁶ Az esemény, amit leír, már február 19-én megtörtént. A pontatlanság abból adódhat, hogy a székely erősítés rövid időn belül, gyors egymásutánban ugyanazon az útvonalon érkezett Bemhez, így Nagy Sándor egybemosta a két eseményt.

A tábornok a toborzás mellett a hadianyag-gyártás megszervezését is Gál Sándorra bízta. Kézdivásárhelyen már januárban újraindították a termelést, emellett Csíkszentdomokoson is ágyú- és golyóöntő, valamint lőporgyárat akartak felállítani. A Hadügyminisztérium Tüzérségi Osztálya március 12-én kelt levelében látta el Gált a szükséges instrukciókkal. Azt tanácsolták neki, ha vaslőszerre van szüksége, forduljon a strimbuli vasgyárhoz, salétromot Oláhországból szerezzen, pénzt pedig Csány Lászlótól, Erdély teljhatalmú országos biztosától kérjen.³⁷

Csíkmadarason március 18-án kezdték meg a lőporgyár építését és május 1-én indult meg a termelés. 14 helyiségben, 4 vízikerek segítségével hetente 28–30 mázsa a lőport állítottak elő.³⁸ Valószínűleg az említett adatok 1849 nyarára vonatkoztak, mert a *Hadi Lap* május végi beszámolója valamivel alacsonyabb mennyiséget említ: „Csíkmadarason BODOR Ferenc lőporgyár-vezető és SZÉKELY Antal, lőporművész főhadnagyok úgy gyártják a puskaport, mint a malom az árpa kását; két keréken minden nap három mázstát készítenek.” Egy másik kedélyes hasonlat szerint „Gábor Áron tüzér őrnagy Kézdivásárhelyen úgy önti a 12, 6 és 3 fontos ágyukat, mint a szappanos a gyertyát”.³⁹

³² MTA Kt Ms. 4925. XVIII. 11.

³³ MOL X. 7366. – MTA Kt Ms. 4925. III. csomag 31.

³⁴ JAKAB Elek: *Adatok a XI. zászlóalj történetéhez, tekintettel az erdélyi 1848–1849-ki eseményekre*. Kolozsvár, 1868. 76.

³⁵ ANTAL 171 – 173. – MOL H 2. 1849:3205. – MTA Kt Ms. 4925. VI. 20.

³⁶ NAGY 68.

³⁷ MOL H 80. 2. kötet 2.

³⁸ ALBERT Ernő: *Eltiport szabadság*. Sepsiszentgyörgy, 1999. 96.

³⁹ *Hadi Lap*. 1849. május 27. (1.) 1.

A hadi szükségletek fedezésére való pénz egyik lehetséges forrását Gál Sándor a parajdi sóhivatalban látta. A magas ár miatt azonban az emberek szükségletüket a Moldvából becsempészett sóval elégítették ki. Gál – hogy a vásárlási kedvet fokozza – február végén 2 forintra szállította le a só árát.⁴⁰ Ezzel egyúttal a székelység régi sérelmét is orvosolta. Csány Lászlótól azt kérte, a parajdi sóhivatal pénzét hetente küldjék el hozzá, hogy abból önállóan gazdálkodhasson, illetve újabb egységek felállítását fedezhesse.⁴¹ Őt sóraktárat kívánt a Székelyföldön felállítani, Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen, Csíkszeredában, Sepsiszentgyörgyön és Kézdivásárhelyen. A részletes terv elkészítése a parajdi sóhivatalra várt.⁴² A só árának leszállításához hasonló hangulatjavító intézkedés lett volna a gabonaosztás, amit Gál február végén vetett fel.⁴³ Tavasszal többször javasolta, verjenek csíkszentdomokoson rézpénzt, de az ötletet nem támogatták.⁴⁴

A katonai szervezéstől a Székelyföldön csak úgy lehetett eredményeket várni, ha az irányítás egy kézbe összpontosul, Bem az ehhez szükséges felhatalmazást meg is adta Gál Sándornak. Ő március elején rendeletben fordult nemcsak a katonai és térparancsnokokhoz, hanem a kormánybiztosokhoz és a királybírákhoz is. A centralizáció érdekében megparancsolta, hogy a vidéki parancsnokok a jelentéseiket és számadásaikat havonta nyújtsák be, a parajdi sóhivatal és a harmincadhivatalok pedig két hetente küldjék el a bevételeiket. A térparancsnokoknak mindenről, ami a területükön történik jelentést kellett tenniük, legfőképp a különböző katonai csapatok létszámának alakulásáról. Ezek kimutatásait heti rendszerességgel kellett elkészíteni és beküldeni Csíkszeredába.⁴⁵ Gál kérte Csány Lászlót, hogy a Székelyföldre beküldött toborzási biztosokat egyből hozzá irányítsa, különben könnyen zavar idézhetnek elő.

Az ezredes a katonai ügyek irányítása közben óhatatlanul polgári, közigazgatási kérdésekbe is beleavatkozott. Csány László március 10-e környékén több levelében is rosszállását fejezte ki ezzel kapcsolatban. Kossuthnak ezt írta: „A székely atyafiak, úgy hallom, a katonai kormányt már neheztelik. Gál is, FORRÓ⁴⁶ is mindent katonai vágásba akarnak sodorni, Bemnek utasítása következtében.”⁴⁷ Az udvarhelyszéki kormánybiztosnak, HORVÁTH Jánosnak küldött levél pedig a következőket tartalmazta: „Sajnálattal hallottam, hogy a ka-

⁴⁰ MTA Kt Ms. 4925. VI. 45.

⁴¹ MTA Kt Ms. 4925. VI.12.

⁴² MTA Kt Ms. 4925. III. 2.

⁴³ MTA Kt Ms. 4925. VI. 46.

⁴⁴ MOL H 75 1849:17026. Gál Sándor a Hadügyminisztériumnak, 1849. május 19.

⁴⁵ ANTAL 73.

⁴⁶ Forró Elek alezredes (1813–1893).

⁴⁷ HERMANN Róbert: *Csány László kormánybiztosi iratai 1848–1849. I–II.* Zalaegerszeg, 1998. II. 224.

tonaság, mint ellenség földjén, a székely székekben közigazgatási tárgyakra avatkoznék – írtam ez érdemben Gál ezredes úrnak, ki a tábornok által a Székelyföldön fő katonai parancsnoksággal van meghagyva, hogy a szabadság harcát nem azért küzdjük ezer meg ezer áldozatokkal, hogy az adminisztrációs autonómiát odavessük – írtam a Tábornoknak is – legjobb eredményt várok figyelmeztetésemről.”⁴⁸

A Bemtől kapott felhatalmazásra hivatkozva Gál Sándor Csíkszék irányítására ideiglenes hadi kormányzóbizottmányt hozott létre, melynek élén ő állt. Hatásköri átfedések alakultak ki, mivel Csány a kormánybiztosok számára olyan jogokat biztosított – például a hivatalnokok kinevezését – amiket Bem önkényesen Gálnak adott. Mikó Mihály csíki kormánybiztos a felesleges összetűzések elkerülése végett nem gátolta a kormányzó bizottmány működését.⁴⁹

Kolozsvárról ezzel kapcsolatosan a következő utasítás érkezett Mikónak: „A szék politikai kormányzását, sőt a katonai hatalomnak politikai irányát ön méri ki, mert az országban katonai diktatúra nincs, s következőleg a polgári hatalom alatt állanak. Innen minden olyan intézkedéseket tiltson be melyek a kormányt polgári eljárásában gyengítenék. A katonai kormány feladata egyedül és csupán a honvéddé alakult székely csapatokat kormányozni és vezetni és a határ őrzése aránti rendelkezéseket megtenni.”⁵⁰

Azonban Mészáros Lázár hadügyminiszter két héttel korábban, március 17-én, szokatlan módon éppen ellenkező értelemben rendelkezett. Gál Sándort a teljhatalommal ruházta fel a Székelyföldön, annak ellenére, hogy Erdély felszabadítása miatt a hadihelyzet ezt nem indokolta: „[...] ezennel a magas nemzeti kormány nevében is minden nemű székelyföldi belügyeket, igazság kiszolgáltatását, újonc állítást, határörködést és mennyire a körülmények engedik, az oktatási ügyeket is illető, legjobb belátása és lelkiismeretes meggyőződése szerinti mindazon intézkedések tételével és mindazon törvényes szabadság elveire fektetett újabb célszerű változtatások béhozatalával, és foganatosításával megbízatik s felhatalmaztatik melyek jelen körülmények közt a közös magyar haza szent ügye, s a népek boldogsága előmozdítására irányozhatók, és melyek egyéb iránt a kormány s hadügyminisztérium részéről időszakonkénti külön rendeleteket nem igényelnek. [...] E felhatalmazásnál fogva történendő mindenemű intézkedések ideiglenesen teljes törvényerejével bírandnak.”⁵¹ Ennek tudatában Gál Sándor utasítja kormánybiztosokat, hogy az ő tudta nélkül sem-

⁴⁸ PÁL-ANTAL Sándor: *Székely önkormányzat-történet*. Marosvásárhely, 2002. (a továbbiakban PÁL-ANTAL) 201.

⁴⁹ MOL F 245. 1849:1027. Mikó Mihály Csány Lászlónak, 1849. március 24.

⁵⁰ MOL F 245. 1849:1027. Levél Mikó Mihálynak, 1849. március 31-ről, Kolozsvárról. Csány ekkor máshol tartózkodott. A levél a helyettesítésével megbízott személytől származik.

⁵¹ MTA Kt Ms. 4925. III. 11.

milyen intézkedést ne tegyenek.⁵² Csányt kéri, hogy ő is irányítsa hozzá a kormánybiztosokat, ezentúl a rendelkezéseket közvetlenül hozzá intézze és a szükséges pénzt is neki küldje.

A székek irányítását három fős kormányzó bizottmányokra bízna, melyeket az elnök mellett egy polgári és egy katonai előadó alkotna. Az előbbihez tartozna a bel- és az igazságügy, az utóbbihoz pedig az újoncállítás, az élelmezés és az oktatás. Szeretné, ha a székelyföldi kormánybiztosok helyet foglalnának a bizottmányokban, ellenkező esetben önálló működésükkel zavart idézhetnének elő.⁵³

A katonai és a polgári igazgatás közti legsúlyosabb összeütközésre márciusban került sor. Balási József, Csíkszék főkirálybírája 10-én levélben panaszt tett Csány Lászlónál, miszerint Gál Sándor, Tamás András, a nemzetőrség főparancsnoka és Bialis Ferenc polgári biztos minden hatalmat magának tart fenn.⁵⁴ A nemzetőrségi főparancsnokság a postával érkező összes levelet felbontja, az újságokkal együtt visszatartja, így azokat ő időben nem kaphatja meg, és ezért nem is tudja a szükséges intézkedéseket végrehajtani. Késve jutott el hozzá Csánynak a büntető törvényszékek felállításáról szóló rendelete. Mire megkapta, arra már Gálék katonai törvényszéket állítottak fel, amely azonban mindenfajta polgári ügyben is intézkedik. Balási az említett sérelmek orvoslását kérte a főkormánybiztostól.

A büntető törvényszékek ügyében kereste fel március 10-én Csíkszeredában Gált. Csány rendeletének értelmében bírák kinevezésének joga a főkirálybíróé illette volna meg. Az ezredes azonban, Bemre hivatkozva „*amolyan félig ajánló, félig parancsoló hangon*” tudatta, a rendeletet nem kell végrehajtani.⁵⁵ Távoztában Balási még közölte, hogy az akadályoztatását jelenteni fogja Csánynak. Ennek az eredménye lett a fent már említett március 10-i levél, melynek megírása után Balási vidéki birtokára utazott.

Valószínű, a levelet a nemzetőrség parancsnokságon felbontották, így értesülhetett a tartalmáról Gál Sándor, aki március 12-én Kossuth-huszárokat rendelt ki a szék házához a főkirálybíró elfogására. Balási szerint a huszárok úgy fel voltak ingerelve ellene, hogy ha ott találják, az élete is veszélyben forgott volna. Az iratait minden esetre lefoglalták, az írnoka mellé pedig kirendeltek öt huszárt. A 72 éves főkirálybíró március 13-án éjjel fogták el kászoni birtokán⁵⁶ és a csíkszeredai várba vitték. Letartóztatását követően a hivatali ügyek vitelét Mikó Mihály kormánybiztosra bízták.

⁵² PÁL-ANTAL 202.

⁵³ MTA Kt Ms. 4925. XVII. 5.

⁵⁴ MOL F 245. 1849:1027. *Balási levele Csány Lászlónak, 1849. március 10.*

⁵⁵ Uo. *Balási levele Csány Lászlónak, 1849. március 26.*

⁵⁶ Valószínűleg Kászoniimpérről van szó.

Balási szerint Bialis Ferenc polgári biztos ingerelte föl ellene Gál Sándort, személyes ellentétük már korábbról datálódik. A Csíki-havasokban számtalan olyan ember élt, aki valamilyen módon kikerülte a jobbágyi szolgálatot. Tavasszal a különböző széki tisztviselők védelem címén bárányokat és egyéb javakat szoktak beszedni tőlük. Bialis széki jegyző volt, ő is jelentős hasznot húzott ebből a szokásból. Mikor Balási megszüntette azt a visszaélést, Bialis nemtetszését fejezte ki a guberniumnál. Egy másik alkalommal a polgári biztos – a főkirálybíró elmondása szerint – feljelentette őt az 1. székely határőr-gyalogezred parancsnokságán az „uralkodóház kisebbitése” miatt, mivel nem elenezte egy olyan könyv kiadását, amiben a madéfalvi veszedelem is érintve volt. *„Most pedig ellenkezőleg minden ember előtt reactionalis vonzalommal a legméltatlanabbul kisebbit.”*⁵⁷

A Balásival szembeni aggályairól Gál már február elején tájékoztatta BEÖTHY Ödönt, Erdély – posztjáról éppen leköszönő – teljhatalmú országos biztost. Szerinte a főkirálybíró nem képes felfogni a kor igényeit, minden fajta gyors intézkedést akadályoz, ezért Gál Mikó Mihály vagy Bialis Ferenc polgári biztossá történő kinevezését javasolta.⁵⁸ Ezzel összezseng Mikó Mihálynak – már mint kormánybiztosnak – a véleménye is: *„Ő, a közel 80 éves ember sem azon elszántsággal, elhatározottsággal, sem azon gyorsasággal nem bír, mivel most egy főhivatalnoknak bírni kell.”*⁵⁹ Nyilatkozataiból, leveleiből kitűnik, a császári katonaság elleni harcot nem tartja helyesnek. Hivatalos intézkedéseit úgy teszi, hogy az ellenség ne bosszankodjon és az esetleges vereségkor is kedvező bánásmódra számíthasson.

A letartóztatás indokaként Gál Sándor a „hanyag hivatali kezelést” és a „megtalált gyanús leveleket” nevezi meg. Balási lefoglalt leveleit KOVÁCS István hadbíró főhadnagy nézte át, a legkompromittálóbbakat kiválogatta és jegyzéket készített róluk. Később ezeket elküldték Csány Lászlónak. Kovács véleménye szerint: *„Főkirálybíró úrnak majd minden rendbe szedett irataiból kiteszik az, hogy a magyar nemzetnek ily vészes percében az ilyszerű hivatalnokok, s jelesen ő, nem hasznot, hanem temérdek kárt okoztak, és továbbra is – ha megmaradnának – idézhetnének elő.”*⁶⁰

A Balási nézve terhelőnek tartott 21 darab irat döntően 1848 november-decemberéből származik. A székely tábor 1848. novemberi 5-i marosvásárhelyi vereségét követően a főkirálybíró továbbra is hivatalában maradt és együttműködött a Csíkot pacifikáló Dorsnerrel és az Udvarhelyszéket megszálló Heydtével. Nézzünk meg néhányat az iratok közül! Balási november elején

⁵⁷ MOL F 245. 1849:1027. *Balási levele Csány Lászlónak, 1849. április 24.*

⁵⁸ MTA Kt Ms. 4925. I. 36.

⁵⁹ MOL F 245. 1849:1027. *Mikó Mihály Csány Lászlónak, 1849. március 24.*

⁶⁰ Uo. *Kovács István Gál Sándornak, 1849. március 28.*

nem támogatta a sáncok építését, amely az osztrák katonaság elleni védelmet szolgálta volna.⁶¹ A csicsói adózók azon panaszára, miszerint tőlük a magyar bankókat az adóhátralékuk fedezésére nem fogadják el azt válaszolta, a késlekedés miatt a kárt tulajdonítsák maguknak, de a bankjegyeket felsőbb rendelet vételéig tartásuk meg. Eleget tett Puchner azon felszólításának is, hogy a csíki királyi pénztárnokok a szükségleteket meghaladó pénzüsszeget szállítsák Szebenbe. Emellett rendszeresen érintkezett levélben Heydtével.

„A magyar nemzet érdeke ellen intézett” iratainak jegyzéke azonban számos olyan levelet is tartalmaz, amiben semmi kompromittáló nincs Balásira nézve. Például Csík védelmi bizottmányának ülésére szóló meghívók, vagy a március elején Csánynak írt levelei, melyekben a katonai kormányzás túlburbánzásáról számol be. Ezek egyike az iratjegyzékben így szerepel: *„fogalmazvány teljhatalmú országos biztos Csány László úrhoz, melyben a jelenlegi kormányzati rendszer és ezredes Gál Sándor úr működése ellen irkál”*. A főkirálybíró lehetett akármennyire öreg, maradi és óvatos, letartóztatásában a döntő szerepet az országos biztosnak szóló levelei játszhatták.

Március 13-i elfogatását követően Balási Józsefet napokig nem vitték Gál Sándor elé. Végül írásban kért magyarázatot az ezredestől az őt ért méltánytalansággal kapcsolatban. Gál – mivel az országgyűlés tagjai felett katonai bíróság nem ítélezhet, a főkirálybíró pedig a főrendiház tagja volt, igaz az üléseken nem vett részt – március 19-én este kénytelen volt Balásit szabadon engednie. Azt azonban megígértette vele, hogy amíg felsőbb helyről nem hoznak döntést az ügyében, főkirálybírói tevékenységét felfüggeszti.⁶² Balási József szerint Gál *„azon meghagyással nyilvánította szabad létemet, hogy többé az országos teljhatalmú kormánybiztos úrhoz ne irkáljak.”*⁶³

A szabadulása után a főkirálybíró azonban nem hagyott fel a hivatali munkával. Mikor kézhez kapta Csány László sürgető rendeletét a felesleges termények lefoglalásáról, utasította a nemzetőr-parancsnokságot, tájékoztassák őt a begyűjtött mennyiségről. Az esetről értesülve Gál Sándor azonnal felszólította, hogy adott szavának megfelelően tartózkodjon a polgári ügyekbe való avatkozástól.⁶⁴ Ha valami véletlenül mégis hozzá érkezne, azt tüstént adja át a szék kormányzó bizottmányának.

Feltételezhetően közigazgatási kérdések megvitatása végett hívta március végén Csány László Gált Brassóba. Böven volt mit megbeszélniük. A személyes találkozóra – az ezredes előzetes ígérete alapján – március 31-én kerül

⁶¹ MOL F 245. 1849:1027. *Balási Mikó Mihálynak, 1848. november 9.*

⁶² Uo. *Mikó Mihály Csánynak, 1849. március 24. - Gál Sándor Balásinak, 1849. március 27.*

⁶³ Uo. *Balási József Csánynak, 1849. március 26.*

⁶⁴ Uo. *Gál Sándor Balásinak 1849. március 27.*

hetett sor⁶⁵. EGYED Ákos egy néhány nappal későbbi, április 5-i csíkszeredai megbeszélést is említ.⁶⁶ Itt megállapodás született arról, hogy minden székben három fős kormányzó bizottmányt szerveznek, büntető törvényszékeket, vegyes, polgári és katonai rögtönítelő bizottságot és gyámbizottságot állítanak fel, valamint a székely székeket a megyék mintájára át fogják szervezni. Csány minden bizonnyal megvitatta Gállal a Balási-kérdést is. Ezzel kapcsolatos nézeteit – források hiányában – nem ismerjük, az azonban bizonyos, hogy a főkirálybírót a szabadságharc végéig nem helyezték vissza a hivatalába.

Április 12-én Mészáros Lázár megszüntette a hadi állapotot a Székelyföldön és az általa alig egy hónapja adott széleskörű igazgatási jogokat megvonta Gál Sándortól: „[...] politikai igazgatási ügyekre nézve magát teljhatalmú országos biztos Csány László úrnak alárendelje, és egyedül a katonai ügyeket önállólag ugyan, de mégis Bem altábornagy főparancsnoksága alatt, további rendelethez kezelje és intézze”.⁶⁷ A hadügyminiszternek ez a rendelete azonban a kialakult helyzeten mit sem változtatott, Gál továbbra is az eddig megszokott módon intézte az ügyeket.

Kossuth április végén szólította fel Csányt, vezesse be a polgári közigazgatást a Székelyföldön.⁶⁸ A székelyek majd' évszázados sérelme volt a felszámolt határőri rendszer, felesleges őket továbbra is katonai irányítás alatt tartani. Csány a minisztériumának átvétele előtt, tiszta helyzetet akart teremteni Erdélyben, ezért újabb személyes megbeszélésre hívta Gált, aki azonban a meg sokasodott ügyekre hivatkozva nem utazott el, ugyanakkor késznek mutatkozott együttműködni a közigazgatás magyarországi mintára való átszervezésében.⁶⁹ Május 26-án Debrecenben, Csíkszeredában és Sepsiszentgyörgyön egymástól független, de egy irányba mutató dolgok történtek. Kossuth rendeletben szólította fel a Hadügyminisztériumot az erdélyi katonai rendetlenségek megszüntetésére: „Gál ezredes utasíttassék rendre, s értesíttessék arról, miké ő nem székely főparancsnok, mert a szabad székely földön a katonai hatalom a polgári kormányzásban megszűnt, – ő ezredes, s a Székelyföldön lévő gyalog katonaság parancsnoka, annyira, mennyire azok más parancsnoksága alatt nem állnak ő szinte úgy, mint minden katonai egyén s testület a Szebenben létező erdélyi fő hadi parancsnokságnak vagyon alávetve, azért óvakodjék Gál ezredes a jövőre olyakat tenni, melyek hatalmát s hatáskörét túl haladják.”⁷⁰ Gál Sándor szintén ekkor kérte az új teljhatalmú országos biztost, SZENT-IVÁNYI

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ EGYED Ákos: *Erdély 1848 - 1849. I - II. Csíkszereda*, 1998. II. 131.

⁶⁷ Uo. 131-132.

⁶⁸ KLÖM XV. 80. sz. irat.

⁶⁹ MOL H 2. 1489:7092. *Gál Sándor Csány Lászlónak, 1849. május 15.*

⁷⁰ MOL H 2. 1849:7463, közli: KLÖM XV. 226. sz. irat.

Károlyt, hogy intézkedjék a polgári tisztségviselők kinevezéséről.⁷¹ A különböző ügyek intézésére felállított vegyes bizottságok működésüket a hónap végén befejezik, így a hatalomváltásnak semmi akadályja nincsen. Végül Németh László, Háromszék kormánybiztosa is aznap tudatta hirdetmény útján, hogy a polgári kormányzást életbe lépteti.⁷²

Az események ilyen összehangzása ellenére DOBOZY István, Marosszék kormánybiztosa június közepén is azt jelentette Szent-Iványinak, hogy Gáltót még mindig naponta kap polgári tárgyú rendeleteket.⁷³

Hadseregszervezés

Bem 1849. március 11-én kelt levelében ezt írta Gál Sándornak: „Kétszeres örömhírt közlök önnel. Az egyik az, hogy ma éjjeli 11 órakor Szebent rohammal bé vettem, másik az, hogy az ön székelyei különösen jól viselték magukat.”⁷⁴ A General Commando székelyhelyének elfoglalását követő tíz napban a tábornok Havasalföldre űzte az osztrák és az orosz főerőket. Ezzel Erdély gyakorlatilag meg volt tisztítva az ellenségtől, csak a gyulafehérvári és a dévai vár állt ellen, illetve az Érchegység volt még román kézen.

A hadjárat befejezését követően Bem a székelyek meghívásának eleget téve, néhány törzstiszt kíséretében Háromszékre látogatott. Március 24-én Sepsiszentgyörgyön látták vendégül. A eseményen Gál Sándor is jelen volt. Ő olvasta fel nyilvánosan, a székház ablakában állva Gábor Áron őrnagyi kinevezését.⁷⁵

Április 7-én Szászsebesen a tábornok Erdélyt hat katonai kerületre osztotta: I. Nagyszeben, II. Hátszeg, III. Kolozsvár, IV. Beszterce, V. Székelyföld, VI. Brassó. A székelyföldi kerület, illetve az itt szerveződő hadosztály parancsnoka Gál Sándor lett.⁷⁶ Közvetlen irányítása alá a tavasz folyamán 3-5000 ember tartozott.

Bem másik rendelete, melyet egy nappal később ugyanitt adott ki, szintén érintette Gált. Nevezetesen az, amelyik az erdélyi hadsereg katonáinak kitüntetésével foglalkozik. Közhonvédektől kezdve egészen az ezredesekig összesen 54-en kapták meg a Magyar Katonai Érdemrend III. osztályát. Köztük: CZETZ János, BETHLEN Gergely, KEMÉNY Farkas, TELEKI Sándor, Tóth Ágoston, Horváth Ignác és PETŐFI Sándor.

⁷¹ MTA Kt Ms. 4925. XXXVI. 6.

⁷² HL VII./203. 52a/234.

⁷³ MTA Kt Ms. 4925. XLV. 10.

⁷⁴ MOL X 7356.

⁷⁵ *Honvéd.* 1849. április 5. (84.) 330.

⁷⁶ HL VII. 203. 52a/145.

A függetlenségéért küzdő magyar állam első önállóan alapított katonai kitüntetésének összesen három fokozata volt. Az I. osztályú érdemjelet azok a tábornokok és törzstisztek kaphatták meg, akiknek a vezetésével a katonák, sorozatos győzelmeket aratva, hadműveleti tervet vittek sikerre. Ezt a kitüntetést a szabadságharc folyamán csak Bem és GÖRGEI érdemelte ki. A II. osztály elnyerésének feltétele a kisebb, de önálló hadi kombináció sikeres végrehajtása, míg az III-é a kimagasló személyes bátorság volt.

Gál a kitüntetést – annak indoklása szerint – elsősorban a Háromszék védelmében játszott szerepének, és az ezredesi kinevezése utáni szervező tevékenységének köszönhette, de pozitívként említi meg vele kapcsolatban a Szentpéter és Szászhermány közti február 4-i, Engelhardtal vívott ütközetet is:

„Körülményes tényleírás. Midőn Háromszék elszigetelt állapotában a szabadságért harcolt, több harcokban mint parancsnok részt vett, így például:

- 1. Heydte seregét Felső-Rákosnál szét verte és a Rikán tökéletesen tönkre tette.*
- 2. Ürmösnél egy ellenséges zászlóalj 120 fegyveressel és egy álgúyval szét vert és több falukat az elpusztítás ellen megoltalmazott.*
- 3. Midőn Bem altábornagy Erdélybe megérkezett és öt ezredessé kinevezte 8 nap alatt 5 zászlóalj alakítva, ezzel lőszer nélkül a nevezett altábornagy úrhoz csatlakozni indult. Mely alkalommal egy muszka erő, t. i. 4 zászlóalj gyalog, 2 osztály lovas és nyolc álgúy által Szt. Péternél megtámadtatott, mely alkalommal a töltés hiánya melletti 8 óráig tartott álgúzás alatt seregét személyesen rendben tartotta, és a visszavonulást oly célszerűen elintézte, hogy semmi veszedelem nem érte seregét, és az ellenségtől elfoglalt helységeken, ú. m. Segesváron, át oly gyorsan vezette, hogy Bem altábornagy úrhoz elég korán csatlakozott a borgói, medgyesi, szebeni eldöntő csatákban részt venni.*

- 4. Végre Bem altábornagy úr által a székelyföldi katonaság kiállításával megbízva, rövid idő alatt 20 ezer székely kiállítását, 50 álgúy felszerelését, a székely tüzérség felállítását, az utász csapat alakítását és a székelyföldi szorosok megerősítését intézte el.”⁷⁷*

Gál Sándor III. osztályú érdemrendjének származási és tényleírása az odatétel után több mint két hónappal, június 18-án készült. Ez magyarázhatja a 4. pontot, hiszen annak az összes állítása áprilisban még nem volt igaz. Az indoklásból kitűnik, hogy Gálnak – és minden bizonnyal társai egy részének is – inkább II. osztályú érdemrendet kellett volna kapnia. Bem szerint azonban nem állt rendelkezésére más érdemjel, csak III. osztályú.⁷⁸ Magát a kitüntetést

⁷⁷ MOL H 147 i/41. Katonatisztek; b/ származási és tényleírások; Gál Sándor.

⁷⁸ PAP Dénes: *Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez. 1848-1849. Pest, 1868. 387.*

- egy vörös szalagra tűzött ezüst babérkoszorút - Gál Sándor június 18-án vette át Csíkszeredában.⁷⁹

Erdély felszabadítását követően is tovább folyt a fegyveres erő szervezése. 1849 folyamán Gál Sándor a Székelyföldön 12⁸⁰ honvéd zászlóaljat állított fel, 76-tól 86-ig terjedő sorszámokkal. Ezek összlétszáma június 20-án 11.072 fő volt.⁸¹

A honvéd alakulatok mellett a határ védelmére és a székek belső rendjének fenntartására tartalék, vagy más néven határvéd-zászlóaljakat szerveztek. Ide azokat a férfiakat vették fel, akik már nem estek a honvédsorozás hatálya alá. Ez a legkorábbi elképzelés szerint a 26 és 50 év közötti korosztályt érintette volna, végül csak a 30-40 évesekre terjedt ki.⁸² 10 ilyen zászlóaljat akartak felállítani, egyenként 1500 fős létszámmal.

Bem április elején az első két zászlóaljat Beszterce vidékére rendelte, ekkor azonban ezek még szervezés alatt álltak, fegyverük nem volt.⁸³ Gál a lehető legolcsóbb ruházattal látta el őket: - „kalap, magyar szabású zeke székely posztóból, fejr nadrág hasonló posztóból és bakancs”⁸⁴ -, de így sem volt elég pénze a felszerelésükre. Május 1-én például a HILD Ferenc vezette 5. tartalék zászlóalj 1009 embere a következő fegyverekkel rendelkezett: 62 gyutacsos, 540 kovás és 57 vadászfegyver, 37 karabély és 259 lándzsa.⁸⁵ A Székelyföldön maradt zászlóaljak (3-5.) közül messze ez volt a legjobban felszerelve. A másik kettőnél jó, ha az emberek felének volt lőfegyvere vagy lándzsája.⁸⁶ Az oroszok Erdélybe való betöréséig a 10 helyett csak 6 tartalék zászlóaljat sikerült felállítani, azonban ezek egyike sem érte el a tervezett 1500 fős létszámot.

⁷⁹ MOL H 147 i/41. *Katonatisztek; b/ származási és tényleírások; Gál Sándor*. BONA Gábor (*Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban*. 2000. 158.) más időpontot említ: „Tevékenységet a katonai érdemjel 3. osztályával ismerik el (máj. 19.)”.

⁸⁰ A Kiss Antal vezette honvédzászlóalj sokáig számnélküliként volt feltüntetve a létszámkimutatásokban. Július közepén vonták össze a 85. zászlóalj maradékával.

⁸¹ MOL P 876. 2. 38. *Ungarisch Siebenbürgische Armee, Stand und Dislocations Tabelle, 1849. június 20.*

⁸² ANTAL 72. - *Gál Sándor Balási Józsefnek, 1849. március 2.* - MTA Kt Ms. 4925. VII. 18. *Gál Sándor a Csík és Háromszéken állomásozó katonai parancsnokok, kormánybiztosok, térparancsnokok és főkirálybírákhoz 1849. március 3.* - MTA Kt Ms. 4925. XVII. 5. *Gál Sándor Csánynak, 1849. március 29.*

⁸³ MTA Kt Ms. 4925. I. sz./3466. *Gál Sándor Csánynak 1849. április 11.*

⁸⁴ MTA Kt Ms. 4925. XX. 2. *Gál Sándor Csánynak, 1849. április 16.*

⁸⁵ MTA Kt Ms. 4925. XXV. 11. *A székely főparancsnokság állvány- és elhelyezési kimutatása.*

⁸⁶ MOL P 876. 2. 26. *Székely Főhadparancsnokság. Létszámkimutatás, 1849. június 8.*

Sorszám	Parancsnok	Létszám	Állomásozás
1.	INCZE Gergely	1217 fő	Beszterce
2.	LEZSÁK Lajos	1010 fő	Borgói-szoros
3.	MAGYARY Ferenc	980 fő	Tölgyesi-szoros
4.	RINDSMAUL Albert	812 fő	Gyimesi-szoros
5.	HILD Ferenc	1070 fő	Kézdivásárhely
6.		724 fő	Brassó

A tartalékszázlójak létszáma és elhelyezkedése 1849. június 20-án⁸⁷

A Brassóban álló 6. zászlóaljat – amelyben Gál Sándor öccse, József is szolgált – a fenti létszámkimutatás fegyvertelenként tünteti fel. Ha a Gál által felállított honvéd és tartalék zászlóaljak június 20-i létszámát összeadjuk, 16885 főt kapunk. Mindehhez még hozzávéve a tüzér és utász alakulatokat, megállapítható, hogy a III. osztályú katonai érdemrendjének származási és tényleírásában említett 20000 fő közel jár a valósághoz.

Gálnak a toborzásban való buzgólkodása azonban nem aratott mindenhol osztatlan sikert. Dobozy István, maroszéki kormánybiztos június 12-én panaszt tett ellene Szent-Iványi Károlynál, Erdély teljhatalmú országos biztosánál. Kifogásolta a törvényesen megállapított létszámon túli újoncozást, amivel Gál – szerinte – csupán a saját érdemeit kívánta növelni Bem előtt. A nézeteltérés a tartalékszázlójak felállítása miatt alakult ki. Szent-Iványi elismerte a panasz jogosságát, de Gál érdemeiről sem feledkezett meg, amikor ezt írta: „Ezredes úrnak a haza iránti buzgalma igen méltányos, de ha az által a székelység törvényes illetőségen felüli terheltetését érzi, engedje meg, ha én a törvényt és az ezzel egybehangzó polgári rendeleteket kívánom tiszteletben tartani és tartatni eszközölni.”⁸⁸

A székely tüzérek kiképzésére március végén 32 katonát küldtek Nagyváradról PAP Sándor hadnagy vezetésével.⁸⁹ Gál Sándor Csíkszeredában találkozott velük, ahonnan Kézdivásárhelyre mentek tovább, itt lett a központjuk. Az eredeti elképzelés szerint 6–800 újoncot kellett volna betanítaniuk. Húsvét – április 8. – után érkeztek meg az elsők. A tüzérek a tudásukról a május 11-i gyakorlaton adhattak számot, ahol Gál Sándor is jelen volt és elégedetten

⁸⁷ MOL P 876. 2. 38. *Ungarisch Siebenbürgische Armee, Stand und Dislocations Tabelle, 1849. június 20.*

⁸⁸ MTA Kt Ms. 4925. XLV. 10.

⁸⁹ NAGY 162.

szemléltette a bemutatót.⁹⁰ Ugyanezen a napon nevezték ki Gábor Áront Debrecenben a székely tüzérség főparancsnokává

A tüzérnek toborzott újoncok egy részéből Csíkszeredában önálló székely utász osztályt szerveztek.⁹¹ Az alakulat parancsnoka MÓRICZ Sándor százados lett. A 17-18 éves fiúkból álló alakulat egy hírlapi tudósítás szerint „*ásó, fejsze, fűrő és fűrész fegyvereivel gyönyörűen gyakoroltatik minden nap kétszer. Sőt, a bélbóri, gyimesi, kőkerti, bodzai, ojtói, s más vámszorosokon igen szép sáncokat, földvárakat és torlaszokat emelt.*”⁹²

Május 14-15-én hadgyakorlatot tartottak Csíkszereda mellett, melyen mindhárom fegyvernem alakulatai részt vettek: „*villámként oszlott föl mindkét részről a csatárlánc, ropogott a fegyver, dörgöttek az ágyúk, attackérozott a Kossuth-lovasság, rohamot futott a gyalogság. Láng égett arcukon, s tűz lobogott szemükben.*”⁹³

Május elején Gál Sándor egy új huszárezred felállításának ötletét terjesztette be a Hadügyminisztériumnak.⁹⁴ A dolgot azzal indokolta, mivel előre nem tudható, hol tör be az ellenség Erdélybe, ezért gyorsan mozgó erőkre van szükség. Az ezredparancsnoki rangra SÁNTA Lajost, a 15. (Mátyás-) huszárezred – más néven a Kossuth-huszárok – őrnagyát javasolta. A katonákat a székely határ-őrezredek épületeiben szállásolná el, felszerelésükkor számít a lakosság adományaira, elsősorban fehéreneműkre, bőrökre, prémekre, lovakra. A levelet a javaslatához mellékelte részletes tervvel együtt Sánta Lajos vitte Debrecenbe.

A Hadügyminisztérium mind az huszárezred felállítását, mind pedig Sántának az ezred élére való kinevezését támogatta. A Gál által benyújtott tervet és kalkulációt felhasználva dolgozták ki a részleteket. Az ezrednek – mely a huszárezredek sorában a 19. számot kapta – a kiegészítési körzete a teljes Székelyföld, a szolgálati idő 4 év. A toborzásnál semmi kényszerítő eszközt nem szabad igénybe venni. Az ezredet vagy önkéntesekből kell megszervezni, vagy a székely székek törvény szerint kiállítandó újoncai közül kell kiválogatni az arra alkalmasakat. Először csak az első osztályt – vagyis két századot – állítsák fel és mikor ez már tökéletesen fel van szerelve, akkor kezdjenek a 2., 3. majd a 4. osztály szervezésébe! Egy-egy századot 150 lovas és 10 gyalogos alkotott volna. Gál az ezred felállításának összköltségét – 3 osztályra és századonként 173 főre számolva – 230 000 forintra becsülte, ebből azonban mintegy 52 000 forintot tettek ki azok a felszerelési tárgyak, amik már helyben a rendelkezésére álltak.

A huszárok egyenruhája, legalább is fő színeiben, a honvédek ruháját idézte. Fekete csákó, vörös zsinórzattal, három színű csákórózsával, fekete

⁹⁰ Uo. 165.

⁹¹ Uo. 164.

⁹² *Hadi Lap.* 1849. május 27. (1.) 3.

⁹³ Uo.

⁹⁴ MOL H 75. 1849:15696. *Gál a Hadügyminisztériumhoz, 1849. május 7.*

viaszosvászon huzattal. A sapka szintén fekete. A mente és a dolmány sötét „kávészín”, szürke bárányprémmel és fehér béléssel, fültre felhajtható gallérral. Ezekre, hogy az ezredet minél előbb fel lehessen állítani, a mell részénél csupán hat sor vörös – a tiszteknél vörös-arany – zsinór került volna. A sötét, úgynevezett „szederjes szín” magyar nadrág szintén vörös zsinórzattal készült. A lovaglónadrág és a köpeny és a csizma a többi huszárezreddel megegyező lett volna.

A *Közlöny* május 26-án számolt be arról, hogy a Székelyföldön alakítandó huszárezred a 19-es számot kapta, és közzé is tette az ezredhez való első kinevezéseket, amiket az elkövetkező napokban újabb hadnagyok és főhadnagyok nevei követtek. Mindezzel szemben a június 1-i szám tudatja, hogy a „19. huszárezrednek munkába venni szándékolt alakítása, későbbben felmerült fontos okoknál fogva jobb időre halasztván, minden ezen ezredre különösen vonatkozó rendeletek, tisztii kinevezések, jelen hirdetmény által ezennel visszavonatnak”.

A hadügyminisztérium 21-én, Kossuth tudtával hagyta jóvá az ezred megalakulását, ám a kormányzó időközben meggondolta magát. Mivel a másik két erdélyi huszárezred – a 11. (Székely) és a 15. (Mátyás) – sem a szükséges létszámmal nem rendelkezett, sem a megfelelő felszereléssel nem volt még ellátva, ezért május 27-én utasította a Hadügyminisztériumot, hogy ezek rovására alakuló újabb ezred szervezését függesszék fel mindaddig, amíg az előző két ezrednek nincs négy tökéletesen felszerelt osztálya és egy-egy tartalékszázada. A már meglévő emberek, lovak, felszerelési cikkek is ezekhez irányítandók át.⁹⁵ Kossuth kérte a Hadügyminisztériumtól, hogy kellő körültekintéssel járjanak el a már megadott engedély visszavonásában, hogy senki ne kompromitálódjon. Ezt a következőképpen oldották meg. Kossuth utasítását, miszerint a Sánta őrnagynak kiszolgáltatott 80.000 forintot a 11. és a 15. huszárezred felszerelésére kell fordítani, megváltoztatták, még pedig úgy, hogy az összeget Gál költse a székely újoncokra.⁹⁶ Azonban mire a parancs eljutott Sánta Lajoshoz, ő már 28.000 forintot elköltött belőle. A Hadügyminisztérium rendelkezése szerint a megvásárolt felszerelés a kolozsvári raktárba, a fennmaradó pénz pedig Gálnak küldendő.⁹⁷

Kossuth döntése megváltoztatásának a háttérében Bethlen Gergely ezredesnek, az erdélyi lovasság és egyben a 15. huszárezred parancsnokának május 20-i levele állt, aki a 11. és a 15. huszárezrednél mutatkozó hiányok ismertetésén túl arra is kérte a kormányzót, szólítsa fel Gál Sándort, hogy a lovassághoz létszám feletti tiszteket ne nevezzen ki.⁹⁸ Bethlen, mikor tudomására jutott Gálnak az új

⁹⁵ MOL H 75. 1849:16957. *Kossuth a Hadügyminisztériumnak, 1849. május 27.*

⁹⁶ MOL H 75. 1849:17026. *A Hadügyminisztérium Sánta Lajosnak, 1849. május 31.*

⁹⁷ MOL H 75. 1849:18574. *A Hadügyminisztérium Sánta Lajosnak, 1849. június 28.*

⁹⁸ MOL H 2. 1849:7463. *Bethlen Gergely Kossuthnak.*

huszárezreddel kapcsolatos terve, egy másik levelet is írt, mégpedig RÉPÁSY Mihály tábornoknak. Ez a május 28-án írott levél már nem befolyásolta Kossuth döntését a 19. huszárezreddel kapcsolatban, hiszen annak szervezését ekkorra már leállította, a mi nézőpontunkból mégis érdekes lehet. Bethlen, mint az erdélyi hadsereg lovasságának főparancsnoka, a hatáskörébe való beavatkozásnak vette – „*az ehhez igen keveset értő és föl nem hatalmazott*” – Gál tervét. A kiszemelt ezredparancsokkal kapcsolatban megjegyzi: „*Sánta Lajos őrnagy úr egy olyan egyén, ki minden harcot, katonai szolgálatot szeret kikerülni, és mindig olyas dolgokat, megbízásokat eszközöl ki magának, melyek a harctól és katonai szolgálattól távol tarthatják. Mely tényért Bem altábornagy úrtól meg is feddetett, s az ezredtől való elküldését is csak alig tudta elkerülni.*”⁹⁹ Ezen vélemény el- lenére, Kossuth utasításának megfelelően – miszerint a 19. huszárezreddel kapcsolatos engedély visszavonása miatt senki ne kompromittálódjon – Sánta Lajost május 29-én a 15. huszárezred alezredesévé nevezték ki.¹⁰⁰ Mikor ez Bethlen tudomására jutott, Bem támogatását élvezve, tiltakozott a Hadügyminisztériumnál.¹⁰¹ Azzal érvelt, hogy Sánta, aki a marosvásárhelyi futáson kívül más hadi tettet nem tud felmutatni, így olyanokat előz meg rangban, akik végigharcolták a megelőző telet és tavaszt, konkrétan Makray László és Horváth Ignác őrnagyokat. „*Alezredes úrnak második természetévé vált a fölszerelés és olyan hely lakása, mely az ellenségtől távol van.*” Mivel Sántának az eredeti alakulatánál való alkalmazását károsnak tartja, kéri, helyezték máshová.

Az Erdélyben szerveződő huszárezred parancsnokának személye körüli vita nem új keletű dolog. Gondoljunk csak vissza 1848 őszére! Az akkor szerveződő Kossuth-huszárság élén Berzenczey és Gál Forró Eleket szerette volna látni, ezzel szemben a hadügyminiszter Mikes Kelement nevezte ki. Személye ellen Berzenczey, a képességeit is kétségbe vonva tiltakozott. Mikes Bethlen Gergellyel már korábban huszárok toborzásába kezdett Kolozsváron, majd az egységgel a Gálék által szervezett csapathoz csatlakoztak. Minden bizonnyal – a szakmai érveken túl – Bethlennek az előbbi esetből adódó ellenszenve is közrejátszhatott abban, hogy mind Gál Sándor tervét, mind az általa ajánlott személyt kifogásolta.

Egy dologról kell még beszélni a 19. huszárezreddel kapcsolatban. Annak ellenére, hogy a szervezését nagyon gyorsan leállították, a Magyar Országos Levéltárban őriznek egy „19. huszár ezred 2-ik őrnagyi osztálya” köriratú pecsétnyomót. A dolog azért is érdekes, mert a hadügyminisztériumi utasítás szerint az alakulatot osztályonként kellett volna felállítani, még pedig úgy, hogy a szervezést csak az előző osztály teljes felállítása után szabad megkezdeni. A 2. őrnagyi osztály pedig egy huszárezredek sorrendben a negyedik osztálya, így a

⁹⁹ MOL H 75. 1849:20916. *Bethlen Gergely Répásynak, 1849. május 28.*

¹⁰⁰ *Közlöny.* 1849. május 31. (119.) 445.

¹⁰¹ MOL H 75. 1849:21075. *Bethlen a Hadügyminisztériumnak, 1849. június 6.*

pecsétre május végén, június elején még koránt sem volt szükség. A pecsétnyomó Szatmárnémetiből került a levéltárba, a hozzá tartozó kísérőlevél pedig időközben elveszett.¹⁰²

Gál Sándor arról sem feledkezett meg, hogy a honvédújoncok mellett időről időre megfelelő számú tisztról és altisztről is gondoskodnia kell. Csíkban és Háromszéken egy-egy katonai iskolát akart felállítani. „*NAPÓLEON-nak, mikor legdühösebben folyt a háború, legjobb rendben voltak hadi iskolái.*”¹⁰³ Az elképzelése szerint a volt határőr ezredék iskolaépületeiben az arra alkalmas tisztek tanítanák a fiatalokat. Csak olyan, 15–17 éves fiatalokat szándékozott felvenni, akik már a szükséges polgári iskolákat elvégezték és fizikailag is alkalmasak a feladatra. Először egy fél éves kurzusra gondolt, ami után 100–200 fiatalt lehetne a csapatokhoz vezényelni.¹⁰⁴ Végül az altiszti iskolát Csíkszeredában állította fel. A felvett 100 fiatalt 2 tiszt oktatta a szükséges gyalogsági, tüzérségi és utászati ismeretekre. Az ellátásuk fejeként napi 4 krajcárba került. Sepsiszentgyörgyön is egy hasonló iskolát akart felállítani. A fiúk házaknál lettek volna elszállásolva, ruházatukról a családjuknak kellett gondoskodni. A tanfolyamot végül egyévesre tervezték. A tisztképzést Gál Sándor Kézdivásárhelyen akarta megszervezni. A hároméves képzésre évente 100 – legalább 14 éves – fiút vett volna fel. A Hadügyminisztériumtól napi 5 krajcárt kért az élelmezésre.¹⁰⁵ Mivel a javaslatát csupán egy hónappal az orosz betörés előtt tette, az elképzelés már nem valósulhatott meg.

A Hadügyminisztérium Egészségügyi Osztálya pártolóan nyilatkozott Gál Sándor egy másik javaslatáról. E szerint szükséges lenne Csíkszeredában és Kézdivásárhelyen egy-egy hadi kórházat felállítani. A célra tökéletesen megfelelnek az említett városokban üresen álló állami épületek, az első esetben az iskola, a másodikban pedig az alezredesi lak. Orvosokban nem lett volna hiány, Gál a határmenti veszteglőházak orvosait akarta alkalmazni. Az Egészségügyi Osztály május 29-én elrendelte a kórházak felállítását, minden felmerülő kérdésben hajlandónak mutatkoztak segíteni. A *Hadi Lap* június 25-én számolt be arról, hogy kórház – feltételezhetően a csíkszeredai – 62 beteg számára a szükséges bonc- és halotti szobákkal együtt hamarosan fel fog épülni. A beteg- és orvosi létszámkimutatásokat minden hónap 15-én és 30-án kellett volna benyújtani a Hadügyminisztériumnak. A feltételes módot itt is a hamarosan meginduló nyári hadjárat indokolja.¹⁰⁶

¹⁰² MOL H 83. 33.

¹⁰³ MTA Kt Ms. 4925. VI. 12. *Gál Sándor Csányhoz, 1849. február 26.*

¹⁰⁴ Uo. *Gál Sándor Balási Józsefnek, 1849. március 2. – ANTAL 73.*

¹⁰⁵ MOL H 75. 1849:17028. *Gál Sándor a Hadügyminisztériumnak, 1849. május 19.*

¹⁰⁶ MOL H 75. 1849:17027. *Gál Sándor a Hadügyminisztériumnak, 1849. május 19. – A Hadügyminisztérium válasza 1849. május 29.*

A Hadi Lap

1849 tavaszán a Székelyföldön számos olyan társadalmi esemény zajlott, melyek szoros kapcsolatban álltak a székeket jogosan-jogtalanul irányító Gál Sándorral. Március 29-én hálaadó misét tartottak Csíksomlyón a forradalom kitörésének és Erdély felszabadításának emlékére, melyen mind a polgári, mind a katonai előjárók részt vettek.¹⁰⁷ Este a szeredai várat kivilágították, a kapu fölé pedig a reakció legyőzésének szimbolikus rajzát függesztették.

A *Közlönynek* a trónfosztásról szóló tudósítása április 22-én érkezett Csíkszeredába. Gál a függetlenség és a szabadság dicsőítésére még aznap este ünnepséget rendezett.¹⁰⁸ A vár ablakait kivilágították, a falakon fáklyák lobogtak. A nagykapu feletti bástyára Bem életnagyságú képét függesztették. Jobb kezében villámot tartott, mellyel a bal lába alatti kétfejű sasra sújtott. A polgári és a katonai tisztikar díszruhában vonult a piacra, a csapatokhoz, a várban felállított hét ágyú döngése közepette. A zenekar Rákóczi-nótákat játszott. Gál Sándor szónokolt, BIRÓ Sándor pedig felolvasta a *Közlöny* április 15-i számát, majd ő is hosszan beszélt a néphez. Kossuth nevének említésére a hallgatóság minden alkalommal éljenzésbe kezdett. Az ünneplést egy héttel később táncvigasság követte. Gál Sándor elrendelte, az összes felekezet papjainak küldjék el az országgyűlés trónfosztó határozatát, amit azok hirdessenek ki a nép között és tartsanak hálaadó miséket.

Május 20-án Gyergyószentmiklóson is hasonló zenés ünnepség volt, mint Csíkszeredában. Az ablakokat „*Éljen Kossuth Lajos, a hon megmentője!*”, „*Éljen Görgei tábornok!*”, „*Éljen Bem altábornok (így!)!*”, „*Éljen az öszves Minisztérium!*” feliratok mellett „*Éljen Gál Sándor!*” és „*Éljen Mikó Mihály!*” kiírások díszítették.¹⁰⁹

Biró Sándor¹¹⁰, a leendő szerkesztő, április 22-én hirdetményben adta az emberek tudtára, hogy Gál Sándor rendeletére, felsőbb jóváhagyásban reménykedve, hamarosan újságot indít *Hadi Lap* címen.¹¹¹ Az előbb említett eseményeket nagyrészt már ennek a hírlapnak a tudósításaiból ismerjük.

Az előzetes elképzelés szerint a hétfőnként megjelenő hírlapot postai úton és futárok által terjesztették volna. Fél évre lehetett rá előfizetni, és tíz példány után egy-egy ingyenpéldány járt.

A első kis alakú, fél ív terjedelmű, négy oldalas szám pünkösöd napján került az utcára, ez 1849-ben május 27-re esett. A csíksomlyói zárda sajtójával készült, amit a szabadságharc bukása után emiatt le is foglaltak. A hétfőnként megjelenő lap külleme nem volt valami tetszetős: „*papírja olyan vastag, mint éppen a csíki*

¹⁰⁷ MTA Kt Ms. 4925. XVII. 7. *Gál Sándor Csány Lászlónak, 1849. április 11.*

¹⁰⁸ *Honvéd.* 1849. április 30. (105.) 417. – *A Hadi Lap* szerint (1. 3.) az ünnepség április 23-án volt.

¹⁰⁹ *Hadi Lap.* 1849. június 4. (2.) 4.

¹¹⁰ Rétyi református lelkész, a háromszéki radikálisokat tömörítő Kiskomité egyik szellemi vezére.

¹¹¹ HL VII. 203. 52a/174.

vászon, miből készült, s betűje olyan avas, mint a zárda fala, hol nyomatik.”¹¹² Biró Sándor nem volt főállású szerkesztő, csak éjszaka foglalkozott az újsággal, napközben a 4. határvédezsázlóalj századosaként a Gyimesi-szorosnál teljesített szolgálatot. A betűket egyetlen szerzetes szedte ki, és egy elavult sajtóval nyomták az újságot. A 4. szám címlapján tudatták az olvasókkal, miszerint: „*Magos pártolásra találván lapunk, honunk lelkes fiai és leányinál, hetenként kétszer adjuk, mikor csak a hadgyakorlat engedi.*” Az ezt követő négy újság címlapján is megjelent ugyanez a felirat, de úgy tűnik az orosz betörés nem tette lehetővé a gyakrabban való megjelenést. Így a 4. maradt a Hadi Lap egyetlen csütörtöki száma.

A példányszám 2–300 között lehetett.¹¹³ A terjesztésben mutatkoztak nehézségek, Oláhlapica jegyzőjének panasa szerint például 10 előfizetőből csak 1 kapta meg a lapot. Az emberek ingyen akarták elolvasni, ezért a postán továbbított számok pecsétjét gyakran feltörték.¹¹⁴ Az népies nyelvezetű újság rendszerint egy hosszabb vezércikkkel indult, ezt követték a különböző, többnyire állandó rovatok, mint például: *Örömhírek, Honi hírek, Tábortudósítások, A határszéli s azon túli hírek, Külföldi hírek.* A vezércikk általában hazafias hangvételű, buzdító jellegű. A 6. szám címlapján Gál Sándorné, Benkő Polixénia is megszólalt. A *Protistások* című cikkben arról beszél, mennyire zavarja a neki, mint ezredesnének szóló alázatos hajlongás, hízélgés és megszólítás: „*semmi egyéb nem vagyok, mint szeretett hazám egyszerű polgárnője. És ha valaki e néven szólít, ha azt mondja nekem: »Ön tisztelt polgárnő!«, oly magosan büszke vagyok, mint csillag mellett repülő büszke sas.*”

Gyakran közölt a lap hazafias verseket, dalszövegeket. Többek között megjelent MADÁR Imre Gál Sándorról január végén írt verse is. Gál Sándor családjánál maradván megemlékező, hogy a *Hadi Lap* külön foglalkozott az anyai nagybátyjának, az Olaszországi Magyar Légión későbbi parancsnokának, a nála mindössze nyolc évvel idősebb FÖLDVÁRY Károlynak a váci és a tápióbicskei csatában tanúsított hősiességével.

A *Hadi Lap* számos egyedülálló információt tartalmaz a Székelyföld 1849. tavaszi és nyári eseményeivel kapcsolatban, ugyanakkor könnyű találni benne olyan hangulatjavítónak szánt híreket, amik ma már megmosolyogtatóak. Ezek főleg külpolitikai vonatkozásúak. Például, hogy Törökország 100 ezer fegyveresből álló segélycsapatot fog Magyarországra küldeni.¹¹⁵ Egy másik hír szerint Oroszországban forradalom tört ki.¹¹⁶ A moldvai kereskedők nem akarják elfogadni a német bankjegyeket, de a Kossuth-bankót örömmel

¹¹² *Hadi Lap.* 1849. május 27. (1.) 1.

¹¹³ IMREH István: *Székelyek a múltó időben.* Budapest, 1987 (a továbbiakban IMREH). 329.

¹¹⁴ *Hadi Lap.* 1849. június 18. (5.) 2.

¹¹⁵ *Hadi Lap.* 1849. június 14. (4.) 3.

¹¹⁶ Uo. 4.

veszik.¹¹⁷ Június 11-én hírül adták, hogy az angol követ Debrecenben járt, és szövetséget ígért az oroszok ellen a következő három feltétellel: a honvédsereg vegye be Budát, Anglia szabadon kereskedhessen a magyar tengerparton és királynő valamelyik fiát hívják meg a magyar trónra.

A *Hadi Lappal* kapcsolatos legfontosabb tisztánvaló az, hogy hány száma került ki a nyomdából, vagyis mikor jelent meg az utolsó. Az általánosan elfogadott és a legtöbb helyen feltüntetett adat szerint a *Hadi Lap*nak 1849. május 27-e és július 2-a között hét száma jelent meg.¹¹⁸ Az Országos Széchényi Könyvtárban valóban hét számot őriznek. Csupán NIKLAI Péter említi meg a *Magyar Könyvszemle* 1913. évfolyamában további kettőt, a július 9-i nyolcadikat és a 16-i kilencedikeit.¹¹⁹ Ezek a budapesti Szabó Ervin Könyvtár Központi Könyvtárában hozzáférhetőek. Nagy Sándor szerint – a hadi eseményeknek megfelelően, figyelembe véve a heti egyszeri megjelenést – a *Hadi Lap*ból legfeljebb 12 szám láthatott napvilágot. Csíkszereda augusztus elejéig nem volt közvetlen fenyegetésnek kitéve és jelenleg ismereteink szerint Biró Sándor sem vett részt a háromszéki harcokban. Ennek ellenére kevésbé valószínű, hogy a július 16-inál későbbi példányok kerüljenek elő.

Az 1849 júniusában Erdélybe betörő orosz és osztrák csapatok elé azt a célt tűzték ki, hogy az itteni ellenállást felszámolása után próbáljanak meg kijutni az Alföldre, ezzel befolyásolva a főhadszíntéren zajló eseményeket. A támadás megindulása gyakorlatilag véget vetett a tavasz folyamán Gál Sándor által elkezdett hadszervező munkának, mielőtt az kiteljesedhetett volna. A katonai iskolák és kórházak felállítása épp csak elkezdődött, a besorozott újoncok felszerelése és kiképzése szintén hagyott maga után kívánnivalót. Mindezek ellenére Gál szervező munkájának jelentős szerepe volt abban, hogy az erdélyi intervenció erőinek másfél hónapra volt szükségük a Székelyföld pacifikálásához, ami miatt a magyarországi harcokba nem tudtak érdemben beavatkozni.

NÉMETH György

Magyar Országos Levéltár, Budapest

nemeth.gyorgy@mol.gov.hu

¹¹⁷ *Hadi Lap*. 1849. június 11. (3.) 3.

¹¹⁸ *Magyar Sajtóbibliográfia*. Budapest, 1986. I. 85. – KEMÉNY G. Gábor: Társadalom és nemzetiség a szabadságharc *Hadi Lap*jaiban. Budapest, 1957. 123. – IMREH 328. – EGYED Ákos a *Hadi Lap* utolsó megjelenési dátumaként július 11-ét említi. In EGYED Ákos: *1848 erdélyi magyar vezéralakjai*. Marosvásárhely, 2004. 59.

¹¹⁹ NIKLAI Péter: *Magyar Könyvszemle*. Budapest, 1913. 188–189.

MÚVELŐDÉSTÖRTÉNET

HISTORY OF CULTURE

ISTORIA CULTURII

CZAGÁNY ZSUZSA – MUCKENHAUPT ERZSÉBET – PAPP ÁGNES

LITURGIKUS ÉS KOTTÁS KÖZÉPKORI KÓDEXTÖREDÉKEK A CSÍKSOMLYÓI FERENCES KOLOSTOR EGYKORI KÖNYVTÁRÁNAK ÁLLOMÁNYÁBAN

Abstract: [Medieval notated liturgical fragments from the collection of the Franciscan Cloister at Csíksomlyó] The present catalogue and study contain a detailed analysis of medieval liturgical fragments found in the Csíki Székely Múzeum at Csíkszereda. The majority of the 30 fragments of the catalogue were preserved as covers of 15th-17th century books coming from the Franciscan Cloister at Csíksomlyó and they became available for research in the 90s of the twentieth century. Since our work is primarily music-historical in nature, we devoted special attention to notated fragments and in cases of non-musical liturgical fragments we also focussed on observations significant from the point of view of a musical analysis of the repertory. - In describing the fragments, characterizing their outward appearance and arranging the bibliographical information we followed the methods used in the Hungarian series *Fragmenta Codicum* but supplemented them with a detailed description of the liturgical content as well. Our observations and the results of our investigation are summarized in the introductory study. The melodies on the fragments were submitted to a comparative analysis by using sources selected from a wide geographical area and including a deep analysis of melodic variants and different types of notation. Based on the results of these studies we tried to draw conclusions as to the possible age, provenance and place of usage of the original full manuscripts.

Rezumat: [Fragmente de codice medievale liturgice cu notație muzicală în colecția bibliotecii Mănăstirii Franciscane din Șumuleu-Ciuc] În catalogul și studiul care-l însoțește am analizat detaliat fragmentele de codice liturgice medievale păstrate în Muzeul Secuiesc al Ciucului din Miercurea Ciuc. Majoritatea celor 30 de fragmente incluse în catalog s-au păstrat ca elemente ale legăturii cărților din secolele 15-17 ce provin din fosta bibliotecă a Mănăstirii Franciscane din Șumuleu-Ciuc, și au ajuns accesibile pentru cercetători în anii '90 ai secolului al 20-lea. Întrucât studiul urmărește în primul rând obiective de istoria muzicii, am acordat o atenție deosebită fragmentelor cu notație muzicală, iar în cazul analizei fragmentelor liturgice fără note am dat prioritate criteriilor analizei repertoriului muzical. - În descrierea fragmentelor, aspectului lor exterior și a datelor bibliografice am urmat sistemul metodologic elaborat în cursul editării seriei *Fragmenta Codicum* din Ungaria, întregindu-l cu o descriere detaliată a conținutului liturgic. Constatările și rezultatele cercetării noastre le-am rezumat în studiul introductiv. Temele muzicale conținute în fragmente le-am supus unei analize comparative bazate pe surse selectate dintr-o arie geografică largă, și care include o analiză profundă a repertoriului, variantelor melodice și a diferitelor tipuri de notație. Rezultatele cercetării ne-au permis să încercăm tragerea unor concluzii privind datarea, proveniența și locul utilizării vechilor codice.

Bevezetés

A csíksomlyói ferences kolostor egykori könyvtára, Erdély egyik legértékesebb és leggazdagabb egyházi könyvgyűjteménye jól ismert a magyar tudományosság számára; különböző rétegeivel behatóan foglalkozott a szakirodalom.¹ Jelen munkában egy újabb szempont alapján középkori liturgikus kódex-töredékeit kívánjuk áttekinteni. A nevezetes műemlékkönyvtárat ma nagyrészt a csíkszeredai Csíki Székely Múzeum kezeli. A teljes állomány akkor vált kutathatóvá, amikor annak elveszettnek hitt kincsei a 20. század második felének viszontagságai után végleg visszakerülhettek Csíkszeredába.² Egy részüket addigra restaurálták, megteremtve ezáltal a töredékanyag feltérképezésének és

¹ GLÓSZ Miksa: *A Csík-Somlyói Szent-Ferencz-rendi szerzetesek nyomdájában az 1662-1884-ik évig megjelent könyvek és egyéb nyomtatványok teljes czimtára*. Csík Somlyón, 1884. - Uő: *A Csík-Somlyói Szent-Ferenczrendi szerzetesek könyvtárában található régi magyar könyvek jegyzéke*. Csík-Somlyón, 1885. - BARÁTH Béla: *Ősnyomtatványok Csíksomlyón*. = *Erdélyi Tudósító* XX. (1941). 4. szám. 54 - 56. 6. szám. 88. - RADÓ Polikárp: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Szerk. MEZEY László. Budapest, 1971. - MUCKENHAUPT Erzsébet: *Cărți aldine pe teritorul județului Harghita*. = *Acta Hargitensia*. Miercurea Ciuc/Csíkszereda, 1980. 171-180. - KEVEHÁZI Katalin - MONOK István: *XVI-XVII. századi könyvgyűjtők kötetei a csíksomlyói ferences rendház könyvtárában*. = *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*. Tomus XXI. Szeged, 1985. 121-128. - MUCKENHAUPT Erzsébet: *XVI. századi német reneszánsz típusú szignált könyvkötések a csíksomlyói műemlékkönyvtár gyűjteményében*. Kolozsvár, 1993. (Erdélyi Tudományos Füzetek 216.) - PINTÉR Márta Zsuzsanna: *Ferences iskolai színjátás a XVIII. században*. Budapest, 1993. - DIAMANDI, Saviana - PAPP Ágnes: *Codex Caioni saeculi XVII (Facsimile, Transcriptiones)*. București - Budapest, 1993-1994. (Musicalia Danubiana 14/A-B) - MUCKENHAUPT Erzsébet: *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei*. Könyvleletek 1980 - 1985. Budapest - Kolozsvár, [1999]. - Uő: *Lövöldi kötés a csíksomlyói ferences könyvtárban*. = *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 1996. 402 - 408. - PAPP Ágnes: „*Sacri Conventus*”. Kájoni János, a muzsikus. = *Zenatudományi írások 1998*. Szerk. LÁSZLÓ Ferenc. Kriterion - MTA Zenatudományi Intézet. București - Budapest, 1999. 41 - 51. - *Annotationes in regulam Divi Augustini episcopi, hungarico sermone luculentissime donatum, in gratiam fratrum eremitarum ordinis Sancti Pauli eremite*. Szerk. SARBAK Gábor. [Csíkszereda], 2001. (A Csíksomlyói Ferences Kolostor kincsei 2.). - MUCKENHAUPT Erzsébet: *A csíksomlyói könyvkötő műhely első korszaka*. = *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802 - 2002*. Marosvásárhely, 2002. 341-359. - Uő: *Négy Anton Koberger-makulatúra*. = *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2004*. Csíkszereda, 2004. 147-160. - BENEDEK Éva - MUCKENHAUPT Erzsébet: *Az 1985. évi „menthetetlennek” nyilvánított csíksomlyói könyvlelet konzerválása és azonosítása*. = *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2004*. Csíkszereda, 2004. 161-186. - KÁJONI János: *Organo Missale*. Közr. RICHTER Pál. Csíkszereda, 2005. (A Csíksomlyói Ferences Kolostor Kincsei 3.). - PAPP Ágnes: *Reduktion und Vereinfachung in der Orgeltabulatur: stellt „Sacri Conventus” des Franziskaners P. Joannes Kájoni einen Sonderfall dar? = „Plauder turba paupercula” Franziskaner Geist in der Musik, Literatur und Kunst*. Hrsg. v. Ladislav KAČIČ. Bratislava, 2005 (megjelenés alatt).

² MUCKENHAUPT: *A csíksomlyói ferences könyvtár... i. m.* 13 - 18.

tudományos feldolgozásának feltételeit. Utóbbinak ötlete 1999-ben vetődött fel először, és valósult meg egy belső használatra készült adatbázis formájában. A most közlésre kerülő katalógushoz és az alaposabb vizsgálathoz ez szolgált számunkra kiindulópontul.

A töredékanyag 15–17. századi könyvek borítójaként, vagy kötésének megerősítéseként maradt fenn, s túlnyomó része még ma is ebben az állapotban található. A sokat megélt és többnyire nagy károkat szenvedett 1985-ös könyvlelethez tartozó darabokat viszont T-jelzettel ellátva külön őrzik. Ezek közül hat (T 1/b, T 49/b, T 55/b, T 56/c-d, T 106) öt ősnymtatvány kötéséből került elő,³ három pedig KÁJONI János (1629/30–1687) ferences szerzetes két nevezetes kéziratának, a *Kódexnek* és a *Sacri Conventusnak* a borításaként maradt ránk (T 35/a-b, T 36).⁴ A 2203. és 330. jelzetű könyvek kötéstáblájáról a múzeumban időközben lefejtették a pergamentöredékeket, így azok hátoldala is láthatóvá és tanulmányozhatóvá vált. Konzerválás és dokumentálás után azonban a lapok visszakerültek a hordozókönyvre, így külön jelzetet nem kaptak. Mindebből következik, hogy feldolgozott töredékeink egy részének csupán egyik oldala hozzáférhető, leltári számuk pedig megegyezik a hordozókönyv jelzetével.

A helyszíni kutatás során elsősorban a középkori hangjelzett liturgikus kódextöredékeket kívántuk számba venni és zenetörténeti szempontból elemezni. Minthogy természetszerűleg látóköri körünkbe kerültek a kotta nélküli liturgikus fragmentumok is, melyek szintúgy tanulságosak egy ilyen vizsgálat számára, ezeket is befoglaltuk katalógusunkba. Kihagytuk azonban a nem liturgikus tartalmú emlékeket (T 142, Inv. 677), valamint a későbbi, szűkebb értelemben nem kódexnek minősülő zenei töredékeket.⁵ A jegyzékbe végső soron 30 tételt vetünk föl, egyetlen kivétellel (T 1/b) valamennyi pergamenkódexből származik. Az anyagkezelés megkönnyítése céljából ezeket saját sorszámmal láttuk el, amelynek betűjelzése (Cz. Fr.) a történelmi csíki könyvtárat jelképezi.

A jegyzékben számottevő helyet foglalnak el a hordozókönyvekre és azok történetére (eredetére, tulajdonosaira, használatára) vonatkozó információk. Nyomtatási idejük mintegy 150 évet fog át, s nyomdahelyeik Európa nevezetes „könyves” központjaitól (Basel, Lyon, Velence, Köln, Wittenberg, Krakkó) a kolozsvári Heltai-nyomdáig terjednek. Többféle sajátosságuk révén méltók a fi-

³ MUCKENHAUPT: *A csíksomlyói ferences könyvtár... i. m.* No. II. 10, II. 25, II. 64, II. 76, II. 77. – Napjainkban 119 ősnymtatványt őriz a könyvtár. Vö. BENEDEK ÉVA – MUCKENHAUPT Erzsébet: *Az 1985. évi „menthetetlennek” nyilvánított csíksomlyói könyvlelet konzerválása és azonosítása... i. m.* 161 – 186.

⁴ MUCKENHAUPT: *A csíksomlyói ferences könyvtár... i. m.* No. II. 108, II. 110.

⁵ Ilyenek a T 35/c jelzet alatt nyilvántartott orgonatabulatúrás, ill. menzurális kottájú papírtöredékek.

gyelemre: tartalmuk mellett tulajdonosi és olvasói bejegyzéseik, esetleg művészi értékű kötések a kor művelődéséről, szellemi és társadalmi légköréről nyújtanak sokszínű képet, és egyszerre vallanak életszerűen nemcsak a könyvtár és a könyvek, hanem a könyveken megbúvó töredékek sorsáról is. A 15. században alapított csíksomlyói ferences kolostor könyvtára a későbbi századok folyamán magába olvasztotta számos megszűnt magyarországi és erdélyi kolostori könyvtár és több világi személy jelentős könyvanyagát.⁶ Így az általunk tárgyalt anyagban is találunk nevezetes possesszorokat; a kolozsvári jezsuita kollégium könyvtára⁷ két (Inv. 1953, 3786), EBECZKI Pál és KÁSZONI Miklós 17. századi székelyföldi bibliofil pap három (Inv. 683, 1953, 2191), illetve egy (Inv. 1953) kötettel képviselteti magát.⁸ Továbbá ugyancsak egy könyvvel (Inv. 1241) szerepel a 18. század elején alapított és pápai jóváhagyással működő csíksomlyói Szeplőtelenül fogantatott Sarlós Boldogasszony Társulata (a diákok Mária Társulata) könyvtára.⁹ Az utolsó tulajdonosra, a csíksomlyói ferences könyvtárra a 17–18. századi datált bejegyzések és a 19–20. századi szignatúrák utalnak, mint az akkori leltározások nyomai.¹⁰

A hordozók – könyvek és kéziratok –, valamint a kötésükből előkerült kéziratot vagy nyomtatott kísérő anyag pontos leírását nemcsak azért tartottuk szükségesnek, hogy az adatok által a könyvtörténeti egységet érzékeltessük, hanem azért is, mert mindezek hozzájárulhatnak a kötés pergamentöredéke, ill. a töredék képviselte valamikori kézirat eredetének, használatának felderítéséhez. Igaz, csak kevésszer lehettünk olyan szerencsések, hogy a könyv útjáról, a díszes kötésről, a társtöredékekből és magából a fragmentumból szerzett ismeretek egymást támogatták, és látványos azonosításhoz vezettek.

Arra törekedtünk továbbá, hogy katalógusunkban világosan megjelenjenek a töredékek külső ismertetőjegyei (a méreteken kívül a szöveg- és kottairásra, a díszítésre vonatkozók) és egyúttal minél teljesebb legyen tartalmi meghatározásuk. A hozzávetőleges proveniencia-megjelölés mögött lehetőség szerint bőséges paleográfiai, liturgiiai, zenei adatolás áll, amely jóval túlnő a katalógus szűk keretein.

⁶ MUCKENHAUPT: *A csíksomlyói ferences könyvtár... i. m.* 37 – 52.

⁷ JAKÓ Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója: 1579 – 1604. Erdélyi könyvesházak.* I. Szeged, 1991. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/1.).

⁸ KEVEHÁZI-MONOK: *i. m.* 124–126. – MUCKENHAUPT: *A csíksomlyói ferences könyvtár... i. m.* 45–46.

⁹ GYÖRGY József: *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben.* Cluj-Kolozsvár, 1930. 182–183. – BANDI Vazul: *A csíksomlyói róm. Kath. Főgymnasiumban fennálló „Mária Társulat”. = A csíksomlyói róm. Kath. Főgymnasium értesítője az 1893–94. tanévről.* Csik-Szeredában, 1894. 6 – 29.

¹⁰ A gerincen látható, csak számokból összetevődő jelzet datálása még bizonytalan (18. század második fele?).

Ezért az összetett elemzés során egybegyűjtött, említésre méltó részletmegfigyeléseket és a belőlük levont következtetéseket, amelyek mind arra irányultak, hogy az illető kódextöredék által felmutatott liturgikus és zenei rítus vagy úzus mibenlétét meghatározzuk, a következőkben tárjuk az olvasó elé. Megkülönböztetett figyelmet szenteltünk a fragmentumok külső ismertetőjegyei és belső-tartalmi tulajdonságai határmezsgyéjén álló hangjegyírásnak. Köztudott, hogy a középkori Európa térségei, liturgikus zenét ápoló intézményei nemcsak az egyetemes gregorián repertoár szűkebb, lokális válogatásait, sajátos dallamvariánsait foglalták rendszerbe, hanem kottairásukban is sokszor egyéni utakon jártak. Az ismeretlen eredetű töredékek olykor éppen az általuk rögzített notációfajta segítségével fejezik ki a leglátványosabban hovatartozásukat egy-egy régióhoz, egyházmegyéhez, kolostorhoz, s szabnak irányt a további tartalmi kutatásnak.¹¹ A zenei paleográfiai elemzés így kiindulópontja és állandó kísérője-kiegészítője volt a hajdani kódexek eredetét feltárni kívánó vizsgálatunknak.

A notáció nemcsak az egyes fragmentumok azonosításában, hanem azok csoportosításában is meghatározó szerephez jutott. A továbbiakban töredékeinket is ennek megfelelően tagolva ismertetjük.

A nyolc **kvadrát kottairású** töredék (Cz. Fr. 23–30.) esetében kézenfekvőnek látszik a magyarországi, illetve erdélyi ferences eredet vizsgálata. A csíksomlyói volt Erdély egyetlen ferences kolostora, könyvtára pedig az egyetlen egyházi gyűjtemény, amely túlélte a reformáció és török-tatár betörések viharait.¹² Éppen ezért nagy a valószínűsége annak, hogy megszűnt ferences és más rendházak anyagához hozzájutott. A csíksomlyói könyvtár mai állományának vizsgálata marosvásárhelyi, tövisi, kolozsvári, kecskeméti ferences, brassói domonkos és lövöldi karthauzi használatú könyvek beolvadását igazolta.¹³ A máig megőrzött kvadrát hangjelzéses könyvborításokban minden bizonnyal elsősorban ferences, másodsorban más szerzetesrendek (domonkosok, ágostonos remeték, bencések, karthauziak)¹⁴ elpusztult középkori kódexeinek maradványait gyaníthatjuk.

Kisebbségük (Sign. Inv. 683, 35/a - Cz. Fr. 23, 29.) nem tartalmaz azonban olyan mennyiségű, ill. olyan jellegzetes szöveg- és dallamanyagot,

¹¹ A notációnak valamely intézményrendszer identitását kifejező szerepéről lásd SZENDREI Janka: *A hangjegyírás szerepe a kódexek provenienciájának kutatásában*. *Ars Hungarica* XVII. (1989). 1. sz. 33–36. – Uő: *Choralnotation als Identitätsausdruck im Mittelalter*. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXVII. (1985). 139–170.

¹² F. ROMHÁNYI Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. [Budapest], 2000. 19. – A késő középkorban fennálló ferences kolostorokon kívül a 16. század eleji sikertelen brassói kolostoralapítást is tekintetbe vehetjük. Uo. 15.

¹³ MUCKENHAUPT: *i. m.* 39, 40.

¹⁴ Vö. *Magyarország zenei története I. Középkor*. Szerk. RAJECZKY Benjamin. Budapest, 1988. 206–211.

amely egyértelműen igazolná a hazai (erdélyi) ferences provenienciát. Ennek ellenére a kvadrát hangjegyrítés, a gothico-rotunda betűírás, valamint más apró tartalmi jelek együttes előfordulása valószínűsítheti azt.

Az 1187. számú töredéken (Cz. Fr. 25.) a szokatlan módon rubrikázott oráció és vele együtt a magyarországi ferences hagyománnyal teljesen egyező két antifónadallam utal erre.¹⁵ Ezután szinte természetesnek vehetjük, hogy a ferences dallamváltozattal egyezik a 217. számú fragmentum (Cz. Fr. 24.) rezponzóriuma is,¹⁶ hiszen a külső jegyek alapján azonos kódexből származónak véltük mindkettőt.

A 488–490. jelzetű töredék (Cz. Fr. 27.) nagyhét hétfőjének laudes-antifónáit tartalmazza. A *Faciem meam*-ciklus már a legkorábbi zsolozsmaforrásokban feltűnő, a középkor végéig Európa-szerte egységesen hagyományozott gregorián dallamkészlethez tartozik, így pusztán megjelenéséből hordozójának sem tágabb földrajzi, sem szűkebb intézményi eredetére nem következtethetünk. E negatív megállapítást a zenei analízis eredményével ellensúlyozhatjuk: Bár a csonka tételsor második darabjaként felbukkanó *Appenderunt mercedem* antifóna utolsó sora igen elmosódottan olvasható, a kottasorból világosan látszik, hogy záróhangja a 4. tónust jelző *g*. Ez arról tanúskodik, hogy a töredék nem a magyarországi egyházmegyes forrásokban általános 1. tónusú, *g*-zárlatú dallamalakot, hanem a nyugat-európai, térségünkben a ferences kódexekre jellemző változatot rögzíti.¹⁷

Ferences eredetű töredékeink közé sorolhatjuk a T 36-os (Cz. Fr. 30.) hymnarium-részletet, amely hangjegyekkel csupán egyetlen énektételt őrzött meg: a Mária Magdolna zsolozsmába illeszkedő *Nardi Maria pistici* himnusz.¹⁸ Az összehasonlítás során lelőhelyeit kizárólag ferences, vagy ferences hatást mutató környezetben találtuk meg.¹⁹

¹⁵ Rubrikázott orációt találunk ugyanígy a 14. századi magyarországi ferences antifonáléban (Budapest, Egyetemi Könyvtár Ms. 118).

¹⁶ Ahol a kettő eltér egymástól, ott a töredék a térségünkre jellemző pentaton dallamfordulatot használja a ferences antifonále diaton változatával szemben.

¹⁷ Az *Appenderunt* antifóna két különböző, esztergomi és magyarországi ferences forrásokban hagyományozott dallamalakját lásd *Antiphonen* 1–3. Közr. DOBSZAY László – SZENDREI Janka. Kassel – Basel 1999. (Monumenta Monodica Medii Aevi V.) vol. I. Nr. 1338. [A továbbiakban: MonMon V.].

¹⁸ A csak szöveggel lejegyzett és azonosított himnusztöredékek, mindkettő *Visitatio BMV* ünnepére: *O Christi mater caelica* és *De sacro tabernaculo*. Lásd: *Analecta Hymnica Medii Aevi*. Közr. Guido Maria DREVES – Clemens BLUME – Henry Marriott BANNISTER. Leipzig 1886–1922. LII. (1910). 43–44. [A továbbiakban: AH].

¹⁹ AH LI. (1908) 74.; *Hymnen (I.) Die mittelalterlichen Hymnenmelodien des Abendlandes*. Közr. Bruno STÄBLEIN. Kassel – Basel 1956. (Monumenta Monodica Medii Aevi I.) Mel. 753; a források felsorolása uitt. 443. [A továbbiakban: MonMon I.] – BAROFFIO, Giacomo: *Iter Liturgicum Italicum. Repertori*. <http://musicologia.unipv.it/baroffio/repertori.html>.

Az 1241-es (Cz. Fr. 5.) leltári számú Missale-töredék ugyan nem tartalmaz kottát, de mivel bizonyítottan látjuk ferences eredetét, itt említjük. Rajta a pünkösdi utáni XVII. vasárnap miséje a kuriális rítusú római missale és a magyarországi ferences misekódexek tételrendjét követi.²⁰

A tartalmi elemzés két utolsó kvadrát notációs töredékünknel nem vezetett kézzelfogható eredményre, sőt, esetükben feltételezéseinket még az eddigieknél is óvatosabban kell megfogalmaznunk. Az 1578. jelzetű fragmentum (Cz. Fr. 28.) egy, a hagyományos felépítésű mise- és zsolozsmakódexekben ritkábban előforduló tételcsoportot őriz. A nagycsütörtöki lábmosás szertartásához kapcsolódó antifónákat a középkorban különböző műfajú könyvek tartalmazhaták.²¹ A 13. századtól leginkább processionalékban, ezt megelőzően mind mise-, mind zsolozsmakódexekben felbukkannak, jelenlétük azonban inkább véletlenszerű mint következetes.²² Az antifónák és a hozzájuk társuló zsoltárok, verzusok hosszú ciklusokba rendeződtek, s a ciklusok összeállításában az egyes források nagyfokú változatosságot mutatnak. Bár a töredékünkön szereplő tételek más – hazai és külföldi – forrásokban is előfordulnak, a teljes sorozattal ilyen összeállításban és elrendezésben eddig másutt nem találkoztunk.

A rendkívüli mértékben megrongálódott 1119-es számú antifonále-töredék (Cz. Fr. 26.) azonosított darabjai közül a nagybőjti *Omnis plantatio* érdemel figyelmet. Eddigi kutatásunk alapján úgy tűnik, az antifóna Közép-Európán kívül ismeretlen volt, s térségünkben is a ritkaságok közé tartozott. Magyarországon eddig sem világi, sem szerzetesi forrásban nem találtuk nyomát, külföldi lelőhelyei közt viszont feltűnően nagy százalékban fordulnak elő délnémet monasztikus források.²³ Az antifóna jelenléte, valamint a töredék kvadrát notációja együttesen utalhat töredékünk monasztikus (bencés) eredetére.

²⁰ *Missale secundum morem sanctae Romanae ecclesiae*. Venezia, 1493; Ferences graduále, Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. lat. 123.; Ferences missale, Güssing, Klosterbibliothek der Franziskaner, Cod. 1/29.

²¹ Katalógusunkban „processionale”-ként jelöltük meg a töredék műfaját, minthogy azonban nem ismerjük a fennmaradt pergamenlapnak a hajdani kódexben elfoglalt pontos helyét, a műfajmeghatározás korántsem biztos.

²² SZENDREI Janka szíves közlése.

²³ A közel 100 középkori zsolozsmakódex repertóriumát tartalmazó, folyamatosan bővülő internetes CANTUS adatbázis (<http://publish.uwo.ca/~cantus/>) [a továbbiakban: CANTUS] hat ilyen forrást jelöl meg; egy kivételével valamennyi bencés, s azon belül is a hirsai reformkörhöz tartozó kolostorok (St. Lambrecht, Kremsmünster, Einsiedeln, Zwiefalten, Weingarten) valamelyikének kódexe. E monasztikus forrásokon kívül az antifónát eddig csupán a prágai Szent Vitus székesegyház két korai (13. század végi, ill. 14. századi) breviáriumban (Praha, Universitní knihovna, XIV A 19; Praha, Knihovna Národního muzea, XV A 10) találtuk, a későbbi cseh kódexek azonban nem tartalmazzák. Vö. CZAGÁNY Zsuzsa: *Corpus Antiphonalium Officii Ecclesiarum Centralis Europae* [a továbbiakban: CAO-ECE] III/A. Praha (Temporale). Budapest, 1996. 114. (nr. 22390), 131.

Szám szerint a legnagyobb csoportot az ún. **metzigót notációs** töredékek alkotják.²⁴ A notáció azonos megnevezése alatt létrejött egység valójában árnyalataikban különböző hangjegyrásfajtákat takar, és részletmegfigyelésekre ad alkalmat.

Az 1940-es fragmentum (Cz. Fr. 14.) különleges *custosa* és *punctum*mal induló *climacusa* érdemel figyelmet. E két sajátosság lelőhelyéhez képest északabbra helyezi a kéziratot: általuk a Felvidékhez, valamely idegen hatás alatt működő műhelyhez köthetjük.²⁵ Megtört, merev gotizálás jellemzi az 1300-as töredéknek (Cz. Fr. 12.) mind szöveg-, mind kottairását, amely leginkább a *clivis* két hangjának külön-külön sarkított rombuszá formálásában érhető tetten.

Bár a szokatlanul monumentális kiállítású 1775-ös töredéken (Cz. Fr. 16.) olvasható szillabikus tétel jelkészlete igen szerény (szinte csak *punctum*ok alkotják), a *gurgiti* / *partim levas* fölött elmosódottan kivehető *pes* az – öt kottavonalával egyébként is külföldi hatást tükröző – metzigót notációnak a wroclawi egyházmegye kódexeiben fellelhető sajátos alakjával vág egybe.²⁶

Említhetünk még egy, a wroclawi lokális alakításra igen emlékeztető jellegzetességet fragmentumaink metzigót notációján belül. A T 56/c és 49/b jelzetű töredék-sorozaton (Cz. Fr. 18, 22.) több helyen hajszálvonallal összekötött két *punctum* jelzi a szekundlépést, de csak a *scandicus*ban és annak összetételeiben, illetve visszahajló *pes*-szel végződő összetett neumákban. Felmerülhet, hogy a sajátos *neuma*-alak a tollkezeléssel összefüggésben jött létre, hiszen némely esetben felfogható a *punctum*ok vékony befutó és kifutó vonalai érintkezésének is. Jelenléte azonban félreérthetetlen, hasonlóan a Nagyszébenben őrzött antifonále kottairásához.²⁷ Lehetségesnek tartjuk, hogy e három kézirat valamely erdélyi szász városban működő *scriptorium*ban készült. E hipotézis megerősítéséhez egyrészt a töredékek könyvtörténeti háttere, másrészt a tartalmi analízis eredménye járulhat hozzá.

Mivel a könyvkötők minden bizonnyal a közvetlen közelükből vették az előzőekhez és a kötés megerősítéséhez szükséges makulatúrát, valószínűsíthető, hogy a kódex, amelyhez a töredék egykor tartozott, a könyvkötőműhely vidékéről származik. És fordítva: feltételeznünk kell, hogy a kötés valahol ott készülhetett, ahol a valamikori kézirat keletkezését és használatát sejtjük. RAINERIUS de Pisis

²⁴ A notációs terminológia használatával bővebben a katalógus bevezetőjében foglalkozunk.

²⁵ A *custos*formához lásd SZENDREI Janka: *Középkori hangjegyrások Magyarországon*. Budapest, 1983. (Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 4.) 36, 136. (33. jegyzet), 139. (9a. jegyzet).

²⁶ SZENDREI: *Choralnotationen...* i. m. 444.

²⁷ Sibiu, Muzeul Național Brukenthal, Ms. 594. DOBSZAY L. bizonytalan provenienciájúként határozta meg a kódexet; sem szebeni, sem magyarországi eredetét nem látja bizonyítotttnak. Lásd: DOBSZAY László: *Corpus Antiphonarum. Európai örökség és hazai alakítás*. Budapest, 2003. 352.

*Pantheologia*ja két részének kötése a csíksomlyói kolostori könyvtár nemrégiben felfedezett gótikus kötécsoportjához tartozik. Díszítéseik a 15. századi bécsi kötések stílusában készültek, de a munkákon némi provincializmus érezhető.²⁸ A kötésvizsgálat eredményeit a pergamentöredékek is megerősítik: a hasonlóan tartott, szintén őnyomtatványt – ASTESANUS de Ast művét – fedő bőrborítás táblájából az egyik Pisis-kötet ragasztott előzékeihez (T 56/c) tökéletesen illeszkedő antifonále-fólió (T 106) került elő.²⁹ A szóban forgó könyveket tehát két különböző, azonban egyazon helységben (vidéken) működő műhelyben köthették be. A *Pantheologia* I. kötetének fűzéséből kifejtett oklevélfogalmazvány-részletek a háromszéki Várhegy falut említik, és a Brassó közeli Töröcsváron íródtak 1484-ben.³⁰ A *Pantheologiák* és az ASTESANUS de Ast-mű gótikus kötését így egyelőre némi óvakodással – tekintve, hogy díszítéseikhez hiányoznak az analógiák – két 15. század végi dél-erdélyi, szászöldi könyvkötő műhelynek tulajdoníthatjuk.

A szászöldi műhelyek melletti érvelésünkben még a könyvek bejegyzései³¹ és a feltárt kódextöredékek játszhatnak szerepet. Az utóbbiak elemzése a könyvtörténeti konklúzióktól függetlenül hasonló eredményre vezetett. Az iniatálék színezés- és díszítésmódja (emberfejek), a breviarium notatum archaikusnak számító műfaja és kéthasábos elrendezése³² egyrészt valószínűsíti az erdélyi eredetet, másrészt a külső jegyek a notációval egyetemben összetartozónak mutatják a két *Pantheologia*-kötetből kibontott, részben antifonáléból, részben breviarium notatumból való hat fóliónyi töredéksort.

Az erdélyi szász vidék középkori liturgikus kódexeinek friss tapasztalaton és módszereken nyugvó tanulmányozása csak a közelmúltban indulhatott meg; a kutatás még az első analíziseknél tart.³³ A gyér forrásanyagból nehéz

²⁸ A kötések díszítésének leírása és rokonságuk: MUCKENHAUPT: *A csíksomlyói ferences könyvtár... i. m.* 69, 71.; Adattár: II. 1, 10, 76, 77, 81.

²⁹ A fennmaradt pergamenlapok (T 49/b, 56/c-d) a RAINERIUS de Pisis: *Pantheologia* (Sign. Inv. 6230, 6215) mindkét kötetében (egymásra) ragasztott előzékeként szolgáltak. – Eredetileg az ASTESANUS-mű (Sign. Inv. 6583) kötésének mindkét tábláját pergamentöredék erősítette, de az előtábla erősítése valószínűleg megsemmisült, hiszen az egész könyv tetemes károkat szenvedett 1985 előtt. Az előtáblán látható lenyomatot azonban fel tudtuk használni leírásunkhoz (lásd Cz. Fr. 17.). Az összefüggő töredéksor (T 106, 56/c) teljes tartalmi ismertetése a katalógus megfelelő helyén következik (Cz. Fr. 18.).

³⁰ MUCKENHAUPT: *A csíksomlyói ferences könyvtár... i. m.* 69–70, 178. 48. kép.

³¹ Mind erdélyi szász tulajdonosokra vallanak. A RAINERIUS de Pisis *Pantheologiájának* II. Kötetében olvasható bejegyzés („Secunda pars pantheologie XII fl[orenis] beyde te[il]”) alapján erdélyi szász könyvgyűjtőre lehet gyanakodni. MUCKENHAUPT: *A csíksomlyói ferences könyvtár... i. m.* 71, 179.

³² Az ország peremvidékeinek német kultúrájú központjaira jellemző a 15. században. SZENDREI: *Középkori hangjegyrások... i. m.* 65, 136. (33. jegyzet).

³³ REINERTH vizsgálatai korábban a miseliturgia rajna-vidéki származásának bizonyítására irányultak. Lásd: REINERTH, Karl: *Missale Cibiniense. Der Meßritus der siebenbürgisch-sächsis-*

határozott következtetéseket levonni az erdélyi (gyulafehérvári) egyházmegye területén fekvő, annak alárendelt, de etnikailag elkülönülő régió és rangos városias települései, melyek később önállóságukat hangsúlyozták; valamint a jogilag Esztergomhoz tartozó szebeni és barcasági társaskáptalan középkori liturgikus gyakorlatáról.³⁴ Feltehetően eleve szembe kell néznünk az adatok és a mögöttük meghúzódó gyakorlat sokszínűségével. Az eddig felmerült kérdések ugyan továbbra is nyitva maradnak, a csíksomlyói könyvtár hipotetikusan szászföldinek vélt kódextörédei mindenképpen hozzájárulnak a forrásinség enyhítéséhez, és fenntartják a kutató kíváncsiságát a régi Magyarország egyik sajátos területének kultúrája és zeneélete iránt.

Amint azt fent már megjegyeztük, a T 106-os csonka kódexlap (Cz. Fr. 17.) a T 56/c jelzetű fragmentummal (Cz. Fr. 18.) azonos kódexből származik; a tartalmi rekonstrukció alapján bizonyos, hogy eredetileg annak két fóliója közé illeszkedett. A két töredék együttesen három officium – Visitatio BMV, Margaretha és Maria Magdalena – részleteit őrizte meg. Az *In Mariae virginis utero laudes*-antifónasorozat a Közép-Európában nagy népszerűségnek örvendő *Exsurgens autem Maria* Visitatiós história (július 2.) része volt;³⁵ a magyarországi források többségében is ezt találjuk. A Margaretha-officium (július 18.) második vesperásának Magnificat-antifónája helyén töredékünk a *Sanctum nomen Domini* tételt rögzíti. A központi esztergomi hagyományt közvetítő zsolozsmakódexekben ezen a helyen az *Olybrius transiebat* antifóna áll (ez feltehetőleg hazai jellegzetesség), ellentétben a peremterületek gyakorlatával, melyben a töredékünkkel egyező, a délnémet-cseh térségben is ismert *Sanctum nomen* gyökerezett meg.³⁶ Ezt olvassuk valamennyi vizsgált szepességi forrásban, valamint a brassói breviáriumban is. Töredékünk provenienciameghatározását tovább segíti a Maria Magdalena-zsolozsma (július 22.) egyetlen, a fragmentumon olvasható tétele, a *Celsi meriti Maria*, mely az esztergomi forráskörben ismeretlen,³⁷ inkább véletlenszerűen fordul elő a szepességi zsolozsmakóde-

---

chen Kirche im Mittelalter. Köln - Wien, 1972. (Siebenbürgisches Archiv. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Dritte Folge. Band 9.) - A zsolozsmaforrások temporale-repertoárján végzett újabb összehasonlító elemzést lásd DOBSZAY: *i. m.* 346-353.

³⁴ Vö. GÜNDISCH, Gustav: *Sächsisches Leben im 13. und 14. Jahrhundert*. = *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens. Erster Band: 12. Jahrhundert bis 1848*. Szerk. Carl GÖLLNER. București, 1979. 56-59. - A szebeni prépostság a 15. század elejére elsorvadt. Vö. F. ROMHÁNYI: *i. m.* 45.

³⁵ A história szerzője-összeállítója a 14. századi JOHANNES de Jenstein prágai püspök. A história szövegkiadását lásd AH XLVIII (1905) 39.

³⁶ A CANTUS adatbázis a *Sanctum nomen* antifónát összesen hat osztrák forrásból dokumentálja. A cseh adatokat lásd CZAGÁNY ZSUZSA: *CAO-ECE III/B. Praha (Sanctorale, Commune Sanctorum)*. Budapest, 2002. 120. (nr. 5.0713.0640.).

³⁷ Helyén a *Dum redemptoris* antifóna áll.

kekben, a brassói breviáriumban lejegyzett változata azonban hangról hangra megegyezik töredékünk dallamával.³⁸

Az ugyancsak azonos kódexből származó T 49/b és 56/d jelzetű lapok (Cz. Fr. 21–22.) egy hajdani breviarium notatum két különböző helyéről származnak: míg a mindössze egy fóliónyi T 56/d a vértanúk és szűzek közös, Európa-szerte általános zsolozsmájának részleteit tartalmazza, mely mind a tételek válogatásában, mind azok zenei megformálásában kevés lokális jellegzetességet hordoz, a 49/b fragmentum annál több egyéni megoldással kecsegtet. 1. és 2. fóliója csaknem a teljes vízkereszti matutinumot megőrizte. A 3. lapon (f. 3) a Vízkereszt nyolcada utáni első évközi vasárnap matutinumának tétellei maradtak fenn; az eredeti breviáriumban a 2. és 3. fóliót becslésünk szerint 12–14 lap választotta el egymástól.

Az 1. fólión a vízkereszti officium completoriumának *Stella ista sicut flamma* kezdetű antifónája látszik. A *Nunc dimittis* canticumot keretező darab e liturgikus funkcióban való megszólaltatása ugyan a középkorban általánosnak mondható, töredékünk azonban nem a magyar források különleges, másutt ismeretlen 6. tónusú darabját, hanem az Európa-szerte elterjedt 7. tónusú változatot rögzíti. Ezt a dallamvariánst a közép-európai térségben tudomásunk szerint csak a délkeleti (erdélyi–várad) ritusterület kódexei őrzik.³⁹ E variáns alapján töredékünket – ill. az eredeti breviáriumot – is ehhez a forráscsoporthoz sorolhatjuk. Ezt a feltevésünket támasztja alá a töredéken olvasható vízkereszti matutinum-antifónák válogatása és elrendezése is. Az *Afferte – Fluminis – Psallite* összeállítás a magyarországi peremterületek forrásaira jellemző⁴⁰, ezt találjuk a 12. századi *Codex Albensis*ben⁴¹, valamint a rendelkezésünkre álló brassói és szebeni zsolozsmakódexekben is.⁴² Az *Illuminare illuminare* responzorium megjelenése a vízkereszti I. nokturnus 3. responzóriumaként viszont egyértelműen a szebeni breviáriummal rokonítja töredékünket.⁴³

Erdélyi szász eredetűnek vélhetjük két további, ugyancsak összetartozó töredékünket is. A 2191, ill. T 35/b jelzetű fragmentumokat (Cz. Fr. 19–20.)

³⁸ *Breviarium notatum saec. 14.* II. kötet. Braşov, Biserica Evanghelică, Sign. I F 69. [a továbbiakban Cor-69] p. 511.

³⁹ A két antifóna kiadva: MonMon V. nr. 6151, 7130*. A variánsokról lásd DOBSZAY: *i. m.* 195.

⁴⁰ A központi esztergomi források ezeket az antifónákat Vízkereszt oktávájának zsolozsmájában énekeltek. Vö. DOBSZAY László: *CAO-ECE V/A. Esztergom/Strigonium (Temporale)*. Budapest, 2004. 108. (nr. 13690–13911).

⁴¹ *Codex Albensis*, f. 29r-v. Faksimile kiadása: FALVY Zoltán–MEZEY László: *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert*. Budapest–Graz, 1963. (Monumenta Hungariae Musica I.).

⁴² *Breviarium notatum saec. 14.* I. kötet. Braşov, Biserica Evanghelică, Sign. I F 82. – *Breviarium saec. 14.* Sibiu, Muzeul Naţional Brukenthal, Ms. 685 [a továbbiakban Cib-685].

⁴³ A magyarországi források többségében ez a tétel a III. nokturnus elején, a brassói breviáriumban a II. nokturnus végén kapott helyet (Vö. DOBSZAY: *CAO-ECE V/A.* nr. 13930). A töredékünkkel egyező liturgikus funkcióban egyedül Cib-685 tünteti fel.

egy hajdani breviarium notatumból emelték ki. A két csonka pergamenlap közül sajnos csupán egyikük (Sign. Inv. 2191) tartalmi rekonstrukciója volt lehetséges. A T 35/b szöveg- és kottaírása csaknem olvashatatlan. Az általa őrzött egyetlen hangjelzett darabnak mindössze műfaját tudtuk teljes biztonsággal megállapítani: egy matutinum harmadik nokturnusának rezponzóriumáról van szó. A szembetűnő piros O-iniciálé, a halványan kivehető „mulieris” szó, valamint a több helyen kirajzolódó, szekundonként lefelé haladó négy-öt hangból álló climacusok láncolata arra utal, hogy a nagy valószínűséggel 5. (f.) tónusú tétel talán valamely női szent késő középkori új stílusú verses históriájának része volt. Az egykori breviarium másik fennmaradt lapján olvasható két olvasmány és rezponzorium a 11000 szűz, azaz Ursula és társnői (október 21.) zsolozsmájából származik. Az officium azonban nem a középkori magyar liturgikus kódexek többsége által rögzített *Laetis canamus vocibus* história,⁴⁴ hanem az *O felix Germania* verses ciklus, amely elsősorban az osztrák-német térség forrásaira jellemző.⁴⁵ E históriát a középkori magyar hagyományban eddig csak szepességi kódexekből, valamint két erdélyi forrásból, a brassói breviarium notatumból⁴⁶ és az ún. tordai breviariumból⁴⁷ tudtuk dokumentálni. A töredék tartalma alapján tehát a hajdani kódex provenienciáját is ebben a földrajzi körben kell keresnünk.

Két graduále-töredékünk (Sign. Inv. 1331, 2203 – Cz. Fr. 13, 15.) provenienciája után is német kultúrájú központokban nyomozhatunk.⁴⁸ Az 1331-es töredéken látható tételek rendje (a vasárnapok számozása is) megegyezik szűrőpróbaszerűen vizsgált külföldi graduálék és hazaiak: a Bakócz, a Futaki, a Kassai (II. kötet), az Erdélyi, a Kolozsvári és a 16. századi Brassói graduále beosztásával,⁴⁹ egyetlenegyét: az *Alleluia. In te Domine speravi*-t kivéve, ame-

⁴⁴ KOVÁCS Andrea: *CAO-ECE V/B. Esztergom/Sanctorale*. nr. 5.1021.0010-5.1021.0640. (Megjelenés alatt).

⁴⁵ A verses história kiadása: AH V. (1889) 87. – HUGHES, Andrew: *Late Mediaeval Liturgical Offices*. [elektronikus katalógus] nr. UR71.

⁴⁶ Cor-69. Mind a rezponzoriumok, mind az olvasmányok megegyeznek a töredéken olvasható tétélekkel.

⁴⁷ „Tordai” breviarium (1461). Alba Iulia, BCS fiiala Batthyaneum, Sign. R III 40. Az Ursula-officium rezponzóriumai azonosak a töredék által rögzített tétélekkel, az olvasmányok azonban eltérnek azoktól.

⁴⁸ A fragmentumok elemzésén kívül egyrészt az egyik könyv megjelenési helye (Sign. Inv. 1331), másrészt mindkettő használói bejegyzései nagy súllyal szólnak emellett.

⁴⁹ *Bakócz graduále* saec. 15/16, Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MS I.1. (modern kiadását lásd az 51. lábjegyzetben) – *Futaki Ferenc graduáléja* (1463). Istanbul, Topkapı Sarayı Múzei 68. – *Kassai graduále* saec. 16/in, II. kötet. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Clmae 172b. – *Erdélyi graduále* (1534). Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Fol. Lat. 3815. – *Kolozsvári graduále* saec. 16/in. Alba Iulia, BCS fiiala Batthyaneum, Sign. I. 1. – *Brassói graduále* saec. 16/in. Sibiu, Muzeul Național Brukenthal, sine Sign.

lyet az említettek közül három könyvben (Futaki, Kolozsvári, Brassói) a *Diligam te* helyettesít; a Bakócz és az Erdélyi graduáléban ide a *Deus iudex* került. Így végső soron az *In te Domine* alleluja mindegyikben – kivéve a Futaki graduálét, ahol csak utólagos megjegyzés utalja V.-ről a következő vasárnapra, és a Kassai graduálét (szintén V. vasárnap) – a VI. vasárnap énekeként jelenik meg, ugyanúgy, mint az esztergomi hagyománykör jellemző és stabilnak mondható alleluja-sorozataiban.⁵⁰ Mivel tehát az *In te Domine speravi* alleluja helye a IV. vasárnapon egyedi megoldásnak látszik, megkísérelhetünk a Pünkösöd utáni vasárnapok alleluja-repertoárjából következtetni bizonyos liturgikus karakterisztikumokra és a töredék provenienciájára. A fragmentum természetesen nem nyújt kimerítő információkat a Pünkösöd utáni vasárnapok miséiről a hagyománykör és gyakorlat esetleges pontos azonosításához. Ennek ellenére leszögezhetjük, hogy a graduáléban, amelyből származik, valószínűleg egy olyan, az esztergomi szokásrendtől eltérő *Verba mea* nélküli Alleluja-sorozatot találunk, amelyben némi variabilitás eredményeként az *In te Domine* akár a negyedik helyre is kerülhet.⁵¹

Az introitus (*Dominus illuminatio*) dallamvariánsai általában jól illeszkednek a középkori magyarországi hagyománykörbe. A variábilis pontoknak

⁵⁰ A *Szepesi graduále* Szentháromság vasárnapja után számozza a vasárnapokat, de a *Factus est* introitus, ill. az *Illumina* offertorium és a *Dominus firmamentum* communio elhelyezkedésében (II., ill. IV. vasárnap) nem mutat különbséget töredékünk miseénekkrendjével. A *Dominus illuminatio* introitus és az *In te Domine* alleluja azonban az V. vasárnapra csúszott hátra. – *Szepesi graduále* (1426). Spiš, Ms. Mus. 1.

⁵¹ Ez az alleluja-rend az első öt vasárnapra a következő: *Domine deus meus*, *Deus iudex*, *Diligam te*, *Domine in virtute*, *In te Domine speravi*. (Példák: Regensburg [München, Bayerische Staatsbibliothek, cfm 14083.]; Moosburg [München, Universitätsbibliothek 2° 156]; Champagne [Troyes, Bibliothèque municipale 522.]; Halbgebachsen Missale – I. vas.: *Domine deus salutis* – [Sibiu, Muzeul Național Brukenthal, Ms. 3.V.1.]; Magdeburg [Berlin, Staatsbibliothek, 2° Inc. 1488, 5°], a Kassai és vlsz. a *Szepesi graduále*) – A Brassói graduáléban az első két tétel megcserélődik.

Az *In te Domine* alleluját a IV. vasárnapon, tehát töredékünkkel megegyező módon a ratingeni (Düsseldorf mellett) missaléban (München, Bayerische Staatsbibliothek, cfm 10075), a Cambrai-i graduáléban (Bibliothèque municipale 60), a Regensburg, Sankt Emmeram graduáléjában (Bamberg, Staatsbibliothek, Lit. 6) találjuk. –

Az *In te Domine* a *Diligam* elé ugrik a harmadik helyre a nagydisznódi (Heltauer) missaléban. Vö. REINERTH, Karl: *Das Heltauer Missale. Eine Brücke zum Lande der Herkunft der Siebenbürger Sachsen*. Graz 1963. (Siebenbürgisches Archiv. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Dritte Folge. Band 3.) 40. – Uő: *Missale Cibiniense... i. m.* 195. – SCHLAGER, Karlheinz: *Thematischer Katalog der ältesten Alleluia-Melodien* [...] München, 1965. (Erlanger Arbeiten zur Musikwissenschaft. Band 2.) 25–29. – PAUCKER, Günther Michael: *Das Graduale Msc. Lit. 6 der Staatsbibliothek Bamberg*. Regensburg 1986. 203. – Lásd: továbbá: http://www.uni-regensburg.de/Fakultaeten/phil_Fak_I/Musikwissenschaft/cantus/intro1_de.htm –

Az esztergomi alleluja-sorozatot lásd *Graduale Strigoniense* (s. XV/XVI). Közr. SZENDREI Janka. Budapest, 1993. (Musicalia Danubiana 12.) I. 32.

majdnem mindegyikénél megfigyelhető a Brassói graduále alakításával – néha csak azzal – egybeeső mozzanat, azonban feltűnik egy-két egyéni melizmaegyszerűsítés. Hasonló a helyzet az *In te Domine speravi* allelujánál is: legalább három esetben ütközünk a melizmatikus szakaszok rövidítésébe, amelyekhez pontos párhuzamot összehasonlító adataink nem kínálnak.⁵² Az egyszerűsítésekre elsősorban a központi esztergomi forráskörön kívüleső (vagy a nagyon késői) könyvekben figyelhetünk fel (Kolozsvári, Brassói, Szepesi, Kassai, Szántó graduále⁵³), de töredékünk néhol kétségtelenül egyedi megoldással szolgál – éppen úgy, mint a 2203-as jelzetű a Commune Apostolorum allelujáiban és offertoriumaiban.⁵⁴ Az 1331-es fragmentumon az *Ego clamavi* communio pedig nyolcadik tónusú változatban szerepel – a Futaki graduále tételéhez hasonlóan, de eltérő variánsban –, miközben a magyarországi gyakorlatban hatodik tónusú formája volt általánosabb.⁵⁵ A 2203-as töredéken fennmaradt *Alleluia. Iam non estis hospites* a közép-európai források többségében 3. tónusúként fordul elő. Egyes magyar források ezzel szemben a darabot *d*-re transzponálják és első tónusban értelmezik.⁵⁶ Töredékünk az alleluja *e*-re transzponált variánsát tartalmazza, a Bakócz graduále első lejegyzésével csaknem teljesen egyező „köztes” megoldásban.⁵⁷

Mіндеzen megfigyelések alapján, de figyelembe véve a hordozókönyvek eredetét és használatát is, a töredékeinket magába foglaló egykori misekódexeket valamely önállóságra törekvő és német mintákat követő erdélyi, illetve felvidéki városba utalhatjuk.

Hangjegyírásuk alapján végül e csoportba sorolhatunk három töredéket, melyek sem külső ismertetőjegyeikkel, sem tartalmukkal nem nyújtanak fogódzót eredetük feltárásához. Az 1775. jelzetű hymnarium-részlet (Cz. Fr. 16.)⁵⁸ és az 1940-es antifonále-fólió (Cz. Fr. 14.) anyaga túl kevés, ill. túl általános ahhoz, hogy a provenienciameghatározásban alkalmazható legyen. Az 1300-as jelzetű fragmentum valamivel többet árul el az egykori kódex származásáról: a Keresztelő János zsolozsmájának (június 24.) kivágotát tartalmazó pergamenlap a matutinum II. nokturnusának öt antifonáját őrizte meg, amely egyértel-

⁵² Vö. WAGNER, Peter: *Das Graduale der St. Thomaskirche zu Leipzig*. Leipzig, 1930.

⁵³ Gyöngyösi Szántó András graduáléja (1618–23). Budapest, Egyetemi Könyvtár, A 114.

⁵⁴ Itt közelebbi párhuzamként a passauai graduále említhető. *Graduale Pataviense*. Wien 1511. Kassel – Basel, 1982. (Das Erbe Deutscher Musik 87.).

⁵⁵ *Graduale Strigoniense i. m.* 60. (Vö. Futaki graduále, f. 132v.).

⁵⁶ *Missale Notatum Strigoniense*. Közl. SZENDREI Janka–Richard RYBARIČ. Budapest, 1982. (Musicalia Danubiana 1.) 319v; Bakócz graduále 2. változata: *Graduale Strigoniense i. m.* II. 315.

⁵⁷ *Graduale Strigoniense i. m.* II. 212. (I. 68.).

⁵⁸ *A Magne Deus potentiae* himnusszal. Vö. AH LI. 38. – MonMon I. Mel. 145. (Lásd: a és 18. és 19. lábjegyzetet.) A magyar kódexek közül csekély eltéréssel a *Psalterium Blasii* tartalmazza. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Clmae 128. f. 101r.

műen utal az antifonále monasztikus eredetére. Bár a középkori Magyarország területéről nem maradt fenn teljes monasztikus zsolozsmaforrás, amelyet összehasonlító vizsgálatunkban felhasználhattunk volna, a mai Ausztria területén fekvő St. Lambrecht bencés apátság 14. századi antifonáléja Keresztelő János ünnepén a töredékünkkel egyező tételösszeállítást tartalmazza.⁵⁹ A fragmentumon olvasható *Priusquam te formarem* rezponzorium Európa-szerte elterjedt, a hozzá kapcsolódó *Ad omnia quae mittam versus* azonban igen ritka: a magyar források nem ismerik, s a csekély számú külföldi adat ismét bencés párhuzamra utal.⁶⁰ Az antifonadallamok látszólag a pentaton variánskörhöz tartoznak, kivéve a *Reges videbunt* tétel egyetlen pontját: *tu-um*. A *Nazareus vocabitur* antifona töredékünkön is olvasható 7. tónusú transzpozíciója térségünkben ritka,⁶¹ de a délnémet bencés és az utrechti, mainzi, passai szekuláris zsolozsmakódexekből jól adatolható.⁶² A notáció, a tételösszeállítás és a zenei variánsok alapján azt feltételezhetjük, hogy az eredeti kódex valamely külföldi bencés kolostorból származott.

Mennyiségét tekintve viszonylag szerény, ám számunkra annál értékesebb a magyar (esztergomi) notációs töredékek csoportja. Az öt fragmentum közül egyet a 13., egyet a 14. és hármát a 15. századra datálhatunk. A legkorábbi T 55/b (Cz. Fr. 7.) breviarium notatum-kivágat a meglehetősen szegényes 13. századi magyar notációs forrásállományt gazdagítja. Kottaírásán megfigyelhető a magyar scriptoriumokat a század elején ért erőteljes metzi hatás, mely a pes- és clivis-formák hegyes, szálkás, aszimmetrikus kivitelezésében mutatkozik meg, és erőteljesen szembenáll a század végére kialakult, kerekded formákat használó kalligrafizálódó írásmodorral. A pes-sarkantyúk azonban kissé megnyúltak, horizontálisan kisimultak, s ezáltal a kottakép némiképp más összbnyomást kelt, mint a korszak többi fennmaradt emléke.⁶³ Ennek oka az lehet, hogy a töredék nem valamely központi műhelyben készült kódexből származik, hanem az ország egy olyan peremvidékéről, melyet eddig nem tudtunk hasonló korú forrásokkal dokumentálni. A 14. századból már több, különböző notációs modort

⁵⁹ Graz, Universitätsbibliothek Ms. 30.

⁶⁰ A CANTUS adatbázisban mindössze két bencés és egy sens-i egyházmegyes kódex tartalmazza.

⁶¹ *Szepesi antifonále saec. 15.* Spiš, Ms. Mus. No. 2. [A továbbiakban: Scep-2.]

⁶² Vö. CANTUS adatbázis és DOBSZAY: i. m. 224.

⁶³ *Zágrábi Missale Notatum saec. 13/1.* Güssing, Klosterbibliothek der Franziskaner, Cod. 1/43; Budapest, Egyetemi Könyvtár, U. Fr. I. m. 214 (hajlékonyabb, kerekesebb, szimmetrikus pes-formák); graduále-töredék F 197 (sarkantyús-íves pes-formák) - Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, E 76, ill. Alba Iulia, BCS filiaia Batthyaneum, Sign. R II 73 kötetáblájában fennmaradt töredék. Vö. CZAGÁNY Zsuzsa: *Egy 13. századi graduále két töredéke.* Magyar Könyvszemle CXII(1996) 145–160. – SZENDREI: *Középkori hangjegyzírások... i. m. 46–52.* – Újabban: uő.: *A „Mos Patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében.* Budapest, 2005. 360.

tükröző emlékekkel rendelkezünk, melyek mögött önálló iskolákat feltételezhetünk. Ezek egyike a SZENDREI Janka által erdélyinek, ill. tágabb értelemben kelet-magyarországinak nevezett scriptorium, melynek fő jellemzője a horizontális elemek kisimítása-megnyújtása.⁶⁴ Töredékünkön e notációs stílus egyik korai előfutárát, kialakulásának hiányzó láncszemét sejtjük.

A dallam látható részletei mindazonáltal egyeznek a későbbi kódexek dokumentálta esztergomi zenei hagyománnyal.⁶⁵ Különbséget két helyen (*Ecce, subsistam*) a notációs megjelenítésben látunk: punctum+scandicus helyett breviarium-töredékünkön két egymást követő pes szerepel. Az 1777-es töredék (Cz. Fr. 9.) antifónáinak dallama is csaknem teljesen egyezik az esztergomi források variánsaival, mivel azonban típusantifónáról van szó,⁶⁶ az egyezésből nem vonhatunk le a töredék provenienciájára vonatkozó következtetéseket. Az *Aspice Domine quia* rezponzorium 1766–69-es töredékünkön (Cz. Fr. 10.) olvasható variánsa viszont nem egyezik sem a központi esztergomi források, sem az általunk vizsgált periférikus (szepesi, brassói) antifonálék dallamváltozatával; egy meghosszabbított melizma tonális átértelmezéssel (b-rotundummal)⁶⁷ pedig mintha egyesítené magában a kétféle, az esztergomi és a periférikus dallamalakítást.

Visszakanyarodva a notációhoz tanulságosan összegezhetjük megfigyeléseinket a szóban forgó kéziratokról. Az 1766–69-es töredék (Cz. Fr. 10.) a climacusformák közül a vízszintes vonallal (fekvő virgával) induló „kalapos” változatot őrzi normálalakként. Három magyar notációs töredékünkön (Cz. Fr. 8, 9, 10.) szembetűnő a horizontális elemek kisimítása-megnyújtása (a pes és clivis első hangjai), amelybe az említett climacusforma jól illeszkedik. Az 1777-es töredék (Cz. Fr. 9.) gazdagabb jelkészlete a hordozókönyv hátoldalán maradt fenn, amely sajnos csak átvilágítva rekonstruálható valamelyest; ennek alapján úgy tűnik, a notáció félúton áll a közvetlen kurzív előzmények és a stilizált tollkezelés, ill. megformáltság között. Végül az 1766–69-es fragmentum írásképe jellemző a punctumok hosszúkás téglalap alakúvá válása, s ezzel párhuzamosan a klasszikus esztergomi hangjegyírás jellegzetes függőleges pontsorának elferdülése. Töredékünkön a magyar notáció késői félkurzív – hagyományörző, de tagoló – stilizált kódexnotációként jelenik meg. Mindezek

⁶⁴ SZENDREI: *Középkori hangjegyírások... i. m.* 63.

⁶⁵ *Breviarium notatum Strigoniense (s. XIII)*. Közr. SZENDREI Janka. Budapest, 1998 (Musicalia Danubiana 17.) - *The Istanbul Antiphonal about 1360*. Közr. SZENDREI Janka. Budapest, 1999. - *Esztergomi (Budai) antifonále saec. 15/ex*. Bratislava, Archiv mesta, EC Lad. 6.

⁶⁶ 4., ill. 8. tónusú típusdallamok. MonMon V. (lásd a 17. lábjegyzetet) nr. 4030, 8054, 8124.

⁶⁷ *A facta est*, ill. *non est* a töredéken punctum, míg másutt melizma; az említett melizma a *domina* fölött.

a jellemvonások valószínűsítik e töredékek erdélyi provenienciáját.⁶⁸ Mi több, az 1766-69-es töredék rotunda-jellegű betűírásának is akad párhuzama az erdélyinek vélt középkori forrásanyagban.⁶⁹

A 744-es töredék (Cz. Fr. 11.) Szent László király csak magyarországi forrásokból dokumentálható *Fons aeternae pietatis* verses históriájának részletét rögzíti.⁷⁰ Ez önmagában is elégséges a hazai proveniencia megállapításához. Kottairása megegyezik a pálos scriptoriumokban művelt hangjelzéssel, mely a klasszikus esztergomi notáció stílizált, a vaskos vonalak ellenére is kerekded, késői könyvírásként is kötött változata.⁷¹

Bár áttekintésünk egyik csoportjába sem tartozik, mégis itt kell említenünk egyetlen vonalrendszer nélküli neumairással készült töredékünket. Az 1955-ös jelzetű fragmentum (Cz. Fr. 6.) tartalma nem sokat árul el a hajdani missale notatum eredetéről: az ádventi kántorböjti péntek introitusa és graduáléja már a legkorábbi fennmaradt európai misekódexekben a töredékünkön is olvasható *Prope esto*, ill. *Ostende nobis Domine*.⁷²

Amint azt bevezetőnk elején kiemeltük, a vizsgált töredékek tárgyalásának elsődleges tagolási kritériumául azok hangjegyírását választottuk, ennek rendelve alá a tartalmi ismertetés során kínálkozó egyéb szempontot. Ennek megfelelően eddig külön-külön foglalkoztunk a kvadrát, a metzigót és az esztergomi notációjú fragmentumokkal. A fennmaradó öt (Sign. inv. 21, 330, 1953, 1241, T 1/b - Cz. Fr. 1-5.) azonban semmiféle hangjelzést nem őriz, így esetükben a tartalmi elemzés csupán a - szövegesen fennmaradt - zenei tételek előfordulásából, összeállításából és elrendezéséből, azaz: a repertoárvizsgálatból levont következtetésekre szorítkozhatott.⁷³ Az ilyen jellegű kutatás természetesen ott lehetett elsősorban eredményes, ahol kellő mennyiségű anyag, a repertoár megfelelő terjedelmű, vagy éppen egy-egy karakterisztikus, vala-

⁶⁸ Hasonló notációját őriz néhány korábban előkerült töredék, melyeket SZENDREI paleográfiai elemzésében erdélyinek valószínűsített: SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest, 1981. (Műhelytanulmányok a Magyar Zene-történehez 1.) F 337 (korai stádium), F 45, F 332, F 34, F 348, valamint a Nagyszébenben őrzött erdélyi psalterium (Sibiu, Muzeul Național Brukenthal, Ms. 615). Vö: SZENDREI: *Középkori hangjegyírások... i. m.* 62-63, 72-74, 77. (Faksimilek uo. nr. 15, 29c, 23.) - DOBSZAY L. újabb tartalmi vizsgálata néhány esetben megkérdőjelezte az erdélyi eredetet. Vö: DOBSZAY: *i. m.* 357, 363-364, 368.

⁶⁹ SZENDREI: *A magyar középkor... i. m.* F 45 - Uő: *Középkori hangjegyírások... i. m.* 141. (30. jegyzet) Faksimile uo. nr. 29c.

⁷⁰ MEZEY László: *Athleta Patriae. A korai László-irodalom kialakulása. = Athleta Patriae*. Szerk. MEZEY László. Budapest, 1980. 19-55; DOBSZAY: *i. m.* 402-403.

⁷¹ Lásd: például *Pálos antifonále saec. 15/ex*. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica MR 8. A pálosok kottairásáról lásd SZENDREI: *Középkori hangjegyírások... i. m.* 74-76. Faksimilek uo. nr. 24, 25a-e.

⁷² *Antiphonale Missarum Sextuplex*. Közr. René-Jean HESBERT. Roma, 1935.

⁷³ Az 1241-es jelzetű Missale-töredéket - minthogy nagy valószínűséggel ferences eredetű - a kvadrát notációs fragmentumok között ismertettük.

mely térségre-intézményre jellemző kivágata állt rendelkezésünkre. Ezek hiányában kellett lemondanunk a T 1/b (Cz. Fr. 5.), ill. az 1953-as jelzetű töredék (Cz. Fr. 3.) pontos eredetmeghatározásáról: előbbi egy psalterium univerzális anyagát örököltette meg; utóbbi pedig a rajta fennmaradt Wenceslaus-officium részlete alapján éppúgy tartozhatott magyarországi, mint bármely más közép-európai (dél-német, cseh, lengyel) breviáriumba.⁷⁴

Minden bizonnyal szerzetesi fragmentumaink sorába illeszkedik a 21-es számú breviárium-töredék (Cz. Fr. 1), mely két Mária-ünnep, Assumptio és Nativitas zsolozsmájának részleteit tartalmazza. A monasztikus officiumszerkezetről tanúskodik az olvasmányok és rezponzóriumok száma (négy-négy lekción, ill. rezponzórium mindkét zsolozsma 2. noktornusában), valamint az egyetlen canticum-antifóna Assumptio 3. noktornusának elején. Annál különösebb, hogy a Nativitas-officium ugyanezen pontján nem a - monasztikus gyakorlatnak megfelelő - canticum-antifónát, hanem a szekuláris úzusnak megfelelő három zoltárantifónát találunk, amelyek ráadásul az európai források többségében rendszerint éppen a másik, Assumptio BMV zsolozsmában kaptak helyet. Ha azonban alaposabban szemügyre vesszük a lejegyzések írásmódját, világossá válik, hogy a három zoltárantifóna későbbi betoldás: azok feltehetőleg az eredeti kódex egy későbbi használójától származnak. Ugyanez a használó jegyezte le a f 2b alján, ill. f 1a tején olvasható *Ornatam in monilibus* rezponzóriumot. A zsolozsmák keveredését feltehetőleg a töredék két időbeli rétegének egymásra csúsztatása okozta. Az eredeti kézirat nyilvánvalóan külön-külön - természetesen az időrendnek megfelelő egymásutánban - tartalmazta Mária Mennybemenetelének és Születésének zsolozsmáját. A kódex későbbi használója azonban szükségesnek érezte, hogy az Assumptió officium anyagában eredetileg nem szereplő tételeket is bejegyezzen. Feltételezhetjük, hogy a kiegészítés időpontjában a kódex már csonka volt, azaz a bifólió két lapja között hiányoztak a korábbi lapok; ezzel magyarázható, hogy a három mennybemeneteli antifóna a Nativitas-zsolozsma üresen maradt (vagy inkább addigra már kifakult) helyére került, az *Ornatam in monilibus* rezponzórium pedig a két fólió közt oszlott meg.

A töredéken fennmaradt zsolozsmaanyag két tétele érdemel különleges figyelmet. A *Sancta Deo dilecta genitrix* rezponzórium Európa-szerte ritka: *Sancte Deo dilectus* szövegváltozata (*Sancte et gloriose pontifex* verzussal) a Blasius-

⁷⁴ Mindazonáltal az első pillantásra kézenfekvőnek látszó cseh eredet ellen szól a zsolozsmarészlet *commune* jellege. A cseh kódexek ebben a korban már szinte kivétel nélkül saját történelmükkel emlékeztek meg legfőbb nemzeti patrónusokról, s a töredékünkön fennmaradt „archaikus” *Laus alme sit trinitati* Magnificat-antifóna is fokozatosan a háttérbe szorult. Vö. CZAGÁNY: CAO-ECE III/B. 152, 177.

officium tételeként bukkan fel elszórtan.⁷⁵ Alkalmazása az Assumptio BMV zsolozsmában egyedülállónak tűnik, ebben a funkcióban eddigi kutatásaink során másutt nem találtuk. Ugyancsak a ritkaságok közé tartozik a *Salve Maria gemma* rezponzórium: középkori magyarországi előfordulásáról nincs tudomásunk. Néhány külföldi forrás *Salve serena gemma* szöveggel (*Virgo solamen desolatorum* verzussal) a Dorothea-zsolozsmába illeszti.⁷⁶ Máriára való alkalmazását eddig mindössze egyetlen 13. századi itáliai (assisi) ferences antifonáléból tudjuk dokumentálni.⁷⁷

A 330-as fragmentum (Cz. Fr. 2.) ugyancsak Assumptio BMV zsolozsmájának részleteit tartalmazza, köztük az első vesperás *Vidi speciosam* antifónasorozatát. Az Énekek énekéből vett ciklus alkalmazását az első vesperásban nem nevezhetjük általánosnak: egyes délnémet (passauai) egyházmegyes forrásokon kívül⁷⁸ térségünkben az esztergomi zsolozsmahagyomány vette át.⁷⁹ A központi esztergomi kódexek azonban egyetlen ponton következetesen elválnak a passauai gyakorlattól: a német forrásokban a 3-4. helyen előírt *Ista est speciosa - Ornatam in monilibus* antifonák sorrendjét megcserélik. Töredékünk antifonái viszont nem az esztergomi, hanem a délnémet rendet követik. A vizsgált középkori magyarországi zsolozsmakódexek közül ezt a sorrendet egyedül a váradi breviáriumban,⁸⁰ a szeptesi antifonáléban⁸¹ és egy pálos breviáriumban⁸² találtuk.

⁷⁵ A HESBERT által közreadott hat korai zsolozsmaforrás közül egyedül a rheinai antifonále (R) tartalmazza. HESBERT, René-Jean: *Corpus Antiphonarium Offici*. I–VI. Roma, 1963–79. – A CANTUS adatbázis három délnémet (közülük két bencés) kódexet közöl.

⁷⁶ Ebben a funkcióban eddig csupán két forrásból tudjuk dokumentálni: egy 15. századi prágai officiumgyűjteményből (Praha, Universitní knihovna XII A 9), ill. egy 14. századi salzburgi antifonáléből (Vorau, Stiftsbibliothek 287).

⁷⁷ Vö. a CANTUS adatbázissal. *Ferences antifonále*. Assisi, Cattedrale San Rufino – Archivio e Biblioteca 5. A rezponzórium a kódex függelékében feltüntetett „de BMV” tételek közt szerepel.

⁷⁸ KARNOWKA, Georg-Hubertus: *Breviarium Passaviense. Das Passauer Brevier im Mittelalter und die Breviere der altbayerischen Kirchenprovinz*. St. Ottilien, 1983. (Münchener Theologische Studien II. Band 44.) 225.

⁷⁹ KOVÁCS: *CAO-ECE V/B*. nr. 5.0815.0010–50. (Megjelenés alatt).

⁸⁰ *Váradi breviárium 1460*. Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 8247.

⁸¹ Scep-2.

⁸² *Pálos breviárium*. Güssing, Klosterbibliothek der Franziskaner, Cod. 1/28. A többi pálos zsolozsmaforrás az esztergomi rendet követi.

A katalógus

Itt következő jegyzékünk felépítése, szerkezete nagy vonalakban követi a korai *Fragmenta Codicum* kötetek⁸³ közlésmódját, s egyben igazodni kíván a latin nyelvű kódexkatalógusok régi közreadói hagyományához.

Saját sorszámozásunk (Cz. Fr.) után a címsorokban a fragmentum jelenlegi múzeumi jelzetszámát (*signatura recens*), majd az eredeti kódex műfaját és datálását adtuk meg. Rendezési elvünk a többféle műfajú, korú töredéken belül igen egyszerű volt: különválasztottuk a hangjelzés nélküli (1. csoport: *Liturgica sine notis*) és a kottás (2. csoport: *Liturgica cum cantu*) töredékeket, s ez utóbbin belül kottairásfajtánként (vonal nélküli neumák – esztergomi – metzigót – kvadrát notáció), valamint hozzávetőleges időrendben haladtunk előre.

Az egyes tételek ismertetése élén a kodikológiai leírás áll. Az írástükör (*pars scripta*) méretadatainál a csillag azt jelzi, hogy az adott irányban a tükör nem teljes. Mivel a töredékek legnagyobb részénél a fóliót a könyvborítóhoz szükséges méretre vágták, sőt: mivel némelyiküket csupán a hordozókönyvön, behajtásokkal, ragasztásokkal együtt szemlélhettük meg, a hiányokat külön nem említjük. A veszteségek és az eltakart részek gyakorisága és nagysága miatt az eredeti fólióméret rekonstruálására csak ritkán tettünk kísérletet. A tartalmi leírásokból a megmaradt szövegrészek és kiegészítéseink világosan kiolvashatók. A kódexlap rossz állapotára esetenként a terjedelem mellett utalunk. A fennmaradt töredéken látható sorok számát csak akkor közöljük, ha az egyértelmű (kottaszisztéma szöveg aláírással egy sornak számít); kéthasábos, több fóliónyi, kottát és szöveget keverő típus esetén lemondunk róla.

A következő egységben a hordozókönyvvel (*liber tradens*) kapcsolatos adatokat gyűjtöttük egybe. Itt szükségesnek láttuk kissé eltérni mintáinktól, hogy a könyv, a kísérő anyagok (*una tradita*) és végső soron a töredékek sorsáról minél többet eláruljunk. A könyvészeti adatokat minden esetben igyekeztünk külföldi és hazai repertóriumokra való utalással teljessé tenni. E *Catalogus* rovat bibliográfiai adatai rövidítések; feloldásukat hátul, katalógusunk végén adjuk meg. A tulajdonosi és olvasói bejegyzéseket lehetőség szerint bőven és betűhűen, de az annotációknál információs értéküket figyelembe véve válogatva közöljük. A *possessorok* felsorolásának végére kerültek a könyvek hajdani leltározási bejegyzései és régi szignatúrái is.

A kodikológiai leírást a harmadik egységben a kódextöredék kiállítására, szöveg- és kottairására vonatkozó megjegyzésekkel folytattuk (*scriptura, notatio, ornamenta*). Az írásfajtákat tömör szakkifejezések érzékeltetik. Ezzel

⁸³ *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Budapest, 1983.; *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Seminarii Cleri Hungariae Centralis*. Budapest, 1988. (*Fragmenta Codicum in Bibliotheca Hungariae*. I/1-2.).

eltértünk a *Fragmenta Codicum* sorozat legutóbbi két kötetének gyakorlatától, melyben az általánosabb, a notációs családra utaló megjelölést az egyes jellegzetes neumaformákra, valamint az írásirányra vonatkozó tudnivalók követik.⁸⁴ A *Bevezetés*ben viszont ennek megfelelően bővebb teret szenteltünk a hangjegyírásra vonatkozó megfigyeléseknek. A „metzigót” notáció (*notatio gothica Metensis*) kifejezést SZENDREI Jankától vettük át, az egyszerűség kedvéért a katalógusban nem fűzve hozzá külön magyarázatot.⁸⁵ Ugyancsak tőle kölcsönöztük az „esztergomi” notáció (*notatio Strigoniensis*) terminust, melyet egyenrangúként használunk a „magyar” jelzővel.⁸⁶ *Függelék*ben közöljük a töredékeken látható custosformák jegyzékét. Kiemelésüket azért tartottuk fontosnak, mert a hangjegyírás egyéb, olykor csak elmélyült tanulmányozás útján feltárható tulajdonsága mellett a jellegzetes custosforma (vagy éppen a custos hiánya) utalhat látványosan egy-egy térség, ill. notációfajta irányába, s könnyítheti meg a töredék provenienciájának azonosítását.

A szorosban a fragmentum meghatározására vonatkozó adatokat a *provenientia* kérdésével zárjuk. Itt adjuk meg egyszerűen, ha mégoly bizonytalanul is (kérdőjellel vagy anélkül) a keletkezési vagy használati kört, földrajzi egységet, szerzetesrendet vagy liturgikus úzust, melyhez a valamikori kódex tartozhatott.

Ha szükségesnek látszott, *Notitia* rovatot nyitottunk, hogy bizonyos, az eddigieken kívüleső dolgokat megmagyarázzunk: ilyen a pergamentöredék elhelyezkedése a könyvön, vagy a fragmentummal kapcsolatos régi könyvkötés körüli tudnivalók. Itt említjük, ha az adott tételt egy másik fragmentummal rokonítjuk, azzal azonos kódexhez tartozónak véljük. Végül, ha van ilyen, a *Bibliographia* címszóhoz került az adott hordozókönyvre, a kísérő anyagokra vagy a könyv kötésére vonatkozó szakirodalom.

A töredékek tartalmi leírását az általuk rögzített tételek címszerűen megjelenített liturgikus meghatározása vezeti be, mely magában foglalja a liturgikus időszak (ünnep), óra, esetenként műfaj megjelölését.

A szöveges és kottás tételeket azok aktuálisan olvasható kezdő- és zárószakaszával azonosítottuk, a köztük levő részre három ponttal utaltunk. Amennyiben a hiányzó rész nem túl hosszú, úgy azt szögletes zárójelek közt teljes terjedelmében közöltük. Ellenkező esetben csupán a hiányzó szöveg egy ré-

⁸⁴ *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom*. Szerk. VIZKELETY András. Budapest, 1993. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae II.). – *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Győr*. Szerk. VIZKELETY András. Budapest, 1998. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae III.).

⁸⁵ A magyar szakirodalomban a „metzigót” elnevezés SZENDREI J. saját javaslata. Lásd: SZENDREI: *Középkori hangjegyírások... i. m.* 135. (31. jegyzet). – *Magyarország zenetörténete... i. m.* 200–204.

⁸⁶ Vö. SZENDREI Janka: *Die Geschichte der Graner Choralnotation*. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXX. (1988). 5–234.

szét adtuk meg, lehetőség szerint kiegészítve a csonka szavakat, mondatokat. A nem rekonstruálható (olvashatatlan, ismeretlen) szöveget szöveletes zárójel közé zárt három ponttal jeleztük. Törekedtünk a tételek műfajának, liturgikus helyének pontos megjelölésére; feltüntettük a bibliai szakaszok ige helyét, a zsolttárok számát, ill. – ha azonosításuk sikerrel járt – az egyéb szöveges részek (lekciók, homíliák) szövegforrását. A töredékeken szereplő valamennyi szöveget kurzív, a hozzájuk fűzött magyarázatot, kiegészítő kommentárt, műfaj- és hóramegjelölést álló betűvel jelöltük.

Akkor is adtunk fóliószámot, ha a pergamenfóliónak csupán egyik oldala látszik. Ha az egyfóliós töredék mindkét oldala hozzáférhető, a két oldalt „f 1r” és „f 1v” jelöléssel határoztuk meg.

A kétkolumnás elrendezésű kéziratoknál a fóliószám után „a” és „b” betűkkel jelöltük az 1. és 2. kolumnát. Ha egyazon kódexből (egy töredékszám alatt) több csonka fólió maradt fenn, azokat értelemszerűen sorszámoztuk. T 1/b esetében a papírcsíkok elhelyezkedését a fóliószám mellett feltüntetett „s” (= sinistra) és „d” (= dextera) betűkkel érzékeltettük.

Kivételes helyzetű a T 106 és T 56/c töredékpár (Cz. Fr. 17, 18.), mely egymást kiegészítve összefüggő töredéksort alkot. Ezek tartalmi leírását összevontuk, a fóliószámozást kiegészítettük a szignatúrákkal.

Az értékelhetetlenül kis méretű pergamencsíkok (Sign. Inv. 2203, 56/c – Cz. Fr. 15, 18.) tartalmi leírását mellőztük.

Végezetül köszönetet mondunk mindazoknak, akik közvetlen vagy közvetett segítséget nyújtottak nekünk, adatszolgáltatással, tanácsaikkal, bátorításukkal és jóindulatukkal támogattak bennünket kutatásunkban, akár annak korai anyaggyűjtő-tájékoztató, akár későbbi összehasonlító-elemző szakaszában: MADAS Editnek és SARBAK Gábornak, a *Fragmenta Codicum* kutatócsoport tagjainak, KÖRMENDY Kingának, az MTAK Kézirattára osztályvezető-helyettesének, VELENCZEI Katalinnak, az OSzK Régi Nyomatványok Tára munkatársának, V. ECSEDY Juditnak, az OSzK Régi Magyar Nyomatványok Szerkesztősége munkatársának, ROZSONDAI Bélának, az MTAK Kézirattára nyugalmozott tudományos kutatójának.

Külön köszönet illeti SZENDREI Jankát, az MTA Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténet Osztályának vezetőjét, aki nemcsak gondolatait és kutatói műhelytitkait osztotta meg velünk, hanem lehetővé tette, hogy vizsgálatunkhoz az Osztály belső gyűjteményeit (mikrofilmtár, középkori dallamtár, szakirodalom) igénybe vegyük; KISS Gábort, a Régi Zenetörténet Osztály digitális archívumának kurátorát, aki rendelkezésünkre bocsátotta egyedülálló gyűjteményét, s vállalta a tanulmányunkhoz kapcsolódó faksimile-ábrák és -táblázatok gondozását; FÖLDVÁRY Miklós Istvánt, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszékének tanársegédjét, aki katalógusunk nyelvi lektorálásának terhére viselte.

Rövidítések

Ant.	antiphona
Capit.	capitulum
Coll.	collecta
Comm.	communio
Evang.	evangelium
Grad.	graduale
H.	hymnus
inc.	incipit
Inv.	invitatorium
Lect.	lectio
Offert.	offertorium
Or.	oratio
Ps.	psalmus
Rep.	repetenda
Resp.	responsorium
Secr.	secreta
Vs.	versus responsorii
Vsc.	versiculus

CATALOGUS

LITURGICA SINE NOTIS

Cz. Fr. 1.

Sign. rec.: Inv. 21.

Breviarium monasticum

Saec. 14/1.

Fragm. membr. – 1 bifolium – 203/205 x 347 mm – binae columnae – lineae exstantes 30 – pars scripta non integra *184 x 142/143 mm.

LIBER TRADENS: [CHEVALIER, Antoine R.] Cevallerius, Antonius Rodolphus: [Heb.] Rudimenta hebraicae linguae. De hebraica syntaxi canones generales. – TREMMELLIUS, Johannes Immanuel: Epistola Hebraea. – Vitebergae, Ex Officina Cratoniana, 1591.

CATALOGUS: Index Aur. 136.354. – VD 16 C 2257.

POSSESSOR: *Conv(entus) Csikiens(is) 1664.* – Signaturae: A. [...] *Elementa ling(uae) Heb(raeae) Ant(onii) Rod(olphi) Cevaller(ii)* [saec. 19.] – A. 50 [saec. 19.] – G V 64/1342. [saec. 20.]

ANNOTATIONES: Latinae, Hungaricae et Graecae saec. 17.

SCRIPTURA: gothica textualis saec. 14/1; cursiva textualis.

ORNAMENTA: litterae initiales et maiusculae rubrae; rubricae.

PROVENIENTIA: et origo et usus incertus.

FESTUM ASSUMPTIONIS BMV: RESPONSORIA ET LECTIONES IN II. ET III.

NOCTURNO

FESTUM NATIVITATIS BMV: RESPONSORIA ET LECTIONES IN II. ET III.

NOCTURNO, LAUDES

f 1 [Ass. BMV] (Resp. 4 *Ornatam in monilibus*: primam partem responsorii vide in f 2b) [et beatissimam predicaverunt dicentes] *unguentum effusum nomen tuum. Vs. 4 Astitit regina ... circumdata varietate.* [Rep.] *Et videntes eam filie Syon et beatis[simam].*
Lect. V *Beata et gloriosa virgo Maria ... sit ipsa eademque mancipanda nisi divinis.*

Resp. 5 *Beatam me dicent ... et sanctum nomen eius. Vs. 5 Et misericordia eius a progenie in progenies [timentibus eum]. [Rep.] Et sanctum.*

Lect. VI *Hec huius diei est festivitas ... et ammiranda et virtutibus angelicis.*

Resp. 6 *Super salutem et omnem pulchritudinem dilecta es a Domino <et regina celorum vocari digna es> gaudent chori angelorum consortes et concives tui. Vs. 6 Paradysi porta ... iterum patefacta est.*

Lect. VI[I] *Ammiratur autem spiritus sanctus ... novi diluculo [aurora rutilans ascensu suo resplendeat, si mulis freta et vallata sanctorum agmi]nibus, unde ut castrorum acies ordinata. Si quidem terribilis suis facta virtutibus ad modum odinata.*

Resp. 7 *Sancta Deo dilecta genitrix ... Domino semper commenda. Vs. 7 Regina celi ianua paradysi mater misericordie. [Rep.] Nos ovile.*

Lect. VIII *Electa ut sol fulgore virtutum ... in sede maiestatis sue Domini.*

Resp. 8 *Salve Maria gemma pudicie ... regem angelorum. V8 Virgo solamen desolatorum, spes et mater benigna orphanorum. [Rep.] Suc[currit].*

Ant. ad Cant. *Sexaginta sunt regine et octoginta concubine ... electa genitricis sue.*

[Ev.] secundum Lucam. *In illo tempore. Intravit Iesus in quoddam castellum et mulier quedam Martha nomine accepit illum in domum suam. Et r[eliqua] (Lc 10, 38).*

[Omelia beati] Augustini (textus vix legibilis). *Hec lectio fratres karissimi pulcherrima ratione dilectionem Dei et proximi rebus et verbis designat. ... mulier quedam Martha nomine excepit [...]*

f 2 [Nat. BMV] [...] *et eterna laus est et ex [...] omnibus [...] suis ipsi gloria virtus et potestas [...] in secula seculorum amen.*

Resp. [8] *Solem [iust]icie regem ... processit ad ortum. Vs. Cernere divinum. [Alia manu scripta: Ant. 1] Gaude Maria virgo cunctas hereses sola interemisti in universo mundo. [Ps.] Cantate [Domino ... cantate; nr. 95]; [Ant. 2] Dignare me laudare te; [Ps.] Dominus regnavit (nr. 96); [Ant. 3] Post partum virgo inviolata. [Ps.] Cantate [Domino ... quia; nr. 97].*

(in rubro:) *Inicium sancti ewangelii secundum Matheum. Liber generationis Iesu Christi filii David, filii Abraham. Moyses vir sanctus ... perfectio eterne beatitudinis nostre congruo sumpsit exordio.*

Resp. [9] *Salve (inc.).*

Lectio X *Hinc [...] Christus per horum patriarcharum generationem [...] officium [...] salutem nostram [...] designari.*

Resp. [10] *Nativitas tua Dei genitrix ... donavit nobis vitam sempiternam. Vs. Ave Maria gratia.*

Lectio XI *David manu fortis interpretatur [...] Golyam solus [...]*

[Resp. 11] *Nativitas gloriose virginis Marie ex semine Abrahe orta] de tribu Iuda ... illustrat ecclesias. Vs. Gloriose virginis Marie ortum dignissimum recolamus.*

Lectio XII *Ipse non est bellator ... pater omnium credentium.*

Resp. [12] *Felix] namque [es sacra virgo]*

Laudes [Ant. 1] *Nativitas gloriose virginis ... ex stirpe David. [Ant. 2] Nativitas est hodie ... illustrat ecclesias. [Ant. 3] Regali ex progenie ... devotissime poscimus. [Ant. 4] Corde et animo Christo canamus [gloriam in hac] sacra solemnitate precelse genitricis Dei Marie. [Ant. 5] Cum iocunditate nativitatem sancte Marie celebremus ut ipsa pro [nobis intercedat ad Dominum] Iesum Christum.*

Capit. *Dominus possedit me (inc.). Resp. Adiuva nos (inc.). H. O sancta [mundi Domina].*

In ewangelio [ant.] *Nativitatem hodiernam ... processit alleluia. [Benedictus].*

Or. *Famulis tuis quesumus Domine ... pacis tribuat incrementum.*

Ad Primam ant. *Hodie nata est beata virgo Maria ex progenie David alleluia.*

Ad Terciam ant. *Adest [namque nativitas]. Ad Sextam (antiphona deest, loco eius manu posteriori scripta:) [Resp.] Ornatam in monilibus filiam Ierusalem Dominus concupivit. Et videntes eam filie Syon [continuitur in f 2a].*

Cz. Fr. 2.

Sign. rec.: Inv. 330.

Breviarium

Saec. 14/in.

Fragm. membr. – ff 2 – 1. 108 x 157 mm, pars scripta non integra *102 x 130 mm – 2. 104 x 161 mm, pars scripta non integra cca *76 x 130 mm – binae columnae – lineae exstantes 1. 18, 2. 13.

LIBER TRADENS:

Breviarium Strigoniense. – (Alma Venetiarum urbe quibus imprimendis, maxima diligentia ac sollicitudine

Nicolai de Franckfordia Germani ... Iussu et impensis ... Johannis Papp librarii Budensis ... 1511. Kal. Decembris).

CATALOGUS: RMK III. 174. – RMK III. Pótlások 5. Függelék 32.
POSSESSOR: [sigillum:] SIG. CONV. CSIK SOMLYÓ O. S. FR. ad B. V. M. VISIT. – Signaturae: *B. Breviarium* [saec. 19.] – K IX 3/2714. [saec. 20.]

SCRIPTURA: gothica textualis saec. 14
ORNAMENTA: litterae initiales rubrae, rubricae.
PROVENIENTIA: Hungarica.

NOTITIA: tegumentum super tabulam ligneam: gothicum tardum scorteum ex officina compactoria Hungarica, saec. 16/in. Concludi potest librum iam ea aetate in Hungaria fuisse.

BIBLIOGRAPHIA: Muckenhaupt, p. 74.

OFFICIUM ASSUMPTIONIS BMV, IN VIGILIA ET IN DIE SANCTO

- f 1ra Vigilia [Or.] *Deus qui virginalem aulam beate Marie in qua habitares ... inter esse festivitati. Per;* In eodem die [Or.] *Deus qui nobis beati Eusebii confessoris tui annua sollempnitate ... exempla gradiamur. Per;* [In die sancto in primis vesperis] Ant. [1] *Vidi speciosam sicut columbam ...* [Ps.] *Laudate pueri* (nr. 112); Ant. [2] *Veni electa mea et ponam in te ...*; Ant. [3] *Ista est speciosa inter filias Ierusalem in cubilibus et in hortis* *aromatum*; [Ant. 4] *Ornatam in monilibus filiam Ierusalem*
- f 2ra *Dominus concupivit.* [Ps.] *Laudate Dominum* (nr. 146); [Ant. 5] *Tota pulcra es amica mea et macula non est in te...* [Ps.] *Lauda Ierusalem* (nr. 147);
Capit. *In omnibus requiem quesivi et in hereditate Domini morabor ... creator omnium et qui cre-*
- f 1rb *-avit me requievit in thabernaculo meo. Deo* (Eccli 24, 11-12); Resp. *Felix namque es* (inc.); H. *Gaude visceribus* (inc.); Vsc. *Post partum virgo* (inc.); Ant. [ad Magnificat] *Virgo prudentissima quo progredes quasi aurora ... ut luna electa ut sol.* [Ps.] *Magnificat*; [Or.] *Veneranda nobis Domine huius diei festivitas ... genuit incarnatum. Qui tecum;* [Ad Completorium] Ant. *Alleluia. Cum invocarem* (inc.); H. *Lux mundi beatissima* (inc.); [Capit.] *Que est que progreditur quasi aurora consurgens pulcra ut luna electa ...*

- f 2rb ... *filie Syon et beatissimam predicaverunt et regine laudaverunt eam. Deo.* (Cant 6, 9-8); [Ant. ad Nunc dimittis] *Alma redemptoris mater ... peccatorum miserere.* [Ps.] *Nunc dimittis;* [Or.] *Concede nobis quesumus omnipotens Deus ad beate Marie semper virginis gaudia eterna ...*
- f 1va [...] *sollemniter [...] gaudere. Per;* Inv. *Venite adoremus regem regum cuius hodie ad ethereum mater virgo assumpta est celum.* [Ps.] *Venite* (nr. 94); [In I. nocturno Ant. 1] *Exaltata es sancta ...;* [Ant. 2] *Paradisi porta ...;* [Ant. 3] *Sicut mirra electa ...;* [Vsc.] *Speciosa facta es (inc.);* [Lect. I] *Cogitis me o Paula et Eustochium ypmo caritas Christi ... utens eloquio exortacionis [gracia sermonem]*
- f 2va [*faciam de assumptione beate et gloriose semper virginis Marie*] *more eorum qui declamatorie in ecclesiis solent loqui ad populum quod utique genus docendi neque dum attigeram. Tu.* [Resp. 1] *Vidi speciosam sicut columbam ... ;* Vs. *Que est ista que ascendit ...* [Rep.] *Et sicut.* [Lect. 2] *Sed quia negare nequeo quicquid*
- f 1vb [*iniungitis nimia vestra*] *devinctus dileccione ... divinis vacent lectionibus. Tu.* [Resp. 2] *Sicut cedrus exaltata sum in Libano ... ;* Vs. *Et sicut cynamomum et balsamum aromatizans ...* [Rep.] *Dedi.* [Lect. 3] *Presertim cum [...]*
- f 2vb [...] *divinis predicata [...] quid enim aliud sonant ewangelia ... et deinceps reliqua omnia plenius legistis. Tu.* [Resp. 3] *Que est ista que processit sicut sol et formosa tamquam Ierusalem viderunt eam filie Syon et beatam dixerunt et regine laudaverunt [...]*

Cz. Fr. 3.

Sign. rec.: Inv. 1953.

Breviarium

Saec. 14/2.

Fragm. membr. - f 1 - pars visibilis cca 130/137 x 221 mm- binae columnae - lineae exstantes 15 (visibiles 13) - pars scripta non integra *130/137 x *221 mm.

LIBER TRADENS: (Coll. 1:) VIO, Thomas de: *Summula Caietani ... de peccatis Summula.* - Lugduni, Apud haeredes Iacobi Iuntae, 1561. - (Coll. 2:) VIO, Thomas de: *Ientacula ... LXIII. notabilium sententiarum Novi Testamenti.* - Lugduni, 1561.

- CATALOGUS: (Coll. 1:) Gültlingen IV. P. 74. 885. – (Coll. 2:) Gültlingen IV. P. 74. 886. – Jakó 89–90.
- POSSESSOR: *Collegĳ Romani Soc(ietatis) Jesu Cata(log) inscr(iptus) C. R. – Nunc aut(em) Claudiop(oli) Societ(at)is Jesu. – Is liber pertinet ad me patrem Nicolau(m) Kaszoniensem Anno Domini 1646. – Catalogo Szent Imreiensi inscriptus [Saec. 17.] – nu(n)c aute(m) ex libris Patris Pauli Ebeczkj A. 1677. – Conventus Csikiensis [saec. 18.] – Con(ven)tus Csik(iensis) 1705. – Signaturae: L. Summula Theologiae P. Cajetani [saec. 19.] – C II 56/36. [deleta, subest: C II 9/36; saec. 20.] – FI 47/36. [saec. 20.]*
- ANNOTATIONES: Latinae saec. 17.
- SCRIPTURA: gothica textualis s. 14/2.
- ORNAMENTA: litterae initiales caeruleae et rubrae (partim non visibiles), maiusculae nigrae rubro coloratae; rubricae.
- PROVENIENTIA: et origo et usus incertus.

OFFICIUM S. WENCESLAI, IN PRIMIS VESPERIS ET AD MATUTINUM

- f 1a [Ant. ad Magnificat *Laus alme sit trinitati ... ut Kayn Abelem olim effecit martirem.*
[Or. *Deus qui beati Venczezlai nobilitatem in meliorem mutasti... et eterne beatitudinis concede perfrui gloria. Per.*
[Inv.] *Regem martyrum.* Ant. *In lege Do[mini].* Vsc. *Gloria et honore.*
Lectio I *Crescente fide christiana in diebus illis Dei nutu ... Eiusque filus Zpitigneus nomine [...]*
- f 1v [*Tunc predict]tus puerulus illustris perma[nens in prin]cipatu suo minime discess[it disci]plina ... fuit misericors ut pater gem[encium et vi]duarum sauciatorque consolator [...]*

Cz. Fr. 4.

Sign. rec.: Inv. 1241.

Missale

Saec. 15/1.

Fragm. membr. – f 1 – 345 x 207 mm – binae columnae – lineae exstantes 31
– pars scripta integra 283 x 187 mm.

- LIBER TRADENS: [MARIPETRI, Girolamo:] Seraphicae in Divi Francisci vitam, christiano carmine editae... - Cracoviae, [typ. Andrea Petricovius], 1594.
- CATALOGUS: Estreicher XXII. 174. - Bohonos 1535.
- POSSESSOR: F. M. S. [saec. 17.] - *Con(ven)tus Csikien(sis) 1664.* - *Bertalan Ferentz 1720.* - *Congre(gationis) B(eatae) V(irginis) M(ariae)* [saec. 18-19.] - Signaturae: *G. Divi Francisci vita carmine edit(ae)* [saec. 19.] - *G IV 27/1068.* [saec. 20.]
- ANNOTATIONES: [in tabula frontali:] *Seraphicus in D(ivi) Francisci vita* [saec. 17.]
- SCRIPTURA: gothica textualis saec. 15/1.
- ORNAMENTA: litterae initiales rubrae, rubricae.
- PROVENIENTIA: OFM.

DOMINICA XVII POST PENTECOSTEN AD MISSAM

- f 1a Grad. *Beata gens cuius est dominus ... in hereditatem sibi.* Vs. *Verbo domini celi firmati sunt ... omnis avirtus eorum.*
 All. Vs. *Domine exaudi orationem meam ... ve[niat.]*
 Secundum [Mattheum *In illo tempore accesserunt ad Ihesum Phari]sei et interrogavit eum unus ex e[is] legis doctor temptans eum: Magister quod est mandatum magnum in lege? ... In hiis duobus mandatis*
- f 1b *universa lex pendet et prophete. ... Donec ponam inimicos tuos sca[be]llum pedum tuorum. Si [ergo David vocat e]um [dominum quomodo fil]ius eius [est; Et nemo poterat res]ponde[re ei verbum] neque ausus fuit quisquam ex illa die eum amplius interrogare (Matth 22, 35-46).*
 Off. *Oravi deum meum ego daniel, dicens ... illumina faciem tuam super sanctuarium tuum ... est nomen tuum deus.*
 Secr. *Maiestate tua domine suppliciter [...]*

Cz. Fr. 5.

Sign. rec.: T 1/b.

Psalterium

Saec. 15.

Fragm. chart. - 3 fragmentula unius folii - 1. cca 82 x 56 mm, pars scripta non integra *64/67 x 56 mm - 2. cca 134 x 59 mm, pars scripta non integra

- *126/127 x *50/53 mm – 3. cca 135 x 58 mm, pars scripta non integra
*98/100 x *58 mm – unica columna – lineatio.
- LIBER TRADENS: Biblia. – [Basel]: Nicolaus Kessler, 9. Oct. 1487. Sign. Inv. 6161.
- CATALOGUS: HC* 3100. – C 1029. – GW 4262. – IGI 1671-A. – CIH 645. – CERL HPB Record ID: UKBY00585000-E. – Muckenhaupt II. 25.
- UNA TRADITA: fragmentum chart. manuscripti scholastici saec. 16. Sign. T 1/c. – tria fragmentula membr. manuscripti saec. 13/2. Sign. T 1/d.
- POSSESSOR: *Con(ven)tus Csikien(sis) 1664. – Signaturae: H IX 24/633. [saec. 20.]*
- ANNOTATIONES: *Ego habitavę in an(n)o do(m)inj 1560: 7 habuj eeuę. [!] Anjamual zolgal. – Milezimo quigentesimo secessimo tercio in p(ro) festo an(n)un(cia)tio(nis) ma(r)ie obit cleczkes tonich. [In] Wahldhýdt tres equos subtraxeru(n)t michi fures in anno D(omi)ni 1532 anno. [I]n anno d(omi)ni 1535 ante Servatę ep(isco)py altera die id est tertia fe(r)ia ante Servatę obit michi vnus equus hoc anno 1535. S(e)c(un)da die Servatę id est sexta fe(r)ia fe(r)ia post Servatę in domo Joh(ann)is fux obit s(e)c(un)dus equus 1535. In Nasbach [!] apud pl(e)banu(m) fratrem meu(m) no(m)i(n)e laurentius obit vnus equus ite(r)um dedissem p(ro) XL. f(lorenis) ille obit anno d(omi)ni 1533 [...]jica die ante Joh(ann)is baptisste duo eq(ui) qui [...] ceu cecideru(n)t sufucati su(n)t 7 ex casu 7 mortui su(n)t [...]n veresmart ad flu(v)iu(m) p(ro)weneru(n)t 7 in [...]hen in veneru(n)t ibid(em) co(r)riati su(n)t. Sum(m)a equor(um) su(n)t octo custodit. Sum(m)us creator iam deterius. – Glossae in lingua Hungarica (saec. 16): *ansulas kapchocat, saga vestes, fibula go(m)b, chiat, keöteö, capoch, castratūra fa raüasok, fa üeseseok [!], keotesvel vittalia hec az bürok.* – Annotationes Latinae 16–17. saec.*
- SCRIPTURA: gothica cursiva textualis saec. 15.
- ORNAMENTA: initiales rubrae, rubricae.
- PROVENIENTIA: incerta (forsitan Transsilvanica?).

NOTITIA: tegumentum scorteum super tabulam ligneam ex officina compactoria Transsilvanica, saec. 16/1.

BIBLIOGRAPHIA: Muckenhaupt II. 25.

PSALMI 1-7.

(s = sinistra, d = dextera pars folii)

f s1r [Inv.] *Regem magnum ad[oremus Dominum]*

Ps. [1] *Beatus vir qui no[n abiit in consilio impiorum, et in] via peccatorum non ste[tit, ... usque ad finem.]*

Ps. [2] *Quare fremuerunt gentes, et [populi meditati ... fragm. Vs. 1-2]*

f s2r [Ps. 2 ... *Tunc loquetur ad] eos in ira su[a ... Ego autem constitu]tus sum rex a[b eo ... Dominus d[omi]xit ad me fili[us meus ... fragm. Vs. 5- usque ad finem]*

Ps. 3 *Domine quid multiplicati sunt qui [tribulant me? multi insurgunt adversum] me. Multi dicunt anime mee non e[st] salus ipsi in deo eius. Tu autem] domine susceptor meus es gloria mea [et exaltans ... usque ad finem]*

Ps. 4 *Cum invocarem exaudivit me deus [iustitiae ... fragm. Vs. 1-5]*

f d1r [Ps. 1 Vs. 6-7 ... *ideo non resur]gunt(!) impii [in iudicio ... Quoniam novit domi]nus viam [iustorum ...]*

[Ps. 2 *Quare fremuerunt ... sunt] inania? ... [usque ad finem.]*

[Ps. 3 *Domine quid multiplicati sunt qui] tribulant me? m[ulti insurgunt ... Non e]st salus ipsi in [deo eius ... et exaltans cap]ut meum. ... usque ad finem]*

[Ps. 4 *Cum invocarem exaudivit me deus] iustitiae [meae ... fragm. Vs. 1-5]*

f s1v [Ps. 4] ... *conpungimini. Sacrificate sacrificium ... [fragm. Vs. 5- usque ad finem]*

[rubro deletum: conf]

[Ps. 5 *Verba mea auribus perci]pe domine, intellige clamorem meum. [Intende voci orationis m]ee, rex meus et deus meus. Qu[oniam ... fragm. Vs. 1-7]*

f d1v [Ps. 5 *Quoniam] ad te or[abo ... Mane astabo tibi] et videbo [... fragm. Vs. 3- usque ad finem]*

Ps. 6 *Domine ne in furore tuo [arguas] me, neque in ira tua [corripias me ... fragm. usque ad finem]*

Ant. *S[ervite domino ...]*

f s2v [Ps. 5 *Domine dedu]c me in [iustitia tua ... in conspectu tu]o*

*viam me[am ...] Sepulcrum [patens ... fragm. Vs. 7- usque ad finem]
[Ps. 6 Domine ne in furore tuo ...] corripas me. Miserere mei domine
[... quonia]m conturbata sunt omnia ossa mea [... usque ad finem]
[Ant. Ser]vite domino in timore ...
[Ps. 7 Domine] deus meus [in rubro:] Psalmus david 7.*

LITURGICA CUM CANTU

Cz. Fr. 6.

Sign. rec.: Inv. 1955.

Missale notatum

Saec. 12/13.

Fragm. membr. - f 1 - 222 x 138 mm - unica columna - lineae exstantes 23
- pars scripta non integra *222 x *138 mm - lineatio rubra.

LIBER TRADENS: POVODOVIUS, Hieronymus: Manuale Septem Ecclesiae
Catholicae Sacramentorum. Brevis iuvandi morientes
instructio. - Posnaniae, (excudebat Ioannes Wolrab),
1591.

CATALOGUS: Estreicher XXV 191/192. - Bibliotheca Jagellonica
1979.

POSSESSOR: *Leonardus B. me aemit Posnaniae 12 gros(sis). -
Conv(en)t(us) Csikiens(is) 1664. - Signaturae: L. Manu-
ale sacramentorum Hieronimo [saec. 19.] - C II
41/198. [saec. 20.]*

SCRIPTURA: minuscula praegothica, saec. 12/13.

NOTATIO: neumae Germanicae Meridionalis sine lineis.

ORNAMENTA: littera initialis rubra, maiusculae nigrae rubro coloratae;
rubricae.

PROVENIENTIA: et origo et usus incertus.

FERIA QUARTA ET SEXTA QUATTUOR TEMPORUM POST DOMINICAM III
ADVENTUS

[Oratio = Postcommunio: *Salutaris tui Domine mun]ere saciati, supplices
deprecamur ut cuius leta[mur gustu], renovemur effectu.*

feria VI [Intr. Prope] *esto Domine et omnes vie tue veritas, inicio cognov[i] de testimoniis tuis*

quia in eternum tu es. Ps. Beati imm[aculati] (nr.118).

Oracio [= Collecta] *Excita quesumus Domine potenciam et veni, ut hi qui in tua pietate confidunt, ab omni adversitate liberentur.*

[Lectio] *Ysaie prophete: Egredietur virga de radice Iesse et flos de radice eius ascendet. [Et] requiescet super eum spiritus Domini, spiritus sapientie et intellectus, spiritus consilii et fortitudinis, spiritus scientie et pietatis, et replevit eum spiritus timoris Domini. [Non secundum visionem oculorum iudicabit, neque secundum auditum aurium arguet. Sed iudicabit in iusticia pauperes et arguet in equitate pro] mansuetis terre. Et percuciet terram virga o[mn]is sui et spiritu labiorum suorum interficiet impium. Et erit [iusticia] cingulum lumborum eius et fides cinctorium renum eius (Is 11, 1-5).*

[Grad.] *Ostende nobis Domine misericordiam tuam et salutare tuum da nobis.*

[V. Benedixisti Domine terram tuam, avertisti civitatem Iacob.

[Ev. secundum] *Lucam. Exurgens Maria abiit in montana cum festi[nacione...]* (Luc 1, 39).

Cz. Fr. 7.

Sign. rec.: T 55/b.

Breviarium notatum

Saec. 13/1.

Fragm. membr. - f 1 - 118 x 47 mm - orig. binae columnae - lineae exstantes r: 17 (textus sub notis: 1, textus: 16); v: 10 (notae: 7, textus: 3) - pars scripta non integra *118 x *47 mm.

LIBER TRADENS: (Coll. 1: Historia et descriptio urbis Romae. - [Pseudo-] AEGIDUS Romanus: Oratio de S. Veronica. Indulgentiae ecclesiarum principalium urbis Romae. - Roma, Johann Besicken et Martinus de Amsterdam, 21. Dec. 1500. Sign. Inv. 6222. - (Coll. 2:) Mirabilia. Mirabilia Romae. - Roma, Johann Besicken et Martinus de Amsterdam, c. 1500. Sign. Inv. 6223. - (Coll. 3:) Andreas de Escobar: Modus confitendi. - Roma: Johann Besicken et Martinus de Amsterdam, c. 1500. Sign. Inv. 6224. - (Coll. 4:) Confessionale. Interrogationes et doctrinae. - Roma, Johann Besicken, c. 1500. Sign. Inv. 6225. - (Coll. 5:) Translatio miraculosa ecclesiae Beatae Mariae

Virginis de Loretto. – Roma, Johann Besicken, c. 1500. Sign. Inv. 6226. – (Coll. 6:) Coniuratio daemonum. – Roma, Johann Besicken, c. 1500. Sign. Inv. 6227. – (Coll. 7:) Divisiones decem nationum totius christianitatis. – Roma, Johann Besicken et Martinus de Amsterdam, c. 1498/1500. Sign. Inv. 6227. – (Coll. 8:) Granollachs, Bernardus de: Lunarium ab anno 1500 ad annum 1550. – Roma, Johann Besicken, post 1500 [?]. Sign. Inv. 6229.

CATALOGUS:

(Coll. 1:) Accurti p. 79. – IGI 6465. – CERL HPB Recod ID: UKBYIM00606000-E. – (Coll. 2:) H* 11184. – IGI 6488. – CERL HPB Record ID: UKBYIM00593200-E. – (Coll. 3:) H* 1009. – GW 1803. – IGI 525. – CERL HPB Record ID: UKBYIA00682000-E. – (Coll. 4:) H* 9255. – GW 7334. – IGI 3137. – CERL HPB Record ID: UKBYIC00819000-E. – (Coll. 5:) H* 15602. – CERL Record ID: UKBYIT00426900-E. – (Coll. 6:) H* 5624. – GW 7395. – CERL HPB Record ID: UKBYIC00834000-E. – (Coll. 7:) H* 6306. – GW 8586. – IGI 3519. – CERL HPB Record ID: UKBYID00296000-E. – (Coll. 8:) GW 11327. – Accurti p. 71. – CERL HPB Record ID: UKBYIG00348700-E. – Muckenhaupt No. II. 3, II. 37–38, II. 41, II. 46, II. 64–65, II. 83.

UNA TRADITA:

(in fine colligati:) fragmenta manuscripti franciscani Latini (*Orationale*, 10 ff.) ex Hungaria, saec. 15/16.

POSSESSOR:

Con(ven)t(us) Csikien(sis) 1664.

ANNOTATIONES:

Latinae et Germanicae saec. 16–17.

SCRIPTURA:

minuscule gothica saec. 13/1.

NOTATIO:

Strigoniensis saec. 13/1 in quattuor lineis rubris.

ORNAMENTA:

litterae initiales nigrae, una rubro colorata; rubricae.

PROVENIENTIA:

Hungarica (ex Transsilvania?).

NOTITIA: tegumentum super tabulam ligneam: gothicum tardum scorteum ex officina compactoria Hungarica, saec. 16/in.

BIBLIOGRAPHIA:

Muckenhaupt No. II. 3, II. 37–38, II. 41, II. 46, II. 64–65, II. 83. Vide praes. p. 171. Facsimile in appendice no. 47.

DOMINICA XIV POST TRINITATIS IN III. NOCTURNO
RESPONSORIA DE HISTORIA IOB

- f 1r [Resp. 3 *Memento mei Deus quia ventus; Vs. Et non reve]rtetur oculus meus ut vid[eat bona].*
Evang. [*In illo tem]pore. Dum iret Ihesus in Hierusalem [transieba]t per mediam Samariam et Gal[ileam, et cum] ingreditur quoddam c[as-tellum occurre]runt ei decem viri leprosi. Et [reliqua]. (Luc 17, 11-12). Bed[e Venerabilis homelia. Leprosi] non absurde intelligi [possun]t qui scientiam fidei non habente[s varias doct]rinas profitentur erroris. N[on enim vel abs]condunt imperitiam suam ... humana corpora [...]*
- f 1v [*Quia enim in eius verbis se erra]re significant hunc salva[ndi humiliter prec]eptorem vocant. Quos [ut vidit dixit:] Ite ostendite vos sacer[d]otibus...]*
- [Resp. *Pauc]itas dierum meorum finiet[ur brevi dimit]te me domine ... et opertam [mortis caligine.]*
Vs. *Ecce in pulvere sedeo ... [no]n subsistam. [Rep.] Antequam.*

Cz. Fr. 8.

Sign. rec.: Inv. 3786.

Breviarium notatum

Saec. 14/m.

Fragm. membr. – 2 fragmentula unius folii – 1. 116 x cca 60 mm; 2. 42 x 108 mm – lineae exstantes: 1. 8 (textus), 2 (nota); 2. 1.

- LIBER TRADENS: [DURY, John] Duraeus, Joannes: Confutatio Responisionis Guilelmi Whitakeri ... ad rationes decem, quibus Edmundus Campianus ... obtulit in causa fidei. – Ingolstadii, Ex Typographia Davidis Sartorii, 1585.
- CATALOGUS: Adams D 1201. – VD 16 D 3060. – Jakó 159.
- POSSESSOR: Michal[...] quis sibi furaretur [...] [saec. 17.] – *Epifanie Băinaşul* [lingua Rum. cum litteris cyrillis] – *Collegii Claudiop[olitani] Societ[atis] Iesu. – Ex libris Stephanus [!] Jelenphi* [saec. 17.] – *Conv[entus] Csikiens[is]* 1664. – Signaturae: C III 43/427. [saec. 20.]
- ANNOTATIONES: Latinae saec. 17/in.

- SCRIPTURA: gothica textualis formata saec. 14/m.
NOTATIO: Strigoniensis in quattuor lineis rubris, claves c et f.
ORNAMENTA: littera initialis et maiuscula nigra cum lineis rubris duplicata, signum rubrum segregationis nigro ornatum; rubrica.
PROVENIENTIA: Hungarica, forsitan Transsilvanica.
NOTITIA: Positio fragmentorum in libro: agglutinata sunt lateri in transverso. F 1 legi potest a dorso libri ad frontem; f 2 autem in latere, subvertendo textum. F 1 detractum est de ambabus tabulis, ideo summa et ima pars legibilis est facta (recto). Quondam omne tegumentum constabat ex lineis membranaceis. In dorso, ubi invenitur fragmentum remanens tegumenti, videri possunt pallide, qui textuum converse adhaerere potuerint, sed iuxta horum litteras et notas haudquaquam possumus fragmenti contentum describere.

f 1r (partim visibilis)

DOMINICA I POST OCTAVAM EPIPHANIAE, AD SEXTAM RESPONSORIUM BREVE

[Resp. br. *In eternum Domine permanet verbum tuum. V. In celo et in [seculum seculi veritas tua].*

[...]

DOMINICA I POST OCTAVAM EPIPHANIAE, AD NONAM HYMNUS

[H. *Rerum Deus tenax vigor ... Largire clarum vespere, quo] vita numquam [decidat, sed premium mortis s]acre perennis instet [gloria].*

- f 1v FERIA SECUNDA POST OCTAVAM EPIPHANIAE, AD MATUTINUM
[Lect. *Auda]cius autem scripsi v[obis fratres ex parte tam]quam in memoriam v[os reducens propt]er gratiam que d[ata est mihi a Deo ut si]m minister Christi [Iesu in gentibus sanctifican]s evangelium Dei. [Ut fiat oblatio gen]tium accepta et sanct[ificata in Spiritu Sancto] habete ergo gloriam i[n Christo Iesu ad Deum]. Tu autem. (Rom 15, 15-17).
Resp. [3 *Benedicam Dominum] in omni tempore se[mper laus eius in ore meo. Vers. partim visibilis: In Domino lauda ...]**

- f 2r FERIA SECUNDA POST OCTAVAM EPIPHANIAE, AD MATUTINUM
[Resp. 2 *Quam magna multitudo... Vs. Per]fecisti eis qui sperant in te [...].*

Cz. Fr. 9.

Sign. rec.: Inv. 1777.

Antiphonale

Saec. 15/in.

Fragm. membr. – ff 2, intermedium bifolium – 260 x 387 mm – unica columna – lineae exstantes 4 (visibiles 3) – pars scripta non integra *179 x 246 mm.

LIBER TRADENS: MONOSZLÓY András: De cultu imaginum. Az idővssegre intő kepeknek tiszteleteiről valo igaz tudomány. Nagyszombatba, [typ. capituli], 1589.

CATALOGUS: RMK I. 230. – RMNy 632.

POSSESSOR: R. D. P. M. A. donavit anno Do(mi)nÿ 1606 26 die decembris. S. M. K. [...] S. P. D. – Signatura: L [impressa].

ANNOTATIONES: Hungaricae, 1602–1614: An(n)o 1602 Csikban az buzanak keoblet tudo(m) veolek fl. 8 Kolosuarat fl. 32 [...] keoblet akor. – An(n)o Do(mi)nÿ 1605 24 die decem(b)ris az az nagy karacsjo(n) Beojtjn estue nagj Feold Indulas leo(n) az egez villago(n). – Anno 1606 eztendeobe(n), az ket karacsjon nap keozeot vallo penteke(n) efelle vta(n) 4 orakor, az bodog emlekezettÿ Bocsjkaÿ Istua(n) Fejedele(m) ez villagbol kj mullek. – An(n)o 1608 5 die martj kolosvarat Rakocj Sigmond Fejedelem, Erdely orzagatol Bÿcsÿwt veon. Ismet 7 die martj 5 orakor efelle uta(n) kjmene Az orzag valaztta Bathory Gabort erdely Fejedelemnek 9 orakor vgia(n) 7 die martj Az orzag vallazta erette Ziluassj Boldjssart, Kornis Boldjssart, Erdely Istua(n)t, Pecsì Simont, Zekelsegbeol Balassj Ferencet, Kalnoki Janost es Gaspar Jan(ost) azok kolosvarol Indullanak el 9 die martÿ Bathorj Gabor vrunk(nak) behozassara. – Anno 1609 6 die February atta(m) diznokot el fl. 4 negj Zent Jakab napigj vallo [...] miklos lukacsj kezeszen Ja[...] napigj ke[...] anjra ve[...], miklos lukac 2 ambrus peter 1, kucsis marto(n) 1, zabo mihalÿ 1, tamas Janos 1, miklos Bart(a)lus fia 12, Vizj Andras 1, lukachj Istua(n) 1, mihalÿ gergelj 1, Banjaz Cristofnak, Banjaz Andrasnak atta(m) ket swldeot atta(m) fl. 4. Vizÿ mihalÿ, Jeneo fal(vi) [...] huszo(n) [...] forint egj [...] az ha(r)madik fl. 12 megh [...] adhatnak [...] napja(n). – Anno 1611 4 die majÿ mense [...] nrjtek megh Elseoben 10 azutan

30. Harmadszor 19 negyszer fejeo juhok [...] 22 njrtek ugja(n) feieot ismet njrtek 18. Ismet fejeot njrtek 8 [...] az esztenarol njrtek [...] njrtek 23. Ismet 20. - An(n)o 1614 nagj Bodog azonj napja(n) [...]rakor 15 die A(u)gustj atta Is-ten ez vilagra az en kÿs lejanÿomot Krestjnkat.

- SCRIPTURA: gothica textualis saec. 15.
NOTATIO: Strigoniensis in quattuor lineis rubris, claves c et f, clavis f cum b-rotundo coniunctus, custos.
ORNAMENTA: litterae initiales rubrae, maiusculae nigrae rubro coloratae, rubricae; pars scripta duplicibus lineis rubris marginata.
PROVENIENTIA: Hungarica, forsitan Transsilvanica.
- NOTITIA: Si libri tradentis tabula frontalis ab utraque - id est intus et a dorsali - parte illuminatur, reconstrui potest altera pagina, quae continet Ascensionis matutinarum quosdam textus: versum responsorii *Nisi ego abiero*, ac initium responsorii *Exaltare Domine*. Iuxta quorum ordinem concludimus tegumentum in superficie a verso fuisse folii originalis, intus autem a recto exstitisse quondam eiusdem folii.

IN DIE ASCENSIONIS, ANTIPHONAE IN LAUDIBUS

Ant. 2 [*Cumque intuerentur in celum euntem*] *illum dixerunt alleluia*. Ps. *Iubilate* (nr. 99).

Ant. 3 *Elevatis manibus ferebatur in celum et benedix[it eos alle]luia*. Ps. *Deus Deus* (nr. 62).

Ant. 4 *Exaltare regem regum et hy[mnum d]icite Deo alleluia*. Ps. *Benedicite* (Cant.).

Ant. 5 *Videntibus illis elevatus est et nubes suscepit [...]*

Cz. Fr. 10.

Sign. rec.: Inv. 1766-69.

Antiphonale

Saec. 15.

Fragm. membr. - f 1 - 244 x 406 mm - unica columna - lineae exstantes 4 - pars scripta non integra cca*192 x 374 mm.

- LIBER TRADENS: (Coll. 1:) De dignitate ordinis ecclesiastici regni Poloniae. – Cracoviae, In Officina Lazari, 1582. – (Coll. 2:) SOCOLOVIUS, Stanislaus: Compositio sive pro dote ecclesiastica et haereditate Christi ad ordines Poloniae regni ... concio. – Cracoviae, In Officina Lazari, 1582. – (Coll. 3:) [FORNARI, Callisto] Placentinus, Calistus: De libero arbitrio atque eius virtute ac dignitate. Trad. Lat. – (Ingolstadii, in officina Alexandri Vueissenhorn), 1542. – (Coll. 4:) COCHLAEUS, Johannes: Sacerdotii ac sacrificii novae legis defensio, adversus Vuolfgangi Musculi. – Ingolstadii, excudebat Alexander Vueissenhorn, 1544. – (Coll. 5:) COCHLAEUS, Johannes: Replica brevis ... adversus prolixam Responionem Henrici Bullingeri De scripturae et ecclesiae autoritate. – Ingolstadii, apud Alexandrum Vueissenhorn, 1544.
- CATALOGUS: (Coll. 1:) Estreicher XXII. 363. – Bibliotheca Jagellonica 2094.- (Coll. 2:) Estreicher XXIX 10/11. – Bibliotheca Jagellonica 2316. – (Coll. 3:) Adams P 1373. – VD 16 F 1895. – (Coll. 4:) – Index Aur. 142.179. – Adams C 2285. – VD 16 C 4378. (Coll. 5:) Index Aur. 142.188. – Adams C 2284. – VD 16 C 4372.
- POSSESSOR: *Conventus Csikiensis 1682.* – Signaturae: 576. [?] – *L. De dignitate Ord. Ecclesiastici pro Regno Polonicae Augustinus Rotundus [!] [saec. 19.] – E VIII 48/2029. [saec. 20.]*
- ANNOTATIONES: Latinae saec. 16. – *Anno Domine (!) 1621.* – Hungaricae: *Peter Kouacz, Balogh Istva(n), Kelemen Istuan, Pal Istuan, Füsteos Andras, Daruas Marton, Dar(vas) Janosne, Gal Georgj, Santa Marton, Lukacz Peter, Gothard Peter, Bodo Petre (!), Bodo Mate, Bartalis Miklos. [saec. 17.]*
- SCRIPTURA: textualis gothico-rotunda s. 15.
- NOTATIO: gothica Strigoniensis in quattuor lineis rubris, claves c et f, b-rotundum, custos.
- ORNAMENTA: litterae initiales nigrae, maiusculae rubrae, rubricae nigrae.
- PROVENIENTIA: Hungarica, forsitan Transsilvanica.

RESPONSORIA HISTORIAE PROPHETARUM TEMPORIS POST PENTECOSTEN

Resp. 1 [*Vidi Dominum sedentem ... et ea que sub ipso erant replebant*] *templum; V1 Seraphin [stabant super] illud sex ale uni et sex ale alteri. Et.*

Resp. 2 *Aspice Domine de sede sancta (inc.)*

Resp. 3 *Aspice Domine quia facta est desolata civitas plena diviciis sedet [in tris]ticia domina gencium. Non est qui consoletur eam nisi Deus; V3 Plorans ploravit [...]*

Cz. Fr. 11.

Sign. rec.: Inv. 744.

Antiphonale

Saec. 15/2.

Fragm. membr. - f 1 - pars visibilis 335 x 229 mm - unica columna - lineae exstantes 5 - pars scripta non integra *335 x *229 mm.

LIBER TRADENS: [BESSE, Pierre de] Besseus, Petrus: Conciones sive Conceptus theologici, ac praedicabiles, in omnes totius anni dominicas. Tomus 1-2. - Coloniae, Apud Ioannem Kinckium, 1614[-15].

CATALOGUS: VD 17 12:191096X.

POSSESSOR: *Con(ven)tus Csikiens(is) 1666. - Conventus Csikiensis 1672. - Signaturae: [?]97. - H I 43. [saec. 20.]*

ANNOTATIONES: *Hungaricae: Orbancz ellen a Segesvari Borbely Thamas. Timsot, temient, geletet, ahoz keves bolus armenust, görög feiert, crispant, galicz kovet, özve kel törni mosarba, azutan tiszta czuporkaba, boreczetes, rosa vizet, auagy tiszta forras vizet, ket tiukmon feierit, oszve kel habarni cziak parasza tűznél keves melegseghgel (!), ez abba martot ruhat tegiek az orbanczot testre, avagy tollu szallal giengen kenneik. Anno 1666. - Latinae: - Fui in Szovat in die visitationis Beatae Mariae Virginis 1678. - 4 ff Index libri (1665) - Aliae annotationes Latinae saec. 17.*

SCRIPTURA: gothica textualis formata 15/2.

NOTATIO: Strigoniensis in quattuor lineis rubris.

ORNAMENTA: littera initialis nigra cum ornamentis rubris et effigie hominis ornata; rubrica.
PROVENIENTIA: Hungarica (OPaul?).

HISTORIA PROPRIA DE SANCTO LADISLAO REGE, IN SECUNDIS VESPERIS

[Resp. *Surge gaude Pannonia felix intende prospere, ut collaudes felicia, Ladislai preconia, noctis expelle tedia, iam lucis or*]to sidere. Vs. *Surge [collauda Dominum], quia de viris sanguinum per hunc s[alvare voluit et lib]erare statuit te lucis ante t[erminum. Glori]a Patri et Filio et Spiritui San[cto].*
[Ant. ad Magnificat O] *sancte rex Ladizlae o columpn[a ...].*

Cz. Fr. 12.

Sign. rec.: Inv. 1300.

Antiphonale monasticum

Saec. 15/2.

Fragm. membr. – f 1 – cca 358 x 223 mm – unica columna – lineae exstantes 11, orig. 12 – pars scripta visibilis *358 x cca *194 mm.

LIBER TRADENS: TESSAURUS, Antoninus: *Novae Decisiones Sacri Senatus Pedemontani. – Venetiis, Ad Signum Concordiae, 1595.*

CATALOGUS: Adams T 425.

POSSESSOR: *Sum ex libris M. Joannis Isay I. V. B. Emptus hic liber ultimo die Septemb(ris) anni 1605 p(ro) 18 crucif(eris). – Conv(entus) Csiki(ensis) 1664. – Signaturae: 19. – H. Novae decisiones Pedemontanae Antonius Tessaurus. [saec. 19.] – E IX 57/1330. [saec. 20.]*

SCRIPTURA: gothica textualis formata s. 15/2.

NOTATIO: gothica Metensis in quattuor lineis rubris, clavis c, custos.

ORNAMENTA: rubricae; pars scripta duplicibus lineis rubris marginata.

PROVENIENTIA: cuiusdam monasterii OSB.

FESTUM IOANNIS BAPTISTAE, RESPONSORIUM ET ANTIPHONAE IN I ET II NOCTURNO.

[In I. nocturno Resp. 4 *Priusquam te formarem ... sanctificam*] *te. Et prophetam ingentibus de[di te.] Vs. Ad omnia que mittam te ibis et [universa] que mandavero tibi loqueris. [Rep.] Et.*

In II. nocturno [Ant. 1 *Posuit*] *os meum quasi gladium acutum sub um[bra]nus sue protexit me. Ps. Domine quis (nr. 14); Ant. 2 Formans me ab [utero ser]vum sibi Dominus in lucem gencium ut sim sa[lus eius] ab extremis terre. Ps. Domine in vir[tute tua, nr. 20]; Ant. 3 Reges vide[bunt et co]nsurgent principes et adorabunt Dominum Deum tu[um qui e]legit te. Ps. Domini est terra (nr. 23); Ant. 4 Nazareus vocabitur puer [iste vinu]m siceram non bibet et omne immundum non man[ducabit e]x utero matris sue. Ps. Te decet (nr. 64); Ant. 5 Ex utero se[nectutis et sterili] Ioannes natus est precursor Domini.]*

Cz. Fr. 13.

Sign. rec.: Inv. 1331.

Graduale

Saec. 14/2.

Fragm. membr. - f 1 (pars superior folii detracta est) - cca 285-305 x 204 mm - unica columna - lineae exstantes 9, orig 10 - pars scripta non integra cca *214/238 x 184/194 mm, integra cca 268/240 x 184/194 mm.

LIBER TRADENS: WERBÓCZY, István: Decretum, opus tripartitum iuris consuetudinarij inclyti regni Hungariae. - Claudiopoli, in officina Casparis Helti, 1572.

CATALOGUS: RMK II. 130. - RMNy 317.

POSSESSOR: *Sum Caspari: W: - Joannes Nagyfalvi Notarius modernus Comitatus Doboci(e)n(sis) ex animi sui sincerit(a)te, dono dedit p(ro) memoria, Generoso do(mi)no Joanni Vas Anno Milesimo sexcentesimo septimo. Prouide futura si uis esse sine cura. - Con(ven)tus Csikien(sis) 1664. - Signaturae: H. Decretum Werbóczi [saec. 19.] - E IX 18/2291. [saec. 20.]*

SCRIPTURA: gothica textualis s. 14/2.

NOTATIO: gothica Metensis in quattuor lineis rubris, claves c et f, custos.

ORNAMENTA: litterae initiales rubrae et nigrae, signum rubrum segregationis; rubricae.

PROVENIENTIA: forsitan Transsilvanica-Saxonica.

DOMINICAE II–IV POST PENTECOSTEN AD MISSAM

f /recto (pars detracta et amissa).

Dominica II post Pentecosten Introitus: [*Factus est Dominus ...i)n latitudinem, salvum me fecit*] Ps. *D[iligam te Domine]* – ceteri nunc non visibiles.

f /verso

Dominica III post Pentecosten Communio: [*Ego clamavi ... exaudis*] *ti me Deus ... verba mea.*

Dominica IV post Pentecosten Intr. *Dominus illuminatio ... et ceciderunt.* Ps. *Si consistant adversum me.* Grad. *Propitius esto XXXV.* (inc.). *Alleluia.* Vs. *In te Domine speravi ... ut eripias me.* Offert. *Illumina oculos XXXVI.* (inc.) Comm. *Dominus firmamentum ... refugium [...]*

Cz. Fr. 14.

Sign. rec.: Inv. 1940.

Antiphonale

Saec. 15/ex.

Fragm. membr. – f 1 – 162 x 227 mm – unica columna – lineae exstantes 6 (visibiles 5) – pars scripta non integra *138 x 193 mm.

LIBER TRADENS: (Coll. 1:) *Assertiones Theologicae De trino et uno Deo, Adversus novos Samosatonicos. Ex praelectionibus Collegii Posnaniensis excerptae. Una cum animadversionibus Fausti Socini Senensis. Ed. Tertia. Racoviae, Typis Sebastiani Sternacii, 1618.* – (Coll. 2:) [SOZZINI, Fausto] *Socinus, Faustus: Defensio animadversionum ... in Assertiones Theologicas Collegii Posnaniensis de Trino et uno Deo, adversus Gabrielem Eutropium canonicum Posnaniensem.* – Racoviae, Typis Sebastiani Sternacii, 1618.

CATALOGUS: (Coll. 1:) CERL HPB Record ID: GBOC12278629-E. – (Coll. 2:) CERL HPB Record ID: GBOC12278630-E.

UNA TRADITA: fragmentum impressi Latini.

POSSESSOR: *Conventus Czikiens(is) 1681.* – Signaturae: *L. Assertiones theologicae.* [saec. 19.] – *C I 17/215.* [saec. 20.]

SCRIPTURA:	gothica textualis formata saec. 15/ex.
NOTATIO:	gothica Metensis in quattuor lineis rubris, clavis c, custos.
ORNAMENTA:	litterae initiales, una rubra decolorata, una nigra rubro ornata; maiuscula nigra rubro colorata; rubricae, pars scripta linea rubra marginata.
PROVENIENTIA:	incerta.

COMMUNE VIRGINUM, RESPONSORIA CUIUSDAM NOCTURNI

[Vs. *Tunc surrexerunt omnes virgines ille et ornaverunt lampades [suas]. Resp. Simile est regnum celorum decem [virgi]nibus que accipientes lampades su[as] exierunt obviam sponso et sponse. Vs. Prudentes autem [virgi]nes acceperunt oleum in [vasis ...]*

Cz. Fr. 15.

Sign. rec.: Inv. 2203.

Graduale

Saec. 15/2.

Fragm. membr. - f 1 et duo segmenta - f: 318 x 203 mm (1.: 106 x 21/22 mm, 2.: 104/105 x 14-20 mm) - unica columna - lineae exstantes 8 - pars nunc visibilis: 288 x 165 mm; pars scripta non integra 239 x cca *157 mm, orig. 239 x cca 180 mm.

LIBER TRADENS:	CARDANUS, Hieronymus: [De subtilitate libri XXI.] - [Basileae, ex officina Petrina, 1560.]
CATALOGUS:	Index Aur. 132.081. - Adams C 674. - BNH Cat C 230. - VD 16 C 933.
UNA TRADITA:	fragmentum impressum Hungaricum: Bornemisza Péter: Predikatioc egész esztendő által minden vasarnapra rendeltetett euangeliomból. Detrekő-Rárbók, 1584. (f. DCLVII, i. e. f. R....: RMNy 541). Sign. T 147. - fragmenta manuscripta Latina: Quaestiones rhetoricarum. 7. Octobris 1611. (19 ff.). Sign. T 148. - alterum fragmentum manuscriptum Latinum, f 1: precatio, saec. 17/1. Sign. T 148. - fragmentula impressa Latina saec. 16/17. Sign. T 149.

- POSSESSOR: *Anno 1634 Dono datus est liber iste a G(eneroso) D(omino) Geor(gio) Trakouiczki pro amico Georgio Boczkay Transyl(vano). – Anno Domini millesimo sexcentesimo Trigesimo septimo Tyrnaviae bonis Literis operam dabam apud R(evere)ndos Patres Societatis Jesu Omnia ad maiorem Dei. – Pro Magistro Joan(ne) Bogos. – Conventus Csikien(sis) 1664. – Signaturae: S. Hieronymi Cardani de subtilitate. Medicus. – Subest: A. Hieronimi Cardani de subtilitate Medicus. [saec. 19.] – E III 39/2392. [saec. 20.]*
- SCRIPTURA: gothica textualis formata saec. 15/2.
- NOTATIO: gothica Metensis in quattuor lineis rubris, clavis c et f, custos.
- ORNAMENTA: litterae initiales rubrae et nigrae rubro coloratae, initiale I decolorata; pars scripta duplicibus lineis rubris marginata.
- PROVENIENTIA: pars septemtrionalis Hungariae?
- NOTITIA: numerus rubrus folii orig. cxix.
- COMMUNE PLURIMUM APOSTOLORUM

- f 1r *[Alleluia. Iam non estis ho]spites et adve[ne] sed estis cives sanctorum et domestici [De]i.
Alleluia. Celi enarrant [gl]oriam Dei et opera manuum eius an[nun]ciat firmamentum.
Alleluia. Per manus au[tem] apostolorum fiebant signa (continuitur in f 1v)*
- f 1v *et prodigia multa in plebe.
[Offertorium] Mihi autem ... confortatus est principatus eorum.
[Offertorium] In omnem terram ... orbis terre verba eorum*

Cz. Fr. 16.

Sign. rec.: Inv. 1775.

Hymnarium

Saec. 15/ex.

Fragm. membr. – f 1 – 269 x 376 mm – unica columna – lineae exstantes 6 – lineatio – pars scripta visibilis *122 x 224 mm.

- LIBER TRADENS: SZILVASI, János: *Antiquitas et perpetua duratio fidei Catholicae*. - Claudiopoli, Typis Heltanis, 1597.
- CATALOGUS: RMK I. 272. - RMNy 808.
- POSSESSOR: *Ex libris Sp(ectabi)lis ac G(e)n(er)osi D(omi)ni Francisci Bialis de Illyefalva Natione Italus Pavente Italo de Jenuva*. [saec. 17.]. - *Dono dabit R P L] L*. [saec. 17.] - *Signaturae: L. Controversista Joannis Szilvasi*. [saec. 19.] - *D II 25/178*. [saec. 20.]
- ANNOTATIONES: Latinae: *Illius est nele[...]mon qui nolit ire[...] Christum 1679 29 Julj - Finis coronat opus 1700 13 May*. - Hungaricae saec. 17.
- SCRIPTURA: textualis gothico-rotunda saec. 15/ex.
- NOTATIO: gothica Metensis in quinque lineis rubris, clavis c, custos.
- ORNAMENTA: littera initialis caerulea, maiusculae, una rubra, una nigra; pars scripta linea nigra marginata. -
- PROVENIENTIA: pars septemtrionalis Hungariae?

FERIA QUINTA AD VESPERAS HYMNUS

H. Magne Deus potencie / qui ex aquis ortum genus / partim remittis gurgiti / partim levas in aera. / Diversa limphis impr[imens] / sub]iecta celis irrogans / ut stirpe una prodita / diversa capiant loca. / Largiter cunctis similis / quos mundat unda sanguinis / nescire [lapsus criminum ...]

Cz. Fr. 17.

Sign. rec.: T 106.

Antiphonale

Saec. 15/in.

Fragm. membr. - f 1 (dimidium, corruptum); impressio alterius folii supra tabulam frontalem libri (I) - cca 110-251 x 203-282 mm; cca 330 x 220 mm (I) - unica columna - lineae exstantes cca 4-5 - pars scripta orig. in latit. 230 mm.

LIBER TRADENS: ASTESANUS de Ast: *Summa de casibus conscientiae*. - Basel: Michael Wenssler et Bernhard Richel, non post 1477. Sign. Inv. 6583.

- CATALOGUS: H* 1892. – GW 2753. – IGI 924. – CIH 335. – CERL HPB Record ID: UKBYIA01164000-E. – Mucken-
haupt II. 10.
- POSSESSOR: Conventus Csikiensis 1664.
- SCRIPTURA: gothica textualis formata saec. 15.
- NOTATIO: gothica Metensis in quattuor lineis rubris, clavis c, custos.
- ORNAMENTA: litterae initiales, una caerulea simplex (F), quattuor
nigrae lineis rubris et picturis ornatae (Q et C effigie
hominis ornatae); rubricae, signa rubra coniunctionis.
- PROVENIENTIA: Transsilvanica-Saxonica.
- NOTITIA: tegumentum scorteum gothicum super tabulam ligneam
Vindobonensi modo elaboratum ex officina compacto-
ria Transsilvanica, saec. 15/ex. –
Scriptura folii a verso supra tabulam posteriorem libri
cerni potest; fragmentum completur impressione unius
folii prius amissi supra tabulam priorem libri. – Ex
eodem codice supersunt etiam duo folia (Sign. T 56/c)
conservata in libro Sign. Inv. 6230. (Cz. Fr. 18.).
- BIBLIOGRAPHIA: Muckenhaupt II. 10.
- DESCRIPTIONEM VIDE: CZ. FR. 18 (T 56/c).

Cz. Fr. 18.

Sign. rec.: T 56/c.

Antiphonale

Saec. 15/in.

Fragm. membr. – ff 2 – 1. cca 385 x 312 mm, pars scripta non integra cca
*351/353 x 230 mm – 2. cca 387/395 x 312/318 mm, pars scripta non
integra cca *352/357 x 230 mm – unica columna – lineae exstantes 9+1
(fragm.) in omnibus paginis.

- LIBER TRADENS: RAINERIUS de Pisis: Pantheologia. Pars 1. – Basel,
Berthold Ruppel, c. 1477. Sign. Inv. 6230.
- CATALOGUS: H* 13014. – IGI 8270. – CIH 2898. – CERL HPB
Record ID: UKBYIR00009000-E. – Muckenhaupt II. 76.
- UNA TRADITA: fragmentula chartacea documentorum Latinorum: 1.
Töröcsvár, 1484. Sign. T 56/b. 2. Bodola, 1486. Sign. T

- 56/e. – fragmentum membraneum manuscripti Latini, f 1: Breviarium notatum. Transsilvania, saec. 15. Sign. T 56/d. – fragmentula (28) membranea manuscripti Latini cum notis, probabiliter ex eisdem duobus codicibus ut T 56/c et T 56/d. Sign. T 56/f.
- POSSESSOR: *Con(ven)tus Csikien(sis) 16[64].* – Signatura: *A I 1/350.* [saec. 20.]
- SCRIPTURA: gothica textualis formata saec. 15.
- NOTATIO: gothica Metensis in quattuor lineis rubris, claves c et f, custos.
- ORNAMENTA: litterae initiales caeruleae simplices et nigrae lineis rubris et picturis ornatae (quaedam effigie hominis ornatae), maiusculae nigrae cum lineis rubris; rubricae, signa rubra coniunctionis.
- PROVENIENTIA: Transsilvanica–Saxonica.
- NOTITIA: tegumentum scorteum gothicum super tabulam ligneam Vindobonensi modo elaboratum ex officina compactoria Transsilvanica, saec. 15/ex. – Ex eodem codice superest etiam fragmentum T 106 (Cz. Fr. 17.).
- BIBLIOGRAPHIA: Muckenhaupt II. 76.

(FRR. T 106, T 56/c:)

FESTA

VISITATIONIS BMV: ANTIPHONAE IN LAUDIBUS ET SECUNDIS VESPERIS

MARGARETHAE: ANTIPHONAE ET RESPONSORIA IN PRIMIS VESPERIS, IN MATUTINIS, IN LAUDIBUS ET IN SECUNDIS VESPERIS

DIVISIONIS APOSTOLORUM: IN PRIMIS VESPERIS

MARIAE MAGDALENE: ANTIPHONA IN PRIMIS VESPERIS

- f 1r (T 56/c) [Visit. BMV, in laudibus Ant. 2 *Iubilet Deo omnis terra et celestis ierarchia] serviat ei alleluia. Euouae;*
[Ant. 3] *Fecit Domi[nus] potenciam in brachio suo dispersit super[bos men]te cordis sui alleluia. Euouae;* [Ant. 4] *Deposuit potentes de sede et exaltavit humiles alleluia;* [Ant. 5] *Esurientes [implevit] bo[nis] et divites dimisit [inanes alleluia]. Euouae;*
H. *En miranda [prodigia]; Vsc Audi filia (inc.);*
[Ant. ad Benedictus] *Benedictus Dominus Deus Israel quia visitavit et fecit redempcionem plebis sue sicut [locutus] est [per os*

sanc]torum alle[luia. Benedictus];

[In secundis vesperis Ant. In] Marie [virginis utero cum ceteris], psalmi de Domina, responsorium [...]

f 1v (T 56/c) [Ant. Ad Magnificat Magnificet Dominum totum] genus fidelium concrepet armo[nica] laude cohors angelica in Ma[r]iega]udia alleluia. Ps. Magnificat.

Item Resp. Vox turturis audita est ... sonet vox tua in auribus meis. [Vs.] Vox enim tua dulcis [et facies tua de]cora. [Rep.] Ostende.

De sancta Margaretha.

f 2 (impressio in tabula priore, Sign. Inv. 6583.).

[In primis vesperis Ant. ad Magnificat] Magnificemus Dominum [salvatorem omnium in] spiritu exultantes hoc [festum celebrantes beate Margarethe ancille humilis sue nos ut eiusdem] precibus criminum expur[gemur fecibus]. Magnificat.

f 3r (T 106) [In III. nocturno Resp. 2 Sancta martyre precatibus ... qui hanc invadens totam absor]buit. Vs. Quem per medium ... de utero eius illesa exivit. [Rep.] Qui. [Resp. 3] Fortis agonista secum medita]tur ut ista astitit exorat demon sua crimina prodat cogitur...] [versus responsorii continuatur in tabula posteriore libri]

f 3v (impressio in tabula posteriore, Sign. Inv. 6583. [= T 106]).

[Vs. Fratrem truncatum dolet] ac sese sup[eratum]. Gloria Patri [et Filio] et Spiritui Sancto. [Rep.] Ut [ista astitit].

[Ad laudes Ant. 1 Martyr] insignis Margaretha iuxta pre]fecti decreta ocus carceris sub]trahitur eiusque [conspectibus] assistitur. [Ps.] Dominus regnavit (nr. 92); [Ant. 2] Cumque nullis blanditiis ad consensum molliretur iudicis furore [nimio inflammatus iussit] eam accendi lam[padibus; Ant. 3] Ministri statim tenelle [...]

f 4r (T 56/c) corpus comburebant puelle sed hec oratione facta] igne permansit intacta. Euouae. [Ant. 4] Vas immensum aqua plenum ... ligatam demergi. Euouae. [Ant. 5] Laudabilis Dominus ... suamque famulam de morte [liberav]it. Euorum [sic!]. H. Iesu corona (inc.); Vsc. Audi filia (inc.);

[Ant. ad Benedictus] Videntes hec mirabilia baptizati sunt quinque milia quos [capite plecti cen]suit ira prefecti quibus est addicta Christi testis [in]victa benedicens Deum deorum in secula seculorum. Ps. Benedictus.

[In II. vesperis Ant. ad Magnificat] S[anctum nomen D]omini magnificent omnes

f 4v (T 56/c) *populi qui Margaretha fusa [ad Deum ultima prece] promisit se daturum ... per infinita secula am[en]. Ps. [Magnificat].*
(in rubro) *In divisione apostolorum [antiphona] Estote [fortes in bello]; Ps. Laudate. Resp. Ite in orbem (inc.); H. Exultet celum (inc.); H. In omnem terram (inc.); [Ant. ad Magnificat] Convocatis Iesus duodecim apostolis misit illos [predicare] regnum Dei egressi autem evangelizabant et curabant ubique. Ps. Magnificat. (in rubro:) Hystoriam require de apostolis. (in rubro:) Marie Magdalene ad vespervas [Ant.] Celsi meriti Maria ... meruisti mortalium [...].*

Cz. Fr. 19.

Sign. rec.: Inv. 2191.

Breviarium notatum

Saec. 14/2.

Fragm. membr. - f 1 - 178 x 241 mm (visibilis) - binae columnae - lineae visibiles 2 x 12 (notae: 2 x 5, textus: 2 x 7) - pars scripta visibilis *165 x *215 mm.

LIBER TRADENS: BRIGHTUS Cantabrigiensis, Timotheus: Hygieina, id est De sanitate tuenda, medicinae Pars prima. Therapeutica, hoc est, De sanitate restituenda medicinae Pars altera. - Francofurti, 1589.

CATALOGUS: Adams B 2840. - VD 16 B 8311.

POSSESSOR: *Ex libris Patris Pauli Ebeczkj A. 1677. - Con(ven)t(us) Csikiens(is) [saec. 18.] - Signaturae: ME[DICUS] [saec. 17/18.] - S. Hygieina i. e. de sanitate tuenda medici Timoth. Brighti [saec. 19.] - F VII 22/1402. [saec. 20.]*

ANNOTATIONES: computationes, saec. 18.

SCRIPTURA: gothica textualis formata s. 14/2.

NOTATIO: gothica Metensis in quattuor lineis rubris, claves c et g, custos.

ORNAMENTA: littera initialis rubra, littera initialis versus nigra rubro colorata, maiusculae nigrae rubro coloratae; rubricae, signa rubra coniunctionis.

PROVENIENTIA: forsitan Transsilvanica-Saxonica?

NOTITIA: Illuminando, sub tegumento agglutinato plenum videtur scripturae speculum. – Ex eodem codice superest forte etiam aliud fragmentorum, olim conservatum in tegumine libri Sign. Inv. 6199 (Cz. Fr. 20: T 35/b.).

HISTORIA PROPRIA S. URSULAE, RESPONSORIA ET LECTIONES IN MATUTINIS

- f 1a [Resp. 4 *Apparatu navium ... anhelant nec quod votis gestiant aliis revelant.* [Vs. Lu]dere se simulant pelago [va]gantur invicem se stimu[la]nt pariter hortantur.
Lect. V. *Erat autem incomparabilis forme et mire [...] pulcritudinis et in omni[um] oculis graciosissima. Cumque [de ta]nte nobilissime virgi[nis] indole longe lateque [...]*
- f 1b [Resp. 5 *Visiones Ursule celitus ostense, sacramento credule simul inoffense agone percusse confidunt participes fieri corone.* [Vs.] *Caritate vulnerate [mori Christo] sunt [pa]rate.* [Rep.] *Ago[ne]*
[Lect.] VI. *Qui cum summo opere ad regalem magnificen[tiam] prospectum reputaret cepit regnum suum propagari nomen suum et posterita[tis glor]iam nobilitari.*

Cz. Fr. 20.

Sign. rec.: T 35/b.

Breviarium notatum

Saec. 14/2.

Fragm. membr. – f 1 (perforatum et fuscum) – 156/158 x 193/196 mm – binae columnae – lineae exstantes 5 (notae) + 1 (textus) in columna secunda – pars scripta non integra cca *157 x *175/177 mm – in parte superiore duo vittae scorteae.

LIBER TRADENS: KÁJONI Kódex. 1634–1671. Manuscriptum musicum chartaceum cum notatione tabulatura pro organo. In lingua Latina et Hungarica. Sign. Inv. 6199.

CATALOGUS: Muckenhaupt II. 108.

UNA TRADITA: fragmenta membranea manuscripti Latini, f 2: Graduale, saec. 15/16, olim tegumentum libri (saec. 16–17.). Sign. T 35/a. – quattuor fragmentulae chart. cum notatione tabulaturae pro organo eiusdem temporis partium priorum Codicis Kajoni (1634–1642), simul cum notatione moderna et textu Latino

subiacenti. Sign. T 35/c. – fragmenta chart. manuscripti Latini (sermones, saec. 17.) Sign. T 35/d. – fragmentulum impressi Latini saec. 17. Sign. T 35/e. – fragmenta impressi Latini: Augenio, Oratio: *Epistolarum consultationum medicinalium libri XXIV*. – Francofurti, apud haeredes Andreae Wecheli, Claudium Marnium et Joannem Aubrium, 1597. ff. Bbb, és Ddd, (VD 16 A 4073.) Sign. T 35/f. – fragmentum tegumenti scortei genere Germanici cum ornamentis evangelistarum (saec. 16-17. Sign. T 35/g.

POSSESSOR: Joannes Kajoni (1629/30-1687). Vide Catalogus et Bibliographia.

BIBLIOGRAPHIA: Codex Caioni.

ANNOTATIONES (supra membrana): *Simon Filker* [saec. 17.]

SCRIPTURA: gothica textualis formata s. 14/2.

NOTATIO: gothica Metensis in quattuor lineis rubris, claves c, custos.

ORNAMENTA: littera initialis rubra; rubricae.

PROVENIENTIA: forsitan Transsilvanica-Saxonica?

NOTITIA: ex eodem codice superest forte tegumen libri Sign. Inv. 2191. (Cz. Fr. 19.) – Scriptura et notatio quasi illegibilis. Textus, qui infra sequuntur, non nisi de una fragmenti pagina sunt:

f 1a [in rubro:] Evang. – (om)elia B. Gregorii Papae.

f 1b [incipit Responsorii:] *O...mulieris com...?*

Cz. Fr. 21.

Sign. rec.: T 56/d.

Breviarium notatum

Saec. 15/in.

Fragm. membr. – f 1 – cca 377/382 x 265/267 mm – binae columnae – lineae exstantes *r*: 16 (textus), 9 (notae) / 4 (notae), 25 (textus), *r*: 33 (textus) / 16 (textus), 9 (notae) – pars scripta non integra cca *347/349 x *210/215 mm.

- LIBER TRADENS: RAINERIUS de Pisis: Pantheologia. Pars 1. – Basel, Berthold Ruppel, c. 1477. Sign. Inv. 6230.
- CATALOGUS: vide sub Cz. Fr. 18. (Sign. T 56/c).
- UNA TRADITA: fragmenta membranea manuscripti Latini, f 2: Antiphonale. Transsilvania, saec. 15. Sign. T 56/c. – cetera vide sub Cz. Fr. 18.
- POSSESSOR: vide sub Cz. Fr. 18.
- SCRIPTURA: gothica textualis formata saec. 15.
- NOTATIO: gothica Metensis in quattuor lineis rubris, clavis c, custos.
- ORNAMENTA: litterae initiales rubrae et nigrae rubro coloratae (quaedam nigrae effigie hominis ornatae), aliae initiales rubrae et caeruleae simplices in textu, maiusculae nigrae rubro coloratae; rubricae.
- PROVENIENTIA: Transsilvanica-Saxonica.
- NOTITIA: de tegumento vide supra Cz. Fr. 18. – Ex eodem codice superest etiam fragmentum Cz. Fr. 22. (T 49/b).
- BIBLIOGRAPHIA: Muckenhaupt II. 76.

COMMUNE UNIUS MARTYRIS, ANTIPHONAE IN LAUDIBUS

CAPITULA DE VIRGINIBUS

DE VIRGINIBUS IN SECUNDIS VESPERIS

COMMUNE UNIUS VIRGINIS, AD MATUTINUM

f 1r [textus illegibilis]

[...] *luceat lux vestra coram [ho]minibus ut videant opera [vestra b]ona et glorificent patrem [vestrum] qui in celis est.* (Mt 5, 16).

Ant. 1 *[Iustum d]eduxit Dominus per vias rectas [et oste]ndit illi regnum Dei. Euouae.*

Ant. 2 *Amavit eum Dominus et ornavit [eum s]tola glorie induit eum. Euouae.*

Ant. 3 *[C]oronavit eum Dominus corona [iustit]ie et dedit illi nomen sanctum glorie. Euouae.*

Ant. 4 *Magnificavit eum [Domi]nus in conspectu regum et dedit illi [coronam glorie. Euouae].*

[Ant. 5 *Iustus au]tem in perpetuum vivet et apud Dominum est merces eius. Euouae.*

(in rubro:) De virginibus ad vespas [antiphona] *Veni electa mea et*

ponam in te thronum meum quia concupivit rex s[peciem tuam. Euouae.]

[Ad] III [capitulum] *Fratres, de virginibus [autem] preceptum Domini non [habeo consilium] autem [do] tamquam [misericordiam consecutus] a Deo ut sim fidelis. (1Kor 7, 25).*

Ad VI [capitulum:] *Fratres, volo vos sine so[llici]tudine esse qui sine uxore est cogitat que Domini sunt quomodo placeat Deo. (1Kor 7, 32).*

Ad IX [capitulum: *Fratres,*] *mulier [innupta et virgo co]gitat que [Domini sunt ut sit sancta et] corpore et spiritu in Christo Iesu Domino nostro. (1Kor 7, 34).*

Iterum [ad III capitulum:] *Fratres, qui gloriatur in Domino, gloriatur. Non enim qui se ipsum commendat ille probatus est sed quem Deus commendat. (2Kor 10, 18).*

[Ad] VI [capitulum:] *Fratres, utinam sustineretis modicum quid insipientie mee sed et supportate me. Deo. (2Kor 11, 1).*

Ad IX [capitulum:] *Fratres, emulor vos Dei emulatione, despondi enim vos uni viro virginem castam exhibere Christo. Deo. (2Kor 11, 2).*

Iterum capitulum [ad III:] *Sapientia vincit maliciam. Attingit ergo a fine usque ad finem for[titer et disponit omnia suaviter]. (Sap 7, 30).*

f 1va [Ad] VI [capitulum:] *Hanc amavi et exquisivi a iuventute mea et quesivi mihi sponsam assumere et amator factus sum forme illius. Deo. (Sap 8, 2).*

[Ad] IX [capitulum:] *Generositatem illius glorificat, contubernium habens Dei et Dominus omnium dilexit eam. Doctrinx enim est et [...] (Sap 8, 3-4).*

[capitulum: textus illegibilis]

Iterum [ad] VI [capitulum:] *Confitebor tibi [Domine rex et conlaudabo] te Deum [salvatore] meum. Confiteor nomini tuo [...] quoniam adiutor et protector factus est michi, et liberasti corpus meum a perditione. Deo. (Sir 51, 1-3).*

[Ad] IX [capitulum:] *A laqueo lingue inique et a labiis operancium mendacium et in conspectu astancium factus est michi adiutor, et liberasti me secundum [multitudinem misericordie nominis tui...] (Sir 51, 3-4).*

f 1vb [capitulum?] *De altitudine ventris inferi et a lingua coinquinata et verbo mendacii a rege iniquo et lingua iniusta [...]rasti me laudabit usque ad mortem anima mea Dominum. [...] quoniam erues sustinentes [te et li]berasti eos [de manibus gentium...]. (Sir 51, 7-8, 12).*

[de virginibus ad vespas antiphona, Ps.] *Dixit Dominus Domino (nr. 109).*

H. *Virginis proles; Vsc. Specie tu[a; Ant. ad Magnificat] Simile est enim regnum celorum decem [virginibus] que accipientes lam[pades] suas*

exierunt obviam sponso [et sponse] quinque erant fatue et quinque pr[udentes. Ps. Magnificat].

[Or.] *Deus qui inter cete[ra] potencie tue mirá[cula] eciam in sexu fragili vict[oriam] martirii contulisti, da ut beate virginis et martyris tui [ut earum] adiuvemur meritis [... casti]tatis irradiamur exemplis. Per [Dominum].*

Inv. *Rege[m vir]ginum Dominum venite adoremus. Ps. Venite. (nr. 94). [In I. nocturno Ant. 1] O quam pulchra es casta [genera]cio cum caritate. Ps. Domine Dominus noster (nr. 8); [Ant. 2] Sic[ut myrrha electa...].*

Cz. Fr. 22.

Sign. rec.: T 49/b.

Breviarium notatum

Saec. 15/in.

Fragm. membr. – ff 3 – 1. cca 370/372 x 250/252 mm, pars scripta non integra *362 x 243 mm – 2. cca. 381/395 x 300/308 mm, pars scripta non integra *336 x 236 mm (!) – 3. cca 380/392 x 314 mm, pars scripta non integra *342 x 242 mm – binae columnae.

LIBER TRADENS: RAINERIUS de Pisis: Pantheologia. Pars 2. – Basel, Berthold Ruppel, c. 1477. Sign. Inv. 6215.

CATALOGUS: H* 13014. – IGI 8270. – CIH 2898. – CERL HPB Record ID: UKBYIR00009000-E. – Muckenhaupt II. 77.

UNA TRADITA: fragmentum membraneum manuscripti Latini canonici iuris cum glossis (f 1). Sign. T 49/a.

POSSESSOR: *Liber locy de czick* [saec. 16/in.] – Signaturae: A I 2/350. [saec. 20.]

ANNOTATIONES: *Secu(n)da p(ar)s pantheologie XII fl(orenis) beyde tefil.* [saec. 15.]

SCRIPTURA: gothica textualis formata saec. 15.

NOTATIO: gothica Metensis in quattuor lineis rubris, clavis c et f, custos.

ORNAMENTA: litterae initiales rubrae, caeruleae simplices et nigrae rubro coloratae (quaedam nigrae effigie hominis orna-

tae), initiales rubrae et caeruleae simplices in textu, maiusculae nigrae rubro coloratae; rubricae; signa rubra coniunctionis.

PROVENIENTIA: Transsilvanica-Saxonica.

NOTITIA: tegumentum scorteum gothicum super tabulam ligneam Vindobonensi modo elaboratum ex officina compactoria Transsilvanica, saec. 15/ex. – Ex edoem codice superest etiam fragmentum T 56/d (Cz. Fr. 21.).

BIBLIOGRAPHIA: Muckenaupt II. 77. Facsimile in appendice no. 79.

IN EPIPHANIA DOMINI, AD COMPLETORIUM ET AD MATUTINUM (FF 1-2)

DOMINICA I POST OCTAVAM EPIPHANIAE, AD MATUTINUM (F 3)

f 1ra [Ad Completorium, Ant. ad Nunc dimittis] *Stella ista sicut flamma choruscat et regem regum De[um demonstrat] magi eam viderunt et Christo [regi munera] obtulerunt. Ps. [Nunc dimittis].*

Coll. *Deus illuminator ... Deus qui illuminas.*

Inv. *Christus apparuit nobis, venite adoremus.* (In rubro:) *Venite non dicitur. In I. nocturno [Ant. 1] Afferte Domino ... sancta eius. Ps. Ipsum (nr. 28); [Ant. 2] Fluminis impetus ... civitatem Dei alleluia. Ps. Deus noster (nr. 45); [Ant. 3] Psallite Deo ... psallite sapienter. Ps. Omnes gentes (nr. 46).*

Lect. I. *Omnes sicientes [venite ad a]quas et qui non h[abetis argentum] properate emite et comedite].*

f 1rb *Venite emite absq[ue argento] et absque [ulla commutatione] vinum et lac. Quare appenditis argentum non in panibus et laborem vestrum non in saturitate. Audite audientes me et comedite bo]num et d[electabitur] in crassitudine] anima vestra. Et feria[m vobis] pactum sempiternum. [...]* (Is 55, 1-3).

[Resp. 1] *Hodie in Yordane baptizato Domino aperti [sunt celi] et sicut columba super eum [spiritus ma]nsit et vox patris intonuit [hic] est filius meus dilectus [in quo] michi conplacui; Vs. Celi aperti sunt super eum et vox patris audita est. [Rep.] Hic.*

Lect. II. *Surge illuminare Ierusalem ... caligo populos super te au[tem] orietur Dominus et gloria eius in [te] videbitur. Et ambulabunt gentes in lumine tuo et reges [in splendore ortus tui].*

f 1va [Leva in circ]uitu oculos tuos et vi[de o]mnes isti congregati [sunt] ven[erunt tibi filii tui]. (Is 60, 1-3).

[Resp. 2] *Omnes de Saba veni]ent au[ru]m et thus deferentes et laudem*

Domino annunciantes; Vs. Reges Tharsis ... dona adducent. [Rep.] Et laudem.

Lect. III. *Gaudens gaudebo in Domino et exultabit a[n]ima mea in Deo meo] quia induit me ... donec egrediatur ut splendor iustus [eius ut] salvator eius ut lampas accend[atur]. (Is 61, 10-11; 62, 1).*

[Resp. 3 *Illuminare illumina-*

f 1vb *-re Ierusalem venit lux tua [et glo]ria Domini super te orta est. Vs. [Et] ambulabunt gentes in lumine tuo et reges in splendore ortus tui. [Rep.] Et.*

In II. nocturno [Ant. 1] *Omnis terra adoret te ... nomini tuo Domine. Ps. Iubilate (nr. 65); [Ant. 2] Reges Tharsis ... regi Domino. Ps. Deus iudicium (nr. 71); [Ant. 3] Omnes gentes quascumque ... coram te Domine. Ps. Inclina (nr. 85).*

Vsc. *Omnis terra adoret.*

Lect. IV. *Nostis, fratres karissimi quia dies ista que a vobis in honorem Domini per annos singulos celebratur [ore] cunctorum fidelium epyphania versabiliter [...].*

f 2ra *[...] ignorant sacramentum [...]. [Resp. 4] Stella quam viderant ... gavisi sunt gaudio magno. Vs. Et intr[antes domum invenerunt] puerum cum Maria matre eius [et proce]dentes adoraverunt eum. [Rep.] Gavisi.*

Lect. V. *Dilecte [...] sollempnitas a fidelibus celebrari ... interpretatur manifestacio. Traditum autem [...] quo unigenitus Deus postquam est [...] natus in isto die est [...]*

f 2rb *[textus illegibilis. Resp. 5] M[agi veniunt ab Oriente Ie]rosolimam [que]rentes et dicen]tes, ubi est [qui] natus [est cuius stellam vidimus et venimus ado]rare [Dominum]. Vs. M[agi veniunt ab Oriente inquir]entes [faciem] Domi[ni et dicen]tes. [Rep.] Ubi.*

Lect. VI. [textus illegibilis].

f 2va *[textus illegibilis]. Resp. [6] Interr]ogabat ma]gos Herodes quod signum vidistis super] natum [regem. Stellam magnam] fulgentem [cui]us splen[dor illuminat] mundum [et nos] cogno[vimus et venimus a]dorare [Dominum]. Vs. Magi veniu[nt ab Oriente inquirentes faciem Domini et dicentes.]*

In III. nocturno [Ant. 1] *Ve[nite adoremus] eum quia ipse est D[ominus Deus nos]ter. Ps. Ipsum (nr. 94); [Ant. 2] A[dorate Dominum] alleluia in aula sancta [eius alleluia]. Ps. Cantate Domino (nr. 95); [Ant. 3] A[dorate Deum alleluia] omnes angeli eius [alleluia. Ps. Dominus regnavit, nr. 96].*

f 2vb *[Lect. VII. Evangelium secundum Matheum. Cum natus esset in Betlehem Iude in diebus Herodis regis, ecce] magi ab Oriente [venerunt]*

Ierosolimam ... adorare eum. Et reliqua. Omelia beati [Gregorii pape] Sicut lectionem evangelicam fratres audistis ... confunditur cum cel[situdo aperitur]. Sed querendum nobis est quidnam [sit quod redemptore] nato [pastoribus in Iudea angelus apparuit] atque [ad adorandum hunc ab] Oriente [magos] non angelus sed stella perduxit. Quia videlicet Iudeis tamquam ratione utentibus racion[ale an]imal, id est angelus predicare debuit. Tu autem.

f 3ra [Resp. 7] *Tria sunt munera ... regis potencia in th[ure sacerdotum...].*
[In II. nocturno. Lect. IIII. ... *eiusmo]di legem non habentes ipsi sibi sunt lex qui ostendunt opus legis scriptum in cordibus suis. Tu[autem]. (Rom2, 14-15).*

Resp. [4] *Notas michi fecisti ... usque in finem. Vs. Dominus pars hereditatis ... hereditatem michi. [Rep.] Delect.*

f 3rb [Lect. V.] *Testimonium reddente illis ... sed et gloriamur in tribulacionibus scientes quod tribulacio pacienciam operatur, paciencia autem probacionem, probacio vero spem.] Spes autem non confundit quia caritas [Dei diffusa est in cordi]bus nostris per spiritum [sanctum] qui datus est nobis. [Tu autem]. (Rom 2, 15-16; Rom 5, 1-4).*

Resp. [5] *Diligam te Domine ... refugium meum. Vs. L[audans] invocabo Dominum [et ab inimi]cis meis salvus ero. [Rep.] Dominus.*

Lect. VI. *Et quidem Christus cum [adhuc] infirmi essemus [secundum] tempus pro impiis mortuus est. Vix enim pro iusto quis moritur. Nam [pro bono forsitan] quis aud[eat] mori. Commen]dat autem suam [caritatem Deus] nobis quoniam ad[huc] pecca]tores essemus. Christus [pro nob]is mortuus est [multo ma]gis igitur iusti]ficati nunc in] sanguine [ipsius salvi erimus] ab ira per ipsum. Si [enim cum in]imici essemus re[conciliati] sumus Deo per m[ortem filii eius] multo magis re[conciliati salvi erimus in vita ipsius]. (Rom 5, 6-9).*

f 3va [Resp. 6] *Domini est terra] et plen[itudo] eius orbis terrarum. Et [universi qui habitant in eo]. Vs. Ipse super maria fundavit [eum et super flumina preparavit eum]. [Rep.] Et.*

In III. nocturno [Ant. 1] *Non sunt [loquele neque sermones quorum] non audiantur voces eorum. Ps. Celi enarrant (nr. 18); [Ant. 2] Exaudiat te Dominus in die [tribulacionis. Ps. Ipsum] (nr. 19); [Ant. 3] Domine in virtute [tua] letabitur [rex. Ps. Ipsum] (nr. 20). [Vsc. Exal]tare Domine in virtute [tua].*

[Evangelium] secundum Ioannem [In illo tempore.] *Nupcie facte [sunt in Chana Ga]lylee et erat [mater Iesu ibi.] Vocatus est [autem et Iesus et discip]uli eius ad [nupcias]. Et reliqua. (Ioh 2, 1-2).*

Omelia lectionis eiusdem. [Quod Dominus invi]tatus venit ad [...]

f 3vb [...] *usque adhuc. Bonum vinum servavit Christus ... vobis promissimus. Tu autem.* (Omelia beati Augustini super Ioh 2, 1-11).
 [Resp. 7] *Ad te Domine levavi ... non erubescam. Vs. Neque irrideant [me inimici mei] etenim ... non confundentur.* [Rep.] *Deus.*
 [Lect.] VIII. *Erat prophecia antiquis temporibus ... inquit ad Dominum aufertur velamen. Velamen dicit [...] ut non intelleteretur. Tu autem.*

Cz. Fr. 23.

Sign. rec.: Inv. 683.

Antiphonale

Saec. 15.

Fragm. membr. - f 1 - pars visibilis 266 x 155mm - unica columna - lineae visibiles 3, ceterae decoloratae, orig. exstantes 5 - pars scripta non integra *152 x *86 mm.

LIBER TRADENS: OSORIUS, Joannes : *Concionum Tomus Quartus. - Monasterii Westphaliae, Typis ac sumptibus Michaelis Dalii, 1622.*

CATALOGUS: CERL HPB Record ID: GBCC9927-E.

UNA TRADITA: fragmentulum impressi Germanici saec. 17.

POSSESSOR: [...] *S. Jacobi 16?? [annot. deleta] - 1656 Ex libris Matthiae Thasj - Ex libris Pauli Ebeczki emptus albae-Juliae pol(turae) 7. - Conventus Csikiensis 1687. - Conventus Csikiensis MDCCXXVI. die 16 Maj. - Signaturae: D. Osoriu[s] Conciones [saec. 19] - K VI 10. [saec. 20.]*

ANNOTATIONES: Latinae saec. 17 et anno 1724.

SCRIPTURA: gothica textualis formata saec. 15.

NOTATIO: quadrata in quattuor lineis rubris, clavis c.

ORNAMENTA: littera nigra initialis N rubro colorata.

PROVENIENTIA: forsitan OFM in Hungaria.

FERIA QUARTA POST OCTAVAM EPIPHANIAE, AD MATUTINUM RESPONSORIUM

[Resp. *Ne perdidideris me, Domine, cum iniquitatibus meis,*] *Neque in finem [iratus reserves] mala mea.* [Vs. *Non intres in iudicium cum*] *servo [tuo Domine.]*

Cz. Fr. 24.

Sign. rec.: Inv. 217.

Antiphonale

Saec. 14/2.

Fragm. membr. - f 1 - 175 x 267 mm - unica columna - lineae exstantes 4 - pars scripta non integra *175 x *198 mm.

LIBER TRADENS: [CASE, John] Casus, Joannes: Speculum quaestionum moralium in Universam Aristotelis Philosophi summi Ethicen. - Francofurti, Ex Officina Typographica Nicolai Bassaei, 1591.

CATALOGUS: Index Aur. 132.918. - VD 16 C 1240.

UNA TRADITA: epistola Hungarica saec. 17. ab Árva Pécsi Erzsébet, datum in Magyaró (Transsilvania).

POSSESSOR: *Franciscus Piccolomineus Selne(n)sis*. [saec. 16-17.] - [...] *a me fui* 1646. - *Ex libris sum Sigismundi cognomine Ja(nczo)*. - *Sigismundus Janczo* [saec. 17.] - *Con[ven]tus Csikiensis* [saec. 18.] - Signaturae: *A. Speculum quaestionum in Aristotelis Joannes Caso* [saec. 19.] - *F IV 62/1214*. [saec. 20.]

ANNOTATIONES: *Nunc quicumque rapit clammo vollente Libellum Hunc Edant Corvi Languida membra Nigri Anno Domini Milesimo Sexcentesimo quadragesimo Sexto G. N. mppria.*

SCRIPTURA: gothica textualis formata, saec. 14/2.

NOTATIO: quadrata in quattuor lineis rubris, custos, lineae segregationis.

ORNAMENTA: littera repetendi initialis P rubra.

PROVENIENTIA: OFM in Hungaria?

NOTITIA: ex eodem codice superest etiam tegumen libri Sign. Inv. 1187. (Cz. Fr. 25.).

DOMINICA PASSIONIS, AD MATUTINUM RESPONSORIUM

[Resp. *Qui custodiebant animam meam*] *consilium fecerunt in unum d[i]cen[tes] d[eu]s dereliquit eum, Persequimini [et co]mprehendite eum [quia no]n est qui [liberet] eum deus meus ne longes [a me, deus meus ...intende. Vs. Omnes inimici mei]*

Cz. Fr. 25.

Sign. rec.: Inv. 1187.

Antiphonale

Saec. 14/2.

Fragm. membr. - f 1 - 231 x 160 mm - unica columna - lineae exstantes 5 cum rubricis - pars scripta non integra *231 x *91 mm - vittae scorteae in parte superiore et inferiore.

LIBER TRADENS: HUBERTUS de Romanis: Exhortatio de tribus votis essentialibus religionis. [saec 17., post 1629.]

UNA TRADITA: impressum Latinum [saec. 15.]; manuscripta Latina [saec. 17.]

POSSESSOR: *Alexius Géczi - Sum qui sum ego sum Paulus Hemsok Anno Domjni 1634. - Conventus Cikien(sis) 1681. - Signaturae: G. Speculum Disciplin(ae) B. Hier(o)nimi. [saec. 19.] - R II 41. [saec. 20.]*

ANNOTATIONES: Latinae, Polonicae et Armenae [saec. 17.]

SCRIPTURA: gothica textualis formata, saec. 14/2.

NOTATIO: quadrata in quattuor lineis rubris, custos, lineae segregationis.

ORNAMENTA: littera initialis caerulea, maiusculae rubro coloratae; rubricae.

PROVENIENTIA: OFM in Hungaria?

NOTITIA: ex eodem codice superest etiam tegumen libri Sign. Inv. 217. (Cz. Fr. 24.).

FERIA TERTIA HEBDOMADAE IV IN QUADRAGESIMA

Ant. ad Magnificat *Nemo in eum [misit manum quia nondu]m venerat hora eius. Magn.*

feria IV Ant. ad Benedictus [*Rabbi quis peccavit ... respondi*]t Ihesus et dixit neque [*parentes eiu*]s sed ut manifes[tentur opera dei in illo.]

Or. *Deus qui iustis premia (inc.).*

Cz. Fr. 26.

Sign. rec.: Inv. 1119.

Antiphonale

Saec. 15.

Fragm. membr. - f 1 (fuscum, corruptum) - 132/136 x 162/172 mm - unica
columna - lineae exstantes 6 (inferiores decoloratae) - pars scripta non
integra *112/116 x 110/112 mm.

LIBER TRADENS: NÁDASI, Joannes: Annus Meditationum cordis. Pars
prima. - Romae, Typis Varesii, 1659.

CATALOGUS: RMK III. 2068.

POSSESSOR: *Conven(tus) Cikien(sis) 1681. - Conventus Csikiensis
1725. Fr(atr)u(m) Minor(u)m S. Francisci Seraphici Re-
formatorum. 1725. - Signaturae: G. Annus medita-
tionum. [saec. 19.] - F III 4/1847. [saec. 20.]*

ANNOTATIONES: Latinae saec. 18.

SCRIPTURA: gothica textualis formata s. 15.

NOTATIO: quadrata in quattuor lineis rubris, clavis c.

ORNAMENTA: litterae initiales rubrae et caeruleae; rubricae.

PROVENIENTIA: et origo et usus incertus (OSB?).

NOTITIA: in tabula posteriore membrum laesum, contractum et
detractum a libro, qua etiam a verso vidi possit.

FERIAE IV-VI, SABBATO IN HEBDOMADA III QUADRAGESIMAE, ANTIPHONAE
MAIORES

(vix legibilis)

f 1r [Feria IV ad Magnificat Ant. *Non lotis manibus manducare*] non
coinqui[nat hominem.]

Feria V [in Quadragesima] ad Benedictus Ant. *Omnis [plantacio]
(inc.); [ad Magnificat Ant.]Domine (?)*;

[...illegibilis]

Feria VI ad Magnificat [...]

f 1v [Sabbato ad Benedictus *In]clinavit se [Ihesus scribebat in terra ...];
[ad Magnificat Ant.] Nemo te [condemnavit] mulier [nemo Domine
nec] ego [te condemnabo ...]*

Cz. Fr. 27.

Sign. rec.: Inv. 488-490.

Antiphonale

Saec. 14.

Fragm. membr. – f 1 – 376 x 209 mm – unica columna – lineae exstantes 7 – pars scripta non integra 344 x *209 mm.

LIBER TRADENS: (Coll. 1:) BZOVIVS, Abraham: Thesaurus laudum Sanctissimae Deiparae super canticum Salve Regina. – Coloniae Agrippinae, Apud Antonium Boetzerum, 1620. (Coll. 2:) BZOVIVS, Abraham: Florida Mariana: seu, De laudibus Sanctissimae Deiparae Virginis. – Coloniae Agrippinae, Apud Antonium Boetzerum, 1617. (Coll. 3:) Bzovivus, Abraham: Monile gemmeum Divae Virgini Deiparenti Sacrum. – Coloniae Agrippinae, Sumptibus Antonii Boetzeri, 1615.

CATALOGUS: VD 17 3: 022719L – VD 17 547: 673974F – Cf.: VD 17 547: 673971H vel 12: 105536Y.

UNÀ TRADITA: fragmenta impressorum, unum Latini (Comment. in Ioann., saec. 16?), unum Germanici.

POSSESSOR: *Conventus Tyrnavie(n)sis* [saec. 17/2.] – *Georgius Anzemes* [saec. 17.] – Signaturae: 183. – *D. Conciones Dr. B. V. Abrahamus Bzovyus.* [saec. 19.] – *F VIII 32/536.* [saec. 20.]

ANNOTATIONES: Latinae: 1636. *Nemo ab secundis.*

SCRIPTURA: gothica textualis saec. 14.

NOTATIO: quadrata in quattuor lineis rubris, claves c et f.

ORNAMENTA: litterae initiales caeruleae et rubrae.

PROVENIENTIA: OFM in Hungaria?

FERIA SECUNDA MAIORIS HEBDOMADAE, ANTIPHONAE IN LAUDIBUS

[Ant. 2] *Framea suscitare adversus eos qui dispergunt gregem meum. Euou[ae].*

[Ant. 3] *Appenderunt mercedem meam trig[inta...Euouae].*

[Ant. 4] *Inundaverunt aque super [caput] meum dixi perii invocabo nomen tu[um Domine] Deus. Euouae.*

[Ant. 5] *Labia insurg[entium et cogitationes eorum] vide Domine. [Euouae].*

Cz. Fr. 28.

Sign. rec.: Inv. 1578.

Processionale (?)

Saec. 14/ex.

Fragm. membr. - f 1 - 365 x 190 mm - unica columna - lineae exstantes 8 - pars scripta non integra 276 x *182 mm.

LIBER TRADENS: FERRARIUS, Sigismundus: De Rebus Hungaricae Provinciae Ordinis Praedicatorum, partibus quattuor, et octo libris Distributi Commentarii. - [MARNVIC TOMKO, Ivan] Tomcus Marnavicus, Johannes: Vita beati Augustini Ordinis Praedicatorum. - Viennae Austriae, Typis Matthaei Formicae, 1637.

CATALOGUS: Apponyi 830.

UNA TRADITA: fragmentula incunabuli Latini.

POSSESSOR: *Conv(entus) Csikien(sis) 1664. - Ad u(su)m fr(atru)m Minor(um) Ref(ormatorum) Obs(ervantium). - Signaturae: [?]97. - I. De Rebus hung(aricae) prov(inciae) praedicatorum [saec. 19.] - JI 4/2668. [saec. 20.]*

SCRIPTURA: gothica textualis formata s. 14/2.

NOTATIO: quadrata in quattuor lineis rubris, custos.

ORNAMENTA: rubricae; pars scripta duplicibus lineis rubris marginata.

PROVENIENTIA: forsitan OFM in Hungaria.

IN CENA DOMINI ANTIPHONAE AD MANDATUM

[Ant. *Si ego Dominus et magister vester lavi pedes vobis, quanto magis debetis alter alteri]us lavare pedes; Ps. Audite hec omnes [nr. 48].*

[Ant. *In] hoc cognoscent omnes quia mei estis dis[cipuli] si dileccionem habueritis adinvicem.*

V.¹ *Mane[ant in nobi]s spes fides et caritas tri[a hec] maior autem horum est caritas. V. [Nunc] autem manent fides spes caritas tria hec.*

[Ant. *B]enedicta sit sancta trinitas atque indivi[sa] unitas confitebimur ei quia fecit nobiscum [misericordiam suam].*

¹ Tévesen verzusként jelölve; valójában antifónáról van szó, melyhez a *Nunc autem manet* ver-zus kapcsolódik.

Cz. Fr. 29.

Sign. rec.: T 35/a.

Graduale

Saec. 16/1.

Fragm. membr. - ff 2 - 1. 165 x 258 mm, 2. 167 x 261 mm - unica columna - lineae exstantes 4 in omnibus paginis - pars scripta non integra cca *132/137 x cca 186 mm.

LIBER TRADENS: KÁJONI Kódex. 1634-1671. Manuscriptum musicum chartaceum cum notatione tabulatura pro organo. In lingua Latina et Hungarica. Sign. Inv. 6199.

CATALOGUS: Muckenhaupt II. 108.

UNA TRADITA: fragmentum membraneum manuscripti Latini, f 1: Breviarium notatum, saec. 14/m. Sign. T 35/b. - T 35/c-g: vide sub Cz. Fr. 20.

POSSESSOR: Joannes Kajoni (1629/30-1687). Vide Catalogus et Bibliographia.

BIBLIOGRAPHIA: Codex Caioni. - Muckenhaupt II. 108.

SCRIPTURA: textualis gothico-rotunda (f 1); gothica textualis formata cum elementis bastardae formatae (f 2), saec. 16/1.

NOTATIO: quadrata in quattuor lineis rubris, clavis c, custos.

ORNAMENTA: litterae initiales rubrae et nigrae rubro coloratae; rubricae, pars scripta duplicibus lineis rubris marginata.

PROVENIENTIA: OFM in Transsilvania?

MISSA CUIUSDAM FESTI (CONCEPTIONIS?) BMV

f 1r [...] *Dei alleluya.* [...]

Comm. Gloriosa dicta sunt de te Maria et quia fecit tibi magna qui potens est alleluya.

f 1v *Alleluya. Veni regina nostra veni do[mina] in ortum odo[ris] super omnia aromata.*

FERIA QUINTA INFRA OCTAVAM PASCHAE

f 2r [*Alleluya. Hec dies ...*] *Lapidem quem reprobaverunt ... in oculis no[st]ris.*

- f 2v [Offert.] *In die solemnitate vestre dicit Dominus inducam vos [in terram fluentem lac et mel] alleluya.*
Comm. *Populus acquisitionis ... de tenebris vo[cavit in admirabile lumen suum alleluya].*

Cz. Fr. 30.

Sign. rec.: T 36.

Hymnarium

Saec. 16/1.

Fragm. membr. - f 1 (in duabus particulis) - cca 245/248 x 170 + 170 mm - unica columna - lineae exstantes v: 6 (textus), r: 1 (notae), 3 (textus) - pars scripta non integra *130 x 315 mm.

LIBER TRADENS: KÁJONI János: Sacri Conventus. Diversorum Authorum, praesertim Ludovici Viadanae. [...] [manuscriptum musicum chartaceum cum notatione tabulatura pro organo.] Mikháza, 1669. Sign. Inv. 6200.

CATALOGUS: Muckenhaupt II. 110.

UNA TRADITA: fragmentum impressum Latini: Missale Strigoniensis. - Venetiis, impressum in edibus Lucantonii de Giunta, impensis Urbani keym librarii Budensis, 1518. 23. Augusti. F. 117 (p₁). (RMK III 226. - RMK III. Pótlások 5. Függelék 52.).

POSSESSOR ET ANNOTATIONES: Joannes Kajoni (1629/30-1687). Vide Catalogus.

BIBLIOGRAPHIA: Muckenhaupt II. 110.

SCRIPTURA: textualis gothico-rotunda saec. 16/1.

NOTATIO: quadrata in quattuor lineis rubris, clavis f, custos.

ORNAMENTA: litterae initiales caeruleae et rubrae, maiuscula nigra rubro colorata; rubricae, pars scripta duplicibus lineis rubris marginata.

PROVENIENTIA: OFM in Transsilvania?

VISITATIO BMV AD VESPERAS ET LAUDES HYMNUS

SANCTAE MARIAE MAGDALENE AD VESPERAS ET AD NOCTURNOS HYMNUS

- f 1r [H. *O Christi mater caelica ...*] [partim adspectabile: *Mariae visitatio / exemplum dat pro praevio*] / *quia sit parata omnibus / ipsam pie quaerentibus. / Trinitatis clementia / cuncta laxet facinora / per matris Christi merita / nos ducat ad caelestia.*

Ad laudes hym[nus] *De sacro thabernaculo / virtutum flos egreditur*
[...]

f 1v [... partim adspectabile: *Praesta virgo purissima / sufficiens auxilium / cum sis mater lar]gissima / nos visites per saecula. Amen.*

In [festo] Sancte Marie Magdalene ad vespervas et ad nocturnos [H. cum notis] *Nardi Maria pistici / sumpsit libram [mox optimi / unxit beatos domini / pedes rigando lacrimis.]*

Függelék

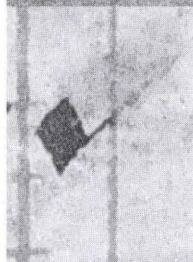
Custosformák mutatója

CZ. FRAGM.   SIGN. INV.   CUSTOS

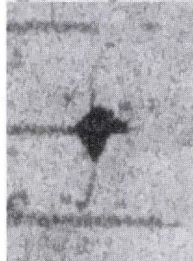
10   1766–69

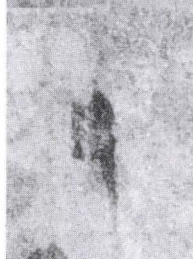
12   1300

13   1331

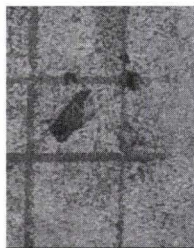

14   1940

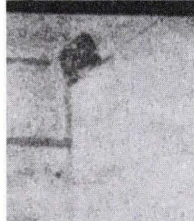
15

◊ 2203

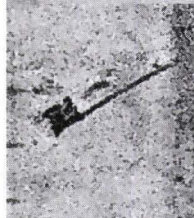
16

1775

18

T 56/c

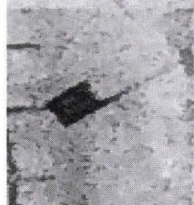
19

2191

22

T 49/b

24

217

25

1187

28

1578

29

T 35/a

30

T 36

Bibliographia

- Accurti   ACCURTI, Thomas: *Editiones saeculi XV pleraeque bibliographis ignotae. Annotationes ad opus quod inscribitur „Gesamtkatalog der Wiegendrucke“*. I-IV. Florentiae 1930.
- Adams   ADAMS, H[erbert] M[ayow]: *Catalog of books printed on the continent of Europe, 1501-1600 in Cambridge libraries*. I-II. Cambridge 1967. [Reprint: Cambridge 1990.]
- Apponyi   APPONYI Sándor: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. I-IV. München 1903-1927. [Neubearb. v. József VEKERDI. Bp., 2004.]
- Bibliotheca Jagellonica *Catalogus librorum polonicorum saeculi XVI qui in Bibliotheca Jagellonica asservantur*. I-III. Curantibus Mariano MALICKI et Eva ZWINOGRODZKA. Confecerunt Margarita GOŁUSZKA, Marianus MALICKI, Wanda PTAK-KORBEL, Sophia WAWRYKIEWICZ, Eva ZWINOGRODZKA. – *Katalog poloników XVI wieku Biblioteki Jagiellońskiej*. I-III. Pod redakcją Mariana MALICKIEGO i Ewy ZWINOGRODZKIEJ opracowali Małgorzata GOŁUSZKA, Marian MALICKI, Wanda PTAK-KORBEL, Zofia WAWRYKIEWICZ, Ewa ZWINOGRODZKA. Sumptibus Universitatis Jagellonicae, Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego. Warszawa – Kraków 1992.
- BNH Cat   SOLTÉSZ Erzsébet-VELENCZEI Katalin-W. SALGÓ Ágnes: *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur. Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae*. I-III. Budapest, 1990.
- Bohonos   BOHONOS, Maria: *Katalog straych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonica wieku XVI*. Wrocław – Warszawa – Kraków 1965.
- C   COPINGER, W. A.: *Supplement to Hain's Repertorium bibliographicum*. 1-2. London 1895-1902.
- CERL HPB   Consortium of European Research Libraries: *Hand Press Book Database*: www.cerl.org

- CIH *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis Hungariae asseruantur.* Ed: Géza SAJÓ et Erzsébet SOLTÉSZ, in colligenda materia et identificandis incunabulis socii fuerunt Csaba CSAPODI et Miklós VÉRTESY. I-II. Budapest, 1970.
- Codex Caioni DIAMANDI, Saviana – PAPP Ágnes: *Codex Caioni saeculi XVII (Faksimile, Transcriptiones).* București–Budapest, 1993–1994. (Musicalia Danubiana 14/A–B).
- Estreicher ESTREICHER, Karol: *Bibliografia Polska. Polnische Bibliographie.* Część III. Stólecie XV–XVIII. Tom 1–22. Ogólnego zbioru tom 12–33. Kraków 1891–1939. [Reprint. New York 1964–1965.]
- GW *Gesamtkatalog der Wiegendrucke.* Hrsg. Von der Kommisson für den Gesamtkatalog des Wiegendrucke. Bd. 1–7, 8 (Lief 1.) Leipzig 1925–1940. Bd. 8–10/1. Stuttgart – Berlin – New York 1972–2000.
- Gültlingen GÜTLINGEN, Sybille von: *Bibliographie des livres imprimés à Lyon au seizième siècle.* I. Avec la collab. de René BADAGOS [BORSA Gedeon] – VI. Baden-Baden 1992–1999 (Bibliotheca bibliographica Aureliana 135, 141, 147, 154, 160, 177.).
- H HAIN, Ludovicus: *Repertorium bibliographicum, in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD. typis expressi ... recensentur.* I–IV. Stuttgartiae – Lutetiae – Parisiorum 1826–1838.
- IGI *Indice generale deglo incunaboli delle biblioteche d'Italia.* Compil. da T. M. GUARNASCHELLI, E. VALENZIANI [et al.] I–VI. Roma 1943–1981.
- Index Aur. *Index Aureliensis. Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum.* I–XI. Baden-Baden 1962–1996.
- Jakó JAKÓ Klára: *Erdélyi könyvesházak I. Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója: 1579–1604.* Szeged 1991. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/1.).

- Muckenhaupt MUCKENHAUPT Erzsébet: *A csíksomlyói Ferences Könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980–1985.* Budapest–Kolozsvar [1999.]
- RMK I. SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve.* Budapest, 1879.
- RMK II. SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár II. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve.* Budapest, 1885.
- RMK III. SZABÓ Károly – HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár III. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. 1–2. rész.* Budapest, 1896–1898.
- RMK III. Pótlások SZABÓ Károly – HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar könyvtár. III. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem Magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Pótlások, kiegészítések, javítások. Mutató–Függelék.* BORSA Gedeon irányításával összeáll. DÖRNYEI Sándor és SZÁLKA Irma. 1–5. füzet. Budapest, 1990–1996.
- RMNy *Régi magyarországi nyomtatványok. [I.] 1473–1600. – Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum [I.] 1473–1600.* Red. Gedeon BORSA, Ferenc HERVAY, Béla HOLL [et al.] Budapest, 1971.
- VD 16 *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts.* Hrsg. von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbütel. Red. Irmgard BEZZEL. I. Abt. Verfasser–Körperschaften–Anonyma. Bd. 1–22. Stuttgart, 1983–1995. II. Abt. Register der Herausgeber, Kommentatoren, Übersetzer und literarischen Beiträgen. Bd. 1–2. 1997.
- VD17 *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts:* www.vd17.de

CZAGÁNY Zsuzsa

MTA Zenetudományi Intézete, Budapest

czagany@zti.hu

MUCKENHAUPT Erzsébet

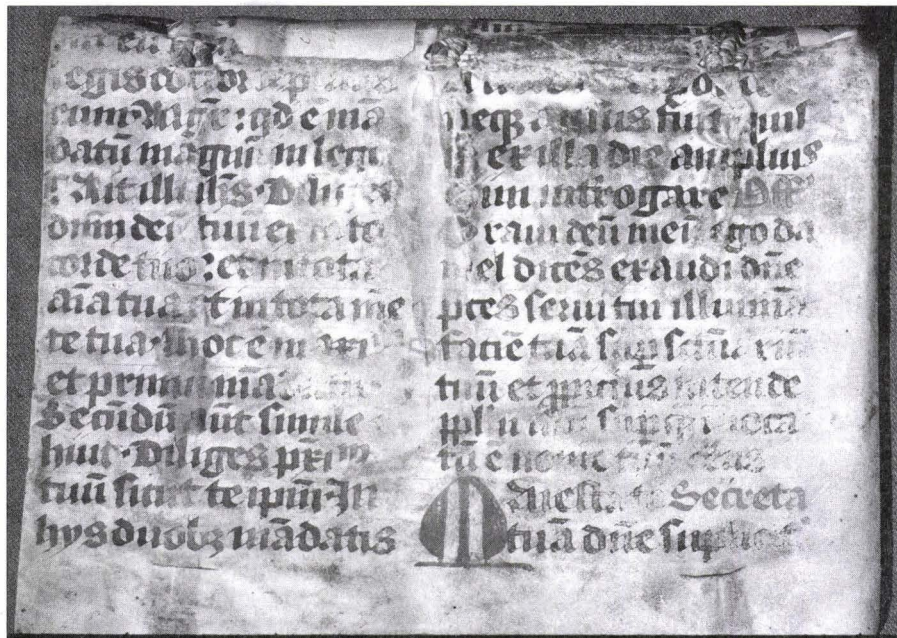
Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda,

merzsebet@freemail.hu

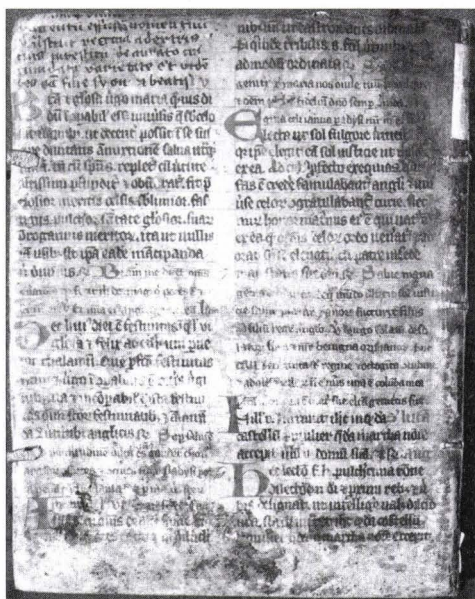
PAPP Ágnes

Budaörs

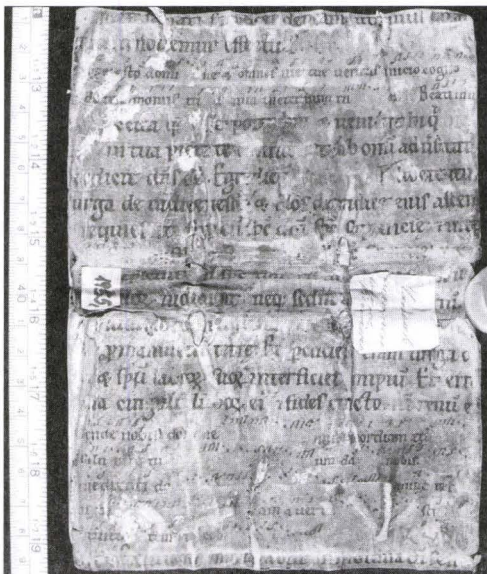
apapp@axelero.hu

1. kép. Breviarium monasticum. Saec. 14/1. f 1 – CZ. Fr. 1. (Sign. Inv. 21.)

2. kép. Missale. Saec. 15/1 – CZ. Fr. 4. (Sign. Inv. 1241.)

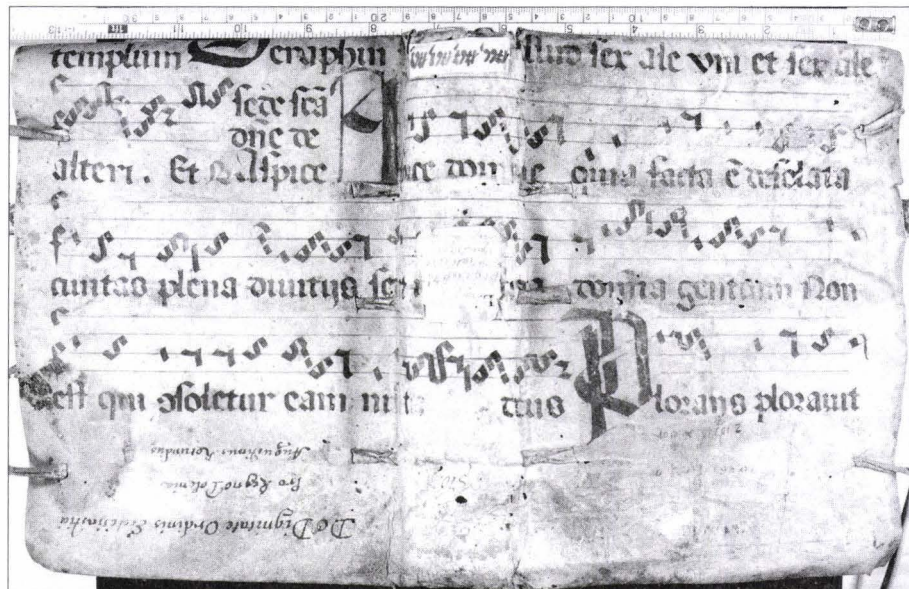

3. kép. Missale notatum. Saec. 12/13 - CZ. Fr. 6. (Sign. Inv. 1955.)

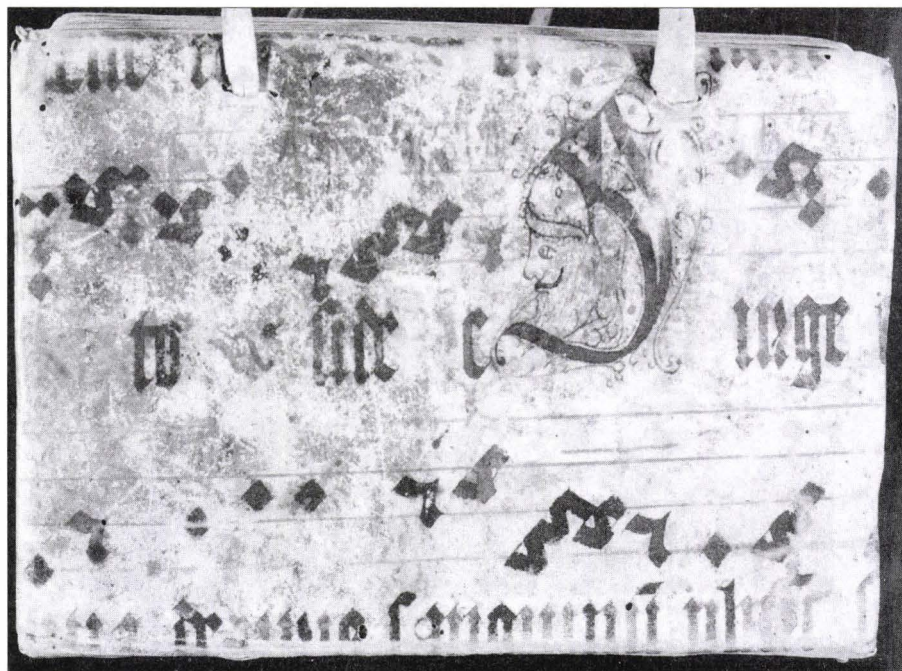

4. kép. Breviarium notatum. Saec. 14/m. f 1v - CZ. Fr. 8. (Sign. Inv. 3786.)

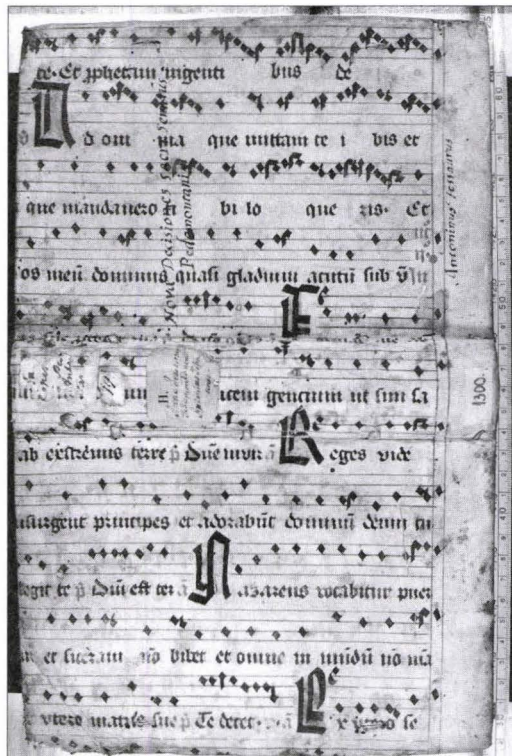

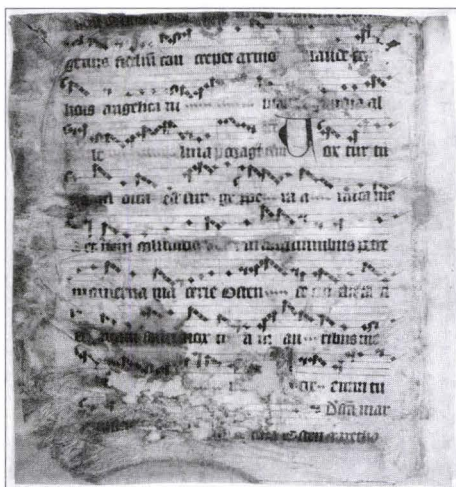
5. kép. Antiphonale. Saec. 15 – CZ. Fr. 10. (Sign. Inv. 1766–69.)

6. kép. Antiphonale. Saec. 15/2 – CZ. Fr. 11. (Sign. Inv. 744.)

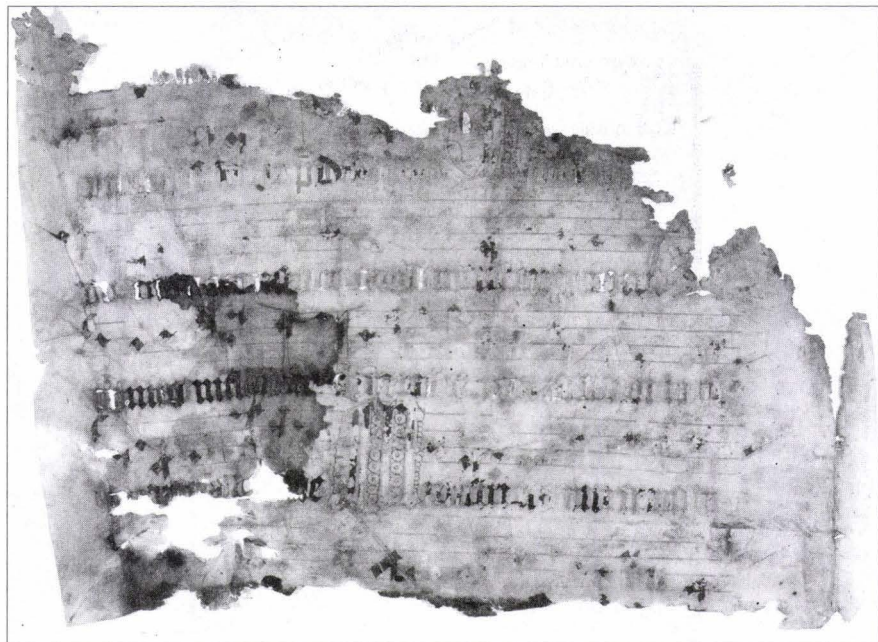

7. kép. Antiphonale monasticum. Saec. 15/2 – CZ. Fr. 12. (Sign. Inv. 1300.)

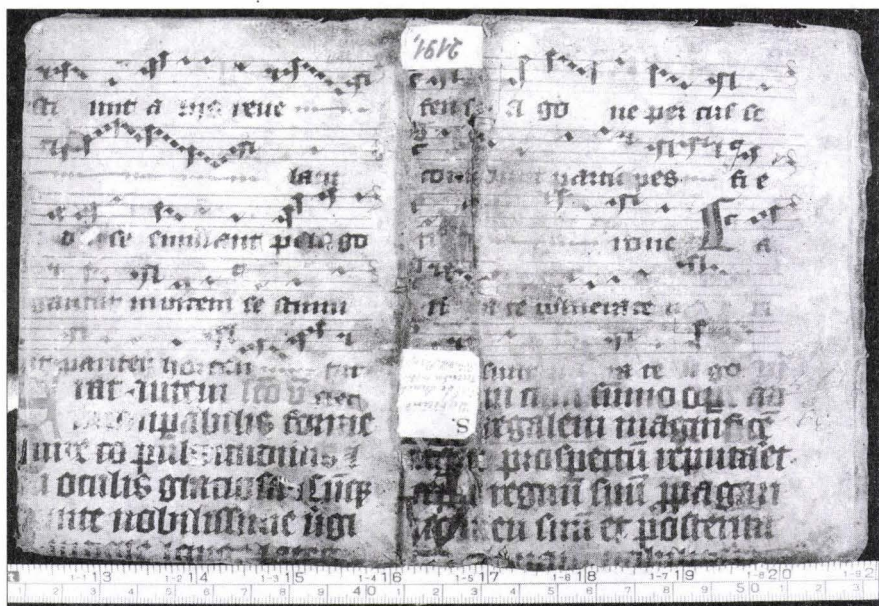

8. kép. Antiphonale. Saec. 15/in. f 1v – CZ. Fr. 18. (Sign. T 56/c.)

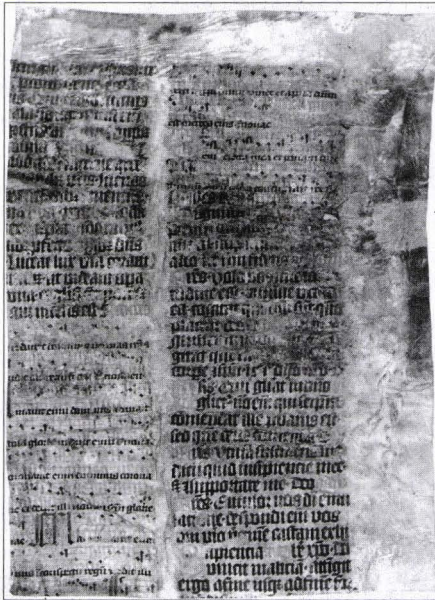

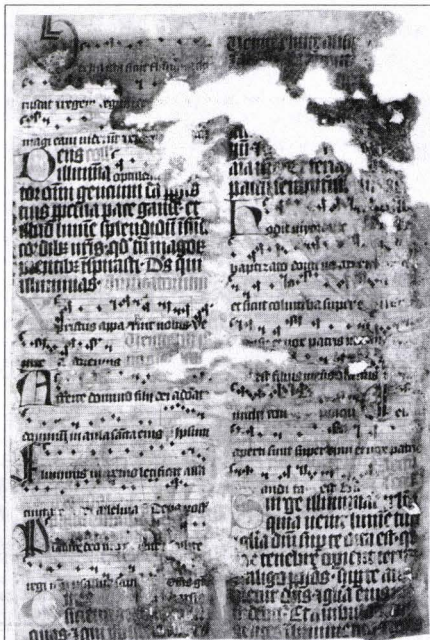
9. kép. Antiphonale. Saec. 15/in. f 3v – Cz. Fr. 17. (Sign. T 106.)

10. kép. Breviarium notatum. Saec. 14/2 – Cz. Fr. 19. (Sign. Inv. 2191.)

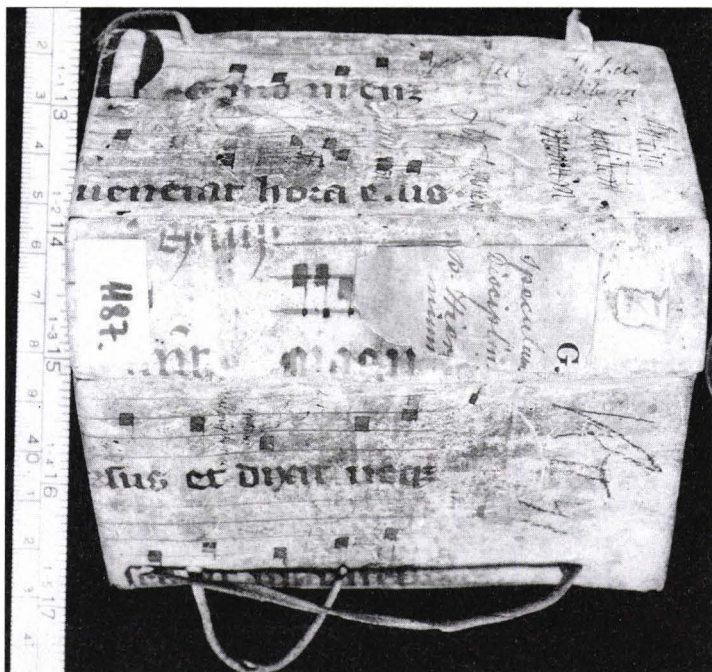

11. kép. Breviarium notatum Saec. 15/in. f 1r - CZ. Fr. 21. (Sign. T 56/d.)

12. kép. Breviarium notatum. Saec. 15/in. f 1r - CZ. Fr. 22. (Sign. T 49/b.)

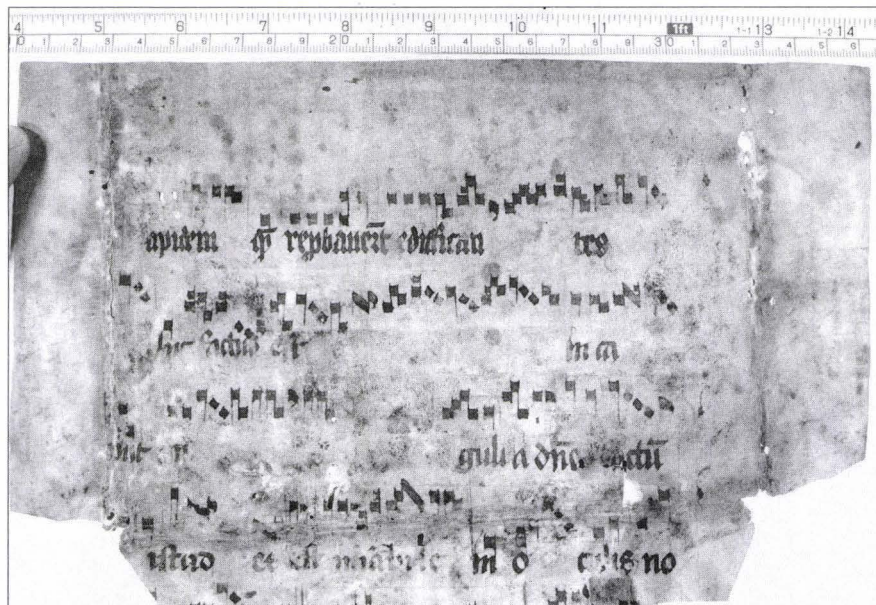

13. kép. Antiphonale. Saec. 14/2 – CZ. Fr. 25. (Sign. Inv. 1187.)

14. kép. Processionale (?). Saec. 14/ex – CZ. Fr. 28. (Sign. Inv. 1578.)

15. kép. Graduale. Saec. 16/1. f 2r – Cz. Fr. 29. (Sign. T 35/a.)

EGYED ÁKOS

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
MEGALAKULÁSÁNAK ELŐZMÉNYEI

Abstract: [Preliminaries of the Formation of the Transylvanian Museum Association] The Transylvanian Museum Association, founded in 1859, is one of the most important institutions of the cultural life from Transylvania. It was the most important forum of the transylvanian scientific works during the Austrian-Hungarian Monarchy and between the two World Wars: it was the transylvanian academy. Like the other hungarian institutions, it was also liquidated by the communist regime, but after 1989 the Transylvanian Museum Association was refounded and it continues its activity after about 40 years of interruption. The formation of the Transylvanian Museum Association in 1859 was preceded by decennial fights. Péter BOD raised the necessity of the foundation of a scientific association in 1760. Then, after the approval of the Parliament in 1791 György ARANKA founded the *Hungarian Language Propagators' Association from Transylvania*, but it was also liquidated in 1806. The next step was Gábor DÖBRENTÉI's academic scientific association, that was organized around the magazine *Transylvanian Museum*, published in Cluj in 1814. Its activity was prohibited by Vienna and it was dissolved in 1819. In 1829 Sándor BÖLÖNI FARKAS made a draft plan of the foundation of a *Transylvanian National Museum*, but he had to give up his plan because he did not find any support. With the aim of establishing a national museum Lajos GYULAI offered his rich collection of minerals in 1841, Pál KOLOZSVÁRY his father's library, then in 1842 counts József KEMÉNY and Sámuel KEMÉNY offered their library and collection of minerals as well. The documents about the foundation of the Transylvanian Museum were presented to the dynasty on 13th January 1843, but they did not get the approval. Before the revolution from 1848 the thought of the foundation of a transylvanian museum was continued first of all by count Imre MIKÓ and István NAGYAJTAI KOVÁCS, but the politics was dominated by the question of civilian human rights and national sovereignty in 1848 - 1849. In the first part of the 1850s the counter-revolutionary regime hindered every step, that could have served the national interests of the hungarians. Finally the state of emergency came to an end in 1854, and so the prospects of the hungarian cultural and educational policy became a thought better: the Transylvanian Museum Association was founded in 1859.

Rezumat: [Antecedentele fondării Asociației Muzeului Transilvan] Asociația Muzeului Transilvan, fondată în 1859, este una din cele mai importante instituții ale vieții culturale din Transilvania. A fost forul cel mai important al activității științifice transilvane maghiare în perioada Monarhiei Austro-Ungare și în perioada interbelică, îndeplinind rolul unei academii transilvane. Ca și alte instituții maghiare și aceasta a fost lichidată de către regimul comunist, dar după 1989 Asociația Muzeului Transilvan a fost reînființată, și după o întrerupere de mai bine de 40 de ani își continuă activitatea. Fondarea Asociației în 1859 a fost precedată de străduințele a mai multor decenii. Cărturarul Péter BOD a insistat asupra necesității creerii unei asociații științifice deja în anii 1760. După obținerea avizului Adunării Naționale, în 1791 György ARANKA a fondat *Asociația Cultivatorilor Limbii Maghiare din Transilvania*, dar aceasta a fost desființată în 1806. Pasul următor l-a reprezentat asociația științifică academică a lui Gábor DÖBRENTÉI reunită în jurul revistei *Muzeul Transilvan*, publicat în 1814. Activitatea acesteia a fost interzisă

de către autoritățile austriece din Viena asociația fiind dizolvată în 1819. În 1829 scriitorul Sándor BÖLÖNI FARKAS a întocmit proiectul unui *Muzeu Național Transilvan* dar, negăsind susținători, și-a abandonat planul. În 1841 Lajos GYULAI și-a oferit bogata sa colecție de minerale, iar Pál KOLOZSVÁRY biblioteca taălui său în vederea înființării unui muzeu național, apoi în 1842 conții József KEMÉNY și Sámuel KEMÉNY au făcut donație de asemenea colecțiile lor de cărți și minerale. Documentul despre fondarea Muzeului Transilvan a fost înaintat împăratului la 13 ianuarie 1843, dar cererea a rămas fără răspuns. În ajunul revoluției din 1848 ideea înființării muzeului transilvan a fost perpetuată în primul rând de către contele Imre MIKÓ și scriitorul István NAGYAJTAI KOVÁCS, dar politica acestor ani a fost dominată de problematica drepturilor civile și a independenței naționale, iar în prima jumătate a anilor 1850 regimul contrarevoluționar a împiedicat fiecare pas care ar fi slujit interesele naționale ale poporului maghiar. În sfârșit, din 1854, asupra austriacă în Transilvania a devenit mai blândă, ca urmare, au crescut șansele politicii culturale maghiare: în 1859 a luat ființă Asociația Muzeului Transilvan.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalapítását több évtizedes küzdelem előzte meg, s ha a történeti előzmények között a tudományos egyesületi törekvéseket is számba vesszük, akkor legalább¹ két évszázaddal kell visszatekintenünk BOD Péterig, aki 1760-ban felvetette egy tudós társaság létrehozásának szükségességét.² Nem véletlen, hogy MIKÓ Imre az elődök közül Bod Péterben találta meg az erdélyi magyar tudományosság egyik kiemelkedő előfutárát.³ A magányos tudós Bod Péter álma nem valósulhatott meg az ő korában, de az eszme élt, s táplálta azt BATHYÁNY Ignác erdélyi római katolikus tudós püspök, könyvtáralapító is, ugyancsak siker nélkül.

De a 18. század utolsó évtizedében Erdély legkiválóbb értelmiségei már tetsületileg álltak ki a tudományos intézmény szükségessége mellett. Az 1791-ben összehívott országgyűlés, miután törvényjavaslatot készített „*A magyar nyelvnek ezelőtt is divatban volt használatára*”, támogatást ígért ZÁGONI ARANKA Györgynek a felállítandó *Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság* működéséhez, amely Marosvásárhelyt kezdte meg munkáját, ezzel sikerre vitte a Bod Péter és Batthyány Ignác által megfogalmazott gondolatot, s akadémiai egyesülethez méltó módon próbálta maga köré vonni a tudománnyal foglalkozó erdélyi értelmiséget. Tagjai közül BENKŐ József, a kantianus filozófus KÖTELES Sámuellel, neves

¹ A korábbi törekvésekről csak halvány utalásaink vannak: a 16. század elején létezett Erdélyben a *Solidalitas septem-castrensis*, amelyet a költő Celtos Konrád alapított. KELEMEN Lajos: *Törekvések egy erdélyi múzeum alapítására*. = *Erdélyi Múzeum*. 1909. 24. Lásd: még *Az Erdélyi Nagyfejedelemség 1841. év november 15. napján kezdődött országgyűlésének jegyzőkönyve* (a továbbiakban Ogyjlv). 1841. 502

² „E végre azért igen jó volna tudós emberekből álló *Magyar Társaságot* a Magyar nyelvnek ekesgetésére, mint más nemzetekben vagyon, fel állítani.” BOD Péter: *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza históriája*. Basilea 1760. = *Bod Péter írásából, írásairól*. Budapest. 2002. 91 - 92.

³ „Ő mindezekben ragyogó példaként tűnt fel, a nemzetiségnek, a magyar tudományosságnak, s az egyszer megismert igazság mellett élni-halni kész ősi jellemnek egyik legjelesb typusa, példánya volt.” Mikó Imre: *Bod Péter élete és munkái*. Pest, 1862. 3.

orvosokkal, köztük Ioan PIUARIU-MOLNAR-ral, aki a természet terén végzett figyelmet keltő munkát. A Nyelvművelő Társaság által létrehozott Kéziratkiadó Társaság már gyűjtőmunkát fejtett ki, s ezzel a múzeumi gondolatot erősítette. De az Aranka György-féle tudományos egyesület sem lehetett hosszú életű: a tudós társaságot 1806-ban feloszlatták s 1810-ben a Kéziratkiadó Társaság is megszűnt.⁴ Azonban az Aranka György alapította Nyelvművelő Társaság példája s főként gyűjteményei által az Erdélyi Múzeum-Egyesület szorosán vett előzményeihez tartozott. Mikó egyre határozottabban fog arra törekedni, hogy a kallódó erdélyi tudományos gyűjtemények számára a megfelelő intézményt, múzeumot alapítson.⁵

A következő lépcsőfok DÖBRENTAI Gábor akadémiai jellegű tudományos egyesülete volt, amely a Kolozsvárt 1814-ben kiadott *Erdélyi Múzeum* című folyóirat körül szerveződött s jeles személyek támogatták. Azonban ezt az egyesületet is utolérte a korábbi hasonló kezdeményezések sorsa: működését nem engedélyezte Bécs s 1819-ben feloszlott.⁶

A tudós társaság hiányát érezve, s a magyarországi példa, azaz a Magyar Nemzeti Múzeum, valamint a Magyar Tudós Társaság megalapításától is lelkesítve, az erdélyi értelmiség nem nyugodott bele az eddigi kudarcokba, hanem újra és újra kezdeményezőleg lépett fel. 1829-ben BÖLÖNI FARKAS Sándor egy *Erdélyi Nemzeti Múzeum* alapítására tervezetet készített s azt benyújtotta a bécsi erdélyi udvari kancelláriához. Tervét azzal indokolta, hogy Erdély hátramaradt az irodalom s tudomány pártolásában, s a történelmi öröksége pusztul. Országos múzeum kellene tehát – fejtegette beadványában Bölöni Farkas Sándor –, de pártolást nem talált s kénytelen volt lemondani tervéről.⁷

A Monarchia Erdély-politikája az 1840-es évek elején kedvezőbbnek ígerezett, mert több mint három évi szünet után 1841-ben összehívták az erdélyi országgyűlést, amelyen végre szőnyegre került az erdélyi reformprogram.⁸ Az országgyűlés alaphangját b. KEMÉNY Ferenc a diéta elnöke, Mikó Imre ekkori s későbbi hivatali társa adta meg székfoglaló beszédében. Véleménye szerint

---

⁴ Bővebben: SZILÁGYI Sándor: *Az Erdélyi Országos Múzeum előzményei.* = *Budapesti Szemle.* VII. (1859). 327 – 335.

⁵ Az Aranka- és a Kemény József-féle gyűjteményekről szólva írta Toldy Ferencnek 1855-ben: „Nem titkolhatom ugyan el, miként lelkem hőbb óhajtságának egyike az, hogy egykor mi Erdélyiekül is egy szerényke kis Múzeumot bírjunk, hova mindazon becses ereklyéket és gyűjteményeket, miknek specifikus rendeltetése: Erdélyfiai által használtatni, egy csoportba összegyűjthessük.” *Mikó Imre Toldy Ferencnek, 1855. február 27.* KvEKt Ms. 3567. 5.

⁶ SZILÁGYI Sándor: *i. m.* 341.

⁷ JAKAB Elek: *Bölöni Farkas Sándor és kora.* Budapest, 1870. – BENKŐ Samu: *Bölöni Farkas Sándor az erdélyi panteonban.* = *Erdélyi panteon. Művelődéstörténeti vázlatok.* II. Szerk. JÁNOSHÁZY György. Marosvásárhely 1999. 95 – 103.

⁸ EGYED Ákos: *Az erdélyi magyarság történetéből.* Kolozsvár, 2004. 37 – 43.

meg kell vallani, hogy Erdély állása, akár törvénykezési, akár gazdasági szempontból tekintjük, gyökeres orvoslást kíván, sőt sürgetőleg követel. Az erdélyieket a testvérhon példája „*tettleg igazolva szólítja fel a cselekvésre*”. Örömtelven szemlélik, miként kezd Magyarország felemelkedni s helyet foglalni az európai nagy nemzetek családjában, mióta a nemzeti fejlődés a vagyoniassággal karöltve teszi sebesléptű haladását. Gőzösök hasítják a Duna hátát, a tudomány templomának falai már állnak. Úrbéri viszonyok s hiteltörvények által vannak megalapítva. Az ország édes anyai nyelven szól a királyhoz. S Erdély hátra maradna ezek mellett? Együtt kell a két testvérországnak a haladás pályáján sietnie.⁹

Világos tehát, hogy Erdély követni kívánta Magyarországot a reformok bevezetésében, amit pontosan kifejtett a rendek elnöke.

Az 1841 - 1843. évi erdélyi országgyűlésnek nagy szerepe volt Erdély művelődési s tudományos intézményeinek jogi, törvényes megalapozásában és különösen az Erdélyi Múzeum és Múzeum-Egyesület megtervezésében. Az akkor és ott történtek képezik majd *Mikó Imre gróf számára azt a legitim alapot, amelyről az 1850-es évek közepén, a minden törvényességet lábbal tipró önkényuralom körülményei között, megindíthatja majd a küzdelmét az akkori országgyűlési határozatok valóraváltásáért*. Nem véletlen, hogy az 1856. évi programadó beszédében pontosan végigkíséri az 1841 - 1843-as országgyűlésnek múzeummal kapcsolatos eseményeit.¹⁰ *Száma az előzmények építőkövet jelentettek egy szilárd alap létrehozásában.*

Az 1841 - 1843. évi országgyűlés a magyar nyelv hivatalossá tétele mellett, nem kevés időt szentelt a magyar nemzeti színház, akadémia, politechnikum s nemzeti múzeum alapításának kérdéseire. A főkérdés azonban a múzeumalapítás ügye volt. Ez 1842. június 21-én vetődött fel a diéta 76. ülésén azzal, hogy gróf KEMÉNY József és gróf KEMÉNY Sámuel beadványt intéztek az országgyűléshez, amelyben gyűjteményeiket felajánlották egy nemzeti múzeum létesítése céljából. Kemény József jelentős földbirtokkal rendelkezett s történetiróként és gyűjtőként is közismert volt.¹¹ Kemény Sámuel inkább a természettudományok érdekelték s ásványgyűjteményével vívott ki elismerést kortársai körében.

A két Kemény gróf 1841-ben először Küküllő, majd Kolozs megye rendinek ajánlották fel gyűjteményeiket egy nemzeti múzeum számára. Kemény József felajánlása mintegy 15.000 kötet könyvből, több ezer kézirat, illetve ok-

⁹ Az Erdélyi Nagyfejedelemség 1841. november 15-én megnyílt országgyűlésének jegyzőkönyve. Kolozsvár, 1841. 4 - 5.

¹⁰ *Hídvégi gróf Mikó Imre szózata 1856-ban az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakítása érdekében.* Közzéteszi KÁNTOR Lajos. = *Erdélyi Tudományos Füzetek.* 1831. 37. sz.

¹¹ VERESS Endre: *Gróf Kemény József (1795 - 1855).* Kolozsvár, 1933.

levélből állt, Kemény Sámuel pedig ásványgyűjteményét szerette volna átadni az említett célra. Ennek eredményeképpen az említett vármegyék arra utasították követeiket, hogy az országgyűlésben támogassák a múzeum létesítésének gondolatát.

Keményéknek az országgyűléshez intézett levele hivatkozik Széchenyi Ferenc-re, aki a nemzeti múzeum alapjait a felajánlásával megvetette, természetesen azt remélve, hogy maguk hasonló intézmény megalakításának kezdeményezői lesznek. Ezt pontosan meg is fogalmazták: „*Múlt évi irományunk¹² értelmiben bátorkodunk tehát fönnérített gyűjteményeinket egy hazánkban állítandó nemzeti museum alapjául [...] ezennel ajánlani s kegyes elfogadtatásukért könyörögni.*”¹³

Világos tehát: Keményék célja egy „*hazánkban állítandó museum*”. Ennek hangsúlyozását az teszi indokolttá, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalapításáért folytatott küzdelem során heves viták tárgyát fogja képezni a múzeum jellege. Amíg a múzeum alapítása ténylegesen megtörténik, a gyűjtemények maradjanak a felajánlóknál, nehogy elkallódjanak, mint történt az Aranka György gyűjteményével¹⁴ – kérték a felajánlók. Mindebből kialakul az a kép, mely az erdélyi múzeum érdekében folyó küzdelmet ábrázolja: a kezdeményezők az előttük járók törekvéseire hivatkozva próbálnak tovább lépni.

A Kemény grófok bejelentésével megkezdődött a tanácskozás a múzeum-alapításról, miközben nem feledkeztek meg gróf GYULAI Lajos, valamint KOLOZSVÁRY Pál korábban tett ajánlatairól: az előbbi gazdag ásványgyűjteményét, utóbbi atyja könyvtárát szánta a megalakítandó múzeumnak.¹⁵ A követek nagy többsége lelkesen fogadta a bejelentéseket.

A vita voltaképpen – mai szóhasználattal – a prioritások megállapításáról, az erdélyi feltételek, adottságok számbavételéről s a reformok fontosságának felismeréséről szólt. Az egész kérdéskör alapeszméit s a tennivalók konkrét célját Doboka megye kiváló követe, ZEYK József, SZÉCHENYI tanításainak értő híve vázolta fel: „*nemzeti gazdasági egyesület és nemzeti academia alkotása, mely kapcsolatban lenne a museummal; nemkülönben egy politechnicum institutum mimódon lehető felállítása*” iránt tanácskozni s tervet készíteni.¹⁶

Vagyis Doboka vármegye követe azt javasolta, hogy az országgyűlés szavazza meg egy könyvtárnak és múzeumnak a megalapítását. A többség végül is a múzeum elsődlegessége mögé sorakozott fel. A múzeum tervének kidolgozá-

---

¹² Ti. a Küküllő, majd Kolozs megyékhez előterjesztett beadványuk.

¹³ *Gróf Kemény József és Kemény az országgyűlés rendjeinek.* = *Az 1841. országgyűlés jegyzőkönyve... i. m. 331.*

¹⁴ Az Aranka-gyűjtemény később előkerült.

¹⁵ *Az 1841. országgyűlés jegyzőkönyve... i. m. 332.*

¹⁶ Uo. 332.

sát albizottságra bízták, amelyet Mikó Imre gróf irányított.¹⁷ Mikó Imre neve ettől kezdve már összefüggésbe került a létesítendő erdélyi múzeummal.

A terv szerint a létesítendő országos múzeum neve legyen „*Museum Ferdinandeum*”. Ennek céljaira megvásárolják a Bánffy-palotát, amelynek a hátsó udvarbeli szobáiban lesz a múzeum. A múzeum létesítésére 100.000 ezüst rénesforintot használhatnak fel.¹⁸ Ebből kell megvásárolni a Bánffy-palotát, s fedezni a kiadásokat.

A múzeum személyzete öt személyből áll majd: egy főmúzeumőr 1000 forintos, egy alőr 400, egy írnok 250, egy szolgálta 200 és egy második szolgálta 150 forintos fizetéssel. A pénztár kezeléséért 60, az ellenőrnek 40 forint évi jutalompénz jár. A fizetési alapot a megvásárlásra kerülő Bánffy-palota boltjainak bérleményeiből, a gróf ESZTERHÁZY László és gróf TELEKI József alapítványának kamataiból vélték megteremthetőnek.

Az intézet felügyeletét kilenc személyből álló választmány látja el, amelyet a három erdélyi nemzet tagjaiból neveznek ki. Ez szakértők meghallgatásával kidolgozza a múzeum szerkezetét, a hasznáról kimerítő véleményt készít és azt a következő országgyűlésen benyújtja. A határozat szerint minden erdélyi nyomda termékeinek egy-egy példányát ingyen eljuttatja a múzeumnak.

A színház és az országos terem terveinek ismertetése itt szükségtelen, de nem maradhat megemlítés nélkül az, hogy a három intézményre mintegy 250.000 forint összköltséget irányoztak elő s ebből 179.578 forintnyi összeget kiróvás útján kellett volna összeszedni. Mivel *országos múzeumra gondoltak*, a három erdélyi rendi nemzet képviselőinek jóváhagyására lett volna szükség. Azonban ebben a kérdésben nem sikerült egyezsége jutni. A szász követek nevében Szebenszék követe SCHREIBEN Simon bejelentette: a múzeum alapítása gr. Kemény József és gr. Kemény ajánlatán alapult, s így nem országos, hanem nemzeti múzeumról van szó, s ennek költségeihez a szász nemzet nem fog hozzájárulni, és a felügyelő bizottságban sem vesz részt.¹⁹

A szász követek állásfoglalása után a magyar és székely küldöttek többsége még erőteljesebben kiállt a múzeum létesítéséért, és többen újabb felajánlásokkal támogatták a már elfogadott törvényjavaslatot.

Az Erdélyi Múzeum megalapításának iratait 1843. január 16-án terjesztették fel jóváhagyásra az uralkodónak; az előterjesztés első paragrafusában kimondotta: „*a művelődés előmozdítása, a haza díszének emelése végett Kolozsvár szabad királyi városában országos múzeum felállíttatása határoztatik* – és

¹⁷ KELEMEN Lajos: *Törekvések egy erdélyi múzeum alapítására.* = *Erdélyi Múzeum.* IV. (1909). 366.

¹⁸ Ebbe nem számítva bele a gr. Esterházy László által ajánlott 5000, illetve a gr. Teleki József fő kormányzó által megajánlott 3000 rénesforintot.

¹⁹ A kolozsvári nemzeti színház karbantartásához szükséges költségekhez sem járult hozzá a szász nemzet.

őfelsége k. megegyezése hozzájárulván Ferdinánd Muzeumnak neveztetik". Az uralkodói megerősítésre azonban hiába vártak Erdély rendei. Az erdélyi országgyűlés felterjesztésével egyidőben a húsz tagból álló szász rendek külön véleményt juttattak el az uralkodóhoz, azt kérve, hogy a szóban forgó múzeumot ne tekintsék országosnak, hanem magyar nemzeti intézetnek, és hogy a szász nemzetet múzeumi dolgokba ne elegyítsék.²⁰

A múzeumalapítási törekvések, az engedélyezés elmaradása ellenére sem mentek feledésbe. Ugyanis a közvélemény figyelmét mindegyre ráterelte erre a kérdésre egy-egy jelentős személyiség.

NAGYAJTAI KOVÁCS Istvánra oda kell figyelnünk, mert Mikó Imre – Kemény József után – az ő véleményét kérte ki az erdélyi múzeum alapítása kérdéseiben. Nagyajtai Kovács István ugyanis jó ismerője volt gr. Kemény József nagy forrásgyűjteményének, s a grófnak arról a tervéről is tudomással bírt, hogy már 1837-ben hangoztatta: könyvtárát közcélra szánja. Nagyajtai Kovács István tudatosan időzítette füzetének megjelentetését az erdélyi országgyűlés idejére, valószínűleg gr. Kemény József tudtával, esetleg ösztönzésére; Nagyajtai Kovács István hatni szeretett volna a diétára. A múzeum szükségességét általános keretben tárja fel; a nemzetek gyorsan haladnak, de az erdélyiek inkább csak vesztegelnek. Tévednek azok, akik a nemzeti múzeum létesítését „luxus”-nak tartják. Ahogy színházra szüksége van Kolozsvárnak, úgy kelleneek más intézmények is, nevezetesen nemzeti múzeum.

A múzeum sajátos feladata az lenne, hogy Erdély népei történetének megismerését előmozdítsa. Ennek érdekében oklevél-, kézirat-, könyv-, folyóirat-, hírlap- és képgyűjteményt kell létesíteni, de nem nélkülözhető az állattani, növény- és ásványtani gyűjtemény sem.²¹ Igaz, hogy már három nagy könyvtára van Erdélynek: Nagyszébenben a BRUKENTHAL Sámuel, Gyulafehérváron a Batthyány Ignác, Marosvásárhelyen pedig a TELEKI Sámuel alapította könyvtár, de szakszerűség tekintetében a Kemény József gyűjteménye ezeket felülmúlja s az erdélyi múzeum alapját alkothatja.

Nagyajtai Kovács István fejtegetése szerint Kolozsvár mint Erdély fővárosa, amennyiben ilyen múzeum központja is lesz, nemcsak kebelében lakók s tanulók számára nyújt majd a jelenleginél jobb művelődési lehetőségeket, hanem az erdélyieknek is, hiszen „*Kolozsvár e hazával, e haza Kolozsvárral számtalan utakon közlekedésben van.*”²² Végül kifejti, hogy a múzeum a történeti emlékeknek, forrásoknak biztos őrzője lesz, s a gyűjtemények nem jutnak majd olyan sorsra, mint a Benkő Józsefé és másoké, amelyek széthullottak, vagy egy részük „kivitetett Bécsbe.”

²⁰ Mikó Imre szózata 1856... i. m. 12.

²¹ NAGYAJTAI KOVÁCS István: *Az erdélyi magyar Nemzeti Museum*. Kolozsvár, 1842.

²² NAGYAJTAI KOVÁCS István: i. m. 19.

Logikusan felépített eszmefuttatásában áldozatra s munkára hívja fel az erdélyi magyarságot a „múzeumállítás” érdekében.²³ Az országgyűlés kedvező döntéséhez hozzájárulhatott Nagyajtai Kovács István, hiszen többségében olyan követek szavazták meg a múzeomalapítást, akik eddig nemigen látták át a múzeumok közművelődési és tudományos jelentőségét. SZABÓ T. Attila szerint a követek „egy ilyen intézmény megalakítását elsősorban politikai sikernek tekintették.”²⁴ Bécs azonban – amint már említettük – nem járult hozzá az erdélyi múzeum létesítéséhez, bár a rendek többször sürgették a vonatkozó törvény szentesítését.

Ezek után az Erdélyi Nemzeti Múzeum ügyében két évig nem történt jelentős esemény, viszont 1845-ben az országgyűlési bizottság egy erdélyi tudományos akadémia felállításáról tárgyalt. Már az 1842-es országgyűlésen PÁLFFY János, Küküllő vármegye követe olyan akadémia létesítésére tett előterjesztést, amelynek működése „*a tudományok minden ágainak művelésére kiterjedő*”.²⁵ Doboka megye követe, Zeyk József az akadémiát a nemzeti múzeummal vélte egybekapcsolandónak.²⁶ A későbbiekben igen hasznosnak bizonyult, hogy a bizottság elhatározta az Erdélyi Nyelvművelő Társaság és a Régi Kéziratok Társasága levelezésének és iratainak felkutatását. Valószínűleg ennek eredményeként a bécsi udvar 1845 októberében a múzeumra vonatkozó iratok felterjesztését kérte a Főkormányszéktől.²⁷ Az iratokat fel is küldte a Gubernium, de a várt eredmény ezúttal is elmaradt. Ezért az 1847-es országgyűlés az uralkodóhoz fordult, kérve a múzeum megalapításának engedélyezését. Válasz erre sem érkezett.

Hiba lenne azonban az 1841 – 1843-as országgyűlés erőfeszítéseit hiábavaló fáradozásnak tekinteni. Bár az országos múzeum gondolatát az országgyűlés nem fogadta el, a nemzeti múzeum ügyét a magyar és székely rendek felkapták, annak tervét szakértő bizottsággal kidolgoztatták, s következőképpen a sajtó útján a múzeumi gondolat a szélesebb társadalmi közegekben is elterjedt. Az újabb akcióra azonban évekig kellett várni; sem a forradalom és szabadságharc ideje, sem a szabadságharc utáni első évek nem voltak alkalmasak művelődési intézmények alapítására. Természetesen merőben különböző okok miatt: 1848 – 1849-ben a polgári szabadságjogok és a nemzeti függetlenség ügye uralta a politikát, az 1850-es évek első felében viszont az ellenforradalmi rendszer állta útját minden lépésnek, amely a magyarság nemzeti

²³ Uo.

²⁴ SZABÓ T. Attila: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története és feladatai*. Kolozsvár, 1942. 19.

²⁵ *Az 1841 – 1843-i erdélyi országgyűlés jegyzőkönyve... i. m.* 504.

²⁶ Uo. 504.

²⁷ KELEMEN Lajos = *Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére 1859–1909*. Szerk. ERDÉLYI Pál. Kolozsvár, 1909–1942. 18.

érdekeit szolgálhatta volna. 1854-ben végre az ostromállapot megszűnt Erdélyben, s ez valamelyest növelte a magyar művelődéspolitikai célok esélyeit is. A többéves küzdelmet végre 1859-ben siker koronázta: a november 23–26. között megtartott alakuló közgyűlés kimondotta az Erdélyi Múzeum-Egyesület (akkor Erdélyi Múzeum-Egylet) megalakulását.

EGYED Ákos

Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár

titkarsag@eme.ro

MEDGYESY-SCHMIKLI NORBERT

**„HÁNY CSEP VÉRT HULLATOTT EDES JESUSOTOK,
ÉN MINGYÁRT MEG MONDOM, IDE HALGASSATOK!”****A csíksomlyói misztériumdrámák egyik legősibb motívuma**

Abstract: [One of the most ancient motives of the mystery plays of Csíksomlyó] The Baroque mystery plays of the Franciscan Secondary School in Csíksomlyó from year 1733, 1734 and 1736 give us detailed, exact data on Christ's sufferings, including how much blood and tear he has shed, how many times he has been hit on different parts of his body, or how many steps he had to take on Good Friday from the moment he was captured till the Golgotha. These rather naturalistic descriptions in the mystic visions of the Gothic era are mainly from the writings of MECHTILD of Magdeburg (1210 - 1289?), LUDOLPHUS de Saxonia (1300 - 1378), SAINT GERTRUDE (1256 - 1302), SAINT BRIGITTE (1303 - 1373) and Johannes DE CAULIBUS (around 1300). These were perpetuated on in the standard spiritual works of the Baroque as the biography of Virgin Mary and Jesus titled *Makula nélkül való tükör (Das grosse Leben Jesu Christi. Nagyszombat, 1712)* translated from the work of Martin VON COCHEM (1634 - 1712), the contemplation collection of the Jesuit Guilelmus STANIURSTUS titled: *Dei immortalis in corpore mortali* (Nagyszombat, 1731) and its Hungarian version from the pen of Flórián OZOLYI (*A halandó testben szenvedő halhatatlan Istennek Szentséges Históriaja. Pozsony, 1727*), or the book of religious exercises of the Franciscan Aemilianus NIEBERLE (*Octava Seraphica. Csíksomlyó, 1733*). References can also be found in one of the songs of János KÁJONI (*Hymnarium, 1659 - 1677*), according to which Christ has had 5440 wounds. The Franciscan mystery playwrights of the 18th century used these writings as source especially the descriptions of *Octava Seraphica*.

Rezumat: [Unul din cele mai vechi motive ale misterioilor dramatice de la Șumuleu-Ciuc] În piesele dramatice din epoca barocului, prezentate de către elevii gimnaziului franciscan de la Șumuleu-Ciuc în anii 1733, 1734 și 1736 de Sfânta Vineri, găsim date cifrice exacte despre patimile lui Isus Cristos: de exemplu câte picături de lacrimi și de sânge a vărsat Mântuitorul, de câte ori a fost lovit în diferite părți ale sfântului său Corp sau câți pași a fost silit să facă de la capturarea sa până la Golgota. Reprezentările destul de naturalistice își au originea mai ales în scrierile lui MECHTILDIS de Magdeburg (1210-1289?), LUDOLPHUS de Saxonia (1300-1378), SFÂNȚA GERTRUDA cea Mare (1256-1302), SFÂNȚA BRIGITA (1303-1373) și Johannes DE CAULIBUS (cca 1300). Acestea ne-au fost transmise prin mijlocirea operelor fundamentale ale spiritualității baroce, ca de exemplu, o biografie a lui Isus și a Sfintei Maria, publicată în limba maghiară cu titlul de *Makula nélkül való tükör (Oglinda fără de pată. Nagyszombat, 1712)*, o traducere a operei lui Martin VON COCHEM (1634-1712); culegerea de meditații intitulată *Dei immortalis in corpore mortali* a iezuitului Guilelmus STANIURSTUS (Nagyszombat, 1731) și versiunea maghiară a acesteia în traducerea franciscanului Flórián OZOLYI (*A halandó testben szenvedő halhatatlan Istennek Szentséges Históriaja. Pozsony, 1727*); sau cartea de exerciții spirituale, *Octava Seraphica* a franciscanului Aemilianus NIEBERLE (Șumuleu-Ciuc, 1733). Într-una din sfintele cântece ale *Hymnarium-ului* (1659-1677) de Johannes KÁJONI găsim o mențiune potrivit căreia Cristos a suferit de 5440 de răni. Autorii franciscani ai jocurilor de misterii dramatice din secolul al 18-lea s-au inspirat din aceste lucrări, mai ales din descrierile aflate în *Octava Seraphica*.

Mindannyiunk számára ismeretes, hogy a székely és a moldvai magyar művelődés minden ága az összmagyar kultúra milyen ősi rétegeit őrizte meg. Építészeten, irodalomban, népzében¹ és nyelvjárásban, hitvilágban, imádságokban² és a jeles napi szokásokban egyaránt. Ezek közé az archaikus kincsek közé tartoznak a 18. századi csíksomlyói ferences iskoladrámák – főként misztériumjátékok – is, melyek még nagyon sok feltáratlan irodalom-, zene-, színház-, lelkiség- és kegyességtörténeti, néprajzi és történeti nyelvjárástani újdonságot tartogatnak az olvasók és a kutatók számára. A csíksomlyói passiójátékok egyik motívumát emeljük ki dolgozatunkban, melyeknek gyökerei a gótika korának áhítatára nyúlnak vissza.

Csíksomlyó sajátos és eddig kevésbé ismert értékei közé tartozik az a 103 darab színjátékszöveg,³ melyet 1721 – 1782 között mutattak be az ősi Szűz Mária-kegyhely ferences gimnáziumában tanuló diákok.⁴ A drámák műfaja elsősorban többségében misztériumjáték vagy moralitás, ezen belül 39 darab színjáték szövege Jézus Krisztus szenvedéstörténetét tárja elénk. A drámák kézírata 1980-ban került elő a Szűz Mária-szobor alatti dobogóból több évtizedes

¹ A székely és a moldvai csángó népzenei dialektus ősiségét bizonyítják: DOMOKOS Pál Péter – RAJECZKY Benjamin: *Csángó népzene*. I – II. Budapest, 1956 – 1961. – KODÁLY Zoltán: *A székely népdalról*. = *Visszatekintés. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok*. I. Sajtó alá rendezte, és bibliográfiai jegyzetekkel ellátta: BÓNIS Ferenc. Budapest, 1982. 18 – 19. – Uő: *Mit akarok a régi székely dalokkal?* = Uo. 29 – 30.

² Tanulmányunk témájához jelentősen kötődik az archaikus népi imádság műfaja. Több erdélyi, bukovinai és moldvai szöveget közöl: ERDÉLYI Zsuzsanna: *Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok*. Pozsony, 1999. – Gyimesi és moldvai csángó népi imádságokat ad ki és elemez: TÁNCZOS Vilmos: *Gyöngyökkel gyökerezétl. Gyimesi és moldvai archaikus imádságok*. Csíkszereda 1995. – Uő: *Csapdosó angyal. Moldvai archaikus imádságok és életerűk*. Csíkszereda, 1995. – Uő: *Eleven ostya, szép virág. A moldvai csángó imák képei*. Csíkszereda, 2000. – Uő: *Nyiss kaput, angyal!* Budapest, 2001. – HARANGOZÓ Imre: „*Krisztusz háze aranyosz...*” *Archaikus imák, ráolvasások, kántálók a gyimesi és a moldvai magyarok hagyományából*. Újkígyós, 1998. – *Hosszú utak megszorodának... Archaikus népi imádságok, ráolvasások, szentes énekek Erdélyből és Moldvából*. P. DACZÓ Árpád Lukács szentferencendi atya gyűjtése (1974 – 1999). Sajtó alá rendezte, utószóval és jegyzettel ellátta: TAKÁCS György. Budapest, 2003.

³ A passiójátékok kézírata: *Liber exhibens Actiones parasevicas ab anno 1730 usque ad Annum 1774 diem aprilis 27. Libellus, Scholarum Csik Somlyoviensium, nihilominus Mediam Syntaxeos, ac Grammatices signanter, specialiter concernens, et continens Representationem, Enuclationem Mysteriorum Passionis Dominicae, seu Actiones Tragico-Parasevicas, Devoto Populo ad aedificationem quott Annis [quotannis] exhiberi solitas, in usum faciliorem Moderatorum sedulo congestas*. Confectus 1774. 1 – 1344. Csíksomlyói Ferences Kolostor könyvtára, Leltári száma (a továbbiakban Ltsz) A VI. 7/5275; 48 drámaszöveg.

⁴ FÜLÖP Árpád: *Csíksomlyói nagypénteki misztériumok*. Budapest, 1897. – PINTÉR Márta Zsuzsanna: *Ferences iskolai színjátszás a XVIII. században*. Budapest, 1993. (Irodalomtörténeti Füzetek 132.).

rejtegetés után.⁵ A passiójátékok kritikai kiadása jelenleg is folyik az MTA Irodalomtudományi Intézet Régi Magyar Drámatörténeti Kutatócsoportjában KILIÁN István vezetésével.⁶ Az utóbbi évek kutatásai⁷ során kiderült, hogy a magyar irodalom és művelődés ismeretlen, Európában egyedülálló terméke a csíksomlyói drámakézirat-együttes.⁸

A csíksomlyói passiójátékok forrásai között a Biblia szövege és a római liturgia énekei (elsősorban himnuszai) mellett jelentős helyet foglalnak el a Biblián kívüli forrásokból, összességében a Szenthagyományból merített jelenetek és motívumok. A szenvedéstörténet apokrif elemeihez tartozik, amikor a színjátékok egy-egy szereplője felsorolja, hogy Krisztus a szenvedése közben szám szerint, pontosan hány vér- és könnycseppet ejtett, illetve hány ütést kapott.

⁵ MUCKENHAUPT Erzsébet: *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980 - 1985.* Budapest - Kolozsvár, 1999. 19 - 26.

⁶ A passiójátékok mellett több műfaj is szerepelt a csíksomlyói színpadon. Ezek között a legnagyobb csoportot történeti drámák adják. Vö. ALSZEGHY Zsolt - SZLÁVIK Ferenc: *Csíksomlyói iskoladrámák.* Budapest, 1913. (Régi Magyar Könyvtár 32.). - VARGA Imre - PINTÉR Márta Zsuzsanna: *Történelem a színpadon.* Budapest, 2000. - NAGY Júlia: *A csíksomlyói történelmi drámák. = A magyar színjáték honi és európai gyökerei. Tanulmányok Kilián István tiszteletére.* Szerk. DEMETER Júlia. Miskolc, 2003. 102 - 120.

⁷ PINTÉR Márta Zsuzsanna: *Történeti rétegek a ferences színjátékokban. = Iskoladráma és folklór. A noszvajai hasonló című konferencián elhangzott előadások.* Szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna - KILIÁN István. Debrecen, 1989. 125 - 134. - PINTÉR i. m. 1993. - KEDVES Csaba: *Actio parascevice. Történeti rétegek a csíksomlyói misztériumdrámákban. = Székelyföld.* 5 (1999) 66 - 89. - MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert: *Bevezetés a csíksomlyói passiójátékok forrásaiba. = Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 5. Szerk. S. LACKOVITS Emőke és MÉSZÁROS Veronika. Veszprém, 2001. I. 93 - 119. - KEDVES Csaba: *A XVIII. századi ferences misztériumdrámák poétikai-retorikai vizsgálatának lehetőségei. = School and theatre in the Past and Nowadays - Az iskolai színjátszás múltja és jelene.* Miskolc, 2002. CD-ROM. - MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert: *Johannes Gritsch devóciós passiójának nyomai a csíksomlyói színpadon. = A magyar színjáték... i. m.* 2003. 51 - 63. - DEMETER Júlia: *A csíksomlyói passiók műfaji sajátosságai. = A magyar színjáték... i. m.* 2003. 19 - 25. - KEDVES Csaba: *A csíksomlyói misztériumdrámák szerkezeti kérdései. = A magyar színjáték... i. m.* 2003. 32 - 42. - NAGY Szilvia: *Motívumátvételek néhány csíksomlyói drámában. = A magyar színjáték... i. m.* 2003. 43 - 50. - SZENTIMREY-VÉN Dénes: *Egy csíksomlyói moralitás és változásai. = A magyar színház... i. m.* 2003. 63 - 75. - Műfajelemzés: PINTÉR Márta Zsuzsanna: *„Szerzetes játékok” avagy költött komédiák. = Új forrás. Irodalom, művészet, társadalomtudomány.* XXXVI. (2004) 9. szám. 88 - 97.

⁸ Ennek anyagából jelent meg 12 darab színjáték szövege: *„Nap, Hold, csillagok, velem zokogjatok!” Csíksomlyói passiójátékok a 18. századból.* Szerk. DEMETER Júlia. Utószó: PINTÉR Márta Zsuzsanna. A drámák latin nyelvű részeit és a rendezői utasításokat fordította KILIÁN István. Budapest, 2003. - A népszerűsítő szövegkiadást ismerteti JAKAB Gábor: *„Nap, Hold, csillagok, velem zokogjatok!” Csíksomlyói passiójátékok a 18. századból. = Hitvallás. A Győri Egyházmegye lapja.* IV. (2003) 10. szám. 17. - KERÉNYI Ferenc: *„... az a szép, szomorú Jézuska” Könyvkritika az újabban előkerült csíksomlyói passiókat bemutató kötetéről. = Új forrás. Irodalom, művészet, társadalomtudomány.* XXXVI. (2004) 9. szám. 98 - 102.

Az 1733-ban bemutatott, FODOR Patrik (1706 – 1757) ferences tanár által írt *Actio parascevice* 4. jelenetében találunk elsőként adatot Jézus számszerűen megadott szenvedésére. A dráma első négy jelenetében olvasható az ún. prófétajáték és az égi pör, mely Deus Pater trónja előtt eldönti, hogy a Getszémáni-kertben vérral verejtékező Krisztusnak kereszthalállal kell megváltania a világot.

A prófétajáték (*Ordo Prophetarum, Proces de Paradise*) előzménye Pseudo-Augustinus beszéde a VI. századból (*Sermo contra Judeos, Paganos et Arianos de Symbolo*), mely Karácsony matutinumában hangzott el. A sermóban az Ószövetség nagyjainak a Messiásra vonatkozó jóvendöléseit sorolják fel. E beszéd vált dramatikussá a középkor évszázadaiban.⁹ Ehhez a prófétajátékhoz csatlakozott 1448-ban Pseudo-Bonaventura *Elmélkedései* alapján a francia ferences teológus, egyházzenesz Arnoul GRÉBAN (1420–1471) misztériumjátékában (*Passion de nostre sauveur Jhesu Christ*) a Megváltás-pör, az említett allegorikus alakokkal.¹⁰ Az allegorikus figurák vitája egy néhány évtizeddel korábban keletkezett drámából, Eustach MARCADÉ (1414–1440) *Passion d' Arras*-ából származik. Gréban drámájában még mindig csak a megtestesülésről van szó. LASKAI Osvát (1440–1511) prédikációsgyűjteményének nagypénteki sermója – *Sermones dominicales [...] Biga salutis intitulasi* (Hagenau, 1506. 47. prédikáció) – szintén összevonja e kettőt,¹¹ de itt már nem a megtestesülés a kérdés, hanem Krisztus szenvedése és halála. Laskai égi *Judiciuma* – az 1733-as csíksomlyói égi pörhöz hasonlóan – nagypéntek hajnalán játszódik. Laskai szövegének fordításaként olvasható a megváltás pör a csíksomlyói ferences, STOCKINGER Mátyás nagypénteki második sermójában az 1680-as évekből.¹² Stockinger beszédének főbb elemeit a csíksomlyói színjátékok közül épp az 1733-as misztériumdráma örökíti tovább leginkább, de a szenvedés számadatairól nem írt Stockinger, a 17. század végének ferences szónoka. De figyelemre méltó, hogy az 1733-as misztériumban épp a – szintén – középkori gyökereket mutató, „*Consilium Coeleste super unigenitum*” felirattal illetett, négy jeleneten keresztül zajló égi pörön belül hangzik el a sebek száma.

⁹ YOUNG, Karl: *The Drama of the Medieval Church*. Oxford, 1933. 126 – 165.

¹⁰ *La Mystère de la Passion d' Arnoul Gréban*. Szerk. JODOGNE, Otto. Paris, 1965.

¹¹ Említi KARDOS Tibor: *A magyar színjáték kezdetei*. Budapest, 1960. 107.

¹² Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Quart. Hung. 1424. Kiadta: SZELESTEI N. László: *Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században. Csíksomlyói kéziratos prédikációk*. Pülsicsaba, 2003. 137 – 181. (Pázmány Irodalmi Műhely – Források 4.)

Az 1733-as passiójáték 2. jelenetében az angyalok hozzák a mennyből Jézus kízóeszközeit¹³ (ez az *Arma Christi*-motívum), majd ezt követően Amor, Timor és Prudentia vitájában Amor utal a szenvedés számadataira:

„Nezd meg a Szent írást megtonit bővebben,
És olvasd meg aztot Szent Lukács könyvében,
Miképpen a Jesus vérnek cseppeiben
Kinlódott, mert gyakran ázott¹⁴ meg á földben.

De meg is én kérlek, valakik itt vadtok,
Ezmái szentnapon ide fáradtatok,
Hány csep vért hullatott edés Jesusotok,
Én mingyárt meg mondom, ide halgassatok.

Sok féle írások eztet bizonyittyák,
Hogy hullatot volna, nyilván ezt tanityák,
Egy summában tészem, minyájon hadd hallyák,
Azután vétkeket talám megutalyák.

Kilencvenhét ezer három száz csöp vérét,
Genczemanyi kertben verítékezését,
Szenvedte s hullatta az mű bűneinkért,
És úgy ohajtotta kinekkinek lelkét.”¹⁵

Mindez abban a jelenetben hangzott el az 1733. évi, egyébként más tekintetben is sok középkori elemet őrző passiójátékban, amikor Jézus vérrel verejtékezett az Olajfák-hegyén. Amor szavai után Deus Pater elküldte Szent Mihály arkangyalt, hogy vigasztalja reszkető Fiát.

¹³ Az égi pör és az Arma Christi-motívum lehetséges összefüggéseiről a Piry-hártya és a Mária-besnyői töredék kapcsán lásd KEDVES Csaba: *Magyar nyelvű drámatöredék a XV. század végéről*. = *A magyar színház születése. Az 1997. évi egri konferencia előadásai*. Szerk. DEMETER Júlia. Miskolc, 2000. 200 - 209. (A régi magyar színház 1.).

¹⁴ azott [értelem szerint javítva].

¹⁵ Csíksomlyó, 1733. április 3. nagypéntek. FODOR Patrik: *Jus Civile aequitatis, Populi iniquitate extortum Ex Anno reparatae Salutis Millesimo Septingentesimo trigesimo tertio, Die 3. Aprilis publicatum. Cum passivis amabus per scenas super Psalmum: Posuerunt adversum me mala pro bonis, et odium pro dilectione mea. In Juventute Csik Somlyóviensi per scenas distributa Per Patrem Fratrem Patritium Fodor, pro tunc Professore Syntaxeos, et Grammatices Composita. Scena 4. = Liber exhibens Actiones parascévicas... i. m. 1065. Az 1733-as misztériumdrámában hangsúlyos szerepet kap az égi pör, mint valamiféle jogi procedúra. Nem tartjuk ki-zártnak, hogy a darab címében szereplő „Jus Civile”, azaz „polgárjog” megjelölés is a bírósági tárgyalásra utal.*

Az 1734-ben színre vitt passiójátéknak a JEREMIÁS Siralmaiból vett, a szenvedésről szóló jellegzetes mondat a mottója: „*O vos omnes, qui transitis per viam...*”.¹⁶ A dráma az eladott József és a szenvedő Jób történetét állítja előképként Krisztus megváltó tettehez – a 4. Scenában még Jákob siralma is elhangzik. A darab 5. jelenetében Christus panaszolkodik, hogy az emberek nem szánják a bűneiket. A csíksomlyói szenvedéstörténeti előadások céljának¹⁷ megfelelően a töredelmes penitenciára szóló felindításként testi kínjai számszerű adatait tárta a kőszívű nézősereg elé:

„En, láttyátok, sirok *a ti*¹⁸ vétkeitekért,
Ártatlan hullatom száraz¹⁹ szemetekért,
Hátvan száz két ezer csöp viz emberekert,
Ti idvességtekért.

Véremet pediglen, ha akarod tudni,
Cseppenkent kívánod azokat számlálni,
Kilnczven szer felet, két ezer s ezerni
Ezerek ki foltak, nem több, eppen ennyi.

Ostorozásimban ujabban sok számot
Mondhatok ti nektek, tudva valóságott,
Hatszor ezereket, hatszáz hatvan hatot,
Sok verésim mián ennyi csöpp ki hullott.

Más izben pediglen csapást ennyit vettem,
Két orczámon száztízet szenvedtem,
És nyakon vagdalást száz husat viseltem,
Le hajtot fejemen nolczvan ötöt nyertem.

¹⁶ 1734. április 23. nagypéntek: *Actio parascevice alta. O vos omnes, qui transitis per viam. Totam Christi vitam crucem fuisse exhibet. = Liber exhibens Actiones Parascevicas... i. m. 927 – 960.* A darabot ismerteti: DEMETER Júlia: *Nincsen fájdalom, mint az én fájdalomam... A Csíksomlyón 1734. április 23-án, nagypénteken előadott passiójáték. = Új forrás. Irodalom, művészet, társadalomtudomány. XXXVI. (2004). 9. szám. 103 – 107.*

¹⁷ A csíksomlyói passiójátékok lelki céljáról bővebben: MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert: *A hitoktatás és színjátszás kapcsolata néhány ferences és egy piarista dráma alapján. = School and theatre in the Past and Nowadays – Az iskolai színjátszás múltja és jelene.* Miskolc, 2002. CD-ROM. – A devóció és a műfajok összefüggéseiről: DEMETER Júlia: *Műfaj és funkció összefüggései a csíksomlyói ferences színpadon. = A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára. I-II. Szerk. ŐZE Sándor és MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert. Piliscsaba-Budapest, 2005. 743–753. (Művelődéstörténeti Műhely Rendtörténeti konferenciák 1/2).*

¹⁸ ati [értelem szerint javítva].

¹⁹ szaraz [értelem szerint javítva].

Láttyátok, melyyemen²⁰ harmincz nolcz sebeknek,
Helyeit vállámonhatvankét útésnek,
És két karjaimon negyvenhét s többeknek
Fajdalmit el tűrtem, hogy tessem embernek.

De jaj, mind még ezek a sok szenvedésit,
Nem elegiték meg Sidok dühűségit,
Hanem orczáimra dohos kőbdosések
Harmincz két izekben kemennyen fedezek.

Igosság mondásért szájam meg fizete,
Lelki tanyitasért jutalmát el vette,
Mert harminczszor²¹ szájam kujakját szenvedte,
Keminy sidoságnak fajdalmát²² érzette.

Ezzel sem elégzik az álhatatlanság,
Ő teremtőjéhez nem fordul sidóság,
Hanem mint az ebet, (oh, Utalatosság!),
Száz hetvenszer lábok alatt meg tapodgyák.

Sótt, hajamnál fogvást hurczolnak,
Fő s alacson rendek bolondnak tartanak,
És mind gonos tevőt mindenütt hasitnak,,
Útczákrol utczákra három százszor vontak.”²³

A több ószövetségi előképet²⁴ felvonultató, 1736-ban bemutatott misztériumjátékban²⁵ Krisztus kereszthalálát követően hangoznak el a pontos számadatok. A *Liber exhibens Actiones parascevicas...* kötetben az erre vonatkozó lap (1105. oldal) alján kezdődő szakasz előtt a jobb oldali margón Servus Secundus neve mellett Christus és a Prologus szerepnév is olvasható,

²⁰ melyyemen [azaz mellemen; értelem szerint javítva].

²¹ harminczsor [értelem szerint javítva].

²² fájdalmat [értelem szerint javítva].

²³ Csíksomlyó, 1734. április 23. Scena 5. Christus monológja. = *Liber exhibens... i. m.* 945.

²⁴ A csíksomlyói passiójátékok bibliai előképrendszeréről részletesebben lásd MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert: *Biblia Pauperum a csíksomlyói színpadon – a passiójátékok előképrendszere*. = *Mindent az Evangéliumért* – Gyürki László 70. Születésnapjára. Körmend, 2002. 211–249. – KEDVES i. m. 2003. 32–42. – DEMETER i. m. 2005. 743–753.

²⁵ 1736. április 30. (Feketevasárnap 1736-ban valójában március 18-án, nagypéntek pedig március 30-án volt.) *Misterium passionis Dominicae repraesentatum Anno Domini 1736. die 30. aprilis in Csik Somlyó*. = *Liber exhibens Actiones parascevicas... i. m.* 1085 – 1106.

bár szövegük már nincsen. A drámának viszont van tartalmi szempontból is egyező Prologusa. Minden valószínűség szerint a Krisztus szenvedésének számadatait soroló 15 strófás szövegrész az Epilogust helyettesíti, jelenti, csak a darab másolójának hibájából szerepel a Prologus szerepnév. Feltételezésünket az utolsó két strófa is erősíti, melyekben a dráma írója a megbánásra váró, a korabeli társadalomban valószínűleg a leggyakrabban elkövetett bűnöket sorolja – hasonlóan más passiójátékok Prologusához és Epilogusához. Christus szavai („*Atyám, Szent kezekben ajánlom lelkedett.*”) után azonnal kezdődik a végszó:

„Ki mondhatatlan nagy fájdalom nájja,
 Ákit minden teremtett alat csudálya,
 Mind gyázban borulván egy szível siratván,
 Mert ezen holt meg a Világ meg Váltoja.

Mind az által, ha az Szent Atyáknak²⁶ hiszünk,
 Ákik által Isten jelentette nekünk,
 Mit szenvedett Christus Urunk mi érettünk,
 Hol mit kennyáiban észre vehetünk.

Midőn meg váltotta Kristus é világot,
 Az halála előtt ányit siránkozot,
 Hogy hatvan két ezer köny hulatásával
 Ennyire Embereért Kristus szánakodot.

A kertben Atyjához²⁷ midőn imádkoznék,
 Kilenczven hét s három szaz veriték
 Vérrel szent Testéből földre kifolyának,
 Illy rettenetesen érettünk kinlódnék.

Caiphas házában hogy meg fogattaték,
 Százor és még tizzer arczul veretteték.
 Szent nyakán pediglen száz húz ütések,
 Szent fején essének nyoczván őt ütések.

---

²⁶ Atyák [értelem miatt kiegészítve].

²⁷ Atyához [értelem szerint javítva].

Ez nem elég vólt, ha az vállan, s á hásán
Száz negyven ütések vóltak s a két²⁸ karján,
Csapása pedig volt az ostorozásban
Hat²⁹ ezer, és hát száz meg hát felet.

Harminczor s meg kétczer bé törve Urunk,
Szentséges szája pediglen harminczor
Csapásnak hélyt adot,
S így lélte kedvét hohéroknek.

Hitván eb modgyára lábbal tápottátot,
Szászor s még hétszer földön vondoztatot,
Az hájánál fogva pedig hurczoltátot
Szászor, és így eréttünk kinlodott.

Mikor pedig Urunk meg koronáztátot,
Az kegyes tövissek harmincz száz jukákat
Tettek eő Sz[ent] Fejin, s éretünk siránkozott,
Kilencz szászor pedig sirva ohájtozott.

Kik halált mingyarást okozhatták vólna,
Oly kinzásokot, ha Isten nem lét vólna,
Szászor, s hátván kétzer szenvedett magában,
Tizen kilenczer vólt utolso órában.

A Kálváriára mikor veszettetet,
Három százát és még huszon egyét lépet,
A kereszt huzásban sokat botlot s eset,
Világ büneiért é képpen fizetet.

Mind esz alat Kristus Ember leven s Isten,
Érettünk szevedte, hogy mú büneinkben
Meg hálván ne mennönk örök gyötrelémben,
Hanem hogy vihetne mágával menny égbe.

---

²⁸ Á ket [értelem szerint javítva].

²⁹ hát [értelem szerint javítva].

Hálat adgyunk tehatt, oly nagy jo vóltaért,
Telyes életiben való munkájaért,
Sok szenvedesiért, s végre hálat álgyuk,
És imádgjuk Kristust mind ezekért.

Ő szenvedésének nem egyeb volt óka,
Hanem é világnak ocsmány bujasága,
Kévelyék, fősvények, s bujáknak rutcsága,
Irigyek, resség, s háragtárto gonoszsága.

Arvák s őszvegyékét ártatlán hurczolok,
És szegények vére as véretekit ivók,
Hamis törvénytevők, hamis usurások
Kenoszták³⁰ á Christust inkább mint á sidók. Finis.”³¹

Krisztus kínjainak ilyen naturalisztikus ábrázolásával csak elvéve találkozunk a barokk kori és a 19. századi kegyességi irodalomban. A motívum eredete a késő középkor századaiba vezet vissza. RADÓ Polikárp szerint a túlzott realizmus, a mindent a maga vaskos valóságában szemlélő és ábrázoló módszer a gótika lelkiségére volt jellemző. Ekkor került elő a kereszten szenvedő Krisztus a maga realiztikus ábrázolásában. Ekkor lett az ókori „Feltámadás” temploma a „Szent Sír” templomává. Nem utolsó sorban – éppen ferences hatásra – hozzájárult a Vir Dolorum tiszteletének megerősödése a 14. században.³² Néhány 14 – 15. századi kódex szerint Krisztusnak 5456 sebe volt, és szenvedése közben 28.430 vércseppet hullatott. A gótikus realizmus a liturgiában a látás realizmusaként valósult meg.³³

A gótikus lelkiség e vonását a barokk kori ferences kiadványok örökítették tovább. Legjelentősebb példája a *Makula nélkül való tükör* című rendkívül népszerű Krisztus- és Szűz Mária-életrajz. A dramatikus jegyeket hordozó, egyértelműen középkori forrásokon nyugvó olvasmány – mely a csíksomlyói misztériumdramák egyik legfontosabb forrása – eredetileg Martin VON COCHEM (1634 – 1712) kapucinus szerzetes műve, a *Das grosse Leben Jesu*

³⁰ Kenosztak (kínozták) [értelem szerint javítva].

³¹ Csíksomlyó, 1736. április 30. Végszóként Servus Secundus szavai. = *Liber exhibens... i. m.* 1105 – 1106.

³² A ferencesek által terjesztett Vir Dolorum tisztelet európai terjedését részletesen elemzi: ERDÉLYI Zsuzsanna: *Aki ezt az imádságot... Élő passiók*. Pozsony, 1999. – Uő: *A ferences lelkiség jelenléte a népi szent költészetben*. = *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. I–II. Szerk. ÖZE Sándor és MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert. Piliscsaba–Budapest, 2005. 799–825. (Művelődéstörténeti Műhely Rendtörténeti konferenciák 1/2).

³³ RADÓ Polikárp: *A megújuló istentisztelet. Múlt – jelen – jövő*. Budapest, 1973. 10 – 71.

Christi (Mainz, 1677) volt, melyet NYMBURKI Edelbert kapucinus szerzetes fordított cseh nyelvre 1698-ban, és ezt ültette át magyar nyelvre Divék-nembéli ÚJFALUSI Judit (1676 – 1738) klarissza szerzetesnő. A német nyelvű kiadásból három példányt őriz a csíksomlyói ferences könyvtár. A több száz kiadást megért népi barokk vallásos mű magyarul *Makula nélkül való tükör* címen elsőként Nagyszombatban, 1712-ben látott napvilágot.³⁴ Ez az elmélkedésekkel átszőtt lelki olvasmány a csíksomlyói drámákhoz hasonlóan ötvözi, egygyé olvasztja a Bibliából és főként a középkori látomásirodalomból származó elemeket. A *Makula nélkül való tükör* (1712) elsősorban az ostorozáskor ejtett sebet és vércseppeket részletezi. A mű szerint Jézus az ostorozáskor 5475 sebet kapott, miközben 6666 ütést mértek rá. Ennek következtében 30 200 vércseppet ejtett a földre. Cochem írása szerint a töviskorona 72 ágú volt. A gótika és ennek nyomán a barokk lelkiség megszámolta Krisztusnak Pilátus házatól a Golgotáig tett lépéseit is. A *Makula nélkül való tükör* szerint Veronika 190 lépés után törölte le kendőjével Jézus véres arcát. Cirenei Simon házatól pedig 300 lépést kellett megtennie a Megváltónak a keresztre feszítés színhegyéig. A kereszten 5400 sebet ejtettek Jézuson. A hivatkozásokból kiderül, hogy Martin von Cochem beépítette művébe svéd SZENT BIRGITTA (németesen: Brigitta, 1303 – 1373) látomásain, *Revelationes* című művén kívül a gótikus misztika többi jeles képviselőjének írásait is. Közéjük tartoznak a legendákat és apokrifeket jól ismerő, látomásokkal megáldott száz misztikus, Magdeburgi MECHTILD (1210 – 1289 ?) elmélkedései, a karthauzi LUDOLPHUS de Saxonia (1300 – 1378) *Vita Jesu Christi*-je, Nagy SZENT GERTRÚD (1256 – 1302) és az 1300 körül élt ferences, Johannes de CAULIBUS művei is.³⁵ Itt érdemes megjegyezni, hogy a legújabb kutatások szerint a SZENT BONAVENTURÁNAK (1221 – 1275) tulajdonított híres, népszerű, sok apokrif elemet is tartalmazó Jézus-életrajz, a *Meditationes Vitae Christi* (XIV. század) valójában Johannes de Caulibus tollából született.³⁶ A pálos eredetű *Gömöry-kódex* (1516) szintén Szent Brigittára hivatkozva 5465 sebről tud.³⁷

A 17–18. század fontos lelki olvasmánya közé tartozott a flamand jezsuita Guilelmus STANIHURSTUS (1601–1663) *Dei immortalis in corpore mortali patientis historia, moralis doctrinae placitis et commendationibus illustrata* című

³⁴ VIDA Tivadar: *Makula nélkül való tükör*. Magyar Könyvszemle LXXXIV. (1969) 250 – 253.

³⁵ *Makula nélkül való tükör*. Nagyszombat, 1712. 86. rész (363–367. oldal) és 87. rész (368–371. oldal).

³⁶ FISCHER, Columban: *Die Meditationes Vitae Christi*. = *Archivum Franciscanum Historicum*. 1932. Idézi: KARÁTH Tamás: *Az angol misztériumjátékok gyökerei a ferences spiritualításban*. = *A ferences lelkiség hatása...* II. i. m. 2005. 705 – 728.

³⁷ *Nyelvemléktár. Régi magyar kódexek és nyomtatványok*. Szerk. BUDENZ József, SZARVAS Gábor, SZILÁDY Áron. XI. Budapest, 1882. 322.

műve.³⁸ A ferences OZOLYI Flórián (1683–1755) fordításában (*A halandó testben szenvedő halhatatlan Istennek Szentséges Historiája*) 1727-től magyar nyelven is olvasható volt.³⁹ A 7. rész 4. elmélkedése Jézus megostorozásáról medítál: „Meg-ostoroztatik Már az örök Atyának ezerekből választatott szerelmese, három ezer ütésekert vött vala, még sem engeszteltetik vala meg az Igaság.”⁴⁰ A 3. elmélkedés 2. cikkelye szintén az ostorozásról szól: „*Alfonsus és Adulfus azt vélik, hogy tizen öt-ezer, három száz, és hetven veresegeket ejtettek rajta. Lanspergius, Isteni jelentésből-valónak mongya lenni, hogy az ostorokkal ki-nyomatott Kristus véérének csöppei két száz harmincz ezerig valának.*”⁴¹ Stanihurstus a pontos adatokat Krisztus kereszthalála kapcsán is az olvasó elé tárja elmélkedésgyűjteménye 13. részének 16. cikkelyében: „*Ha hiszünk a külömb-külobm Szentek jelenésinek, Krisztus Urunk hogy münket meg-váltana, hatvan-két ezer köny-húllatásokat onta: mikor a' kertben veritékezne kilenczven hét-ezer, három-száz, és öt csöp véres veritéket ejte. Meg-ostorozásakor hat-ezer, hat-száz, hatvan-hat ütésekert véve: arczul csapást száz-tizet; a hasán, harmincz-nyolczat; a' vállain hatvan kettöt; negyvent a' karjain. Nagy árron vétettetek-meg. Még sincs vége. Lássátok mit türt légyen az orczáján, dohos torhákkal az orczája harmincz-ketszer rütittatott, a' szája harminczszor paskoltatott, százhetvenszer lábbal rugdaltatott, hol hanyatt, hol homlok a' földhöz harmincz-izben csapattatott; hajánál-fogva három-százszor hurczoltatott, szakálla innét, vagy amonnét kézre tekerítettven ötven-nyolcszor szaggattatott. Nagy áron vetettetek meg. Még sincs vége. A' koronázáskor három-száz sebek nyomattak a' tövis-sektől: a' mi büneinkért, és a' mi üdvösségünkért kilencz-százszor zokogott, és fohászokodott-olylan kinonat, a' minemüek egyedölis bizonyos halált szerezhetek vólna néki, száz-hatvan-ketszer szenvedett: a' halállal való utolsó tusakodásban már mint haldosó tizen-kilenczszor völt. Pilátus tanáts-házától-fogva a' Kálvária hegyéig hordozván a' keresztet három száz, huszon-egy lépést tett. Tehát nem nagy árron vétettetek-e meg? És mindazonáltal a' te részedről-való annyi*

³⁸ STANIHURSTUS, Guilielmus: *Dei immortalis in corpore mortali patientis historia, moralis doctrinae placitis et commendationibus illustrata*. Nagyszombat, 1731, 1732, 1735, 1740, 1752; Kassa, 1740.

³⁹ *A halandó testben szenvedő halhatatlan Istennek Szentséges Historiája, mely a Jézus Zászlója alatt vitézkedő Szent Társaságbéli Tisztelendő Pater Guilielmus Stanihurstus által deák nyelven ki adattatott.* Most pedig Töb Keresztény hiveknek lelki idvösségekre Szent Ferencz szerzet-béli Magyar országi Boldog Asszony Provinciája-béli T. P. Provincialis rendelkezéséből magyar nyelvre fordíttatván, a méltóságos baro, ikldai Szuha Ferencz Salgó Vára örökös Urának, Császár, és Koronás Király Urunk eö Felsege Udvari Actualis Tanatcsának, és Magyar Cancellariája Assessorianak, Nagy jó Patronus Urnak eö Nagyságának istenes költségével ki nyomtattatott. Posenban Proyer János Pál által, 1727-dik Esztendőben.

⁴⁰ STANIHURSTUS – OZOLYI: *A halandó testben... i. m. 1727. 285.* A számadat az égi pör említésén belül olvasható.

⁴¹ STANIHURSTUS – OZOLYI: *A halandó testben... i. m. 1727. 272 – 273.*

adósságok-után, a' Kristus részéről-való annyi jótétemények-után, nem hányhattya-é méltán szemedre...'⁴²

A barokk kori ferences lelkiség egyik alapműve, az *Octava Seraphica* (Csíksomlyó, 1733, 1768)⁴³ Stanihurstusra hivatkozva közli a pontos adatokat. A szenedés számszerű bemutatása Aemilianus NIEBERLÉnek e lelkigyakorlatos gyűjteményében a hatodik napon (Mottó: *Sanctissimo Ordinis tui Fundatori consecranda*), a 3. meditáció (*De passione Domini*) 2. cikkelyében került sor. Az alább ismertetésre kerülő részlet címe JEREMIÁS próféta Siralmaiból származik, mely egyezik az 1734. évi passiójáték mottójával:

„O vos omnes, qui transitis per viam [...]: Non estis vestri: Empti enim estis pretio magno (1 Kor 6.20). Si variis Sanctorum revelationibus credimus, Christus ut nos a servitute diaboli redimeret, profudit sexagies et bis mille chrymas (Stanishurstus de Christo pat. Ex Barrio bland, p. 260.) Guttas sanguinis, dum in horto sudaret, 305. supra nonagies, ac septies millenas: in flagellatione sexties mille 666, ictus exceptit: Alapas 110, ictus in collo 120, in capite 85, in ventre 38, in humeris 62, in brachius 40, Plus ultra. In faciem eius sordida sputa injecta sunt 32. Os illi trigesies contusum: Instar canis pedibus abjectus centis spetuagesies: Capillis trecenties tractus. Necdum finis. In coronatione 300, vulnera a spinis ei sunt impressa: Ob nostra peccata et pro nostra salute nongenties gemens suspiravit: Termenta quae paterant ei praesentem mortem inferre 162 subiit: Supremo in agone, quasi jam meriturus, decies et nonies fuit: A Pilati praetorio usques ad montem Calvariae portando crucem 321, passus confecit. Verbo: nullo calamo describi, nullo ore explicari et nullo corde concipi potest, quae, quanta, qualia, et quam multa pro te passus sit JESUS. Haec cogita, et noli te amplius pro peccatis exhibere venalem, postquam te, tanto pretio redemptum cognovisti etc. Imitore tuum conrucifixum Fran-

⁴² STANIHURSTUS - OZOLYI: *A halandó testben... i. m. 1727. 429.*

⁴³ *Octava seraphica religiose spiritualia exercitia facienti Singulis ansis per Octo Continuos Dies Studiose pariter ac devote celebranta.* Authore P. F. Aemiliano NIEBERLE Ord[inis] Francisci FF. Minor. Recollect. Provinciae Argentinae seu Germaniae Superioris p[ro] t[empore] Conventus Augustani ad S. Sepulchrum Concionatore. Ordinario. Cum facultate Superiorum. Anno 1733, 1768: Csíki Székely Múzeum Könyvtára, Ltsz 2730. A nyolc napra elosztott gyűjteményt magyar nyelvre a Szűz Máriáról Nevezett Ferences Rendtartomány tagja, TAKÁCS Antal fordította le. Ennek címe: *Lelki-isméretnek ösztöne, Az az: egy tiikos értelmű tövisses kert, Mellyben A' nyóltzad napig kesergő buzgó áhétatos Lélek tsendes nyúgodalommal magánossan munkálódik.* Elsőben Jött ez vilagosságra Deák nyelven a' most folyó Saeculumnak vagy-is századik esztendőnek harmincz harmadikában. T. P. Fr. Aemilianus NIEBERLE Fölső Németh-Országi Szerafikus Szent Ferencz Provinciabiéli Szerzetesse által. Most pedig Ugyan azon Szent Atyának Magyar-Országi Bóldog Asszony Provinciabiéli Fő Tisztelendő s nagy Érdemű Pater Provincialissa Egedelméből egy méltatlan szolgálja Magyar nyelvre fordította többeknek is lelki vigasztalásokra. Nyomtattatott Györbe, Streibig Gergely János Királyi, Püspöki és Városi privil. Könyv-nyomtató által, 1770-dik Esztendőben. (A latin és a magyar változat valóban egyezik.)

*ciscum, qui interpellatus: Cur tam tenero affectu, et tam alte, ac aperte ploraret. Reposuit: Passionem Christi defleo, pro qua non deberem verecundar, alta voce per totum orbem lachrymas. Pisan. I. 1. confer. 12.*⁴⁴

A népszerű ferences lelki vezetőkönyv magyarul is megjelent egy mariánus tartománybeli szerzetes jóvóltából *Lelki-isméretnek ösztöne, Az az: egy titkos értelmű tövisszes kert, Mellyben A' nyóltzad napig kesergő buzgó áhétatos Lélek tsendes nyúgodalommal magánossan munkálódik* cím alatt.⁴⁵ A magyar fordítást – mivel 1770-ben látott napvilágot – már nem használhatták a csíksomlyói ferences drámaírók.

⁴⁴ *Octava Seraphica religiose spiritualia exercitia facienti Singulis annis per Octo Continuos Dies Studiose pariter ac devote celebranda.* Authore P. F. Aemiliano NIEBERLE Ord[ini] Francisci FF. Minor. Recollect. Provinciae Argentinae seu Germaniae Superioris p[ro] t[empore] Conventus Augustani ad S. Sepulchrum Concionatore. Ordinario. Cum facultate Superiorum. Reimpressum in Conventu Csikiensi. Sumptibus Spect[abilis] Ac Generosi D[omi]ni Michaelis BORS. Anno 1733. 251 - 252.

⁴⁵ Elsőben Jött ez vilagosságra Deák nyelven a' most folyó Saeculumnak vagy-is századik esztendőnek harmincz harmadikában T. P. Fr. Aemilianus NIEBERLE Fölső Németh-Országi Szerafikus Szent Ferencz Provinciabeli Szerzetesse által. Most pedig Ugyan azon Szent Atyának Magyar-Országi Bóldog Asszony Provintziabeli Fő Tisztelendő s nagy Érdemű Pater Provincialissa Engedelmeből egy méltatlan szolgálja Magyar nyelvre fordította többeknek is lelki vigasztalásokra. Nyomtatattott Győrbe, STREIBIG Gergely János Királyi, Püspöki és Városi privil. Könyv-nyomtató által, 1770-dik Esztendőben. A magyar fordításban így hangzik a tárgyalás részlet: „Mondgya Szt. Pál: Nem vagytok ti magatoké, mert nagy áron vétettetek meg. (I. Cor 6, 20) Ha a sok és külömbféle Szentek jeleneseinek hitelt kell adnunk, Kristus hogy minket az ördögnek rabságától meg-szabadetana, ki-öntött hat-százszor tag való, és ket ezer tsepp könny-húllatásokat (Stanihurst. de Christo patiente ex Barrio-blond. Pag. 260.), Szent Vérének pedig tsepeit midőn a Geczemani Kertben izzadna, háromszáz ötszortig való kilentzven-hét ezer tsepeket az ütésekben, verésekben, és kénzásban hatszortig való hatvanhat ezer ütések, artzúl-tsapásokat szaztiszet, a nyakán száz húszat, a fején nyoltzvan-ötöt, a hasan harmintz-nyóltzat, a' vallain hatvan-kettőt, a' melljén negyvent; nints vége! Az ő szent-séges Ortzájára pökdőzéseket tettek harmintz-kétszer, a szent-séges száját harmintzszor megütötték, mint az ebet rugdalták hét-százszor, haja szárait húzták három-százszor; még nints vége! A' feje-tetején három-száz sebeket szúrtak, és bögdöstek a' tövis koronával. A mi vétkeinkért, és a mi üdvösségünkért kilentz százszor siránkozva fohászkozott, Kínokat, mellyeket látván, halálát okozhatták volna, száz hatvan-kétszer szenvedett; végső halála óráján, mintha azontúl meg-kellett volna néki halni, tízen-kilentzszer szenvedett. A Pilátus Udvarától a Kálvária Hegyig hordozván a' Keresztet, három-száz húszon-egy lépőseket tett. Egy szóval nints író-toll melly le-írja, nints száj melly meg-magyarázhassa, nints szív melly meg-foghassa, mellyeket, és mennyit szenvedett te éretted a' Jézus. Ezeket gondold-meg, és ennek utána bűneiddel ne vesd magadat áruban, minek utánna magadat illy nagy áron megvétettetni az Isten Fiától, meg-ismérted. Kövesd a te fel-feszéttetett Szt. Ferencz Atyádat, a' ki midőn kerdezettnek másoktól, hogy miért sírna olly keservessen, világgosan, és másoknak láttára azt felelte: „A Kristus Jesus kénszenvedését siratom, a' mellyért nem kellene szegyenlenem az egész Világ előtt szent szóval siránkozni.” (Pisan I. 1. Confor. 12.)

Annál inkább ösztönzőleg hathatott rájuk KÁJONI János *Hymnariumának* (*Latin-magyar versgyűjtemény, 1659–1677*)⁴⁶ egyik darabja. A rendkívül értékes kézirat 168 – 171. oldalán olvasható egy – a két refrénnel együtt – 30 versszakos ének „Az Eg s’ a’ föld irtoszanak...” kezdettel. A Krisztus szenvedését bemutató, a világ minden élőlényét és élettelen létezőjét sírásra felszólító ének 18. versszaka szintén pontos számadatokkal illusztrálja a kínzásokat:

„Christus csapasa szamos volt
Mert öt ezer felet meg volt
Negy szaz negyven, kit ot fel vött volt,
Teste talpatol fogva sebes volt,
Es semmi epseg ő benne nem volt
Kire ő semmi okot nem adot volt.”⁴⁷

KÁJONI adata megerősíti, hogy ez a motívum is rendelkezett előzményekkel Csíksomlyón.

A gótikus lelkiség e jellegzetességét nemcsak az elmélkedések és iskoladrámák, hanem a népi énekeskönyvek és a ponyvák is éltették. A barokk *Liliomkertetske* (1779) című imakönyv is tartalmaz egy felsorolást, hogy Jézus hány ütést kapott és mennyi vére hullott le a földre. Az összefoglaló, számokat mutató imádság egy 19. századi ponyván is felbukkan, melyet BÁLINT Sándor tett közkinccsé.⁴⁸ A ponyva szövegét az élőszavas hagyomány is megőrizte. Ezt bizonyítja ERDÉLYI Zsuzsanna gyűjtése, aki egy áttelepített józseffelvi (Bukovina) székely asszonytól vette fel a Krisztus szenvedését számszerűen ábrázoló imádságot Székelyszabaron (Baranya vm.), 1971. április 27-én.⁴⁹

A felsorolt idézetekből láthatjuk, hogy a csíksomlyói ferences drámaírók munkájára STANIHURSTUS írása, és annak nyomán az *Octava Seraphica* tette a legnagyobb hatást. A legtöbb számadat e két mű között egyezik: Aemilianus

⁴⁶ A kézirat jelzete a Csíksomlyói Ferences kolostor Könyvtárában: A V 3/5250. Leírása DOMOKOS Pál Péter: „... édes Hazámnak akartam szolgálni...” KÁJONI János: *Cantionale Catholicum. PETRÁS INCZE János: Tudósítások*. Budapest, 1979. 110 – 116. – MUCKENHAUPT i. m. 1999. 100. – STOLL Béla: *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542 – 1840)*. Budapest, 2002. 102. tétel.

⁴⁷ KÁJONI i. m. 1659 – 1677. 168 – 171.

⁴⁸ A ponyva teljes szövegét közli: BÁLINT Sándor: *Ünnepi Kalendárium I. Karácsony, húsvét, pünkösd*. Szeged, 1998. 306.

⁴⁹ Adatközlő: PÉTER Ambrusné MEZEI Teréz, szül. Józseffelva (Bukovina), 1900. A szintén székely származású GÁSPÁR Mártonné LÁSZLÓ Anna (Istenségits, 1887) ugyancsak ismerte ezt az imádságot, ami népszerűségét és elterjedtségét mutatja. Az imádsághoz az Egyház hivatalos liturgiájában szereplő imádságok elmondásával együtt az adatközlő szerint búcsülehetőség kapcsolódott. – A ponyva szövegével egyező imádság olvasható: ERDÉLYI Zsuzsanna: i. m. 1999. 644 – 645.

NIEBERLE – az *Octava Seraphica* írója – Stanihurstus elmékedésgyűjteményét használta forrásként. A három említett csíksomlyói drámában (1733, 1734, 1736) az alábbi adatok egyeznek Stanihurstus írásával: a Getszemáni-kertben hullatott vércseppek száma (97305), az arcuclsapások száma (110), a hasba vágás helyett az 1734. évi dráma mellütést említ (38), az arcuclsapások száma (32), a szájon vágások száma (30), a lábbal való taposások száma (170), az útcán Jézus hajánál való vonattatás (300), Jézus lelkében történet legkegyetlenebb kínszenvedés száma (162) és a szenvedés közben átélt haláltusák száma (19).

Az 1734. évi színjáték felsorolása vette át a legtöbb adatot – minden jel arra mutat, hogy – Stanihurstus könyvéből. Az 1736-os darabban eltér a földön vonattatás száma (107) és Jézus hajánál fogva történet hurcoltatásának adata (100). A *Makula nélkül való tükör* az ostorozáskor hullatott vércseppek száma (6666) tekintetében szolgálhatott forrásként az 1734-es és az 1736-os dráma írójának. Az elmondottak bizonyítják, hogy Jézus szenvedésének számszerű felsorolása az *Octava Seraphica* – és ezen keresztül Stanihurstus elmékedései – alapján történt. A két misztériumjáték (1734 és 1736) között ezen jelenetben szó szerinti egyezés nincsen. Ez annál inkább sem lehetséges, mert 1734-ben maga Christus tárta a nézők elé szenvedésének pontos adatait, 1736-ban pedig Servus Secundus tette ugyanezt.

A számadatok kimutatása jó példa arra, hogy mennyire egy közös, ősi gyökerű kultúrkörrel van szó, amikor a középkori misztikát, a himnuszköltészetet, a barokk iskoladramákat, a ponyvairodalmat vagy az archaikus népi imádásokat vizsgáljuk. Egy töről, a középkor spirituális irodalmából táplálkozó, a barokk színpadon és a népi lelkiségben patetikusabbá tett, elevenné lett toposzokkal találkozhatunk különböző műfajokban. Ezt a Székelyföld archaizmusa, földrajzi elzártsága, Csíksomlyó és az ottani ferencesek által pasztorált csíki nép megszakítatlan, tiszta katolikussága őrizte meg számunkra.

MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba

mednorbert@citromail.hu

RICHTER PÁL

NAPJA ISTEN HARAGJÁNAK – EGY TEMETÉSI ÉNEK ÍRÁSOS EMLÉKEI ÉS NÉPHAGYOMÁNYBAN ÉLŐ VÁLTOZATAI

Abstract: [*Dies Irae* – written sources and folk variants of a funeral hymn] Already in 1933, Zoltán KODÁLY directed researchers' attention to the close connection between folk music and the history of music. He said, that only ethnographical experience and ethnographical knowledge gave the necessary warmth for infusing life into the historical data of music. It means, with the help of folk music, we can study the music of earlier times in its vitality, and the music of the centuries is no longer lifeless notations on paper, on the one hand. With the help of folk music we can recover data lost from the historical sources, on the other hand. This study shows a *Dies irae* example from the 17th century (notated by Johannes KÁJONI, a franciscan monk from Transsylvania, in 1667) to illustrate the manifold relationship between folk melodies and historical data.

Rezumat: [*Dies Irae* – monumentele scrise și variantele în tradiția populară ale unui imn funeral] Încă din 1933 Zoltán KODÁLY a atras atenția cercetătorilor asupra legăturii strânse dintre muzica populară și istoria muzicii. El afirmă, că numai experiențele și cunoștințele etnografice dau entuziasmul necesar pentru infuzia vieții în datele istorice ale muzicii. Acesta înseamnă pe de o parte, că putem studia muzica din perioada precedentă în vitalitatea ei cu ajutorul muzicii populare și astfel muzica secolelor nu înseamnă numai simple note de pe hârtie. Pe de altă parte, cu ajutorul muzicii populare putem regăsi datele absente din sursele istorice. Acest studiu prezintă un exemplu *Dies irae* din secolul al 17-lea (notat în 1667 de Johannes KÁJONI, un călugăr franciscan din Transilvania) pentru a ilustra relația dintre melodiile populare și datele istorice.

Népzene és zenetörténet szoros kapcsolatára KODÁLY Zoltán már 1933-ban felhívta a kutatók figyelmét: „A magyar zenetörténeti munka előfeltétele és legfontosabb segédtudománya a zenei néprajz. Zenetörténeti adatokra az élet színét és melegét csak néprajzi tudás és tapasztalat hozza.”¹ Vagyis írott zenei emlékeinket a még ma is eleven, illetve a XX. század folyamán már összegyűjtött néphagyomány keltheti életre, magyarázhatja és értelmezheti. Ebből következik, hogy a kutatóknak állandó átjárási képességgel kell bírniuk a két szakterület között, hiszen munkájuk során hol az egyik, hol a másik irányból érkező adat segíti őket a teljesebb, átfogó zenetörténeti kép kialakításában. Különösen igaz ez a vallásos énekek és a különböző felekezeti énekeskönyvek, általában a valláshoz kapcsolódó történeti források esetében.

KÁJONI János erdélyi ferences szerzetes nem a hagyományos értelemben vett zeneszerzőként (mint pl. SCHÜTZ, HÄNDEL vagy BACH) fontos szá-

¹ KODÁLY Zoltán: *Néprajz és zenetörténet*. (Előadás). = *Visszatekintés*. II. Szerk. BÓNIS Ferenc. Budapest, 1982. 233.

munkra, hiszen csak néhány műnél valószínűsíthető szerzősége, és tökéletes biztonsággal ezeket sem tudjuk mint szerzeményeit azonosítani.² Sokkal nagyobb értéket képvisel azonban az a dallamkincs, az a zenei köznyelv, amelyet kézírataiból megismerhetünk. Olyan értékes lelet ez a zenetörténészek számára, mint az őslénykutatóknak a fossziliák. Ráadásul számos dallam nem pusztán egy letűnt világ emléke, hanem mind a mai napig elevenen él népzenénkben. A Kájoni által rögzített kottakép és a népzenei felvételek összevetésével tanulmányozhatjuk, hogy egy-egy dallamnál az évszázadok alatt milyen változásokat okozott a szájhagyomány, illetve általánosítható megállapításokat tehetünk a hagyományozódott alak alapján a korabeli kottakép mögött rejtőző hangzó valóságról.

Kájoni egyházzenei gyűjteményei (*Organo-Missale* – 1667, *Sacri Conventus* – 1669, *Cantionale Catholicum* – 1676), amelyeknek háttérében, mintegy forrásmunkaként áll az ún. *Kájoni kódex*³, kifejezetten a mindennapi használat, a praxis számára készültek, és mint ilyenek átfogó képet adnak az utókor számára az európai kultúra peremvidékének korabeli zenei gyakorlatáról. A munkák közül az 1676-ban nyomtatásban megjelent terjedelmes énekeskönyv, a *Cantionale Catholicum* hangjegyeket nem tartalmaz, csak a dallamokra

² Kájont a kor széles műveltségű humanista alkotói közé soroljuk. Teológiai, zenei, történeti, irodalmi és botanikai munkáit a XVII. századi erdélyi kultúra kiemelkedő alkotásai közt tartjuk számon. Származását tekintve román volt, de katolikus magyar környezetben nevelkedett. Iskoláiról, mestereiről pontos adatok hiányában csak feltételezéseink vannak. 1648-ban Csíksomlyón lépett be a ferences rendbe, majd 1655-ben Nagyszombatban szentelték pappá. Valószínű, hogy teológiai tanulmányait is Nagyszombatban, a ferencesek mariánus rendtartománya által 1641-től működtetett teológiai főiskolán végezte. 1675 és 1678 között az erdélyi ferences (stefanita) őrség rendfőnökévé választották. 1687. április 25-én a szárhegyi (Gyergyószárhegy) kolostorban halt meg tíz nappal azután, hogy a kolostor főnökévé választották. Kájoni nemcsak az írás tudományában, hanem az aktív zenélésben (organált) és a kézműves mesterségekben is jártas volt. Több alkalommal is a neve mellé írta, hogy *organista et organifaber*. Brassói szászoktól tanulta el az orgonaeépítés fortélyát, így az 1661-es török pusztítást követően először a felújított csíksomlyói kegytemplomban, majd a szárhegyi és mikházi klostrokban, valamint a jezsuiták székelyudvarhelyi templomában épített orgonákat. A bejegyzések szerint már 1656 előtt készített hangszereket. Fiatalon nevezték ki a csíksomlyói kolostor organistájává. Kájoni életéről részletesen lásd PAPP Ágnes: A kódex leírói – életrajzi adatok. = *Codex Caioni saeculi XVII (facsimile, transcriptiones)* 1. (Musicalia Danubiana 14/A) Közreadja és a bevezető tanulmányokat írta: DIAMANDI, Saviana – PAPP Ágnes. București, 1993. 56 – 60.

³ A kódex a Csíki Székely Múzeumban, Csíkszeredában található, jelzete: F4 Ltsz. 6199. Könyvészeti leírása: MUCKENHAUPT Erzsébet: *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei*. Budapest – Kolozsvár, 1999. 195 – 197. – Hasonmás és kritikai kiadása: *Codex Caioni saeculi XVII (facsimile, transcriptiones)* 1 – 2. (Musicalia Danubiana 14/A–B) Közreadja és bevezető tanulmányokat írta: DIAMANDI, Saviana – PAPP Ágnes. București, 1993; Budapest, 1994.

vonatkozó *ad notam* utalásokat.⁴ A *Kájoni kódex* darabjait 1634 és 1671 között jegyezték le. Egyházi műveket (motettákat, miséket), egyházi népénekeket, hangszeres darabokat (fantáziákat, táncokat) és világi dalokat, összességében 290 tételt tartalmaz. A kódex két lejegyzője (kezdetben SEREGÉLY Mátyás jezsuita szerzetes, majd 1652-től Kájoni) többnyire a XVI. század végének és a XVII. század első felének zenei terméséből válogatott, de nem kétséges, hogy a kézirat korszakos jelentőségű, stílusokban és műfajokban gazdag gyűjteménnyé Kájoni közreműködése révén vált. A XVII. századi ferences és más kéziratok tanúsága szerint Kájoni zenei műveltsége jóval környezetének átlaga felett volt. Az *Organo-Missale* (1667) csak egyházi műveket tartalmaz: 36 misét, 54 litániát, Mária-antifónákat, egy kétszólamú *Dies irae*-t és néhány egyéb tételt, basszus kísérettel ellátva.⁵ A kézirat különleges értéke, hogy a korabeli ferences repertoár legrégebbi és egyben egyik leggazdagabb forrása a Kárpát-medencében.⁶ Az 1669-ben keletkezett *Sacri Concentus*ban kizárólag motettákat találunk.⁷ A kézirat címadásához szorosan kapcsolódik még a címet követő szólammegjelölés: *ad unius vocis cantum reducti*, amely a címmel együtt a korabeli szóhasználatnak megfelelően magyarul annyit jelent: motetták egyetlen énekszólámra redukálva. Hasonlóan, mint az *Organo-Missalé*ban az egyetlen énekszólámhoz ebben a kéziratban is folyamatos basszus kíséret társul.⁸ A kézirat 193 motettát tartalmaz, ebből 142 Lodovico VIADANA műve, 46-t a kódexből vett át Kájoni, egyetlen szólámra redukálva őket, 5 mű pedig

⁴ Kiadva: DOMOKOS Pál Péter: „...édes Hazámnak akartam szolgálni...”. Budapest, 1979.

⁵ A kézirat a Csíki Székely Múzeumban, Csíkszeredában található, jelzete: F4 Ltsz. 6202. Könyvészeti leírása: MUCKENHAUPT Erzsébet: *i. m.* 197-198. Kritikai kiadása: *Organo-Missale - Kájoni János kézírata (1667)*. Közreadja és a bevezető tanulmányt írta: RICHTER Pál. Csíkszereda, 2005.

⁶ Részletesen lásd RICHTER Pál: *A ferences rend dallamkészlete a XVII. században a Kárpát-medencében* (PhD dissz.). Budapest, 2003. 10-22, 31-32, 38, 102-109.

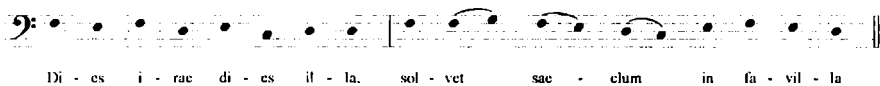
⁷ A kézirat a Csíki Székely Múzeumban, Csíkszeredában található, jelzete: F4 Ltsz. 6200. - Könyvészeti leírása: MUCKENHAUPT Erzsébet: *i. m.* 199-200. A kéziratot bemutató fontosabb tanulmányok: PAPP Ágnes: „*Sacri Concentus*.” *Kájoni János, a muzsikus*. = *Zenetudományi írások 1998*. Szerk. LÁSZLÓ Ferenc. Bukarest-Budapest, 1999. 41-51. - Uő: *Reduktion und Vereinfachung in der Orgeltabulatur: stellt „Sacri Concentus“ des Franziskaners P. Joannes Kájoni einen Sonderfall dar?* = „*Plaude turba paupercola*“ - *Franziskanischer Geist in Musik, Literatur und Kunst*. Szerk. KAČIČ, Ladislav. Bratislava, 2005.

⁸ A XVII. század elejének, első évtizedeinek egyházi zenéjének jellemző műfaja a csekély szólamszámú, folyamatos hangszeres basszuskísérettel ellátott motetta, az ún. észak-itáliai concertato-motetta. E műfajnak olyan jeles képviselői voltak, mint Lodovico da Viadana, Claudio Monteverdi, Alessandro Grandi, Gasparo Casati, Heinrich Schütz, akiknek a művészetét Kájoni is ismerte, és motettáikat a kódexbe bemásolta. Lásd: ROCHE, Jerome: *North Italian Church Music in the Age of Monteverdi*. New York, 1984. - PAPP Ágnes: *Zenei műfajok a Kájoni kódexben*. = *Codex Caioni saeculi XVII (facsimile, transcriptiones)* 2. (Musicalia Danubiana 14/B) Közreadja és bevezető tanulmányokat írta: DIAMANDI, Saviana-PAPP Ágnes. Budapest 1994. 806-809.

még azonosítatlan.⁹ Kájoni letétjei, a basszus szólam fölé lejegyzett egyetlen énekszólam a kezdő, kevés gyakorlattal rendelkező orgonista számára is lehetővé tették az ének kísérését, és egyfajta alapszintet jelentettek.¹⁰

Népzenei vonatkozással bíró tételt a *Sacri Conventus* kivételével mindegyik gyűjteményben találunk. A népének-repertoár mellett jelentős a világi énekek, a hangszeres és különböző népszokásokhoz köthető dallamok jelenléte is. A Kájoni által lejegyzett anyag néphagyománnyal való kapcsolatrendszerét az eddigi kutatások általában már meglehetősen alaposan feltárták,¹¹ de újabb fejlemények, adatok napvilágra kerülése esetén szükségessé válik egyes tételek újra tárgyalása. A továbbiakban az *Organo-Missaléban* rögzített *Dies irae* sequentia dallamát mutatom be, mint jellemző példát zenetörténet és népzene zezugos kapcsolatrendszerének illusztrálására a legújabb kutatási eredmények tükrében.

Dies irae, dies illa (A haragnak ama napja) kezdődik CELANÓI Tamás költeménye, a halotti mise sequentiája, melynek középkori dallama, jobban mondva a dallam első 2 sora az európai zenetörténet legtöbbet idézett dallamainak egyike (1. kottapélda). A gregorián dallam gyakran szolgált különböző, a halál, illetve a végítélet témakörből merítő kompozíciók alapjául.¹²

1. kottapélda

⁹ A szólamredukálásokról lásd RICHTER Pál: *A ferences rend dallamkészlete... i. m.* 7 - 8, 12, 22.

¹⁰ A Kájoni kézírataiban rögzített kíséresi mód a dallamok harmonizálásában a vízszintes irányú, szólamokban való gondolkodást figyelmen kívül hagyja, és csak a függőleges hangkapcsolatokra, az akkordokra összpontosít. Az orgonakíséresi gyakorlatról részletesen lásd RICHTER Pál: *Kvint- és oktávparhuzamok a 17. századi orgonakíséretes kéziratokban. = Zenetudományi Dolgozatok.* Szerk. GUPCSÓ Ágnes. Budapest, 1999. 239 - 256. - Uő: *A ferences rend dallamkészlete... i. m.* 22 - 28.

¹¹ PAPP Géza: *A XVII. század énekelt dallamai.* (Régi Magyar Dallamok Tára II.) Budapest, 1970. - SZENDREI Janka-DOBSZAY László-RAJECZKY Benjámín: *XVI-XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben.* I-II. Budapest, 1979. - RICHTER Pál: *Close Relationships Between Pieces in Ioannes Caioni's Manuscripts and Folk Music. = Musik im Umbruch / New Countries, Old Sounds? Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin (22-27 April 1997).* Szerk. REUER, Bruno B. München, 1999. 353-367.

¹² Ezek közül a legismertebbek: Berlioz: *Fantasztiqus szimfónia*; Schumann: *Szenen aus Goethe's Faust*; Liszt: *Haláltánc*; Saint-Saëns: *Danse macabre*.

Ismerve a halotti szertartások körüli gazdag néphagyományt és a későközépkori gregorián dallam népszerűségét, meglepő, hogy e közismert dallamnak folyamatos használatát sem a XVI–XVIII. századi énekeskönyvek, sem a népzenei gyűjtések nem mutatják. Kájoni kézirtaiban két *Dies irae* dallam jelenik meg, amelyek szintén különböznek a gregorián dallamtól. A Kódexbe basszus kísérettel lejegyzett dallamot más forrásból eddig még nem sikerült kimutatni, lehet, hogy egy többszólamú letét egyik szólama (2. kottapélda).

Di - es i - rae di - es il - la. sol - vet sae - clum
 in fa - vil la te - ste Da - vid cum Si - byl - la.

2. kottapélda¹³

Az *Organo-Missale* sequentia-dallamát már széles körben ismerték. Kájoniak a tételhez adott instrukciója szerint lehet szólóban, vagy három szólamban énekelni, miközben ezzel váltakozva a kórus a jól ismert gregorián dallamot éneklé a *Quantus tremor* kezdetű szakasztól egészen a *Iudicandus* kezdetűig, amit szintén a közölt ritmizált alakban kell megszólaltatni (3/a kottapélda). Ezt követően a sequentia záró szakaszát újból *choraliter* (azaz a rendes gregorián dallammal) kell énekelni. Ha megnézzük azonban a záró *Pie Iesu* 7+7 szótagos strófa eredeti dallamát, akkor láthatjuk, hogy az *Organo-Missalé*ba lejegyzett két, illetve három szólamban előadható *Dies irae* a gregorián sequentiát záró strófa két utolsó sorának (*Pie Iesu Domine, Dona eis requiem*) ritmizált fel-
 dolgozása (3/b kottapélda).

¹³ Forrásjelzete: R-Csm FÁ Ltsz. 6199 [126]. – A dallam kritikai kiadásban megjelent: *Codex Caioni saeculi XVII (facsimile, transcriptiones)* 2. i. m. 231. sz. tétel. – RICHTER Pál: *A ferences rend dallamkészlete...* i. m. II/362. sz. dallam.

Sola, vel Trium vocum: ad libitum. Inter medium autem semper Choraliter Chorus prosequitur: Quantus-tremor: &c. usq. Iudicandus. sic ubique vadit.

Di - es i - rac di - es il - la. sol - vet sac - clum in fa - vil -
 la. te - ste Da - vid cum Sy - bil - - la. lu - di -
 can - dus ho - mo re - us. hu - ic er - go par - ce De - us.

Pic [Iesu] choraliter, in ordinis

3/a kottapélida¹⁴

Pi - e Ic - su Do - mi - ne. Do - na e - is re - qui - em.

3/b kottapélida

PAPP Géza XVI. század végi lengyel forrásra hivatkozva e dallam éneklését és az eredeti gregoriánnal váltakozó előadásmódját lengyel gyakorlatra vezette vissza.¹⁵ Kottapéldájában ugyan XIX. századi adatot közöl, amelyben először a jól ismert gregorián dallamstrófa hangzik el ritmizáltan, majd ezt követi a Kájoni által is lejegyzett változat (4. kottapélida). Sajnos a szöveg aláilleszté-

¹⁴ Forrásjelzet: R-CSM F4 Ltsz. 6202 [234v]. – A dallam kritikai kiadásban megjelent: *Organo-Missale – Kájoni János kézírata (1667)*. i. m. 218. sz. tétel. – RICHTER Pál: *A ferences rend dallamkészlete...* i. m. II/339. sz. dallam.

¹⁵ „Es ist offenbar, daß man das Singen dieser Melodie – abwechselnd mit der bekannten gregorianischen Melodie – auf polnische Praxis zurückführen kann.” = PAPP Géza: *Beiträge zu den Verbindungen der polnischen und ungarischen Musik im 17. Jahrhundert*. Studia Musicologica. X. (1968) 37–54. (A hivatkozott forrás az 53. oldalon a 41. lábjegyzetben: *Agenda Powodowskiego 1596*).

séről az idézett példa nem tájékoztat. Hasonló megoldást követtek egyébként az *Éneklő Egyház* katolikus énekeskönyv összeállítói is: dupla strófaként váltakozik a két dallam, elsőként a gregoriánnal indítva.¹⁶ Ismerve Kájoni életútját a távolinak tűnő lengyel kapcsolat nem volna meglepő, hiszen az erdélyi ferences Nagyszombatban végezte teológiai tanulmányait, ahol egyúttal korának különböző zenei műfajaival is megismerkedett, zeneműveket másolt le és tanulmányozott. Nagyszombatból vitte magával a ferencrendiek újszerű, korabarokk dallamosságot tükröző miséit¹⁷ és nevesebb zeneszerzők, többek között VIADANA és SCHÜTZ alkotásait.

4. kottapélda¹⁸

A történeti kapcsolatok további feltárásában feljegyzések, dokumentumok híján a népzene-kutatás lesz segítségünkre. Az *Organo-Missale* dallamalakját Erdélyben eddig csak Háromszék vidékén gyűjtötték, összesen 5 adatot 3 faluból,¹⁹ ugyanakkor a dallam szélesebb körben elterjedt a Dunántúlon, Pest megyében és a Felvidéken. 1-1 adatot ismerünk Nógrád megyéből, a Délvidékről, Bukovinából és Szlavóniából.²⁰ (Moldváról a későbbiekben lesz szó.) A dallamalakot egyébként jól felismerhetően követik a népzenei gyűjtések adatai, rendre *Napja Isten haragjának*

¹⁶ *Éneklő Egyház* (Római Katolikus Népelektár). Budapest, 1984. 689. sz. ének. – DOBSZAY László: *A magyar népelek* I. Veszprém, 1997. 46. (128. sz. dallam).

¹⁷ KAČIĆ, Ladislav: *Missa franciscana der Marianischen Provinz im 17. und 18. Jahrhundert*. *Studia Musicologica* XXXIII. (1991) 5-107. – *Organo-Missale* – Kájoni János kézírata (1667). i. m. XIV-XV.

¹⁸ MIODUSZEWSKI, M.: *Śpiewnik kościelny*. Kraków, 1838. 287. (PAPP Géza: *Beiträge zu den Verbindungen...* i. m. 52. közlése alapján).

¹⁹ Az adatokat 1997-ben Kézdiszentkereszten, Kézdiszentléleken és Kurtapatakon gyűjtötte KÓVÁRI Réka.

²⁰ A Dunántúlról összesen 12 adat (Győr megye: 1, Moson megye: 2, Sopron megye: 7, Vas megye: 2); Felvidékről 2 adat (Bars megye: 1, Pozsony megye: 1); Pest megyéből 3 adat (mind a három Galgahévízről); Nógrád megyéből 1 adat; Délvidékről 1 adat (Bács-Bodrog megye, de az adatközlő Zólyomból költözött Zomborba); Bukovinából 1 adat (Andrásfalváról a Torontál megyei Hertelendyfalvára áttelepült adatközlőtől); Szlavóniából 1 adat (Lacháza, Verőce megye).

szöveggel (6/a, b, c kottapéldák).²¹ Miután a dallamot ugyanazzal a szövegkezdettel bevették a magyar nyelvterületen széles körben használt katolikus énekeskönyvekbe, először a XIX. század közepén a TÁRKÁNYI-ZSASSKOVSZKY, majd a XX. század első felében a *Szent vagy, Uram* gyűjteménybe,²² ezért ma már nagyon nehéz szétválasztani az elmúlt 150 év alatt az énekeskönyvek alapján meg-, illetve újratanult adatot a folyamatos hagyományozódás révén a XVII. század óta fennmaradtól. Ráadásul a Zsasskovszky-féle gyűjtemény és a *Szent vagy, Uram* dallama közötti különbség is említésre méltó. A *Szent vagy, Uram* Kájoni *Organo-Missaléja* alapján közli a dallamot. A Zsasskovszky énektárban forrás megjelölése nélkül szerepel a dallam, ami viszont sokkal inkább a Papp Géza által közölt lengyel változatot követi. Megjelenik az 1. sor záróhangja előtti díszítőhang (c^{''}), valamint a 3. sor végén kvintről egyszerűen ereszkedő skálamenet zárja a dallamot (5. kottapélda). Mindkét sajtósággal a népzenei adatokban is találkozunk, főként a Felvidéken és a Dunántúlon. A népzenei gyűjtésekben összességében a két énekeskönyvben közölt dallamalakok váltakoznak. (A szöveg mindkét énekeskönyvben Tárkányi fordítása.) A Tárkányi által összeállított gyűjtemény zenei része a Zsasskovszky testvérek munkája. A kötet előszavából kiderül, hogy a gyűjteményben kiadott énekek nagyobb részét a Tárkányi által 8–10 év alatt összegyűjtögetett anyag teszi ki.²³ Így az énekeskönyv javát hagyományos és régi énekek alkotják, melyek többségét feltehetően élő dallamként jegyezték le a kötet összeállítói.²⁴

7

5. kottapélda²⁵

²¹ A MTA Zenetudományi Intézet népzenei gyűjteményében a 18.573.0/0 típus. A dallamtípusról lásd még: SZENDREI Janka-DOBSZAY László-RAJECZKY Benjámin: *i. m.* II. 51–52. – SZENDREI Janka-DOBSZAY László: *A magyar népdaltípusok katalógusa*. I. Budapest, 1988. 774.

²² *Katolikus Egyházi Énektár*. Szerk. TÁRKÁNYI B. József, zenei szerk.: ZSASSKOVSZKY Ferenc, ZSASSKOVSZKY Endre. Érseki Könyvnyomda, Eger, 1855. 409. sz. ének. – *Szent vagy, Uram! Ósi és újabb egyházi énekkincsünk tára*. Szerk. SÍK Sándor, HARMAT Artúr. Budapest, 1931. 251/b sz. ének.

²³ A TÁRKÁNYI-ZSASSKOVSZKY énektár anyagáról, az idegen átvételekről részletesen: WATZATKA Ágnes: *Néhány ismert népénekünk eredetéhez*. Magyar Egyházzene XII. (2004/2005) 31–48.

²⁴ WATZATKA Ágnes: *i. m.* 34.

²⁵ *Énekkönyv. Magyar és latin egyházi énekek gyűjteménye, a katolikus tanuló ifjúság számára*. Szerk. ZSASSKOVSZKY Ferenc, ZSASSKOVSZKY Endre. Érseki Könyvnyomda, Eger, 1859. 109. sz. ének.

Egyáltalán nem kizárt tehát, hogy Zsaskovszkyék néphagyományban élő változatot vettek át és adtak közre. Ugyanez igaz lehet a szövegre is, amelyen legfeljebb csak igazított Tárkányi. Dallamunknak egy adott helyen történő régebbi időkből származó hagyományozódására utalhat, ha dallamában, ritmusában következetesen eltér az említett két énekeskönyvben rögzített alaktól (főként az *Organo-Missaléből* ismert változattól), s ha díszítésekkel, esetleg több előadónál is rögzülttel éneklik, illetve ha Tárkányiétől eltérő szöveggel társítják.

Nap - ja Is - ten ha - rag - já - nak, E sza - vok a pró - fé - ták - nak.
Vé - gét ve - ti e vi - lág - nak,

6/a kottapélda²⁶

cca 96
5 Na - p - ja Is - te - n ha - rag - já - nak,
9 Vé - gé - t ve - ti a vi - lág - nok,
13 Ez - sza - vok a pró - fé - ták - nok.

6/b kottapélda²⁷

²⁶ Kurtapatak (Háromszék megye), énekelte: JANCSÓ Balázs (75), gyűjtötte: KÓVÁRI Réka (1997. 08. 11.), felvétel azonosítója a MTA Zenetudományi Intézet Népzenei Archívumában: IX. 5809/B/1 (kazetta).

²⁷ Lacháza (Verőce megye), énekelte: VITESKICSNÉ KOLA Mária (40), KOVÁCS Ferencné KOLA Vera (50), gyűjtötte: Kiss Lajos (1969. 01. 18.), felvétel azonosítója: AP 6993j.

4 Nap - ja Is - ten ha rag já - nak,
 6 Vé - gét ve - ti e vi - lág - nak,
 7 E sza - vok a pró - féták - nak.

6/c kottapélda²⁸

A közölt példák (6. kottapéldák) közül a háromszéki adaté (6/a) követi leginkább az *Organo-Missaléban* és ennek alapján a *Szent vagy, Uram* énekeskönyvben rögzített változatot. Mivel Erdély egész területéről eddig máshonnan nem sikerült dokumentálni a dallamot, feltételezhető, hogy Háromszékben sem a néphagyomány révén maradt fenn, hanem az utóbbi évtizedek egyházi liturgikus használata miatt vált ismertté.²⁹

Vajon a dallam elterjedése, a néphagyományban való továbbélése köthető-e a ferencesek működéséhez, mivel dallamunk többé-kevésbé a ferencesek Szűz Máriáról (Dunántúl északi része, Felvidék nyugati része) és Szent Lászlóról elnevezett (Dél-Dunántúl, Szlavónia) rendtartományának területén maradt fenn? A ferencesek közvetítő szerepét a zenetörténeti kutatások nem erősítették meg: a XVII-XVIII. századi ferences kéziratokban a ritmizált dallamalak jelenlétét, Kájoni *Organo-Missaléj*át kivéve, nem sikerült kimutatni sem a Kárpát-medencében, sem az osztrák, a cseh, illetve a dél-német tartományokban.³⁰ Ez a tény a ferencesek szerepét a hagyományozódásban ugyan teljesen nem zárja ki, csak azt mutatja, hogy a dallam nem a német és cseh ferencesek köz-

²⁸ Olad (Vas megye), énekelte: HORVÁTH József (73), HÉRA Vince (74), gyűjtötte: LAJTHA László, TÓTH Margit (1960. 09.), támlap leltári száma: 33008.

²⁹ Az erdélyi dialektus területéről még egy bukovinai adatot ismerünk, amelyet azonban már a Délvidéken, Hertelendyfalván (Torontál megye) gyűjtöttek. Így felmerül annak lehetősége, hogy az adatközlő szülőfalujából (Andrásfalva) való elköltözését követően már új lakóhelyén tanulta a dallamot.

³⁰ Csak egyetlen, a szomszédos osztrák tartományban használt XVII. századi requiem kompozíció *Agnus Dei* tételének kezdete hasonlít dallamunkhoz, de ez a hasonlóság, tekintettel a gyászmise többi tételének témájára, csak véletlen egybeesésnek tekinthető. Lásd: RICHTER Pál: *A ferences rend dallamkészlete... i. m. II/338 sz. dallam.*

vetítésével került a Kárpát-medencébe. Kézfenekvőnek tűnik, főként a Papp Géza által felkutatott történeti adatok ismeretében, az északi irányból, lengyel területről, lengyel gyakorlatból a Felvidéken keresztül történt átvétel. Ezt lát-szik megerősíteni a lengyel forrásban meglévő díszítőhang (az 1. sor záróhang-ja előtti esz’), valamint a kvintről egyszerűen ereszkedő skálamenet a zárlat előtt, a 3. sor végén (lásd a Zsaskovszky által közölt változatnál is), mely sa-játságok a népzenei adatokban gyakran felbukkannak. Ugyanakkor a szla-vóniai (Lacháza, Veróce megye) adat 1. sorában a VII. fokra (a 4. hang: f’) le-lépő dallam már eltérést mutat a lengyel példához képest. Történetileg egyéb-ként is kérdéses, hogy Szlavónia elzárt falvaiba a török hódoltság idején ho-gyan tudott volna eljutni és ott meghonosodni a dallam.³¹

Erdélybe dokumentálhatóan csak Kájoni feljegyzése révén került, de a nép-zenei gyűjtések tanúsága szerint nem tudott sem gyökeret eresztetni, sem széle-sebb körben elterjedni. Ott a katolikusok körében a *Dies irae sequentia* ma-gyar nyelvű népének-megfelelője az a XVIII. századi dallamalak, mely DEÁK – SZENTES kéziratban³² is megtalálható, és amelyet mind a mai napig énekelnek, általában *Napja Isten haragjának; A nap nagy haragnak napja* kezdettel, rit-kábban más halottas szöveggel (pl: *Már elmegyek az örömbé*), gyűjtésterülete Erdély, Moldva, Bukovina (7/a, b kottapéldák). Ugyanennek a dallamnak na-gyobb hangterjedelmű variánsa más, főleg XVIII. századi protestáns énekes-könyvekben is megjelenik. Népzenei gyűjtésterülete Szlavónia református és a Dunántúl mind református, mind katolikus falvaira terjed ki (8/a, b kotta-példák).³³

³¹ Szlavónia magyar településeit más nemzetiségű falvak veszik körül. Sikerült átvészelnük a török hódítás viharait, aminek köszönhetően sok értékes, régi dallamot őrzött meg a néphagyomány az egykori magyar egyházi és világi énekkincsből. A terület népzenei hagyományait Kiss Lajos tárta fel. Gazdagon díszített előadásban sikerült rögzítenie számos XVI–XVII. századból származó dallamot. Lásd: KISS Lajos: *A szlavóniai magyar népszízet népzeneje*. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály Közleményei. XIV. (1961) 269–311. – Kiss Lajos: *A szlavóniai magyar virrasztó-énekek zenetörténeti jelentősége*. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály Közleményei. XXII. (1966) 123–147.

³² Forrásjelzete: H-Bn Ms. mus. 4374. Tartalma: 3 mise (2 töredékes), 17 litánia (csak Kyrie eleison), 5 magyar nyelvű litánia, 109 magyar népének, 4 Kyrie-tropus, Et in terra, 3 Patrem, Sanctus (magyar), Rorate caeli, Lamentatio Jeremiae (magyar), 74 latin ének (himnuszok, sequentiák, kanciók), 19 énekszöveg (latin, magyar). Valószínűleg Csík-somlyón jegyezték le, 1741–1774 között. A kéziratról lásd CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A XVI. század magyar dallamai*. (Régi Magyar Dallamok Tára I.) Budapest, 1958. 65. – PAPP Géza: *Egy elveszettnek hitt kézírt énekeskönyv*. Magyar Zene XXIX. (1988). 379–394. – RICHTER Pál: *A ferences rend dallamkészlete... i. m.* 126.

³³ SZENDREI Janka – DOBSZAY László – RAJECZKY Benjámin: *i. m.* I. 108–109. II. 51–52. (e, f–h példák).

Di - es i - rac di - es il - la, sol - vet sac - clum in fa - vil - la, te - ste Da - vid cum Sy - bil - la.

7/a kottapélda³⁴

Nap - ja Is - ten ha - rag - já - nak, vé - gét - ve - ti e vi - lág - nak, ez sza - vok a pró - fé - ták - nak.

7/b kottapélda³⁵

A' Nap el - jő nagy ha - rag - gal. Melly meg - e - mést min - dent lág - gal. Dá - vid mond - ja a' Szent Pál - lal.

8/a kottapélda³⁶

Poco rubato

Nap - ja Is - ten ha - rag - já - nak, Vé - gét - ve - ti e vi - lág - nak.
E - sza - vok a pró - fé - ták - nak.

8/b kottapélda³⁷

Első megközelítésben a két *Dies irae* dallam (3/a és 7/a kottapéldák) csak szövegében tűnik szorosan összetartozónak, zeneileg nem. Ugyanakkor a népzenei adatokban a zömmel azonos szöveg (Napja Isten haragjának) mellett már motívumazonosságok is megjelennek, mint pl. a hasonló zárás. De a két dallam nem egyformán eresztett gyökeret a néphagyományban: az egyik változat (7/a kottapélda) egy teljes, zömében vallásos énekekből (halottasok, litá-

³⁴ H-Bn Ms. mus. 4374 [84]. - Vö. PAPP Géza: *A XVII. század énekelt dallamai. i. m.* 15. sz. dallam - SZENDREI Janka - DOBSZAY László - RAJECZKY Benjámin: *i. m.* I. 108.

³⁵ Csikkarcfalva (Csík megye), énekelte: MÉSZÁROS Józsefné (78), gyűjtötte: DOBSZAY László, SÁROSI Bálint (1967. 07.), felvétel azonosítója: AP 6581f.

³⁶ Nagyenyedi Halottas 1769-ből (PAPP Géza: *A XVII. század énekelt dallamai. i. m.* 289. sz. dallam).

³⁷ Iváncsa (Fejér megye), énekelte: NAGY Andrásné (68), gyűjtötte: VOLLY István (1937), a felvétel azonosítója: AP 11948p.

niák, búcsújárók) álló típuscsalád vonzaskörzetébe tartozik, míg a másik (3/a kottapélda) sokkal inkább szigetszerű, egyedüli jelenség,³⁸ és kétséget kizáróan a gregorián sequentia záró dallamsorainak *Organo-Missaléban* is lejegyzett ritmizált alakjából került át a néphagyományba. A korábbi kutatások a két dallam szorosabb összetartozását feltételezték. Kapcsolatukra vonatkozóan megállapították, hogy a két változat gyűjtésterülete részben fedte egymást, és ennek tulajdonították, hogy két olyan népzenei adatot is ismertek, Sopron mellől és Moldvából, amelyben a két dallamforma elemei keveredtek. A Sopron melletti gyűjtésben a második dallamalak (7/a kottapélda) jellegzetes sora jelenik meg az első változatban (3/a kottapélda), míg a moldvai adatban fordítva, a második dallamalakban az elsőnek egy sora (9 - 10. kottapéldák).³⁹

3 Nap ja Is - ten ha - rag - já - nak,
 5 Vé gét ve - ti e vi - lág - nak,
 8 Ez sza - vuk a pró - fé - ták - nak.

9. kottapélda⁴⁰

³⁸ A hozzá leginkább hasonlatos *Amikor én legény voltam* kezdetű dal dokumentálhatóan XIX. századi népies műdal.

³⁹ „... s két meglepő példa a kétféle dallamforma szorosabb összetartozását sejteti. [...] Vajon az eredeti gregorián sequentia két szegmentjéből (kezdet és „Pie Jesu”-szakasz) alakult volna ki a lassanként különvált két dallam? [...] Vagy a sequentia utolsó szakaszának valamely többszólamú letétjéből önállósultak volna?” in: SZENDREI Janka - DOBSZAY László - RAJECZKY Benjámín: *i. m.* II. 52. - „Egy érdekes moldvai példában a szekund- és kvintzárlatos kezdősorok kombinálódnak, s megerősítik a két alak közös származását.” = SZENDREI Janka - DOBSZAY László: *A magyar népdaltípusok katalógusa*. I. Budapest, 1988. 774.

⁴⁰ Sopronkövesd (Sopron megye), énekelté: özv. OLÁH Mihályné RADICS Ágnes, gyűjtötte: LAJTHA László, TÓTH Margit (1960. 10.), támlap leltári száma: 33005.

Parlando, Rubato

Sen - gi - té - nek men - ny - or - szág - ban. Sen - gi - té - nek men - ny - or - szág - ban,

Ki - győl - jé - nek e' szép an - gya - lok. Ki - hall - gasz - szak e' szép mi - szét.

Ki - me - né - nek e Kál - vár - i hed - re.

10. kottapélda⁴¹

A feltételezett kapcsolat azóta bizonyossággá lett: az elmúlt 15 évben örvendetesen megszorodott moldvai gyűtések alapján, amelyek esetében az ismert történelmi körülmények miatt nem kell számolnunk a XIX. és XX. századi nyomtatott magyarországi énekeskönyvek befolyásával, ma már igazolható a két dallam együttes használatának hagyománya.

Moldvában háromféleképpen is összekapcsolódik a két dallam (a továbbiakban I. jelenti a 7/a kottapéldában és II. a 3/a kottapéldában bemutatott dallamot), általában az utolsó ítéletről szóló szöveggel. Az első esetben (lásd a 10. kottapéldában) a I. dallamot a II. kétsoros (az első sor ismétlése nélküli) változata követi, a szövegkezdetek: *Csengítének mennyországban*, *Bús szívemnek nagy öröme* (Mária-szöveg).⁴² A második esetben az I. dallam a teljes 3 soros II. változattal folytatódik,⁴³ a harmadikban pedig 2 versszak az I. dallamra, majd 1 versszak a II. dallamra váltakozik (kizárólag a sequentia szövegének magyar megfelelőjére)⁴⁴ A kapcsolatok különbözősége azonban további kérdéseket vet fel. Vajon a II. dallam változatos szerepe (refrénszerű megjelenés, a

⁴¹ Szabófalva (Moldva), énekelte: ANTONI Antalné SESKU Barbara (69), gyűjtötte: SZENDREI Janka (1969. 08.), a felvétel azonosítója: AP 7295h.

⁴² Összesen 5 adattal dokumentálható, ebből 4-t Szabófalván gyűjtöttek: AP 7295 h, i (adatokat lásd a 10. kottapéldához tartozó lábjegyzetben), AP 17826d (KALLÓS Zoltán, DOMOKOS Mária, NÉMETH István és TESZÁRY M. 1993. februári gyűjtéséből), CD 0356/2/27:04. 1 adat Bogdánfalváról való: CD 0438/5510b-2/03:20 (HARANGOZÓ Imre 1994. augusztusi gyűjtéséből).

⁴³ Összesen 2 adat: Kelgyeszt CD 0356/2/04:58 (HARANGOZÓ Imre 1997. októberi gyűjtéséből), Lészped AP 9023e (DOMOKOS P. P. 1968. márciusi Budapesten készített felvétele).

⁴⁴ 2 adat Klézséről ugyanattól az énekestől (LŐRINC Györgyné HODOROG Luca), de az egyikben csak az utolsó versszakot énekli a II. dallamára. SERES András – SZABÓ Csaba: *Csángómagyar daloskönyv Moldva 1972 - 1988*. Budapest, 1991. 465 - 468. (a 342. sz. alatti dallamok).

halottas ének utolsó versszakában záró dallam) nem inkább a két dallam szoros összetartozását cáfolja? Lehet, hogy II. dallamunk korábban a halottas énekeknél quasi záró strófaaként, vagy refrénként volt széles körben ismert, és nem csak egyetlen dallamhoz társulhatott? A kérdés felvetésének jogosságát morvaországi népzenei adatok igazolják.

Egy morva halottas ének második felében II. dallamunkat ismerjük fel, miközben az ének első fele gyökeresen más, mint a moldvai példákban. Az éneknek a morva hagyományban való általánosabb elterjedtségére utalhat, hogy két gyűjteményben is megjelent, 1901-ben és 1953-ban (11. kottapélda).

Nech je pán ne - bo král, ka - žďý mu - si ze - mři ti.

ka - žďý mu - si věér - něj ze - mi u - hní - ti, u - hní - ti.

11. kottapélda⁴⁵

Még érdekesebb folklór jellegű újabb adatok bukkantak elő olasz nyelvről, amelyek a II. dallam elterjedtségéről, esetleges keletkezési helyéről alkotott eddigi elképzeléseinket gyökeresen megváltoztatják. Az olaszországi Piemonte tartományban és a svájci Ticino kantonban egy terccel lejjebb éneklik a dallamot, az első két sorát szinte hangról-hangra és ritmikailag is úgy, ahogy Kájoninál a második szólamban (a dallamot tercépárhuzammal kísérő szólam, 3/a kottapélda), egyedül a záró sor alakja tűnik a rendelkezésre álló adatok szerint variábilisnak (12/a, b, c kottapéldák).⁴⁶ A dallamot egyébként még Liguria tartományban is éneklik, csak egy másik sequentia, a *Stabat Mater* keretében.⁴⁷ A Ticino kantonból származó adat (12/c) lelépő kvarttjával szlavó-

⁴⁵ BARTOŠ, František: *Národní písně Moravské*. Prága, 1901. 1055. sz. ének. - PLICKA, Karel - VOLF, František - SVOLINSKÝ, Karel: *Český rok v pohádkách, písních, hrách a tancích, říkadlech a hádankách*. Prága, 1953. 175. Az ének szövegének jelentése: „Akár úr, akár király, minden ember meghal, minden ember a fekete földben elporlad.”

⁴⁶ Az adatokat Chiara GRILLO olasz etnomuzikológus ismertette a bolognai egyetem (Università degli Studi di Bologna, Scuola Superiore di Studi Umanistici) etnomuzikológiai szemináriumán 2001. március 30-án a halottas énekekről tartott *Cantus Mortuis: una prima ricognizione* c. előadásában. A hivatkozásokat előadásának írásban megküldött változata, az abban szereplő kottáképek alapján teszem. Az énekek felvételét nem állt módomban meghallgatni.

⁴⁷ „sulla stessa melodia il musicologo Balma ha registrato in Liguria l'inno *Stabat Mater*” = GRILLO, Chiara: *Cantus Mortuis: una prima ricognizione* előadás írásos változata.

niai adatunkra emlékeztet. Azáltal, hogy első két soruk nagyterccel lejjebb van, az olasz adatok egyben a magyar hagyományban élő I. dallamalakhoz is erősen hasonlítanak, kivéve a sorvégi kadenciát (b3 a 2 helyett). Ugyanakkor említésre méltó, hogy a magyar forrásokból ismerünk az I. dallamalakhoz hasonló, vele rokon *Stabat Mater*-dallamot, újfent Kájoni lejegyzésében, csak nem az *Organo-Missaléból*, hanem a *Kájoni kódexből*.⁴⁸ E *Stabat Mater* változataként közli Papp Géza a Deák-Szentes kézirat *Dies irae* dallamát (7/a kottapélda).

Di - es i - rae di - es il - la, sol - vet sac - clum in fa - vil - la,
 3
 te - ste Da - vid cum Sy - bil - la, te - ste Da - vid cum Sy - bil - la.

12/a kottapélda⁴⁹

Di - es i - rae di - es il - la, sol - vet sac - clum in fa - vil - la,
 3
 te - ste Da vid cum Sy - bil la.

12/b kottapélda⁵⁰

⁴⁸ R-Csm F4 Ltsz. 6199 [54], kritikai kiadásban: *Codex Caioni saeculi XVII (facsimile, transcriptions)*. 2. i. m. 181. (a 82. sz. tétel.).

Azonos dallamra énekelt *Dies irae*-t és *Stabat Mater*-t a ferencesek XVIII. századi repertoárjában is találunk. RICHTER Pál: *A ferences rend dallamkészlete... i. m.* II/110. sz. dallam.

⁴⁹ Seppiana (Piemonte - Olaszország).

⁵⁰ Antronapiana (Piemonte - Olaszország).

Di - es i - rae di - es il la. sol - vet sae - clum in fa - vil la.

3
te - ste Du - vid cum Sy - bil la.

12/c kottapélda⁵¹

Tercpárhuzamban haladó dallamunkkal az olasz nyelvterületről származó adataink azt a feltételezést erősítik, mely szerint az I. és II. dallamalakok a sequentia eredetileg többszólamú letétjéből önállósultak (lásd: 39. lábjegyzet). Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a lehetőséget sem, hogy II. dallamunk a sequentia záró vagy refréndallamaként létezett (lásd a lengyel, morva és moldvai példákat), és az I. dallamalak valójában szövegromlás eredménye. Nagyterccel lejjebb megismételt első sora könnyen létrejöhetté úgyis, hogy valamely kódex lejegyzője másolási hibaként egy sorral lejjebb írta be a dallamot, vagy tévesen tette ki a sor elejére a kulcsot. A középkori kódexekből jól ismert az ilyen típusú szövegromlás, amellyel az első két sor terccel lejjebbi transzpozíciója olasz adatainknál szintén magyarázható. Ebből viszont az következne, hogy tulajdonképpen egyetlen dallamról beszélünk, a II. dallamalakról és annak elért változatáról (I. dallamalak). Ez esetben a két dallamalak különböző irányból és forrásból kellett hogy elterjedjen a Kárpát-medencében, és a „hibás változat” a hagyományban keveredve más, hasonló tematikájú dallamokkal, a sorzáró 2 kadencia átvételével létrehozta az I. dallamalakot.

Kájoni által az *Organo-Missaléba* lejegyzett *Dies irae*-dallam története még mindig nem zárható le megnyugtatóan. Kérdéseinkre választ csak további kutatások adhatnak, feltételezéseinket csak újabb történeti és népzenei adatok erősíthetik meg, vagy cáfolhatják.

RICHTER Pál
Budapest
richter@zti.hu

⁵¹ Ticino kanton (Svájc).

ROZSONDAI BÉLA

ERDÉLYIEK BEJEGYZÉSEI IFJ. PÁPAI PÁRIZ FERENC EMLÉKKÖNYVÉBEN

Édesapám, Rozsondai Károly (1901-1967), a zajzoni gyermek, kolozsvári képzős, tatrangi tanító, a Soproni Evangélikus Tanítóképző igazgatója emlékének

Abstract: [Transylvanian persons in the *album amicorum* of Ferenc Pápai Páriz Jr.] The Department of Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences (MTAK) keeps the album (shelf-mark: Tört. Napló kis 8° 6) of Ferenc PÁPAI PÁRIZ Jr., medical student from Transylvania, then physician. It contains autographs by about 120 persons from 1711 - 1726: by physicians, theologians, bishops and pastors, linguists, jurists, men of public life, scientists, professors and students. The mementos consist of a quotation, short motto, dedication, date, and signature; they are in Latin, with many Greek and Hebrew quotations and phrases, and one sentence in English, French, Provençal, Arabic or Syriac etc. The images of each page are now available in the internet (<http://ppf.mtak.hu>), accompanied by the text printed in the original language, its translation, identification of quotations, biographies, and literature, comments, all in Hungarian and in English. Links are provided to the pages from lists of persons, dates, places, and a map of Europe. In the present paper, some of the renowned persons (and all 32 persons from Transylvania) are mentioned with concise biographies and references. E. g., from Transylvania: Ferenc PÁPAI PÁRIZ Sen., professor and physician, the owner's father, Sámuel KAPOSI JUHÁSZ, orientalist, Sámuel SZATMÁRNÉMETHI, theologian, Sándor TELEKI, councillor at the government, patron of academies and of many peregrinating students, István VESZPRÉMI, bishop, János BOROSNYAI LUKÁCS, student at Leiden, then bishop in his homeland, Mihály II APAFI, former Prince of Transylvania, and Miklós BETHLEN, chancellor and memorialist, at that time both confined to Vienna; from Germany: Daniel Ernst JABLONSKI, theologian and hebraist, then president of the Academy in Berlin, Ludwig Georg TREVIRANUS, theologian, Georg Ernst STAHL, scientist, physician, chemist, Michael ALBERTI, professor of medicine; from the Netherlands: Bernhard Siegfried ALBINUS, anatomist, Ruardus ab ANDALA, Campegius VITRINGA Sen. and Jr. and Herman Alexander RÖELL, theologians, Albert SCHULTENS, theologian, linguist, orientalist; from England (where Pápai Páriz Jr. stayed for the longest time, and also collected donations for the reconstruction of his Alma Mater in Nagyenyed/Aiud, having been destroyed in 1704): Sir Isaac NEWTON and Edmond HALLEY, scientists, William WAKE, Archbishop of Canterbury, Sir William VII DAWES, Archbishop of York, John COLBATCH, theologian, George SMALRIDGE, bishop of Bristol, Charles TRIMNELL, bishop of Norwich; from Switzerland: Jean Frédéric OSTERVALD, Benedict PICTET, Jean Alphonse TURRETTINI, and Johann Jakob WETTSTEIN, theologians. - The album of Pápai Páriz Jr. is a valuable document of his life and of the persons represented in it, an evidence of personal, scientific, religious, and cultural relations throughout the protestant regions of Europe, witnessing that Transylvania was and has been an integral part of European culture.

Rezumat: [Însemnări ale unor personalități transilvănene în albumul lui Ferenc Pápai Páriz junior] Secția de Colecții Speciale a Bibliotecii Academiei Maghiare de Științe (MTAK) păstrează albumul studentului, apoi medicului transilvănean Ferenc PÁPAI PÁRIZ junior (cota: Tört.

Napló kis 8° 6). Albumul conține însemnările a aproape 120 persoane din perioada 1711 – 1726: medici, teologi, episcopi și preoți, lingviști, juriști, personalități ale vieții publice, naturaliști, profesori și studenți. În însemnări, după un citat urmează o dedicație, un scurt moto, data și semnătura. Limba lor este latina, dar sunt și citate, expresii în greacă și ebraică, precum și câte o propoziție în engleză, franceză, provensală, arabă, siriană etc. Întregul material al albumului a fost publicat pe internet (<http://ppf.mtak.hu>). Imaginea fiecărei pagini este însoțită de textul tipărit al însemnării în limba originală, cuprinde traducerea acestuia, respectiv identificarea citatelor, biografii, izvoare și comentarii, toate în limba maghiară și engleză. Unele pagini pot fi accesate după lista persoanelor, anilor, locurilor, dar și după harta Europei. Studiul prezintă succint biografia persoanelor mai importante și a celor 32 ardeleni care s-au semnat în album. Între aceștia figurează din Transilvania: profesorul și medicul Ferenc PÁPAI PÁRIZ senior, tatăl proprietarului albumului, orientalistul Sámuel KAPOSÍ JUHÁSZ, teologul Sámuel SZATMÁRNÉMETHI, consilierul gubernial Sándor TELEKI, protector al școlilor și al multor studenți peregrini, episcopul István VESZPRÉMI, János BOROSNYAI LUKÁCS, student la Leiden, mai târziu episcop, principele Transilvaniei Mihail APAFI al II-lea, cancelarul și memorialistul Miklós BETHLEN, în acel timp ambii captivi la Viena; din Germania: teologul și ebraistul Daniel Ernst JABLONSKI, mai târziu președinte al Academiei berlineze, teologul Ludwig Georg TREVIRANUS, naturalistul, medicul și chimistul Georg Ernst STAHL, medicul profesor Michael ALBERTI; din Țările de Jos: anatomistul Bernhard Siegfried ALBINUS, teologii Ruardus ab ANDALA, Campegius VITRINGA senior și junior și Herman Alexander RÖELL, teologul, lingvistul, orientalistul Albert SCHULTENS; din Anglia (unde Pápai Páriz junior a petrecut cel mai mult timp și a colectat fonduri pentru reconstruirea școlii sale, colegiul reformat din Aiud care a fost distrus în 1704): naturaliștii Sir Isaac NEWTON și Edmond HALLEY, William WAKE, arhiepiscop de Canterbury, Sir William VII DAWES, arhiepiscop de York, teologul John COLBATCH, George SMALDRIDGE, episcop de Bristol, și Charles TRIMNELL, episcop de Norwich; din Elveția: teologii Jean Frédéric OSTERVALD, Benedict PICTET, Jean Alphonse TURRETTINI și Johann Jakob WETTSTEIN. – Albumul este un important document al vieții lui Ferenc Pápai Páriz junior și al celor ce figurează în el, prezintă relațiile multilaterale personale, științifice, religioase și culturale ale Europei protestante a vremii și dovedește că atunci, dar și mai târziu, Transilvania a fost o parte integrantă a culturii europene.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának (MTAK) egyik értékes darabja ifj. PÁPAI PÁRIZ Ferenc kézírásos emlékkönyve, melybe 1711 és 1726 között Erdélyben, majd európai peregrinációja különböző állomásain, mintegy 120 személy írt be emléksorokat.

Az emlékkönyv használata a reneszánszban indult, és főképp Philipp MELANCHTHON társaságából terjedt el, és maradt fenn még évszázadokon át a vándorló diákok és mesterlegények körében. Más elnevezései: *album amicorum*, *philotheca*, azaz a barátok tárháza avagy *onomatophylacium* – ahogy ifj. Pápai Páriz albumában is olvasható –, németül pedig *Stammbuch*. Formáiról, irodalmi vonatkozásairól már a 18. században könyv jelent meg.¹ Az album vagy kézzel beírt lapokból áll, gyakran rajzokkal, belefestett címerekkel; vagy lehet nyom-

¹ LILIENTHAL, Michael: *Schediasma critico-literarium de philothecis varioque earundem usu et abusu, vulgo von Stamm-Büchern*. Königsberg, 1712.

tatt, ún. emblémás könyv, esetleg közbekötött, „belőtt” üres lapokkal. Ez utóbbi általában jelvények (*emblemata*), szimbólumok gyűjteménye, rendszerint a jelvény tulajdonosának jelmondatával vagy más szöveggel kísérve, amelybe aztán kézzel is írtak és rajzoltak, festettek. Az egyik leghíresebb emblémás könyv szerzője a maga korában neves jogász, Andrea ALCIATO.² Szintén több kiadást megért a magyar ZSÁMBOKY János műve.³ Az emblémás könyvek különböző típusainak és kiadásainak példányai megtalálhatók az MTA Könyvtárában is.⁴

Ifj. Pápai Páriz Ferenc peregrinációs emlékkönyvét az MTA Könyvtárának Kézirattára őrzi (jelzete: Tört. Napló kis 8° 6). Ma meglévő 240 lapja közül 121 oldalon, legtöbbször a lap egyik oldalán van bejegyzés, a többi lap üresen maradt. Kötése barokk stílusú, aranyozott barna bőrkötés. Erdélyben készülhetett – talán Kolozsvárt –, vagy esetleg Debrecenben. Az elő- és háttábla díszítése azonos. Haránt alakú, mérete 106 × 158 × 38 mm. Metszése aranyozott, poncolt. Három gerincmezőjéből a felsőben és alsóban virágdísz, a középsőben a FRANC / PARIZ / PÁPAI / 1707 felirat látható. A papír vízjele is erre az időszakra mutat.

A bejegyzések élén többnyire valamilyen idézet áll. Aztán következik az album tulajdonosának szóló dedikáció: dicséret, biztatás és jó kívánságok; majd a keltezés: a hely és a dátum, sok esetben még a régi naptár szerint (*stilo veteri*);⁵ végül az aláírás, rendszerint a beíró foglalkozásával és titulusaival. Mindezt kiegészítheti, gyakran külön a szövegtől balra írva, egy rövid jelmondat, mottó (*symbolum*). Az idézetek és mottók egy jelentős része a Bibliából való, sok van klasszikus auctoroktól, néhány az egyházatyáktól, középkori és későbbi szerzőktől, és szép számmal akad közismert mondás, vagy éppen a beíró saját szerzeménye, verse. A korabeli bejegyzések mindegyikének nyelve latin, és emellett huszonötten írtak be görög, néhányan héber szövegeket is, vagy egy-egy angol, arab, francia, német, olasz, provanszál, spanyol és szír mondatot. Magyar szavakként csak hely- és személynevek fordulnak elő.

² ALCIATO, Andrea: *Viri clarissimi D. A. Alciati ... Emblematum liber*. Augsburg, 1531.

³ ZSÁMBOKY János: *Emblemata cum aliquot nummis antiqui operis, Ioannis Sambuci Tirnaviensis Pannonii*. Antwerpen, 1564.

⁴ ROZSONDAI Marianne: *Gondolatok egy album amicorum kapcsán*. = „Nem súlyed az emberiség! ...” *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Szerk. SZABÓ G. Zoltán, JANKOVICS József. Megjelenés alatt.

⁵ Angliában 1752-ig a Julianus-naptár volt érvényben, és ez nemcsak a 10 napnyi, illetve 1700-tól kezdve 11 napnyi késést jelentette, hanem azt is, hogy az év március 1-jével kezdődött. Ezért itt, különösen a külföldiek, gyakran kettős dátumot írtak, mint például ifj. Pápai Páriz egyik angliai levelén: Londini 14 st. v. / 25 st. n. [= *stilo novo*] Xbris [= Decembris] 1715, vagy albumában: 1718/19 Feb. 1.

A bejegyzők között 8-an vannak magyarországiak, 32 erdélyi bejegyző, illetve tulajdonos, 31 német, 15 angol, 14 holland, 12 svájci, 3-3 francia és lengyel és 1 dán személy, bár a nemzeti besorolás nem mindig egyértelmű. Hová számítandók olyanok, mint a soproni Georg Sigmund LIEBEZEIT, a szebeni származású Tobias STRANOVER vagy a Németalföldre menekült francia protestánsok és ott meggyökeresedett leszármazottaik? A bejegyzések eloszlása a keltezés helye szerint, amennyiben megállapítható: 14 Erdély, 1 Debrecen, 4 Bécs, 25 Németország, 26 Hollandia, 33 Anglia, 14 Svájc. E számok nemcsak azzal függnek össze, hogy ifj. Pápai Páriz hol mennyi időt töltött, s kapcsolatai milyen kiterjedtek voltak, hanem azt is jelzik, hogy az adott országban, főként Hollandiában és Angliában, milyen sok ott tanuló külföldi diákkal találkozott. Látható, hogy az erdélyiek jó része külföldön írt be albumába. (Mindez persze a bejegyzések adataiból egyenként is megállapítható.) Foglalkozás szerint is bizonytalan az osztályozás, mert például a gyakorló lelkész vagy orvos egyszersmind tanárként is működhetett. Így a bejegyzők között található, néhány ismeretlen foglalkozású mellett, 10 főrangú ember és tisztségviselő, 6 püspök, 19 lelkész (V. D. M. = verbi divini minister), 17 teológus professzor és 16 hallgató, 10 bölcész (leginkább nyelvész) professzor és 4 hallgató, 2 jogász professzor és 3 hallgató, 4 természettudós, 1 festőművész és 2 kisdíák.

A magyar ifjúság külföldi tanulásának fő indítéka az volt, hogy itthon alig volt felsőbb fokú képzést nyújtó intézmény. A katolikus ifjak mehettek a nagyszombati akadémiára vagy a közeli Bécs, Graz és Krakkó egyetemére. A protestánsok Németország egyetemére, Svájcban és a Németalföldön tanultak; sokan átlátogattak Angliába. Némelyik akadémián az ott tanuló külföldiek között jelentős számban voltak magyarok, erdélyiek. Utrecht egyetemén 1936 óta emléktábla ad hírt az ottani egykori magyar diákokról. A külföldre jutást nemcsak az anyagi források szűkössége nehezítette, hanem a török hódoltság, és annak végetérte után is a különböző háborúskodások. A kint tanuló diákok közül sokan hazatértük után is állandó kapcsolatot tartottak fenn külhoni tanáraikkal és volt diáktársaikkal, szűkebb közösségük és hazájuk javára.

Ifj. Pápai Páriz emlékkönyve is tanúsítja, hogy hazánk abban az időben is, a 18. század elején, Európa szerves része volt, hogy Magyarország és Erdély – többek között a peregrináció révén is – bekapcsolódott Európa kulturális életébe. A bejegyző személyek jó része az akkori Európa, elsősorban a protestáns területek tudományos és egyházi életének, közéletének jelentős alakja, a nemzetközi eszmeáramlás tevékeny részese. A szereplő diákok legtöbbször továbbélete és működése is ismert, némelyikük később neves emberré lett. Az album az érintett országok művelődéstörténetének és kapcsolatainak értékes dokumentuma, adatai alátámasztják és kiegészítik más források, például a publikált peregrinuslevelek adatait.⁶

⁶ JANKOVICS. – *Peregrinus*.

Az emlékkönyv eszmei értékétől indítva, valamint megóvásának érdekében 2004-ben, Magyarország európai uniós csatlakozásának évében, az album teljes anyagát közzétettük a világhálón. A dokumentum így a kutatók számára hozzáférhető, és az érdeklődő közönség is találhat sok szépséget és tanulságot a bejegyzések szövegében és a kapcsolódó magyarázatokban, életrajzokban, illusztrációkban. Ezt a munkát ROZSONDAI Marianne (bevezető tanulmány, koordinálás, lektorálás), SAJÓ Tamás (idézetek azonosítása, a bejegyzések átírása, fordítása, jegyzetelése, angol szöveg, a webhely terve és kivitelezése), ROZSONDAI Béla (személyek azonosítása, életrajzok, irodalom, szerkesztés) és LÁNG Klára (fotó) végezte, és pályázat keretében a Nemzeti Kulturális Alap-program és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatta.⁷ A webhely az MTA Könyvtára honlapjáról (<http://www.mtak.hu>) vagy közvetlenül a <http://ppf.mtak.hu> címen érhető el.

A webhelyen az emlékkönyv minden beírt oldalának digitalizált képét, mely nagytíva is megtekinthető, a bejegyzés nyomtatott betűs, eredeti nyelvű és írásrendszerű szövege kíséri, valamint annak magyar, illetve angol fordítása (*lásd: Melléklet, 1. kép*). Azonosítottuk az idézetek és mottók forrását, és túlnyomó részben a beíró személyeket. Közzöljük az album bejegyzőinek és ismert tulajdonosainak életrajzát és ennek irodalmát, fontosabb műveiknek címét és megjelenési adatait. Mellékeljük, ha elérhető volt, egy-egy mű címlapjának vagy részletének képét, a szerző portréját, a szóban forgó város vagy egy épület ábrázolását, a város környékének lehetőleg korabeli térképét. Bevezető tanulmányban tárgyaljuk a peregrináció szerepét, az album amicorum műfaját és típusait, ismertetjük ifj. Pápai Páriz albumát és ennek provenienciáját. Törekedtünk arra, hogy a webhely áttekinthető szerkezetű, a megjelenítés egyszerű és tetszetős legyen. Az album beírásait és a kísérő anyagot lehet egyenként lapozva olvasni, vagy lehet az album kívánt helyére lépni az oldalszámok, a személynevek, helynevek vagy dátumok szerint rendezett listákból, vagy pedig Európa térképéről az adott város kiválasztásával. A kezdőlapról lehet a webhely magyar vagy a vele azonos tartalmú angol ágára jutni.

Ifj. Pápai Páriz albumának közzétételével teljessé kívántuk tenni és kiigazítani a korábban csak részlegesen publikált és számos hibával terhelt adatokat.⁸ A webhelyen az egyes életrajzok végén utalunk az emlékkönyv más aláíróira, akik az adott személy életrajzában is szerepelnek: ezek a belső „linkek” is érzékeltetik, részben mintegy leképezik az akkori szerteágazó tudományos és szemé-

⁷ E helyütt is köszönöm dr. ROZSONDAI Marianne-nak és dr. SAJÓ Tamásnak, hogy az interneten közzétett eredményeiket a jelen dolgozatban felhasználhattam.

⁸ GERGELY Pál: *Pápai Páriz-album a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában*. Budapest, 1961. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai. Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae 21).

lyes kapcsolatokat. Az említett rendezett listák áttekinthetően mutatják az előforduló helyeket és személyeket. A dátumok szerint rendezett lista pedig szinte kirajzolja – természetesen bizonyos kihagyásokkal – ifj. Pápai Páriz másfél évtizedes vándorlásának útvonalát és időbeosztását. A bejegyzés kelezése alapján pontosítani lehetett a beíró személyek néhány életrajzi adatát. Az életrajzok összeállításakor megmutatkozott bizonyos adatok hiánya vagy ellentmondása. Ezek pótlására vagy tisztázására e munka keretében nem vállalkozhattunk, de talán támpontokat és ösztönzést tudunk adni további kutatásokhoz. Az összes bejegyzés kelezését és a beíró személyek azonosító adatait másutt már publikáltuk, ott az album ismertetésében az orvostörténeti szempontokat kiemelve.⁹

A jelen dolgozatban a továbbiakban sorra vesszük az emlékkönyv ismert tulajdonosait, azután a magyarországi és a külföldi beírók közül megemlítjük a nevesebb személyeket, valamint azokat, akiknek erdélyiekkel, erdélyi diákokkal valami kapcsolatuk volt (azon túl, hogy nevük benne van ifj. Pápai Páriz albumában). Az erdélyi bejegyzőket mind tárgyaljuk, akár otthon írtak az albumba, akár külhonban mint peregrinusok (*lásd: Melléklet, 1. táblázat*). Itt a szereplők tömör életrajzára kell szorítkoznunk, de megadjuk a felhasznált irodalmat, és esetenként rámutatunk a nyitott kérdésekre vagy a bejegyzett sorok érdekes vonatkozásaira.¹⁰ Bővebb leírások és adatok a nevezett webhelyen találhatóak.

* * *

Az emlékkönyv tulajdonosa, ifj. PÁPAI PÁRIZ Ferenc¹¹ (1687 – 1740) erdélyi orvos, fia a híres enyedi professzornak. Anyját korán elvesztette. 1704-ben enyedi diákként élte át a kollégium pusztulását és bujdosását. 1711-től Halléban tanult, 1714-ben védte meg orvostudományi értekezését. 1715-ben Leidenben, 1718-ban Franekerben iratkozott be, és Leidenben elérte, hogy itt enyedi diákok ösztöndíjat kaphattak. 1715-ben AJTAI Andrással együtt áthajózott Angliába, hogy az enyedi tanárok ajánló levelével adományokat gyűjtsön a kollégium újjáépítésére. 1719-ben Svájcban, majd Hollandiában időzött, aztán visszatért Angliába. Élményeiről, útja állomásairól számot adnak levelei – a

⁹ ROZSONDAI Béla: *Orvosok ifj. Pápai Páriz Ferenc peregrinációs emlékkönyvében, 1711 – 1726.* = *Orvostörténeti Közlemények.* 190–193 (2005), 149–164.

¹⁰ Az album szereplőinek nevét a következőkben, tárgyalásuk helyén, *dőlt* betűvel kiemelem. A rövidítve közölt irodalmi források jegyzéke a dolgozat végén található; a hivatkozásban szükség szerint tüntetem fel a kötet- és oldalszámot vagy a jegyzék sorszámát.

¹¹ AlbFran 312; AlbLeid 840; GRAAF 64; JAKÓ – JUHÁSZ 123; JANKOVICS; MAKKAJ; *Peregrinus*; SZABÓ – SZÖGI 362; WESZPRÉMI III. 304, 504.

legtöbbet mecénásának, TELEKI Sándornak írta – és albumának bejegyzései.¹² Az Angliában gyűjtött adományok nagyobb része, közel 7000 fontsterling, angol bankban kamatozott, s belőle a kollégium fejlődhetett, és diákjait külföldi tanulmányokra küldhette, egészen az 1850-es évekig. Ifj. Pápai Páriz 1726-ban tért haza, vármegyei orvosként működött. Feleségül vette ACZÉL Tamás özvegyét, DIÓSZEGI Erzsébetet, és Tiszafüreden telepedett le, jó házat vitt. Pestisben halt meg 1737-ben (WESZPRÉMI szerint) vagy 1740-ben.¹³ Születése dátuma is bizonytalan: WESZPRÉMI 1689. május 1-et ad meg, MAKKAI 1687. május 1-et, míg a leideni matrikulában 1715-ben 24 évesként szerepel.

Az emlékkönyv hírt ad egy-egy későbbi tulajdonosáról is. A hátsó röpülő előzéken eme kézírást olvashatjuk: „*Temporum vicissitudine et successu devenit hocce Album in gratiam Francisci quondam P Papai multis Encomiis [betoldva:] + a varijs doctissimisque Viris + refertum in Possessionem Georgii Retteghi. Anno 1762 Füred [?].*” (Az idők viszontagsága és a jó szerencse folytán jutott néhai Pápai Páriz Ferencnek ez a + különféle tudós férfiaktól származó + számos dicsérettel teli albuma Retteghi György birtokába. 1762, Füred [?].) Kisbudaki RETTEGI György (1718 – 1786) erdélyi alispán emlékezései érdekes forrása kora szokásainak, az erdélyi nemesi családok kapcsolatainak is. Fél éves volt, mikor apja meghalt. Később az anyai nagyszülőkhöz került, tanulmányai is abbamaradtak. Inas volt és írnok. Mostohaapja, KOLOZSVÁRI Dániel, kiről azt írja, hogy az enyedi tanár és püspöknek – tehát a cartesiánus szellemű KOLOZSVÁRI Istvánnak (? – 1717) – fia, az egész vagyont elherdálta. Rettegi maga igyekezett tanulni, olvasott: „*elsőbben csak egy trilinguis Catoból, aztán Orbist szerzettem*” (COMENIUS művét).¹⁵ Doboka vármegye pénztárnoka lett, 1768 – 71 között alispánja. 1742-ben nőül vett egy árva leányt, ACZÉL Salomé, kinek édesanyja, megözvegyülvén, férjhez ment Pápai Ferenc orvosdoktorhoz, a híres enyedi professzor fiához. Salomé házasságkötésekor sem anyja, sem mostohaapja, ifj. Pápai Páriz nem élt már. Ez a rokoni kapcsolat magyarázhatja, hogy az emlékkönyv Rettegi tulajdonába jutott. Rettegi György némelyik életrajzába téves adatok kerültek.¹⁶

¹² Ifj. Pápai Páriz peregrinációjának főbb állomásai: 1711: Nagyenyed, Kolozsvár, Bécs, Berlin, 1712: Halle, 1713: Berlin, Halle, 1714: Berlin, Hamburg, Bréma, Amszterdam, Utrecht, Hága, 1715: Leiden, London, 1716: Oxford, Cambridge, 1717: London, 1719: York, Norwich, Genf, Bern, Zürich, Bazel, Leiden, Franeker, 1720: London, 1725: Leiden, Frankfurt a. M., Regensburg, 1726: Bécs.

¹³ RETTEGI – JAKÓ 71; RETTEGI – JANCÓSÓ 56.

¹⁴ KEMPELEN IX. 92; MÉL; NAGY Iván IX. 686–689; RETTEGI – JAKÓ; RETTEGI – JANCÓSÓ; SZINNYEI; ÚMIL.

¹⁵ RETTEGI – JAKÓ 78; RETTEGI – JANCÓSÓ 63.

¹⁶ NAGY Iván IX. 688; RETTEGI – JANCÓSÓ; SZINNYEI. Ezeket helyesbítve tehát: apai nagyszülei: Rettegi István, 1672–75-ben Doboka vármegye alispánja, Thökölyvel bujdosott, és Bukarestben

Az album előtáblájának belső oldalára fáji FÁY János¹⁷ (1773–1833) debreceni szenátor, polgármester egyszerű nyomtatott ex librise van beragasztva. Nála látta az albumot rokona, KAZINCZY Ferenc is.¹⁸ Fáy érdeklődését a képek, régi könyvek, érmék, más műkincsek iránt talán anyai nagybátyja, KLIMÓ György pécsi püspök keltette fel. Értékes gyűjteményeit unokatestvére fiára, FÁY Alajosra hagyta, de ezek később szétszóródtak. – Az emlékkönyv első röpülő előzékén van az egyetlen magyar nyelvű beírás: „Vétegett Horovitz Fülöp antiquariustól 25 frton. o. e. [= osztrák értékben] Budapest, 1881. maj. 2.” Ezt feltehetően LINDNER Ernő akadémiai alkönyvtárnok jegyezte be, míg az albumot a „Kézirattári szaporodások” könyvébe az 1881-es év első tételeként JAKAB Elek vezette be.¹⁹ HOROVITZ Fülöp²⁰ (1815 – 1886) Pesten tanár volt, majd kórházi orvos, végül könyvkereskedő, és e minőségében megbecsülést vívott ki szakértelmével. 1852-ben nyitott önálló üzletet.

Ifj. Pápai Páriz Ferenc albumába az elsők között írt be 1711. július 13-án apja, valamint két öccse, Imre és András, akkor még enyedi diákok. Az apa megkapó szavakkal, latin, görög, olasz és provanszál nyelvű intelmekkel indítja fiát a hosszú útra. *Id. PÁPAI PÁRIZ Ferenc*²¹ (1649 – 1716), a külföldön is ismert orvos, tanár és író, Erdély iskoláiban, azután német és svájci egyetemeken tanult. Heidelbergben bölcsészdoktori, Bázelen 1674-ben orvostudományi fokozatot nyert. Hazatérve 1677-ben a fejedelemasszony, majd I. APAFI Mihály fejedelem orvosa lett, és a nagyenyedi kollégiumban a filozófia, a görög nyelv és a természettudományok professzora. Mindvégig folytatta orvosi működését is. Miután 1704-ben és 1707-ben a császári csapatok feldúlták a várost, és a kollégium is elpusztult, ennek újjáépítésére adományok gyűjtését szervezte, felhasználva külföldi kapcsolatait. Hatalmas az irodalmi és tudományos munkássága; műveit, átdolgozásait sokszor kiadták. *Pax corporisa* az első

---

halt meg – és felesége Csegezi Judit; szülei: György (1680 körül – 1718), alispán 1710–11-ben és 1715–18-ban – és felesége Dobai Klára.

¹⁷ GAZDAG István: *Debreceni polgármesterek. = A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve*. Debrecen, XIX. (1992) 103 – 122; ZOLTAI Lajos: *Fáji Fáy János a könyv- és műgyűjtő debreceni polgármester 1773 – 1833. Johann Fáy Bürgermeister von Debrecen, ein Büchersammler und Kunstkenner (Auszug)*. Debrecen, 1936. (A Déri Múzeum Régészeti Osztályának ismeretterjesztő közleményei 8); KEMPELEN IV. 56; NAGY Iván IV. 131.

¹⁸ KAZINCZY Ferenc: *Eredeti munkái*. Kiad. BAJZA [József] és Schedel [TOLDY Ferenc]. 2. köt.: *Utazások*. Buda, 1839. 43 – 44.

¹⁹ A két kéziratát dr. MÁZI Béla azonosította, köszönöm szíves közlését.

²⁰ *Pallas*.

²¹ JÖCHER – ADELUNG; MAKKAI; MÉL; MNL; SZINNYEI X. 400; ÚMÉL; ÚMIL; WESZPRÉMI I. 248; ZOVÁNYI – LADÁNYI.

magyar nyelvű orvosi munka.²² Nemzedékek használták latin szótárát,²³ melynek címlapján feltüntette Bázélban kapott titulusát is: „*Medicinae Doctor, ejusdemque Facultatis in celeberrima Academia Basiliensi assessor*” (... a bázeli orvosi kar ülnöke).

Id. Pápai Páriznak még két fia volt Ferenc után.²⁴ PÁPAI PÁRIZ Imre²⁵ (1693 – 1730) bátyja albumába, 18 éves diákként, Verulamus (Francis BACON) egy tanítását írta búcsúzóul. Enyeden és a „bujdosó kollégiumban” tanult, majd 1717-től Leidenben, Bázélban és Zürichben. 1723-ban a kollégium új filozófiai tanszékének tanárává választották.

PÁPAI PÁRIZ András²⁶ (1703 – 1763) apja kedvence volt, fiatalon árván maradt. Odera-Frankfurtban 1732-ben orvosdoktori oklevelet szerzett, majd tanult a lipcsei és a hallei egyetemen. Adósságokba keveredett, örökségét ott-hon elárverezték. Orvosként Kolozsvárott jó nevet szerzett, mégis elhagyatva és szegényen halt meg. Könyveit, köztük az apjától és a bátyjától örökölteket, a kolozsvári református kollégiumra hagyta.

Ifj. Pápai Páriz 1711 nyarán, mielőtt külföldi útjára indult, meglátogatta erdélyi barátait és támogatóit. VESZPRÉMI István²⁷ (1637/38 – 1713), Erdély református püspöke, július 1-jén Gyulafehérvárott írt az albumba. Veszprémi Sárospatakon tanult, azután Szatmáron lett rector. Németalföldi tanulmányairól 1666-ban tért haza. 1671-től KEMÉNY Jánosné udvari papja, 1675-től Székelyudvarhelyen lelkész és esperes, 1691-től az erdélyi egyházkerület püspöke.

KAPOSI JUHÁSZ Sámuel²⁸ (1660 – 1713) Rimaszombatban született és tanult, majd lett az itteni iskola rectora. Leideni, utrechti, németországi és ang-

²² PÁPAI PÁRIZ Ferenc, id.: *Pax corporis, az az emberi testnek belső nyavalyáinak okairól, fészkeiről 's azoknak orvoslásának módgyáról való tracta ...* Kolozsvár, 1690; 2. kiad. Lőcse, 1692 stb. Újabb kiadása: Budapest, 1984. Sajtó alá rend. SZABLYÁR Ferenc.

²³ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, id.: *Dictionarium Latino-Hungaricum ...* Lőcse, 1708 (és további kiadások). Megjegyezzük, hogy e szótár éppen a jelen album feldolgozásakor és más akkori latin szövegek tanulmányozásában igen hasznosnak bizonyult, minthogy nemcsak a klasszikus latin nyelvet, hanem az újkori latint is, és annak magyarországi, illetve erdélyi használatát, jelenségeit is tükrözi.

²⁴ A lexikonok adatai itt-ott eltérnek, ezért érdemes felsorolni, MAKKAI dolgozata alapján, feleségei és felnőtt gyermekei nevét: 1. Zöldi Katalin (?-1685), tőle Anna Borbála Weszprémi Istvánné; 2. Szeghalmi Anna (? - 1691), tőle Ferenc és Krisztina Nádudvari Péterné; 3. Nyíró Judit (? - 1710), tőle Imre és András.

²⁵ GRAAF; JAKÓ - JUHÁSZ 126; MAKKAI; *Peregrinus*; SZINNYEI X. 407; ZOVÁNYI - LADÁNYI.

²⁶ JAKÓ - JUHÁSZ 136; JÖCHER - ADELUNG; MAKKAI; MÉL; SZABÓ - SZÖGI 362 (3018); SZINNYEI X. 400; WESZPRÉMI III. 514.

²⁷ AlbUtr 60; SZINNYEI XIV. 1545; ZOVÁNYI - LADÁNYI.

²⁸ *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége.* Bev. tanulmány, jegyz. JAKÓ Zsigmond. Bukarest, 1974; AlbLeid 673; JÖCHER - ADELUNG; MÉL; *Pallas*; SZINNYEI; ÚMÉL; ÚMIL; WESZPRÉMI III. 302; ZOVÁNYI - LADÁNYI.

liai tanulmányok után 1689-től Gyulafehérvárott, a Sárospatakról oda menekített református kollégiumban a filozófiát és a latin, görög, angol és a keleti nyelveket tanította. Még utrecht diák korában, idősb CSÉCSI Jánossal együtt, korrekora volt MISZTÓTFALUSI KIS Miklós amszterdami magyar *Bibliájának*, és Misztótfalusit később is támogatta. Nagy tudású ember volt, s a más vallásúak is kedvelték. Több műve kéziratban maradt. Az 1698-ban Kolozsvárott kiadott munkája az első héber betűs magyarországi nyomtatvány.²⁹

SZATMÁRNÉMETHI Sámuel³⁰ (1658 – 1717) Utrechtben, Leidenben és Franekerben tanult. 1683 őszétől Kolozsvárott a bibliai nyelvek és a filozófia, később a teológia tanára. 1693-tól II. APAFI Mihály nevelője. A hazai cartesiánus–coccejánus irány vezető képviselője, több műve jelent meg külföldön is; az egyikhez az utrecht Herman Alexander RÖELL írt előszót.³¹ Könyvtárát a kolozsvári kollégiumra hagyta. Fájdalmas, hogy egyike volt azoknak, akik az Amszterdamból 1690-ben hazatérő Misztótfalusi anyagi és szellemi összeomlását gögjükkel és irigységükkel előidéztek. Kolozsvárt, 1711. augusztus 12-én írt ifj. Pápai Páriz albumába.

Ugyanezen a napon kelt CSENGERI Péter³² (? – 1720) bejegyzése is, ki Franekerből és Utrechtből hazatérően, 1711 elejétől lett itt lelkész. Róla keveset tudunk; ismert egy Franekerben 1697. március 19-én kelt levele, özv. Teleki Mihályné VEÉR Judithhoz, kegyes támogatójához.³³

AJTAI SZABÓ András³⁴ (1690–1733) bejegyzéséből kiderül, hogy egykor ifj. Pápai Páriz diáktársa, sőt szobatársa is (contubernalis) volt, és hogy 1711 nyarán Kolozsvárott tartózkodott, mint a három TELEKI fiú nevelője (ephorus). Tanulmányait gróf TELEKI József és Sándor anyagi támogatásával végezte. Hallásban 1714-ben szerzett orvosdoktori oklevelet, Michael ALBERTI professzor előnölkletével.³⁵ 1715. február 15-én – ugyanazon a napon, mint ifj. Pápai Páriz –, 25 évesként beiratkozott a leideni, majd 1716-ban a bázeli egyetemre. 1715-ben együtt mentek Angliába gyűjtőútra; Ajtai itteni tartózkodásának és kapcsola-

²⁹ KAPOSÍ JUHÁSZ Sámuel: *Memoriale hebraicum, exhibens lexicum Hebraici compendium metricum ...* Kolozsvár, 1698.

³⁰ Erdélyi féniks ... i. m. 40; AlbFran 230; MÉL; Pallas; SZINNYEI; ZOVÁNYI – LADÁNYI.

³¹ SZATMÁRNÉMETHI Sámuel: *Prophetia sancti prophetae Zachariae explicata ...* [Praefationem scripsit] Herm. Alexander RÖELL. Utrecht, 1714.

³² SZILÁGYI Ferenc: *A' kolo'svári evangelico-reformáta eklézsia' történetei.* Kolozsvár, 1829. 40; GRAAF.

³³ *Külföldön bujdosó erdélyi diákok levelezése. Szenvedő papok, szenvedő egyházak.* Szerk. NAGY Géza. Kolozsvár, 1933. 41. (A Károlyi Gáspár Irodalmi Társaság tudományos könyvtára 1. Egyháztörténeti adattár). Reprintjét, részben, lásd *Peregrinus*.

³⁴ AlbLeid 840; GRAAF; JAKÓ – JUHÁSZ 122, 131; *Peregrinus*; SZINNYEI; WESZPRÉMI II/1. 24, III. 304; ZOVÁNYI – LADÁNYI.

³⁵ AJTAI SZABÓ András: *Dissertatio medica theoretica de medicinae et doctrinae moralis nexu, quam praeside Mich. Alberti publ. disquisitioni proponit.* Halle, 1714.

tainak egyik érdekes dokumentuma Londonból, 1716. március 6-áról keltezett levele John COVELL-hoz, a cambridge-i Christ's Church College igazgatójához.³⁶ Hazatérése után orvosként működött. A leideni matrikula adata szerint Ajtai születési éve aligha lehet 1672, hanem helyesen 1690.³⁷ Ezt támasztja alá hallei védésének dátuma is.

A Teleki család tagjai Kolozsvárott vagy Gernyeszegen jegyezték be az albumba. Ajtai három tanítványa testvér: TELEKI Mihály (1671–1720) kővári főkapitánynak, II. RÁKÓCZI Ferenc tábornokának fiai, TELEKI Mihálynak (1634–1690), a nagy államférfinak unokái. Közülük Dávid neve mellett a leszármazási táblázatban csak egy kereszt áll, jelezvén, hogy fiatalon elhunyt.³⁸ A másik kettő Ajtaival egy napon, 1711. július 30-án írta be emléksorait, és pedig TELEKI János³⁹ (1695/96–1772) „An[no] aetatis decimo sexto”, azaz tizenhatodik életében. Eszerint 1695 augusztusa és 1696 júliusa között születetett.⁴⁰ A római katolikus hitre tért át. 1744-ben Kővárvidék főkapitánya lett.

TELEKI Mihály⁴¹ (1700–1745) 1717-ben latin gyászverset írt Szatmárnémethi Sámuel professzor halálára, és még szintén diákkorában első értekezését a jótettek szükségességéről.⁴² Az 1736-os nagyszzebeni országgyűlés tagja, cs. kir. kamarás és főkormánybiztos tanácsos, 1742-től az országos főszámvevőség elnöke. Felesége BETHLEN Klára (?–1755), BETHLEN Miklós (1642–1716) leánya.

Az idősebb generációt képviseli az albumban e fiúk három nagybátyja, Teleki Mihály (1634 – 1690) és Veér Judit (1631–1707) fiai. TELEKI László⁴³ (1673 körül – 1714) tanácsúr, Fehér vármegye főispánja, az erdélyi reformáus egyházkerület főgondnoka.

³⁶ GÖMÖRI György: *Adalékok az enyedi kollégium angliai gyűjtésének történetéhez.* = *Confessio* (1985). 4. sz. = Uő: *Erdélyiek és angolok.* Budapest, 1991. 79–88.

³⁷ SZINNYEI, és ennek alapján a *Régi magyarországi szerzők névjegyzéke* 1672-t ad meg, ZOVÁNYI-LADÁNYI és a *PIM Magyar életrajzi indexe* a helyes 1690-et. Lásd: PINTÉR Gábor: *Régi magyarországi szerzők.* Összeáll. uő, közreműk. SZABÓ Géza. Budapest, 1989. Kézirat gyanánt; Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest: *Adatbázisok. Magyar életrajzi index* - <http://www.pim.hu>

³⁸ *A római szent birodalmi széki gróf Teleki nemzetség leszármazási táblázata.* Készítette TELEKI Mihály (1908–1988). Marosvásárhely, 1979. Kézirat. MTA Könyvtára, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, jelzete: Ms 6226/18.

³⁹ GUDENUS János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája.* Összeáll. uő. Budapest, 1990–1999. 5 köt.; NAGY Iván XI. 87; *Pallas*.

⁴⁰ Az idézett kéziratos leszármazási táblázat szerint Teleki János meghalt 1772-ben, 75 éves korában; GUDENUS ezzel összhangban születési éveként 1697-et ad meg.

⁴¹ NAGY Iván XI. 86; *Pallas*; SZINNYEI; ÜMIL; ZOVÁNYI – LADÁNYI.

⁴² TELEKI Mihály (1700–1745): *Exercitatio theologica de bonorum operum necessitate.* Kolozsvár, 1718.

⁴³ NAGY Iván XI. 81; *Pallas*.

*TELEKI Pál*⁴⁴ (1677 – 1731) 1695-től történelmet, jogot és filozófiát hallgatott Odera-Frankfurtban, majd Franekerben és Marburgban. Útjának további állomásai: Berlin, Hága, London, Oxford, Cambridge, Párizs, Svájc. Hazatérése után a kolozsvári kollégium és a református egyház kurátora. Támogatta a kollégiumot és a peregrinus diákokat. Tudósnak és a haza atyjának nevezték. 1709-től II. Rákóczi Ferenc pártjára állt.

*TELEKI Sándor*⁴⁵ (1679–1754) volt az, aki Nagyenyed és a híres Bethlen-kollégium és könyvtára pusztulása (1704 és 1707) után királyi engedéllyel ki- eszközölte, hogy Angliában a kollégium felépítésére adományokat gyűjtsenek. Id. Pápai Páriz Ferencel együtt sokat tett a kollégiumért, s annak kurátora lett. 1711 és 1750 között mintegy 30 külföldön tanuló diákot támogatott. 1734-től haláláig a marosvásárhelyi kollégium főgondnoka volt. 1733-ban erdélyi főkormánybiztos tanácsos, 1736-tól erdélyi udvari kancelláriai tanácsos, majd Torda vármegye főispánja. 1703-ban feleségül vette bethleni BETHLEN Júliát (1686–1722), Bethlen Miklós (1642–1716) másik leányát. Második felesége petki NAGY Zsuzsanna (?–1748). Az ő fiuk TELEKI Sámuel (1739–1822), a marosvásárhelyi Téka alapítója. Teleki Sándort a kortársak, s nyomukban az utókor, szigorú, zsarnoki természetű embernek festik. Ezzel szemben Sámuel, korán árvaságra jutott legkisebb fiát, az idős apa gonddal nevelte otthon a celnai kastélyban, míg nem ő is néhány év múlva meghalt; fia iránti szeretetét levelei is tanúsítják.⁴⁶ Halálának évét több helyen hibásan közlik. Fia, Sámuel, maga jegyezte be kedves Bibliájába:⁴⁷ „Édes Atyám holt meg Károly Vári Várban [= Gyulafehérvár] Ao. 1754. d. 5-a Sept.” Ugyancsak nem helytálló az a közlés, miszerint BOD Péter (a már jó évtizede halott!) Teleki Sándornak ajánlotta volna *Magyar Athenas* című, 1766-ban megjelent művét.⁴⁸

Mindenkinél korábban, 1710. szeptember 24-én írt be búcsúszavakat kedves sógorának albumába *NÁDUDVARI Péter*⁴⁹ (1670 körül – 1726) lelkész. BETHLEN Sámuel (?–1708) fiainak nevelője volt, és 1696-tól az ő támogatója

⁴⁴ SLUIS, Jacob van – POSTMA Ferenc: *Hermann Alexander Röell und seine ungarischen Studenten*. Szeged, 1990. (Peregrinatio Hungarorum 5); NAGY Iván XI. 83; Pallas; *Peregrinus*; ÜMIL.

⁴⁵ GUDENUS János József: *i. m.*; NAGY Iván XI. 88; Pallas; *Peregrinus*.

⁴⁶ DEÉ NAGY Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Kolozsvár, 1997.

⁴⁷ DEÉ NAGY Anikó: *i. m.* 14.

⁴⁸ Az ajánlás valójában három közel egykorú, fiatal Teleki grófnak szól, ezek: Sándornak fia Sámuel (1739–1822), Sándornak unokája József (1738–1796), és Pálnak unokája Ádám (1740–1792). Lásd: BOD Péter: *Magyar Athenas, avagy az Erdélyben és Magyar-Országban élt tudós embereknek ... históriájok ...* [Nagyszeben], 1766; *A római ... gróf Teleki nemzetiség leszármazási táblázata*. *i. m.*

⁴⁹ DÁNÉ István: *A V [ajda] Hunyadi Zarándival egyesült egyházmegye- és azon egyházmegyei egyházak történelme*. = *Az Erdélyi Reformata Anyaszentegyház névkönyve 1863-ra*. Kolozsár, 1863. 3–35, 27, 28; GRAAF; JAKÓ – JUHÁSZ 114; MÉL; SZINNYEI; ÜMÉL; ÜMIL; ZOVÁNYI – LADÁNYI.

sával Franekerben tanult. Hazatérve udvari papja lett; később Szászvárosban lelkész és esperes. Kiváló szónok volt. Bátor fellépésének köszönhető, hogy a református egyházközség 1721-ben megtarthatta templomát és iskoláját. Beszédeit halála után Sámuel leánya, BETHLEN Kata (1700 – 1759) író nő költségeire összegyűjtve is kiadták.⁵⁰

Ifj. Pápai Páriz utazása tehát, feltehetően a háborús viszonyok miatt, esetleg anyagiak hiányában, egy évet halasztódott. A kollégiumi matrikulában ez áll neve mellett:⁵¹ „*Salutavit acad. med. discendi causa, Ao. 1711 Mense Aug.*” 1711 nyarára a Rákóczi-szabadságharc végetért. Augusztus 19-én már Debrecenben ír az emlékkönyvbe *VERESEGYHÁZI Tamás*⁵² (1643 – 1716) református lelkész, az év szeptemberétől püspök.

1711. szeptember 20-án pedig ifj. Pápai Páriz már Bécsből küld levelet Teleki Sándornak,⁵³ aztán egymást követő napokon jegyeznek be albumába egykori erdélyi személyiségek. *BETHLEN Miklós*⁵⁴ (1642–1716), Erdély volt kancellárja az apostoli tanítást idézi, természetesen latinul: „*Sok nyomorúságok által kell nekünk az Isten Országába bémennünk*” (ApCsel 14, 22), azután így folytatja: „*In se quotidie experiens scripsit, magnis Mundi honoribus indutus et exutus, vano titulo Comes Nicolaus de Bethlen Anno Salvatoris nati 1711. Scribentis aetatis 70mo. Captivitatis Dei 8tavo. Viennae 21. Septembr.*” (Ezt önmagán napról napra megtapasztalva, nagy világi tisztségekbe beöltöztetve és azokból kifogyva írta a hívságos címen grófnak nevezett Bethlen Miklós, az Úr születésének 1711., a bejegyző életének 70., Isten[től reá mért] fogságának 8. évében Bécsben, szeptember 21-én.) Eszerint számítja éveit *Önéletírása* záró soraiban, és ugyanezt a bibliai gondolatot fejezi ki ahhoz csatlakozó *Imádságoskönyve* utolsó lapjain is.

Szintén Bécsben élt már *II. APAFI Mihály*⁵⁵ (1676–1713), Erdély egykori utolsó fejedelme. Nevéhez odaírta az albumba fényes címét: „*Sac[ri] Rom[ani] Imp[eri]i Princeps*”, a Szent Római Birodalom hercege. Naplóját később kiadták.⁵⁶

⁵⁰ NÁDUDVARI Péter: *Néhai ... N. P. uramnak ... nyoltzvan-négy predikatzioi, mellyekben az igaz keresztényen vallásnak szent íráson épült fundamentomos ágazati ... ki-beszélltetnek, és a mellyeket méltgs gróf Bethleni Kata ... akarattjára, és kegyes költségével, ... néhol egész prédikáziókkal is ki-toldozván, világ eleibe botsátott Szathmári Pap Sigmond.* Kolozsvár, 1741.

⁵¹ JAKÓ – JUHÁSZ 123.

⁵² MÉL; SZINNYEI; ZOVÁNYI – LADÁNYI.

⁵³ *Peregrinus.*

⁵⁴ BETHLEN Miklós: *Önéletírása.* Sajtó alá rend., jegyz. V. WINDISCH Éva. Budapest, 1955. 2 köt. (Magyar századok); *Bethlen Miklós élete leírása magától.* = *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* Szöveggond., jegyz. V. WINDISCH Éva. Budapest, 1980. 397–1080. (Magyar remekírók); JÖCHER-ADELUNG; MÉL; MNL; *Pallas*; SZINNYEI; ÚMÉL; ÚMIL; ZOVÁNYI-LADÁNYI.

⁵⁵ MÉL; MNL; *Pallas*; ÚMÉL; ÚMIL.

⁵⁶ *I. Apafi Mihály és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója, 1634–1694.* Kiad. TÓTH Ernő. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum, 1900.

Hadházi *BALKU Mihály*⁵⁷ (? – 1731 körül) erdélyi nemes II. Apafi Mihály titkára volt Bécsben, majd ennek halála után az ott működő erdélyi gubernium tisztségviselője.

Berlinben ifj. Pápai Páriz felkereste *Daniel Ernst JABLONSKI*⁵⁸ (1660–1741) református teológust és hebraistát. Jablonski Lissában (Leszno, Lengyelország) járt gimnáziumba, ahol korábban anyai nagyapja, Jan Amos KOMENSKÝ tanított. Németalföldi és angliai tanulmányai után Magdeburgban, majd Lissában lelkész, később Berlinben udvari prédikátor, a református igazgatótanács (directorium) tagja, az egyesült cseh testvérek püspöke. Gottfried Wilhelm LEIBNIZCEL (1646–1716) közösen a felekezetek egyesítéséért fáradozott, beleértve a katolikus egyházat is. Együtt dolgozták ki a terveket és az alapokmányt a berlini Tudományos Társaság számára, melynek 1700-ban az alapításkor Leibniz, majd később 1733-tól Jablonski lett az elnöke. Elérte, hogy erdélyi diákok Odera-Frankfurtban ösztöndíjat kaphassanak; erről és a magyarországi protestantizmus történetének megírásáról állandó levelezést folytatott vele id. Pápai Páriz Ferenc.

*Ludwig Georg TREVIRANUS*⁵⁹ (1676–1757) brémai református teológus 1714-ben írt az albumba. Bevezette a konfirmáció intézményét. Néhány műve sokáig kedvelt volt a reformátusok körében. Leszármazottai közt több híres tudós és államférfi volt, például az a Gottfried Reinhold TREVIRANUS (1776–1837), fiziológus és biológus, aki a „biológia” szót megalkotta.

Számos magyar és erdélyi diák látogatta az 1694-ben alapított hallei egyetemet. A híres orvosi iskolát Friedrich HOFFMANN (1660–1742) orvos és *Georg Ernst STAHL*⁶⁰ (1660–1734) természettudós, orvos, kémikus hozta létre. Stahl alkotta meg a kémia első egységes elméletét, mely a „flogiszton” anyag átáramlásával próbált magyarázni különböző átalakulásokat, mint az égést, a fémek ércből való kinyerését, az erjedést, a légzést – mai kifejezéssel: az oxidációs-redukációs folyamatokat. 1716-tól Berlinben a porosz király udvari orvosa volt. A fiziológiában és a gyógyításban az animista elvet vallotta, mely szerint az élő szervezetet a lélek mint belső mozgatóerő (anima, principium movens) tartja össze.

Tanítványa és utóda volt a hallei egyetemen *Michael ALBERTI*⁶¹ (1682–1757), az animista felfogás lelkes hirdetője, a törvénytudomány orvostan egyik megalapítója. Ő és Stahl 1714-ben írt ifj. Pápai Páriz albumába, míg az előző két évből néhány hallei magyar diák szerepel emlékkönyvében.

⁵⁷ *Erdélyi féniks ... i. m.*; KEMPELEN; NAGY Iván; *Peregrinus* 394.

⁵⁸ *Altpreussische Biographie*. Hrsg. KROLLMANN, Christian, fortges. FORSTREUTER, Kurt – GAUSE, Fritz. Königsberg; Marburg a. d. Lahn, 1941. 1967–1995. 4 Bde. Register. 294; ADB; JÖCHER; MICHAUD; NDB; PSB X. 253.

⁵⁹ ADB.

⁶⁰ ADB XXXV. 780; JÖCHER; MICHAUD; MNL.

⁶¹ ADB; JÖCHER – ADELUNG; MEUSEL; MICHAUD.

A már említett *Georg Sigmund LIEBEZEIT*⁶² (1689–1739) Alberti, illetve Stahl elnökletével disputált, majd szerzett orvosdoktori fokozatot, s lett szülőhelyén, Sopronban városi orvos (poliater). Az Academia Leopoldina és 1723-tól a berlini Tudományos Társaság tagja. BÉL Mátyást segítette országleíró munkájában.

CSÚZI CSEH János⁶³ (1677 körül – 1732) Franekerben doktorált 1702-ben, aztán Ácson, majd Győrött lett lelkész és orvos. Bejegyzése szerint 1712 októberében Halléban volt, talán mikor a híres összenőtt szőnyi ikerpárral járta Európát.

CSÉCSI János⁶⁴ (1689 – 1769) több országban végzett tanulmányai után Sárospatakon lett tanár. Apja, az említett id. Csécsi János (1650 – 1708), aki szintén Sárospatakon volt tanár, a magyar helyesírásról függelékét írt id. Pápai Páriz *Dictionariumához*.

SÉRCZI Lőrincről⁶⁵ (működött 1708 – 1712) csak annyit tudunk, hogy Gyulafehérvárott tanult, aztán Halléban és Franekerben volt teológus hallgató.

PATAI János⁶⁶ (működött 1706–1717) neve akadémiai anyakönyvekben és peregrinusok leveleiben is előfordul; személyét nem sikerült biztosan azonosítanunk. Az a szászvárosi lelkész lehet, aki aztán 1712-ben Odera-Frankfurtban disputált,⁶⁷ 1713-ban Halléban volt, még az évben haza indult, és 1717-ben Erdélyben tartózkodott. Bejegyzésében ALCIATO *Emblematájából* hoz két sort, az *Amicitia etiam post mortem durans* címűből: „*Arentem Senio, viridam quoque frondibus ulmum, / Complexa est viridis [az eredetiben: viridi] vitis, opaca coma.*” (A vénségtől száraz, de még levelekkel zöldellő szilfát / Átölelte árnyékos lombjával a zöld szőlő.)

Ifj. Pápai Páriz albumának hollandiai bejegyzői közül néhány professzort még a következő nemzedékhez tartozó Bod Péter is emleget.⁶⁸ *Bernhard ALBINUS*⁶⁹ (1653–1721) és Hermann BOERHAAVE (1668–1738) munkásságából fejlődött ki a híres leideni anatómiai iskola. Albinus, a dessauai polgármester fia, 1676-ban Leidenben szerzett orvosdoktori fokozatot. Odera-Frankfurtban lett professzor, majd Berlinben a választófejedelem udvari orvosa. 1702-ben elfogadta a meghívást Leiden orvosi tanszékére.

⁶² SZÁLA Erzsébet: *Liebezeit Zsigmond György*. = Uő: *Sopron tudomány- és technikatörténetéből*. Sopron, 1997. 10, 33 – 41; JÖCHER – ADELUNG; SZINNYEI; ÚMIL.

⁶³ JÖCHER – ADELUNG II. 577; *Pallas*; JÖCHER; ÚMIL; ZOVÁNYI – LADÁNYI.

⁶⁴ AlbUtr 111; MÉL; MNL; *Pallas*; SZINNYEI; ÚMÉL; ÚMIL; ZOVÁNYI – LADÁNYI.

⁶⁵ AlbFran 300; *Peregrinus* 17, 407; SZABÓ – SZÖGI 425.

⁶⁶ DÁNÉ István: *i. m.* 28; Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest: *i. m.*; PINTÉR Gábor: *i. m.*; GRAAF; JAKÓ – JUHÁSZ 124; *Peregrinus*; SZABÓ – SZÖGI 359; SZINNYEI; ZOVÁNYI – LADÁNYI.

⁶⁷ PATAI János: *Dissertatio theologica de quatuor novissimis*. Francofurti ad Viadrum, 1712.

⁶⁸ *Felsőcsernátoni Bod Péter önéletírása*. = *A másik magyar haza, 1750–1790. Bod Péter, Rettegő György et. al. írásaiból*. Bev. JANCSÓ Elemér. Budapest, [1942]. 1 – 43. (Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről 8).

⁶⁹ ADB; AlbSchLeid 2; JÖCHER; JÖCHER – ADELUNG; MICHAUD; NDB; NNBW IV. 21.

Nála nagyobb hírnevet szerzett fia és tanítványa, *Bernhard Siegfried ALBINUS*⁷⁰ (1697–1770). Leidenben már 21 évesen az anatómia rendkívüli tanára, később a sebészet és a gyógyászat professzora is, „az anatómusok fejedelme”. Albinus, tanára Boerhaave mechanista elveinek megfelelően, a szervezet minden szerkezeti részletének megismerésére törekedett; ketten együtt adták ki VESALIUS és HARVEY munkáit. Két művét még a 19. században is használták.

KOMÁROMI Györgyről⁷¹ (működött 1701 - 1719) annyit tudunk, hogy Eneaden 1701-ben subscribált, és BÁNFFY Zsigmond nevelője volt. Amikor Leidenben 1719 novemberében beírja sorait földije emlékkönyvébe, már a bölcsészet és az orvostudomány doktora.

*Taco Hajo van den HONERT*⁷² (1666 - 1740) teológus és fia, Jan van den HONERT (1693–1758), szintén a teológia professzora Leidenben, számos magyar tanítványt vonzott oda.

Franeker akadémiaján a filozófia és teológia professzora volt *Ruardus ab ANDALA*⁷³ (1665 - 1727). A cartesianus filozófiát hirdette, számos vitairatot írt. Leibnizet támadta vis activa és szubsztancia fogalma miatt.

Nála és ifj. VITRINGÁNál disputált a debreceni *KOCSI CSERGŐ István*⁷⁴ (?–1726) református lelkész, ki Zürichben, Franekerben és Utrechtben tanult, Angliában is hosszabb időt töltött, és 1722-ben Londonban írt be ifj. Pápai Páriz albumába. Hamburgban halt meg, útban hazafelé, 1726-ban.

Andala tanítványa volt az erdélyi *NÁNÁSI LOVÁSZ András*⁷⁵ (? - 1750 után), TOFEUS Mihály püspök unokája. Hazatérése után magyarországi helyeken volt lelkész, aztán száműzték, s „Erdélyben bújdosó” pappá lett, míg 1750-ben a Telekiekhez került udvari papnak. Szintén Londonban írt az albumba, hosszú, keserű latin sorokat.

*Petrus LATANÉ*⁷⁶ (1658–1726) Pont-à-Moussonban született, előkelő protestáns családban. A Nantes-i Edictum visszavonásakor (1685) Frizföldre menekült. Franekerben az orvostan, majd a botanika professzora lett, és emellett orvosi gyakorlatot folytatott. Halálára két magyar tanítványa is írt dicsőítő verset; egyikük KERESZTESI Pál (?–1734) debreceni orvos és lelkész, aki Andala elnökletével védte meg disszertációját, és ifj. Vitringa halálára is írt gyászverset.

*Id. Campegius VITRINGA*⁷⁷ (1659–1722) a keleti nyelvek, a teológia és az egyháztörténet professzora volt Franekerben, és mindháromban iskolát alapított.

⁷⁰ ADB; AlbSchLeid 2; JÖCHER - ADELUNG; MEUSEL; MICHAUD; MNL; NDB; NNBW IV. 22.

⁷¹ GRAAF; JAKÓ - JUHÁSZ 120; SZABÓ - SZÖGI 272.

⁷² AlbSchLeid 73; JÖCHER - ADELUNG; NNBW VIII. 819.

⁷³ BOELES II. 356, 843; JÖCHER; JÖCHER - ADELUNG; NNBW I. 124.

⁷⁴ AlbFran 315; SZINNYEI; ZOVÁNYI - LADÁNYI.

⁷⁵ AlbFran 315; GRAAF; *Peregrinus*; SZINNYEI; ZOVÁNYI - LADÁNYI.

⁷⁶ BOELES II. 330; JÖCHER.

⁷⁷ BOELES II. 288, 843; JÖCHER; MICHAUD; NNBW X .1122.

Fia, ifj. *Campegius VITRINGA*⁷⁸ (1693 - 1723), a teológiai tanszéken utóda, csak egy évvel élte túl.

Tőlük merőben eltérő teológiai irányt képviselt *Herman Alexander RÖELL*⁷⁹ (1653 - 1718), egy brandenburgi lovassági ezredes fia. Kettő és négy éves volt, mikor anyját, majd apját elvesztette. Hányatott évek és sokféle végzett tanulmányok után 1679-ben Herfordban ERZSÉBET apátnő udvari papja lett. Az apátnő, FRIGYES cseh király (1619 - 1620, „a téli király”) leánya, mind René DESCARTES-tal, mind Johannes COCCEJUSSzal (1603 - 1669) közeli kapcsolatban állott. Röell 1685-től Franekerben a filozófia és a teológia professzora lett. Székfoglaló beszéde és egész működése nagy elismerést és sok ellenkezést váltott ki. Tanait veszélyes eretnekségnek kiáltották ki, és egész sor zsinaton, és még halála után is egy külön kiadványban elítélték.⁸⁰ Röell kora egyik kiemelkedő, éles elméjű és szabadon gondolkodó tudósa. A filozófiában cartesiánus, a teológiában coccejánus, és e kettő összeegyeztethetőségét, a kinyilatkoztatás elfogadását és ugyanakkor az értelmes gondolkodás jogosultságát akarja bizonyítani. 1704-ben az inkább ortodoxnak számító Utrechtbe hívták meg a teológia professzorának, de ez sem enyhítette az ellene folyó belső támadásokat. Barátságos, békés természetű ember volt. Ifj. Pápai Páriz albumába Utrechtben 1714 októberében írta be saját jelmondatát, mely egyben válasz az őt ért vádakra: „*Non ego sum veterum, non assecla, amice, novorum: seu vetus est, verum diligo, sive novum.*” (Sem a régi, sem az új rajongója nem vagyok, barátom: azt szeretem, mi igaz, legyen bár ó vagy új.) Sok magyar kapcsolata, tanítványa volt; Utrechtben kiadta Szatmárnémeti Sámuel már említett művét.

*Albert SCHULTENS*⁸¹ (1686-1750) már 16 éves korában disputált, és 1709-ben Groningenben védte meg teológiai disszertációját. 1713-tól Franekerben, 1732-től Leidenben a keleti nyelvek, majd a héber régiségek professzora. Új irányt szabott a nyelvészeti gondolkodásnak, megalapította a sémi összehasonlító filológiát: a héber nyelvet új alapon kell tanulmányozni, a rokon keleti nyelvekkel, elsősorban az arabbal össze kell hasonlítani, az eredeti hébert a kölcsönhatások tudatában rekonstruálni, és nem elég az ótestamentumi szövegekre hagyatkozni: mert milyen lenne, ha a latint csak CICERO nyelvéből ismernénk? Schultens egy művét Kolozsvárott is kiadták.⁸² Ifj. Pápai Páriz emlékkönyvébe arabul írt egy bölcs arab

⁷⁸ BOELES II. 385; JÖCHER; MICHAUD; NNBW X. 1124.

⁷⁹ SLUIS, Jacob van - POSTMA, Ferenc: *i. m.*; ADB; BOELES II. 309; JÖCHER; NNBW X. 821.

⁸⁰ *Judicium ecclesiasticum, quo opiniones quaedam Cl. Herm. Alex. Roelli synodice damnatae sunt, laudatum a professoribus theologiae in Acad. Lugd. Batava: Johannes a Marck, Franciscus Fabricius, Johannes Wesselius, Taco van den Honert.* Leiden, 1723.

⁸¹ BOELES II. 380; JÖCHER; MICHAUD; NNBW V. 707.

⁸² SCHULTENS, Albert: *Institutiones ad fundamenta linguae Hebraeae, quibus via panditur ad ejusdem analogiam restituendam, et vindicandam.* Leiden, 1737. Editio 2: Kolozsvár, 1743.

mondást, amely talán a peregrinációra utal: „*Min al-haraka al-baraka*” (A mozgásban [rejlik] az áldás).

Angliában az első bejegyzést Edmond HALLEY⁸³ (1656–1742) tette ifj. Pápai Páriz albumába, 1716. május 11-én Oxfordban. Eredményei, melyek nem kis részben saját mérésein alapulnak, kiváló elméleti tudásáról és gyakorlati érzékről, szervező készségéről tanúskodnak. Felismerte a később róla elnevezett üstökös mozgásának természetét, és kiszámította visszatéréseinek idejét. Elkészítette a déli égbolt csillagkatalógusát, az óceánok fölötti szélirányok térképét – mely az első meteorológiai térkép volt – és az első mágneses elhajlási térképet. Boroszló (Wroclaw) adatait elemezve elsőként keresett összefüggést a népesség életkori és születési és halálozási adatai között. Jelentős érdeme, hogy NEWTON eredményeit megértette, s az üstökösök mozgására alkalmazta, és hogy *Principiájának* kiadását, anyagi áldozatot is vállalva, végigvitte.

A következő nap jegyzett az albumba Samuel PARKER⁸⁴ (1681 – 1730) teológiai író, Oxford korábbi püspöke, és John HUDSON⁸⁵ (1662 – 1719) klasszikus filológus, a Bodleian Library könyvtárosa.

Sir Isaac NEWTON⁸⁶ (1643 – 1727) az emlékkönyvben szereplők közül kétségkívül a leghíresebb. Korszakalkotó eredményeit – a differenciál- és integrálszámítás, a mechanika alaptörvényei, az egyetemes gravitáció, a fehér fény színekre bontása – még fiatal éveiben érte el, 1665 – 66-ban („annus mirabilis”), amikor az egyetem a nagy pestisjárvány idején bezárt. 1699-ben az állami pénzverde igazgatójává nevezték ki, s ekkor egyetemétől megvált, és Cambridge-ből Londonba költözött. Idős korában, 1722. szeptember 22-én Londonban írta be az albumba a Bibliából (Bölcs 11, 20) választott jelmondatát (tesse-ram suam), életművéhez igazán illőt: „*Numero, pondere et mensura Deus omnia condidit*” (Isten mindent szám, súly és mérték szerint alkotott).

Cambridge-ben ifj. Pápai Páriz egyetemi embereket igyekezett megnyerni az enyedi kollégium ügyének. John COLBATCH⁸⁷ (1664–1748) teológus a Trinity

⁸³ DNB; JÖCHER – ADELUNG; MICHAUD; MNL.

⁸⁴ DNB; JÖCHER – ADELUNG.

⁸⁵ DNB; JÖCHER; MICHAUD.

⁸⁶ NEWTON, Isaac: *A világ rendszeréről és egyéb írások*. Vál., ford., utószó FEHÉR Márta. Budapest, 1977; Uő: *A Principiából és az Optikából. Levelek Richard Bentleyhez*. Ford. HEINRICH László, FEHÉR Márta; vál., bev., jegyz. HEINRICH László. Bukarest, 1981. (Téka); Isaac Newton Institute for Mathematical Sciences, Cambridge: *Isaac Newton Resources* – <http://www.newton.cam.ac.uk/newton.html>; SIMONYI Károly: *A fizika kultúrtörténete a kezdetektől 1990-ig*. 4. átdolg. Kiad. Budapest, 1998; Uő: *Kulturgeschichte der Physik*. Budapest, 1990; Uő: *Kulturgeschichte der Physik von den Anfängen bis 1990*. 2. durchges. U. erg. Aufl. Thun, cop. 1995; VEKERDI László: *Így élt Newton*. Budapest, 1977. (Így élt ...); DNB; MNL.

⁸⁷ DNB; JÖCHER – ADELUNG. Nem tévesztendő össze John Colbatch teológus és kortársa, Sir John Colbatch (? – 1729) orvosdoktor, számos orvosi mű szerzője.

College tagja volt, a kazuisztikus és a gyakorlati teológia professzora. Híresek voltak morálfilozófiai előadásai. Fontos körülmény, hogy a College tagjai és igazgatója közötti hosszas háborúskodásban Colbatch végülis az igazgató, Richard BENTLEY (1662-1742), a kiváló filológus és kritikus ellen foglalt állást, s ez kizárta, hogy az enyediék két küldötte ez utóbbi támogatását is kérje.⁸⁸

A már említett *John COVELL*⁸⁹ (1638 - 1722) a Levantei Társaság káplánjaként hét évet Konstantinápolyban töltött, aztán török és olasz földön utazgatott. Útinaplói, rajzai, térképei, a gyűjtött kéziratok, könyvek később a British Museumba kerültek. 1688-tól a cambridge-i Christ's Church College igazgatója. 79. évében járt, amikor 1716 októberében beírta sorait az albumba.

Az angliai gyűjtőút sok nehézséggel indult. Ifj. Pápai Páriz azt írja Teleki Sándornak 1715. szeptember 25-én Londonból, a nevek említése nélkül, hogy Canterbury idős érseke (Thomas TENISON) fel sem fogta dolgaikat; 1716. március 14-én pedig azt írja, hogy az új érsek (William WAKE), amikor nála még előléptetése előtt audiencián voltak,⁹⁰ „magát szolgálatunkra jó szível offeralta.” I. GYÖRGY király 1716. március 23-i felhívását követve, VILMOS érsek június 10-én intézett körlevelet híveihez, hogy adakozzanak a kontinens szűkölködő protestáns egyházainak támogatására.⁹¹ *William WAKE*⁹² (1657-1737) fiatal korában a párizsi angol követ káplánja volt, és ebből eredhet érdeklődése a más egyházak ügye iránt. Széles műveltségű, tevékeny ember volt. Kapcsolatot tartott fenn francia katolikus és svájci református teológusokkal. A protestáns felekezetek, sőt a francia egyház és az anglikán egyház közötti megértésen és egyesítésükön munkálkodott. 1719. január 24-i bejegyzésében Jézus szavaival biztatja és vigasztalja (hortatur, consolatur) az emlékkönyv tulajdonosát, hazájának keserű helyzetében (Mt 10, 28): „*Ne féljete azoktól, akik a testet ölik meg, a lelket pedig meg nem ölhetik...*”

Azokban a hetekben, mint az album lapjai jelzik, ifj. Pápai Páriz több egyházi személyiséget meglátogatott. *George SMALRIDGE*⁹³ (1663-1719) művelt és népszerű prédikátor volt, korának ismert alakja, „the famous dr. Smalridge”, ahogy Jonathan SWIFT nevezte. 1714-től Bristol püspöke, de továbbra is Oxfordban lakott. Nyolc hónappal ifj. Pápai Páriz ottjárta után szélütésben meghalt.

Sir *William DAWES VI*⁹⁴ (1671 - 1724) előkelő családból jött. A cambridge-i St. Catharine's Hall igazgatója, majd III. VILMOS, később ANNA király-

⁸⁸ GÖMÖRI György: *Adalékok... i. m.*

⁸⁹ DNB; JÖCHER - ADELUNG.

⁹⁰ JANKOVICS.

⁹¹ GÖMÖRI György: *Adalékok ... i. m.*

⁹² DNB; JÖCHER; MICHAUD.

⁹³ DNB; JÖCHER; MICHAUD.

⁹⁴ DNB; JÖCHER; MICHAUD.

nő udvari papja volt. 1714-től York érseke. Kiváló szónok, méltóságteljes férfiú, hívei szerették.

*Charles TRIMNELL*⁹⁵ (1663 - 1723) 1701-től Anna királynő állandó káplánja, 1708-tól Norwich püspöke. Azt vallotta, hogy az egyházat, az anglikán hagyománynak megfelelően, az állam alá kell rendelni. Ugyanakkor bizonyos egyházi tanokkal szembefordult, úgyhogy szkepticizmussal vádolták.

Angliában, s itt különösen Londonban, ifj. Pápai Páriz meglepően hosszú időt töltött, de azon kívül, hogy adományok gyűjtésében fáradozott, tevékenységéről, itteni tanulmányairól szinte semmit sem tudunk. Levelei, változó gyakorlatossággal, angliai tartózkodásának első két-három évéből származnak.⁹⁶ Emlékkönyvében a legtöbb bejegyzés Londonban keletkezett. Londonban találkozott Lissa két lengyel küldöttével, *Krystian SITKOWSKI*⁹⁷ (működött 1706-1735) lelkésszel és *Samuel ANDERSCH*⁹⁸ (1688 körül -?) joghallgatóval, akik hasonló adományszerző céllal járták a Németalföldet és Angliát. Sitkowski az album tulajdonosának mint támogatójának (fautori suo optimo) ajánlja sorait.

*Tobias STRANOVER*⁹⁹ (1684 - 1756) Nagyszébenben született; apja is, bátyja is festő. Apósánál, BOGDÁNY Jakabnál tanult Londonban. Gyümölcs- és állatszendéletei a maga korában népszerűek voltak.

*BALA Ferenc*¹⁰⁰ (1690 körül -1740) Odera-Frankfurtban tanult, s itt magyarra fordította és kiadta id. Campegius Vitringa: *Typus theologiae practicae ...* című munkáját.¹⁰¹ Kolozsvárott tokaji borral kereskedett, de tönkrement, elméje megháborodott.

Alsócsernátoni *CSEH Sámuel*¹⁰² (működött 1721 - 1757) lelkésről a franekeri anyakönyv és egy megjelent gyászverse alapján van tudomásunk.

*ENYEDI István*¹⁰³ (1694-?) külföldi vándorlásairól számos levelet írt támogatójának, gróf Teleki Sándornak. Kolozsvárott lett orvos, szenátor, majd főbíró.

⁹⁵ DNB; MICHAUD.

⁹⁶ JANKOVICS; *Peregrinus*.

⁹⁷ ORGELBRAND, Samuel: *S. Orgelbranda Encyklopedja powszechna z ilustracjami I mapami*. Warszawa, 1898-1912. 18 tom. XIII. 150; JANKOVICS 143, 150; PAB 507: 055; *Peregrinus* 64.

⁹⁸ AlbLeid 840; JANKOVICS 143, 150; *Peregrinus* 64.

⁹⁹ GÖMÖRI György: *Lord Paget magyar pártfogoltjai. = Irodalomtörténeti Közlemények*, XC. (1986). 3. sz. 291-294. = Uő: *Erdélyiek és angolok*. Budapest, 1991. 61-68; MűvLex; THIEME-BECKER.

¹⁰⁰ *Peregrinus*; SZINNYEI I. 303; ÚMIL 2224; ZOVÁNYI - LADÁNYI 678.

¹⁰¹ VITRINGA, Campegius, sen.: *Typus theologiae practicae ...* Franeker, 1716. *Lelki élet, az az, az Ur Jézus Krisztusban igaz hit által bé oltatott és ő benne élő embernek lelki állapotjának rövid leírása. Mellyet ... deák nyelven bocsátatott ki idősb Campegius Vitringa. Mostan pedig ... a magyar nyelvre fordított M. Vásárh. Bala Ferencz*. Francofurtumban, Schwartz János által, 1722.

¹⁰² JAKAB Elek: *Adatok erdélyi írók névtárához a 17 - 18. században. = Magyar Könyv-szemle*, [VI.] (1881). 299 - 327, 308; AlbFran 316; GRAAF; SZABÓ - SZÖGI 130.

¹⁰³ AlbLeid 865; GRAAF; JAKÓ - JUHÁSZ 126; *Peregrinus*; RETTEGI - JAKÓ 510; SZABÓ - SZÖGI 153; SZINNYEI; WESZPRÉMI III. 304, 356.

KAMARÁSI Pál¹⁰⁴ (1693 - 1735) hazatérte után Fogarason, majd Szászvárosban lett lelkész.

KÉZDIVÁSÁRHELYI Péter¹⁰⁵ (? - 1746) Utrechtnben és Odera-Frankfurtban tanult, és Szászvárosban volt lelkész, aztán Székelyudvarhelyre tették át.

Ifj. Pápai Páriz 1719-ben Angliából Svájcba látogatott. Johann Jakob HOTTINGER¹⁰⁶ (1652 - 1735) bejegyzésében említi az album tulajdonosának apját, 46 évvel azelőtti ismeretségüket. Valóban, annak idején id. Pápai Páriz Svájcban több tanárával és diáktársával került tartós barátságba. Közéjük tartoztak a vele egykorú HOTTINGER fivérek. Johann Jakob előbb a zürichi Grossmünster papja volt, és 1698-tól az egyetemen a teológia professzora. Írásaiban a protestáns felekezetek egyesítését szorgalmazta, folytatva tanárai és elődei munkáját, az 1675-ös *Consensus helveticus* hagyományát. Főműve Svájc négykötetes egyháztörténete.

Néhány nappal később, 1719. július 15-én Bázelen írt ifj. Pápai Páriz emlékkönyvébe, három éve Angliában kötött barátságukra hivatkozva, Johann Jakob WETTSTEIN¹⁰⁷ (1693 - 1754), a St. Leonard-templom diakónusa, a keleti nyelvek tudósa, dédunokája a híres Johann Rudolf WETTSTEIN (1594 - 1666) bázeli polgármesternek, akinek érdeme, hogy a vesztfáliai békében elismerték Svájc függetlenségét. A görög Újtestamentum és kommentárjai kiadását készítette elő, de a socinianizmus és az arianizmus felé hajlással vádolták, és végül Amszterdamban keresett menedéket, rokonánál, az ismert Wettstein kiadónál. „A kezdődő felvilágosodás mártírja” - írták róla 1860-ban.

Jean Frédéric OSTERVALD¹⁰⁸ (1663 - 1747) Neuchâtelben volt lelképásztor és a teológiai akadémia tanára. A reformált egyházak teljes megújításán fáradozott, a teológia és a gyakorlat minden területén, hogy elkerülhessék a dogmatikus megmerevedés veszélyét. Írásai erősen hatottak, lelki megújulást hoztak vagy vitákat váltottak ki Svájcban és más országokban, sőt más kontinenseken is. Munkáit több nyelvre lefordították, katekizmus és más műve is megjelent magyarul.¹⁰⁹ Életművét később „a második reformáció” névvel illették.

Törekvéseiben társa volt „a svájci triumvirátus” másik két tagja, a bázeli Samuel WERENFELS (1657-1740) és a genfi Jean Alphonse TURRETTINI¹¹⁰

¹⁰⁴ AlbLeid 866; GRAAF; *Peregrinus*; SZINNYEI; ÚMIL; WESZPRÉMI III. 304; ZOVÁNYI - LADÁNYI.

¹⁰⁵ AlbUtr 126; JAKÓ - JUHÁSZ 132; SZINNYEI XIV. 982; ZOVÁNYI - LADÁNYI 680.

¹⁰⁶ ADB; JÖCHER; *LivrGen* IV. 89.

¹⁰⁷ ADB; MEUSEL; MICHAUD.

¹⁰⁸ JÖCHER; JÖCHER - ADELUNG; MICHAUD; SchwL.

¹⁰⁹ OSTERVALD, Jean Frédéric: *Catéchisme ou instruction dans la religion chrétienne*. Genf, 1702. *Katekizmus, vagy a keresztyén vallásban való oktatás, melyet ... magyar nyelven kiadott Kármán József*. Pozsony, 1789.

¹¹⁰ HBLS; JÖCHER; MICHAUD; SchwL.

(1671 - 1737). A Turretini patrícius család tagjai Luccából települtek át, valószínűleg okokból, Lyonba, majd Antwerpenbe, Zürichbe, végül 1592-ben Genfbe. Jean Alfonse, genfi tanulmányai után, németalföldi, angliai és franciaországi utakra ment, s ezzel megalapozta későbbi jó kapcsolatait. 1694-től Genfben az olasz templom lelkésze, 1705-től a teológia professzora. A türelmes, békülékeny teológia képviselője volt, európai szinten sokat tett a felekezetek egyesítéséért, és ebben többek között William Wake canterburyi érsekkel is együttműködött.

Ugyanazon a napon, 1719. június 19-én írt az emlékkönyvbe *Benedict PICTET*¹¹¹ (1655 - 1724), genfi olasz lelképásztor és professzor, kinek anyai nagybátyja és egykori mestere François TURRETTINI (1623 - 1687) lelkész volt, Jean Alfonse apja. Az MTA Könyvtára Pictet egy művének olyan példányát őrzi, melybe a szerző saját maga írt be sűrű jegyzeteket, betoldásokat és kihúzásokat, mintha egy második kiadást készítené elő.¹¹² Kézírása az album bejegyzése alapján azonosítható.

Hazatérőben ifj. Pápai Páriz Leidenben, 1725. szeptember 8-án és 9-én, két erdélyi peregrinusz kezébe adta emlékkönyvét. *CSERNÁTONI GAJDÓ Dániel*¹¹³ (1696 - 1749) 1726-ban tért haza, s később, 1738-tól, Gyulafehérvárott lett lelkész. Gyászbeszédein kívül kinyomtatták Bala Ferenchez írt üdvözlő versét, ennek *Lelki élet ...* címen, Odera-Frankfurtban 1722-ben kiadott, fent említett Vitringa-fordítása elején.

*BOROSNYAI LUKÁCS János*¹¹⁴ (1694-1760) egy zajzoni zsellér fia volt, 1711-től Enyeden tanult. 1716-ban Bethlen Miklós fiának, Istvánnak nevelője. Az albumban aláírása után jelzi, hogy Leidenből már ő is hazatérni szándékozik (eodem rediturus). Ezután Marosvécsen KEMÉNY Zsigmondné udvari papja lett, és további szolgálati helyeit követően 1749-ben Erdély püspökévé választották. 1751-től lelkész Marosvásárhelyt.

Ifj. Pápai Páriz hosszú útjának utolsó állomásán, 1726. március 16-án Bécsben írt albumába *FÁY Sámuel*¹¹⁵ (1701 körül - 1760), ki akkor indult külföldi tanulmányokra. Bejegyzésének érdekessége, hogy a dátumot a zodiákus naptár szerint adja meg, használva a Nap (és egyben az arany), valamint a Halak jegyének szimbólumát: „A[nn]o 1726. ☉ *le premente* 26 gradus ♉” (... Sole

¹¹¹ JÖCHER; JÖCHER - ADELUNG; MICHAUD.

¹¹² PICTET, Benedict: *Dissertation sur les temples, leur dedicace et plusieurs choses qu'on y voit*. Genf, 1716. MTA Könyvtára, jelzete: 564.012.

¹¹³ GRAAF; *Peregrinus*; SZABÓ - SZÖGI 131; SZINNYEI III. 933; ÚMIL; ZOVÁNYI - LADÁNYI.

¹¹⁴ GRAAF; MÉL; MNL; *Peregrinus*; SZINNYEI; ÚMÉL; ÚMIL; ZOVÁNYI - LADÁNYI.

¹¹⁵ NÁNÁSI István: *Pharus Hungarico-Batava, in memoriám triennialis beneficij, quod Leydae in Collegio Theologici Hungaris constitutum est Musarum Hungaricarum nomine exstructa a Stephano Nanasi ...* Leiden, 1778; AlbLeid 904; GRAAF; JAKÓ - JUHÁSZ 132; SZABÓ - SZÖGI 163; WESZPRÉMI III. 306; ZOVÁNYI - LADÁNYI 189.

premente 26 gradus Piscium – a Halak jegyének 26. grádusán járó Nap idején). Leidenben 1726. május 14-én, 25 éves korában iratkozott be, és kezdte meg teológiai tanulmányait. Ott azután letelepedett, a tanári pályára lépett, s ott halt meg 1760-ban. (NÁNÁSI szerint hazatért, és Erdélyben lett lelkipásztor.) Neve, két másik magyar névvel együtt, felbukkan egy 1728-as leideni esküvői nyomtatványban. Mindhárman üdvözlő verset írtak:¹¹⁶ HARKÁNYI József Erdélyből való, és 1726-ban iratkozott be Leidenben;¹¹⁷ a kecskeméti VARGA István¹¹⁸ (működött 1724–1728) pedig 1725 szeptemberében kezdte itt teológiai és jogi tanulmányait, és ifj. Pápai Páriz éppen egy évvel korábban találkozott vele Londonban, bejegyzésének tanúsága szerint.

* * *

Ifj. Pápai Páriz Ferenc emlékkönyvének szereplői, az idősek és a fiatalok, életükkel átfogják a több emberöltőre terjedő időt a 17. század közepétől a 18. század közepéig. Az egyéni életsorsok, akarások és tragédiák, fel- és lefelé ívelő pályák háttérében kirajzolódik a korabeli Európa képe, legalábbis a protestáns területeké: háborúskodások, hatalmi és politikai változások, üldöztetés, vallási viták és békülési törekvések, a tudomány forradalma és a filozófia átalakulása, a géniuszok századának („Le grand siècle”) átfordulása a felvilágosodás századába. A gazdaság és a művészetek emberei itt nem kerülnek elő, ifj. Pápai Páriz aligha forgott ilyen körökben. Albuma s a bejegyzők életrajza mutatja a sokirányú személyes kapcsolatokat a tudomány és a vallás világában. A kiterjedt hálónak, Európa szellemi életének része volt, a Habsburg-birodalom és a török hódoltsági terület mögött is, az akkori s a későbbi Erdély. Ennek tanúja és a kapcsolatok kutatásának egyik fontos forrása ifj. Pápai Páriz Ferenc peregrinációs emlékkönyve.

---

¹¹⁶ *Huwlykszangen. Epithalamium. In nuptias ... domini Corneli van der Zwet, pastoris in Jutphaas, et ... virginis, Johanna van Dieningen.* Leiden, 1728.

¹¹⁷ GRAAF; SZABÓ – SZÖGI 209.

¹¹⁸ AlbFran 324; AlbLeid 900; WESZPRÉMI III. 306.

Irodalom: rövidítések

- ADB = *Allgemeine deutsche Biographie*. München, Leipzig, 1875 - 1912. 56 Bde.; Bayerische Staatsbibliothek, München: ADB-NDB Digitales Register - <http://mdz2.bib-bvb.de/~ndb>
- AlbFran = *Album studiosorum Academiae Franekerensis 1511 - 1811, 1816 - 1844*. I. Naamlijst der studenten. Red. van S.J. FOCKEMA ANDREAE en Th.J. MEIJER. Franeker, [1968].
- AlbLeid = *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae 1575-1875. Accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula*. [Red. Guilielmus DU RIEU]. Den Haag, 1875.
- AlbSchLeid = *Album scholasticum Academiae Lugduno-Batavae 1575-1940*. Samengest. door C.A. SIEGENBEEK VAN HEUKELOM-LAMME et al. Leiden, 1941.
- AlbUtr = *Album studiosorum Academiae Rheno-Traiectinae 1636 - 1886. Accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula*. Utrecht, 1886.
- BOELES = BOELES, W[illiam] B[oele] S[ophius]: *Frieslands Hoogeschool et het Rijks Athenaeum te Franeker*. Leeuwarden, 1878 - 1889. 2 dl.
- GRAAF = GRAAF, G. Henk van de: *A németalföldi akadémiai és az erdélyi protestantizmus a 18. században 1690 - 1795*. [Kolozsvár], 1979.
- HBSL = *Historisch-biographisches Lexikon der Schweiz*. Hrsg. Heinrich TÜR- LER, Marcel GODET, Victor ATTINGER. Neuenburg, 1921 - 1934. 7 Bde., Supplement.
- JAKÓ - JUHÁSZ = JAKÓ Zsigmond - JUHÁSZ István: *Nagyenyedi diákok 1662 - 1848*. Bukarest, 1979.
- JANKOVICS = JANKOVICS József: *A Pápai Páriz-család angol kapcsolatainak történetéhez: Ifjú Pápai Páriz Ferenc londoni levelei*. = *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historiae litterarum Hungaricarum*. XII (1972). 139 - 154.
- JÖCHER = *Allgemeines Gelehrtenlexicon, darinnen die Gelehrten aller Stände ...* Hrsg. Christian Gottlieb JÖCHER. Leipzig, 1750 - 1751. 4 Thle. Nachdruck: Hildesheim, 1960.
- JÖCHER - ADELUNG = *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb JÖ- CHER's allgemeinem Gelehrten-Lexico ...* Von Johann Christoph ADELUNG. Leipzig, 1784-1819. 7 Bde. Nachdruck: Hildesheim, 1960-1961.
- KEMPELEN = KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*. Budapest, 1911-1932. 11 köt.
- LivrGen = *Le livre du Recteur de l'Académie de Genève 1559-1878*. Publ. dir. S. STELLING-MICHAUD. Genève, 1959 - 1980. 6 tom. (Travaux d'Humanisme et Renaissance 33).

- MAKKAI = MAKKAI Domokos: I. *Pápai Páris Ferenc életrajza*. II. *Páris Pápai Ferenc fiai élete*. = Az Alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Egylet hetedik [nyolczadik] évkönyve. Gyulafehérvár, 1895. 3 - 20. 1896. 19 - 30.
- MÉL = *Magyar életrajzi lexikon*. Főszerk. KENYERES Ágnes. Budapest, 1967 - 1969. 2 köt.
- MEUSEL = *Lexikon der vom Jahr 1750 bis 1800 verstorbenen teutschen Schriftsteller*. Ausgearb. von Johann Georg MEUSEL. Leipzig, 1802-1816. 15 Bde.
- MICHAUD = *Biographie universelle (MICHAUD) ancienne et moderne*. Nouv. éd., rev. Paris: Mme C. Desplaces; Leipzig: Brockhaus, 1854. 45 tom.
- MNL = *Magyar nagylexikon*. Főszerk. ÉLESZTŐS László; szerk biz. elnöke VI-ZI E. Szilveszter. Budapest, 1993 - 2004. 19 köt.
- MúvLex = *Művészeti lexikon*. Főszerk. ZÁDOR Anna, GENTHON István. Budapest, 1965-1968. 4 köt.
- NAGY Iván = NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. Pest, 1857-1868. 12 kötet, Pótlék-kötet.
- NDB = *Neue Deutsche Biographie*. Berlin, 1953 - 2003 ... 1-21 ... Bd.; Bayerische Staatsbibliothek, München: *ADB-NDB Digitales Register* - <http://mdz2.bib-bvb.de/~ndb>
- NNBW = *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. Red. P.C. MOLHUYSEN, P.J. BLOK, Fr.K.H. KOSSMANN. Leiden, 1911 - 1937. 10 vol. Register: Amsterdam, 1974.
- PAB = *Polskie archiwum biograficzne. Polish biographical archive* [Microform]. München: Saur, [1992]...
- Pallas* = *A Pallas nagylexikona*. Budapest, 1893 - 1904. 18 köt.
- Peregrinus* = *Peregrinuslevelek 1711 - 1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*. Szerk. HOFFMANN Gizella, készült JANKOVICS József irányításával. Szeged, 1980. (Adattár 16 - 18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 6).
- PSB = *Polski slownik biograficzny*. Wrocław - Warszawa - Kraków, 1935 - 1998 ... Tom 1-38 ...
- RETTEGI-JAKÓ = RETTEGI György: *Emlékezetre méltó dolgok, 1718-1784*. Bev. tanulmány, jegyz. JAKÓ Zsigmond. Bukarest, 1970.
- RETTEGI - JANCsó = *Rettegi György emlékiratából (részletek)*. = *A másik magyar haza, 1750 - 1790. Bod Péter, Rettegi György et. al. írásaiból*. Bev. JANCsó Elemér. Budapest, [1942]. 44 - 73. (Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről 8).
- SchwL = *Schweizer Lexikon. Volksausgabe in zwölf Bänden*. Visp, 1998 - 1999. 12 Bde.

- SZABÓ - SZÖGI = SZABÓ Miklós - SZÖGI László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701 - 1849*. Marosvásárhely, 1998.
- SZINNYEI = SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, 1891 - 1914. 14 köt.
- THIEME - BECKER = *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. Begr. von Ulrich THIEME u. Felix BECKER, hrsg. von Hans VOLLMER. Leipzig, 1907 - 1950. Nachdruck: Zwickau, 1954. 37 Bde.
- ÚMÉL = *Új magyar életrajzi lexikon*. Főszerk. MARKÓ László. Budapest, 2001 - 2004 ... 1 - 5 ... köt.
- ÚMIL = *Új magyar irodalmi lexikon*. Főszerk. PÉTER László. Budapest, 1994. 3 köt.
- WESZPRÉMI = WESZPRÉMI István (1723 - 1799): *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*. A szerző jegyzeteiből szedve; ford. KŐVÁRI Aladár, VITA Tivadar. Budapest, 1960 - 1970. I., II/1., II/2., III. köt. (Orvostörténeti könyvek). Latin és magyar nyelven.
- ZOVÁNYI - LADÁNYI = ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. jav. bőv. kiad. Szerk. LADÁNYI Sándor. Budapest, 1977.

Melléklet

1. Ifj. Pápai Páriz Ferenc albumának erdélyi bejegyzői és posszessorai

Hely	Dátum	Személy
Kolozsvár	1711.07.30	AJTAI SZABÓ András (1690 - 1733), erdélyi orvos
Wien	1711.09.23	APAFI Mihály, II. (1676 - 1713), erdélyi fejedelem, emlékiró
London	1720.08.21	BALA Ferenc (1690 körül - 1740), erdélyi kereskedő, fordító
Wien	1711.09.22	BALKU Mihály (? - 1731 körül), erdélyi nemes
Wien	1711.09.21	BETHLEN Miklós (1642 - 1716), erdélyi kancellár, író
Leiden	1725.09.09	BOROSNYAI LUKÁCS János (1694-1760), erdélyi református püspök
London	1723.07.27	CSEH Sámuel (működött 1721-1757), erdélyi református lelkész
Kolozsvár	1711.08.12	CSENGERI Péter (? - 1720), erdélyi református lelkész
Leiden	1725.09.08	CSERNÁTONI GAJDÓ Dániel (1696 - 1749), erdélyi református esperes
London	1720.08.25	ENYEDI István (1694 - ?), erdélyi orvos
Wien	1726.03.16	FÁY Sámuel (1701 körül - 1760), erdélyi református lelkész
London	1721.08.16	KAMARÁSI Pál (1693 - 1735), erdélyi református lelkész
Nagyszében	1711.07.05	KAPOSI JUHÁSZ Sámuel (1660 - 1713), erdélyi református tanár, orientalista
London	1724.08.26	KÉZDIVÁSÁRHELYI Péter (? - 1746), erdélyi református esperes
Leiden	1719.11.28	KOMÁROMI György (működött 1701 - 1719), erdélyi orvos, bölcsészdoktor
Szászváros	1710.09.24	NÁDUDVARI Péter (1670 körül - 1726), erdélyi református lelkész
London	1723.07.27	NÁNÁSI LOVÁSZ András (?-1750 után), erdélyi református lelkész
Nagyenyed	1711.07.13	PÁPAI PÁRIZ András (1703 - 1763), erdélyi orvos
Nagyenyed	1711.07.13	PÁPAI PÁRIZ Ferenc, id. (1649 - 1716), erdélyi orvos, tanár, író
(Nagyenyed)	(1707)	PÁPAI PÁRIZ Ferenc, ifj. (1687-1740), erdélyi orvos - <i>posszessor</i>
Nagyenyed	1711.07.13	PÁPAI PÁRIZ Imre (1693 - 1730), erdélyi tanár
Halle	1713.08.22	PATAI János (működött 1706 - 1717), erdélyi református lelkész
Tiszafüred?	1762.	RETTEGI György (1718 - 1786), erdélyi alispán, emlékiró - <i>posszessor</i>
Halle	1712.06.04	SÉRCZI Lőrinc (működött 1708 - 1712), erdélyi peregrinus, teológushallgató
London	1719.02.12	STRANOVER, Tobias (1684 - 1756), erdélyi szász, angol festő
Kolozsvár	1711.08.12	SZATMÁRNÉMETHI Sámuel (1658-1717), erdélyi református teológus
Kolozsvár	1711.07.30	TELEKI János (1696 körül - 1772), erdélyi főúr, főkapitány
Gernyeszeg	1711.07.24	TELEKI László (1673 körül - 1714), erdélyi tanácsúr, főispán
Kolozsvár	1711.07.30	TELEKI Mihály (1700 - 1745), erdélyi főkormányzészki tanácsos
Gernyeszeg	1711.07.26	TELEKI Pál (1677 - 1731), erdélyi földbirtokos, mecénás
Gernyeszeg	1711.08.01?	TELEKI Sándor (1679 - 1754), erdélyi főkormányzészki tanácsos, mecénás
Gyulafehérvár	1711.07.01	VESZPRÉMI István (1637/38 - 1713), erdélyi református püspök

Címlap/Start	
Bekocsontó	
Az emlékkönyv	
Oldalszámok	
Időpontok	
Személyek	
Helyek	
Iróadalom	

* :ךרקי צי כאמתרד*

ὁ χρηστὸν εὐδὸς, οὐχ ὁ πᾶσι εὐδὸς εὐφῶς *

Par sit fortuna labori.

Generoso Domino Fr[ancisco] P[ariz] Papai, Med[icinae] D[octo]r[is] Experimentissimo in Observantiae memoria apposit

Georgius Komáromi peregrinus apud Lugd. Batavorum
IV Kalend. Decembr. 1719. Phil. et Med. Dr.

Vazess engem a te igazságodban. *
Bólos az, aki hasznosat tud, s nem aki sokat tud. *
Legyén arányban a szerencse az erőfeszítéssel.

A kiváló Pápai Páriz Ferencnek, a tanult orvosnak ajánlja magát emlékeztetébe

Komáromi György peregrinus Leidenben
1719 december kalendája előtti 4. napon
filoz. és orvosdoktor

p. 459. Leiden, 1719 november 28

Komáromi György
(működött 1701-1719), erdélyi orvos és bölcsészdoktor

Komáromi György Nagyenyeden tanult, 1701-ben lépett a felsőbb osztályokba (subscribált). Az anyakönyvben neve után az áll, hogy Bánffy Zsigmond nevelése (paedagogus), majd pedig, hogy külföldi akadémiaira indult („in acad. ivit”). Később a leideni egyetemen tanult.

Komáromi György már a bölcsészet és az orvostudomány doktora, amikor Leidenben 1719 novemberében beírja sorait az Albumba.

* Graef • Jakó-Juhász 120 • Szabó-Szögi 272

* Héber idézet Zsolt. 25,9: *Hadórhelyi szövegkönyv*: „Lead me in thy righteousness.”

1) A maszoretai szövegben a „va'zavulcha” tárgyban dagesch forte áll – ez a kéziratban hiányzik.

2) A kéziratban az idézet szóf. párosítással (mondhat végi írással) látható – ez a maszoretai szövegben természetesen hiányzik, mivel a szentírású vers tovább folytatódik.

3) A kéziratban csak az első szó káffa slatt van akcentusjel, a többi akcentus hiányzik.

* A görög idézet forrása: Aiszkhiliosz, Fragmenta 990.

1. kép. Ifj. Pápai Páriz Ferenc emlékkönyvének egy oldala az interneten:
<http://ppf.mtak.hu>

Dr. ROZSONDAI Béla
 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest
 rozsondaib@vax.mtak.hu

SZÖCS JÁNOS

**A CSÍKSOMLYÓI GIMNÁZIUM KISISKOLÁJA,
ELEMI TAGOZATA**

Abstract: [The primary section of the grammar school from Șumuleu Ciuc] In spite of the shortcomings of the written sources of primary education before 1848, in particular the lack of some texts about education methods, we could find and collect from the sporadic legacy a not at all underestimable documentation, that helps us form a real picture about the role of primary schools played in the history of civilization in our smaller region. We have to accept the reality, that only a few people studied and just a little was learnt in the analysed centuries. But we also have to specify, that although a small number of children learned to read and write, but a large number of schoolchildren (and not only the sons of noblemen) were educated in Ciuc. The overwhelming majority of the schoolchildren both in villages and in the primary section of the grammar school from Șumuleu Ciuc was made up by agricultural workers', the free peasants' children. Far from the more developed regions, in isolated conditions, the Szeklers did not see the use of the knowledge gained at school. They forgot a part (a considerable one) from those learnt at school very soon. But in spite of these we can not deny the possibility, that a lot of primary schoolchildren continued their studies first of all in Șumuleu Ciuc, but also in Odorhei, or in other places. So, our opinion is, that the primary school was not only useful in children's continuing education. Finally we came to the conclusion, that in the primary section of the grammar school from Șumuleu Ciuc there was a more exacting and effective teaching than in the other institutions of this level of the region. In this way it tried to do its best to meet the grammar school's expectations.

Rezumat: [„Școala mică”, elementară a gimnaziului de la Șumuleu-Ciuc] Studiarea istoriei învățămîntului elementar din perioada premergătoare anului 1848 se definește prin existența lacunară a izvoarelor scrise și prin lipsa textelor privitoare la metoda predării obiectelor de învățămînt. Și totușidin acele relicve scrise, rare și împrăștiate am reușit să adun o documentație, care cuprinde izvoare vechi, de importanță considerabilă, și care ne ajută să precizăm, măcar cu o oarecare aproximație, locul ocupat de învățămîntul elementar în viața culturală a ținutului nostru. Trebuie acceptat, pentru secolele analizate (al 17 - 19-lea), acel adevăr că în perioada respectivă „la școală puțini copii au învățat puțin.” Cititul și scrisul au fost însușite de un procent redus al copiilor de vîrstă școlară. În ciuda acestui fapt nu este de neglijat numărul relativ însemnat al copiilor, care au fost introduși în știința elementară de alfabetizare. Majoritatea eleviilor de la secția elementară a gimnaziului din Șumuleu-Ciuc o alcătuiau elevii proveniți din rîndul agricultorilor, al secuimii libere. Dar aici în Ciuc, departe de regiunile mai avansate, binecuvîntat sau blestemat de conservatorismul multisecular, au fost relativ puțini oameni, care au înțeles utilitatea celor însușite la școală. În scurt timp o bună parte a celor predate a și fost dată uitării. Nu se poate nega importanța aceluia lucru, că numeroși elevi din „școala mică” și-au continuat studiile în învățămîntul mediu. Credem că trebuie luată în considerare contribuția „școlii mici” la îmbogățirea vieții culturale a ținutului nostru. Avem convingerea că în „școala mică” a gimnaziului procesul de instrucție a avut un caracter mai exigent și mai eficace, decît în celelalte unități de aceeași categorie din scaunul secuiesc Ciuc.

Bevezetés

A tulajdonképpeni Csíkot az Olt felső folyása körül levő, a Hargita és a Csíki-havasok közrezárta medence képezi. Hegyvidék, jobbára hosszú és hideg telekkel, gyakran esős és hűvös nyarakkal.

Egy alcsíki névtelen gazda a 19. században hosszú évek tapasztalatait jegyezte le. Eszerint egy szem gabona jó csíki nyáron 5 szemet hozott, legtöbbször azonban 3-4 szemet termett. Itt az állattartás előkelő helyet kapott a lakosság létfenntartásában. Az élet, a lét fenntartása itt igen sok munkát, tördést igényelt.

A csíksomlyói ferences kolostor és gimnázium múltjával foglalkozók a fellelhető jelek, utalások nyomán azt sejtetik, hogy valamiféle középszintű oktatás folyhatott a kolostor mellett már a 16. században. Mindnyájan hivatkoznak a SZENTANDRÁSI István (1571-1630) ferences pap, majd püspök kijelentésére, miszerint alsóbb fokú tanulmányait a csíki ferenceseknél végezte. És mindenképpen megfontolandónak tartják azt, hogy BÁTHORI András, a Lengyelországban élő bíboros, a későbbi tragikus sorsú fejedelem az 1591-ben Rómába előterjesztett tanulmányában arra kéri a pápát, küldjön Krakóból, a lengyel nuncius útján, 6-7 ferencset Csíkba, akik becsületes, békeszerető, buzgó és tanult szerzetesek. Olyanok jöjjenek, akik alkalmasak a csíki nemes ifjak oktatására. Csíkban nemesnek számítottak a lófők is, akik akkor a lakosság mintegy harmadát, felét tették ki. Az eddig fellelhető információk még nem nyugtatnak meg kellő mértékben afelől, miszerint a kolostor mellett a 16. században biztosan létezett középiskolai oktatás (bár ennek nagy a valószínűsége).

A csíksomlyói ferences gimnázium 17. századi létezését igazolandó, a kutatók közvetett bizonyítékokat hoznak fel, éspedig 1626-os datálásúakat. Az első hitelesnek tartott írott forrás 1630-as keltezésű. Ekkor küldi Kolozsvárról PÁLFI István „a csíki kollégium használatára” a *Concionum Dominicanum Aestivalium* című könyvet.

A gimnáziumban készült legrégebb, 17. századi, fennmaradt kimutatások igazolják, hogy az intézményben nem csupán középiskolás diákokat, hanem kisiskolásokat, tehát elemistákat is tanítottak. 1669/70-ben az írni-olvasni tanulók csoportját 33-an, deklinistákét 15-en, míg a kisebb vagy alsó parvisták csoportját, osztályát 9-en alkották.¹

¹ ANTAL Imre: „Tisztelesség adassék”. Csíkszereda, 1994. 7, 9, 12, 58 - 61. - P. BENEDEK Fidél: *Csíksomlyó*. Kolozsvár, 2000. 268 - 270. - SÁVAI János: *A csíksomlyói és a kantai iskola története*. Szeged, 1997. 342 - 345, 390 - 393, 400 - 405. - VESZELY Károly: *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*. Kolozsvár, 1860. 301 - 304. SZÍNI István jezsuita misszionárius írja 1617-ben, amikor itt járt, hogy akárcsak korábban Csíki Szentandrás István püspök, most ő is megpróbál Csíkban iskolát alapítani, s amint mondja, a helység vezetője helyet is adna, de nincs elég

BÁNDI Vazul, az iskola egykori igazgatója, történetírója állítja: a Hitterjesztés Kongregációjának bizonyága szerint a szerzetes atyák Somlyón a legrégebb időktől tanították az alsóbb grammatikai osztályt. A szerzetesek ugyanakkor gondját viselték a kolostor mellé felállított elemi iskolának is.

A mindent tönkretevő, leromboló 1661-es, őszi csíki török-tatár invázió után DAMOKOS Kázmérnek, JEGENYEI Ferencnek és a többi szerzetesnek köszönhetően restaurálták a templomot, a kolostort és az iskolát.

A leszegényedett csíki rendnek azonban nem voltak anyagi eszközei az iskola tanítói-tanári fizetésének a fedezésére. Emiatt fordultak a rend vezetői 1667-ben a Hitterjesztés Kongregációjához. Anyagi támogatást kértek. „Az iskolamesterről pedig, akit Csíkban a gyermekek istenes nevelésére s tanítására alkalmazni kívántok, a Sz(ent) Gyülekezet atyailag gondoskodott, megrendelvé számára, innentől kezdve, Rómából évenként fizetendő 30 scudot. Atyaságod pedig... arra törekedjék, hogy ezen iskolamesterségre egy minden tekintetben alkalmas és érdemes személy vétessék fel, kit képessége mellett vallásos buzgósága is ajánl.”² Ez volt a válasz.

Az első somlyói deáklajstromokat – P. SÁVAI János szegedi teológiai tanár jóvoltából – az 1669. esztendő áprilisának 8. napján kelt jelentésből és az azt követő néhány évből ismerjük. Ekkor a szintaxista osztályban 7 tanuló, a grammatista osztályban 9, a principistákéban 9, a nagyobb parvistákéban 11 fiatal van, míg a kisebb parvista osztály létszáma 23, a minimisták klassziséba pedig 19 tanuló jár. A 77 iskolást világi iskolamester, nem szerzetes tanítja. A következő év, 1670, ismert statisztikája 112 tanulóról tud. 33 az írást-olvasást tanulók (*legentes*) száma, 15 a deklinistáké, 9 az alsó parvistáké, 23 a nagyobb parvistáké. A principia osztályban, csoportban 12, a grammatista osztályban 10, a szintaxistában 6 ifjú tanul. A poézist tanulmányozók száma 4. Ezekben az években 2 világi tanító-tanár végzi a csíki diákok oktatását. Nevük szerint lengyelek lehettek, vagy a Felvidékről származóak: DULICZKI Mátyás és POLLERECZKI János.

1680-ból az iskola 56 tanulójáról létezik lajstrom. Nagyobb részük, úgy tűnik, elemista: 26 minimista, 17 kisebb parvista, 8 nagyobb parvista, 5 prin-

---

tanító, hiszen Gyulafehérvárra is nehezen talált iskolamestert. *Nem elemi iskoláról van tehát szó! Vagyis ekkor, a 17. század első két évtizedében Csíkban nem működött középiskola.* Lásd: Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók. I/2. 1617 - 1625. Szeged, 1990. 277 - 278. - DIEZ, Philippus: *Concionum Dominicarum Aestivalium*. IV. k. Lyonban, 1589-ben nyomtatták. Csíki Székely Múzeum (a továbbiakban: CsSzM) Leltári száma (a továbbiakban Ltsz) 611. - Lásd: még BITAY Árpád: *Erdély jeles katolikus papjai*. Kolozsvár, 1926. 16.

² BÁNDI Vazul: *A csíksomlyói rom. kat. főgymnasium története. = A csíksomlyói r. kat. Főgymnasium Értesítője az 1895 - 96. évről*. Csíkszereda, 1896. 2 - 4. (1 scudo = 2 rénes forint). - P. BENEDEK Fidel: *i. m.* 268 - 270; Uő: *Tatárbetörés Csíkba 1661-ben*. Kolozsvár, 1945; BOGA Alajos: *A katolikus iskolázás múltja Erdélyben*. Kolozsvár, 1940. 41.

cipista. 1689-ben SZŐCS Pál tanítómester 31 principistát, 26 nagyobb parvistát, 16 kisebb parvistát, 20 deklinistát, 26 legistát tanított. Az utóbbi 3 osztály (csoport) az elemistáké. A másik két középiskolás, éspedig a grammatista (13) és a szintaxista (6) osztályt BEDE István oktatta.³

Mind a 17 - 18. században, mind pedig a 19.-ben, 1848-ig, egy-két kisebb megszakítást leszámítva, elemi osztályokat is találunk Csíksomlyón. Ezek elkülönített csoportokat (osztályokat) alkottak. Őket kisiskolásoknak nevezték.

A nyitrai gimnáziumban 1702-ben MÉSZÁROS István adatai alapján a kisebbik parvisták (*minores parvistae*) még kisiskolásoknak, míg a nagyobbik parvisták (*majores parvistae*) már gimnazistáknak számítottak. Debrecenben 1739-ben a kollégium már nem fogadhatta a kisiskolásokat, ahogyan korábban tette. A nagyváradi jezsuita kollégiumnak 1746-ig volt kisiskolája. Az udvarhelyi hasonló kollégiumban, egy ideig, ugyancsak tanítottak kisiskolásokat.⁴

A csíksomlyói ferences gimnáziumban egy 1774-es kimutatás szerint a középiskola a kisebbik parva osztállyal, csoporttal indult. Ezt a nagyobbik parva (*parvistarum majorum*), a principisták (*calculus principistarum*), a grammatisták (*calculus grammatistarum*), a szintaxisták (*calculus syntaxistarum*), valamint a poézist és a retorikát tanuló osztályok, csoportok követték. Nem gimnáziumi, hanem elemi osztályok a nagyobbik és a kisebbik deklinistáké, valamint az olvasni-írni tanuló iskolások osztálya (*declinistarum majorum et minorum, legistarum*). Egyetlen tanítójuk-tanáruk van az alfabetizálótól kezdve a principistáig: Páter BORBÉLY Absolon. Ekkor már az alsó elemi osztályokban is páterek, pap-tanárok tanítanak, míg egy 1754-es levél *patres profesorest* és *magistris* említ.

A jezsuiták az iskola, az oktatás-nevelés fő célját még a *Ratio Studiorum*ban fogalmazták meg: ez a hit elmélyítése, a vallásosság szintjének az emelése volt. Ezt az irányvonalat követték Somlyón is. A *Norma Régiában* (1781) ilyen kitélt is találunk: a társadalom számára fontosabb az, hogy erényes polgárokat nyerjen, mint az, hogy tudósokat neveljen. A csíksomlyói tantestület, céljait illetően, 1819-ben a következő általános meghatározással élt: „*a gimnáziumban és a hozzácsatolt elemi iskolában a tudományosság és a jámborság*” sikeres nevelése érdekében munkálkodnak. „*A bölcsesség kezdete az Úr.*” Úgy látják, hogy a hit az üdvösség és az erkölcs alapja. A hit elsajátítása a vallástan órákon, és a vallás gyakorlásában valósul meg. Az iskolások naponta misét hallgattak, a kisiskolások kéthavonta gyóntak-áldoztak.

A kisiskolában a tanítási nyelv az anyanyelv, a magyar volt. Ezért is hívták az elemi nemzeti iskolának. A német nyelvet különösképpen II. JÓZSEF

³ SÁVAI János: *i. m.* 342 - 345, 390 - 393, 400- 405.

⁴ MÉSZÁROS István: *Népoktatásunk 1553 - 1777 között.* Budapest, 1972. 106 - 108, 131. - *A székyudvarhelyi kollégium anyakönyve.* Csíkszeredai Levéltár (a továbbiakban: CsLt) 221/1/125 - 131.

(1780 – 1790) idején erőltették, de tanítását a hatóságok később újból szorgalmazták. Minthogy Csíksomlyón az elemistákat a középfokú, ún. latin iskolára készítették elő, már az elemiben elkezdődött a latin elsajátítása. A Királyi Szabályrendelet (Norma Regia) 1781-ben a princípia osztályról szólva, kimondja: „a fiúk már az elemiben tudnak (latinul) deklinálni, fokragozni [...], sőt a szóegyeztetés 14 szabályát is megtanulták”. Az erdélyi kormánysszék, II. József uralmát követően, 1790-ben a kisiskolák részére a következő utasítást adta: „az ifjúság hazai nyelven taníttassék a keresztény tudomány elemeire, olvasásra, írásra, számolásra; a fő nemzeti iskolákban [...] Csíksomlyón, Udvarhelyen és Marosvásárhelyt a latin iskolákra is készíttessék elő.” FOGARASSY Mihály, az erdélyi normális elemi iskolák igazgatója 1831-ben nehezményezi, hogy a kisiskolákban már az első osztályban elkezdik tanítani a latint a magyar és a német nyelv rovására. Utasítása nyomán a tanítók a jövőben ezt csupán a III. elemiben tehetik.

A gimnázium épületét 1668 – 69 körül emelték. 1699-ben javításra, átépítésre szorult. Ezt követően nagyobb építkezésre majd csak a LUKÁCS Mihály-féle alapítvány birtokbavétele után adódott lehetőség. LOSTEINER Leonárd ferences szerzetes 1777-ben erről ezt jegyezte le: „Anno 1733 [...] pro Classibus Rhetorices, Poeseos, Simul ac elementaris Scholae...”, tehát a retorika, a poetika, és hasonlóan az elemi iskola részére építettek fából emeletes iskolaházat. A földszinti jobbszárny az elemistaké volt. Később a 6 tanterem közül kettőbe az elemisták jártak.⁵

Kik és hányan jártak a csíksomlyói gimnázium kisiskolájába?

Az 1668 – 1848 közötti 180 évet kitevő periódusból 65-re rendelkezünk statisztikai adatokkal. A kimutatások zöme az 1770 – 1846-os évekből maradt fenn.⁶

A legtöbb elemista természetesen Csíkszentdomokostól Tusnádig, az Csiki-medence falvaiból került ki. Ritkábban Gyergyóból, Gyimesből, Kászonból, Felső-Háromszékről és még ritkábban a moldvai magyar településekről.

⁵ BÁNDI Vazul: *i. m.* 5, 14, 19, 32 – 33, 37, 41 – 42, 48 – 49, 52 – 53, 62 – 63, 182, 254 – 255. – LOSTEINER Leonard: *Cronologia topographico-chorographica...* 1777. 666. Kézirat. – Fr. P. RAPHAÏN Ágoston 1754. május 13-i Gyulafehérváron írt *Levele*, amelyben a gimnáziumtól kér jelentést. A csíksomlyói kolostor könyvtára és levéltára; CsLt 27/XXX/1774/3. Uo. 72/782/34.

⁶ BÁNDI Vazul: *i. m.* 12; SÁVAI János: *i. m.* 391, 393, 400. – *Catalogus... A csíksomlyói gimnázium anyakönyve 1770 – 1846.* CsLt. 72/782. 10, 19, 25, 44, 48, 52, 62, 72, 90, 106, 130, 133, 142, 144, 150, 151 – 155, 160, 167, 172, 176, 180, 186, 192, 196, 206, 210, 212, 215, 219, 222, 225, 238, 253, 263, 265, 285, 315, 331, 349, 376 – 377, 396, 405, 414, 423, 430, 438, 445, 452, 458, 463, 470, 477. A tanulók számát illetően lásd még a *Mellékletet* is!

Társadalmi hovatartozásukat tekintve legtöbbször szabad székely eredetűek (lófő, gyalog, szabados), de szép számmal voltak köztük tulajdonképpen nemesek, továbbá jobbágy- és zsellérfiúk is. Túlnyomóan, azonban akárcsak a gimnáziumi osztályok tanulói, földműves szülők gyermekei voltak.

A 65 évre eső összlétszám 6598 elemista. Az egy évre jutó átlagszám valamivel nagyobb, mint 100 (101). Nem túlzás, ha a mintegy 180 év során a csíksomlyói gimnázium kisiskolájába járt gyermekek számát 10.000 körülire becsüljük, akik itt tanultak meg írni-olvasni, vagy mélyítették el e téren az ismereteiket, és évente jó néhányan a gimnázium osztályaiban folytatták tanulmányaikat.

Tanítók, tanárok

Duliczki Mátyás és Pollereczki János az 1669 - 1670-es években működtek Csíkban oktatókként. Középkorúakat is tanítottak. Nem csíkiak, nem székelyföldiek. 1680-ban BALOGH Ferenc a tanár, aki „végzett filozófus”. Több éven át, az 1680 - 1690-es években SZŐCS Pál, 1693-ban S. JÁNOS deák a tanítómester. A 17. század utolsó éveiben a kászonfeltízi születésű Lukács Mihály, a későbbi kozmási plébános, csíki esperes, szeminárium-alapító, a gimnázium pártfogója is oktatója az intézetnek.⁷ 1703-ban és azt megelőzően a csíksomlyói GECZŐ György a kisiskola magisztere, aki, sajnos, a jelzett évben vízbe fulladt.⁸ A következő évben „BÁLINT István Deák Mester uram”, 1706-ban „BENEDEKFI uram” volt a tanítómester. 1710-ben „Küs Mester DELNEI SZABÓ Tamás.” Egy évre rá a tusnádi ÉLTES István a kisiskolai tanító (*pro schola minori, pro schola nostra*), ugyanő 1712-1713-ban. 1714-ben „tanítómester ANDRÁSI Péter Deák Uram”, valamint GERGELYFI Mihály. A következő három évben Gergelyfi Mihály a tanítómester a kisiskolában. 1717-ben tanítótársa még FERENTZI István. A kolostor bevételi és kiadási naplójába 1720-ban ezt írták: „Szegődött meg Gergelyfi Mihály uram Kis Iskolának tanítására”. 1721-1723-ból ugyanaz a forrás őrizte meg még ezt a mondatot: „Csíksomlyói VERES János Diák Urammal szegődtünk meg iskolamesternek.” 1723 - 1724-ben „Balló Péterrel alkudtunk meg iskolamesternek.”⁹ Az 1726 - 1733-as időszakban a mindszei (inkább menasági) ADORJÁN János, a későbbi plébános, majd fr. VASS Kristóf (1734), míg 1735 - 1740 között menasági ADORJÁN János (ha nem az előbbi Adorjánnak írták tévesen az előnevét) az intézetbeli elemisták tanítója. 1741-ben Fr. CSUTAK József, ezután a szentsimoni INCZE

⁷ ANTAL Imre: i. m. 126. - Dr. ENDES Miklós: *Csík, Gyergyó, Kászonszékek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*. Budapest, 1938. 369.

⁸ *Regestum Synopticum. A kordaviselők albuma*. Csíksomlyói kolostor levéltára. Számozatlan.

⁹ BÁNDI Vazul: i. m. 52 - 53, 275 - 277. - *Protocollum Percepionis*. CsSzM Ltsz 6257 - 6258.

Zsigmond (1742), a madéfalvi MIHÁLYFI István (1743), a szentgyörgyi SZABÓ M. (1744), míg az ezt követő 1745 – 1755-ös évtizedben a nőtlen HÓDOSI József deák gyakorolta a tanítói hivatást a kisiskolában.¹⁰

Őket a ferences tanítók hosszú sora követte: P. SÁNTHA Péter* (1756–1759?), P. SZABÓ Lajos* (1760?), P. PÁLFI Domokos* (1761 – 1762?), P. RAFAIN Lukács* (1763 – 1765?), P. CSEDŐ László* (1766?), P. BOCSKOR Ádám* (1767 – 1768?), Fr. SALAMON Simon (1769 – 1770). A biztos adataink 1770-től datálódhatnak: Fr. SZÁSZ Bonaventúra (1771), Fr. (?) SÁNDOR Lázár (1772), Fr. FERENTZI Vitus (1773), Fr. BORBÉLY Absolon (1774 – 1776), Fr. FÜLÖP Fábíán (1777), Fr. TIMA Boldizsár (1778 – 1779), Fr. CSATÓ Ambrus (1779 – 1781), P. KÁDÁR Rókus* (1781 – 1782?), P. GISTL Ádám* (1781 – 1782?), P. KÜNAGEL (RÜNAGEL?) Vilmos* (1781 – 1782?), P. CSEDŐ László* (1783?), P. CSOMORTÁNI József* (1786 – 1787?), Fr. GÁSPÁR Paulin (1791), P. PLÜMEL Henrik (1792–1795), P. TOMPOS Szaniszló* (1794 – 1796?), P. BÁLINTFI Alajos (1797), P. Csedő László (1797 – 1798) és P. SIMONFI Kreszcenc (1798–1799), P. BIRÓ Albert és P. Simonfi K. (1800–1801), P. Simonfi K. és P. SZABÓ Vince (1802), Fr. CAVALLA Lajos és P. JÁNOSI Kázmér (1803 – 1805), P. HORVÁTH Lázár* (1805?), Fr. PORTIK Károly (1806) és P. JÁNOSI Kázmér* (1806?), P. FERENTZI Bonavita és P. KOPACZ Patricius (1807), P. FERENCZI Bonavita* (1808?), P. KEDVES Bálint és P. VERES Domokos (1809), P. AMBRUS Elek és P. MIHÁLYFFI József (1810 – 1811), P. FÓRIKA Kreszcenc és Fr. REPOSCHINSKY (ROGOSINTZKY?) Eleázár (1812), P. WISKI István és P. MICHLÁD Antal (1813), P. Wiski István és P. PÁSZTORI László F. (1814), P. Pásztori L. F. (1815), P. Pásztori L. F. és P. SZŐCS Dániel (1816), P. Szőcs Dániel és P. BARTALIS ... (1820), P. ESZASSZER (ELSASSER) József (1825), P. SZLOVATSEK Károly és P. ÁBRAHÁM Ignác (1826 – 1827) (...), P. WERESS Ignác és P. SÓLYOM Alajos (1830), P. Sólyom Alajos, Fr. TOUSÁN Ádám (1831), Fr. Tousán Ádám és Fr. KOVÁCS Ambrus (1832), P. NAGY Lukács és P. SZÓTS Ábel (?) (1833 – 1834), P. SÁNDOR Sámuel (1835), P. GYÖRFY Angelus és P. MÁRTON Pacifik (1837), P. FAZAKAS Pál (1838), P. GYÖRFY A. (1838), Fr. SZÓCS Linus és Fr. GRÖSSING Humilis (1839 – 1840), Fr. Grössing H. és Fr. Tousán Á. (1841), Fr. Grössing Humilis és P. TULIT Ignác (1842), Fr. BODÓ Jácintus és Fr. BLÁGA C. János (1843), P. VÁNCSA Gáspár és P. JÁNOSI Bálint (1844), Fr. (?) ANDRÁSI Román és Fr. (?) KOSZ Vince (1845), P. HOZÓ Bernárd és P. DÁVID Antal (1846). (A csillaggal jelölt neveket és a kérdőjeles dátumokat BÁNDI Vazultól vettük át.) Nem vagyunk mindig bizonyosak afelől, miszerint az illető szerzetesek ténylegesen tanítottak is a kisiskolában. Lehetséges, hogy akkor a középiskola valamelyik alsó osztályát vezették!?

¹⁰ BÁNDI Vazul: *i. m.* 275 – 277; *Csíksomlyói anyakönyvek*. CsLt. 47/647, 648, 649, 650; Uo. 29/5/1735/38. „A Csíki Klastromnál Tanító Mester Adorján János” (1735. II. 26.).

Milyen előny származhatott abból, ha az elemistákat nem világi tanítók, hanem ferences szerzetesek, barátok, atyák tanították? A szerzetesek, fráterek, páterek felkészültebbek voltak, mint a falusi világi tanítók. Nagyobb számú iskolai év állott a hátuk mögött, mint az utóbbiaknak. Továbbá középiskolai tanulmányaik folytatására készítették fel a tanítványaikat. Jelentős másik előny az iskolalátogatás pontosságából, továbbá az iskolai év terjedelméből adódik. A falusi kisiskolában az iskolai év nemigen volt hosszabb 4–5 hónapnál. A hosszú vakáció alatt nem egy iskolás felejtette el, amit tanult. Ellenben a gimnáziumban a tanév novembertől a következő év szeptemberéig tartott: az első félév novembertől virágvasárnapig, a második pedig a húsvét utáni első vasárnaptól Szent Mihály napjáig. 1834-ben Csíksomlyón az első félév február végén, míg a második augusztus 15-én zárult. Aratáskor a diákok még három hét szabadságot kaptak. (Emellett léteztek hivatalos szünnapok.)

BÁNDI Vazul nyomán állítjuk: az elemit a tanulók 6 – 7 éven át látogatták, mert csak így juthattak fel a gimnáziumba, ahová 12 éves kor előtt senkit sem vettek fel, hacsak erre külön vizsgát nem tett.¹¹

A tanítók fizetése

A Damokos Kázmér és Jegenyei Ferenc által 1667-ben a Hitterjesztés Kongregációjától igényelt összeg nem csupán a kisiskolásokat tanítók fizetését jelentette, hanem a többi tanítóét, tanárét is. A Rómából küldött összeg jelentős anyagi támogatást jelentett. De a pénz nem mindig érkezett meg rendszeresen, idejében. 1702-ben ért Csíksomlyóra az 1700–1701-re szánt, támogatást jelentő 144 forint. 1721-ben 244 forintot és 80 dénárt jegyeztek a szerzetesek (*Salarium Magistri*). 1727-ben (*pro Magistro Csikiensi, pro Anno 1725–1726*) a két évre küldött pénz 106,80 forint. Számos bejegyzés utal a tanító javadalmazására, az általa kapott összegre.

A már említett naplóból tudjuk, hogy 1717-ben Ferentzi Istvánnak 30 forint volt az évi fizetése. Gergelyfi Mihálynak 1720-ban évi fizetése „lészen 25 magyar forint és két pár kordovány csizma”. Hasonlóképpen fizetett a kolostor 1721-ben Veres János deáknak is. Feltételezzük, hogy a tanítónak ezen

¹¹ BÁNDI Vazul: *i. m.* 40, 275 – 277. – P. GYÖRGY József: *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*. Kolozsvár, 1930. 591 – 592. – MÉSZÁROS István: *i. m.* 100 – 101. – SZÓCS János: *A gyimesközéploki iskola alapítása, története (1825 – 1948)*. = *Acta* – 2001. Sepsiszentgyörgy, 2002. 325. – *Catalogus...* CsLt. 72/782. 396. 1835-ben a vizsgák és az iskolai év kiértékelését július 30-án tartották. Lásd: a 6. számú jegyzetet. A gimnáziumban, ezt biztos állíthatjuk, a gyakori tanító- és tanárscere nem szolgált az oktatás javára.

felül kosztot és szállást is biztosítottak a kolostorban. Ezt az utóbbit valószínűleg akkor, ha igényelte.¹²

Milyen vásárlóereje lehetett a 18. század első felében a 25 forintnak? Csíksomlyón 1-3 forintért vehetett egy jó pár csizmát, 10 forintért egy lovat, 8 forintért egy tehenet. Egy süldőért 1,36 forintot, 100 darab deszkáért 4,50 forintot, 1 kucsmáért 0,70 forintot kellett fizetni.¹³

A tanító a klostromban külön szobával, cellával rendelkezett. Az 1727-ben megejtett leltár nyomán tudjuk, hogy a cellában 4 ágyat, 5 széket, 1 abrosszal leterített asztalt, 1 heverőt, 1 gyertyatartót találtak. 1728-ban az ott fellelhető könyvekről is készítettek listát. Többek között ezeket a nyomtatványokat találták ott: DONATUSnak a *Scholasticus* című könyvét, egy latin - magyar szótárt, egy magyar nyelvű bibliát, egy katekizmust. Mindezeket az oktatásban is felhasználták.¹⁴ A kisiskolában a gyermekek anyanyelvén, magyarul folyt az oktatás, de biztosra vehető, amint azt az 1795., az 1814. évi adatok és az 1835-ös vizsgarend is igazolják, hogy a kisdíjakokat a páterek igyekeztek bevezetni már most a latin nyelv rejtelseibe. A csíksomlyói gimnáziumban működő elemi iskola két tanítójának az évi járandóságát, amely 1795-ben 144 rénes forintot tett ki, a kormányzék számukra kiutalta. 1830-ban az elemi osztályok tanítói egy évre fejenként 120 forintot kaptak. Ezen kívül fenntartásukra a kormányzék a kolostornak még kiutalt 70-70 forintot.¹⁵

A szerzetesek, páterek, fráterek fizetéséről, az oktató munkájukért adott juttatásokról, mint kitűnik, kevés hírünk van.

Valószínű, hogy korábban a 30 római scudóból juttattak nekük is.

Mit tanultak a csíksomlyói kisiskolások?

Talán pontosabb lenne úgy kérdeznünk, hogy mit tanulhattak az itteni kisiskolások? A fellelhető írott források pontatlansága, nem egyszer elégtelen volta mondatja ezt velünk! Általános vélemény, miszerint a középkori elemi és az újkori kisiskolában keveset és kevesen tanultak.¹⁶

---

¹² Csíksomlyói kolostorból származó kéziratos könyv. *Liber rationum pro conscribendis*. Ferences kolostor Budapest, Ltsz 408. MUCKENHAUPT Erzsébettől kapott adat. - *Protocollum Perceptionis*. CsSzM Ltsz 6257 - 6258.

¹³ SZŐCS János: *A csíksomlyói gimnázium kisiskolája a XVIII. század első felében.* = *Művelődés*. 1991. 11 - 12. sz. 61 - 62.

¹⁴ Uo.

¹⁵ BÁNDI Vazul: *i. m.* 53, 267, 270. - *Catalogus... A csíksomlyói gimnázium anyakönyve. 1770-1846.* CsLt 72/782. 219, 396.

¹⁶ KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest, 1983. 96 - 99.

Az elemi oktatás tartalmát, az oktatással szembeni igényeket, elvárásokat a valamikori Magyar Királyság egész területére kiterjedő hatáskörrel, a katolikus vallásúak részére az OLÁH Miklós érsek vezetésével 1560-ban összeült nagyszombati zsinat fogalmazta meg: minden plébánia tartson tanítót, akinek feladata, hogy megtanítsa a gyermekeket olvasni és a templomi énekekre. Ugyanakkor a tanítók értsék az írás mesterségét, hogy „a jó tudományokra oktathassák” a fiatalokat. A zsinat feltételként szabta meg az oktató tanult voltát, az írás-olvasás mesterségében való jártasságát, továbbá erkölcsi feddhetetlenségét, hogy tanítványai előtt példakép lehessen. A 16. században és később is a kisiskolában, ahogyan ezeket az intézményeket kezdték nevezni, a katekizmus szövege tehát a keresztény tudomány, az olvasás és írás, valamint a templomi éneklés elsajátítása képezte a legfőbb tananyagot. A középfokú latin iskolák elemi szintű osztályaiban a tanulónak bele kellett kóstolnia a latin nyelv titkaiba. Az ábécéskönyv egyben katekizmus is volt. Az iskola a korabeli keresztény etikát tudatosította a kicsik gondolkodásában, a keresztény engedelmességre, irgalmasságra, a keresztény magatartásra, humanizmusra nevelt.

A 17 – 19. században a csíksomlyói gimnázium elemi osztályai tananyagából nem hiányoztak a katekizmus kérdései, a bibliai történetek, az egyházi énekek. El kellett sajátítaniuk a hit alapelveit és a betűismeretet. Ennek szolgálatában állott az olvasástanítás.

A Hitterjesztés Kongregációjának az érdeklődésére a tanárok 1795. szeptember 8-án a Rómába küldött beszámolójukban az alábbiakat válaszolták. Böven idézünk a levélből, mert közlik benne a kisiskola tanítóinak és tanulóinak a számát, a tanítói fizetés összegét, és felsorolják, úgy gondoljuk, nagyobbrészt a tantárgyakat:

„Először: hogy ezen gimnáziumban az elemi osztályokban a fennevezett rendnek három tanítója van. Kettő a nemzeti iskolánál [...] kiknek fizetésére [...] rendeltetett évenkénti 144 rénes forint (72 római scudi), kik a kat. ifjúságot a hit elemeiben, a vallásosságban, a latin és a magyar nyelv elemeiben egész a princípiaiig tanítják.

Ezen tanulmányokat hallgatta a folyó 1794/95. tanévben 104 tanuló [...].

Másodszor: a harmadik rendes tanító [...] akinek a fizetése a fenttisztelt Sz(ent) Gyülekezet (a Hitterjesztés Kongregációja) által 30 római scudi. Ezen tanító vezeti a grammatika alsó osztályát, vagyis a princípiai és a major parvát, melyet a gimnázium mai kifejezése szerint gyöngébb princípianak, vagy a principia osztályra jelölteknek (!) nevezünk [...].

Harmadszor: ilyen növendék ezen 1794/95. tanévben volt 34...”

A tantárgyak között nem sorolták elő sem a számvetést, sem az éneklést, pedig nehezen hihető, hogy különösen az utóbbi hiányozhatott volna a tantervből. Legfennebb a hittan keretében tanították a templomi éneklést.¹⁷

¹⁷ BÁNDI Vazul: *i. m.* 19, 52–53, 182. – MÉSZÁROS István: *i. m.* 42, 54–68, 100–101.

Csíkszentmiklóson a plébánia levéltárában rábukkantunk a hátszegi triviális (elemi) iskola latin nyelvű tantervére. Úgy vélem, hogy mindaz, amit ez tartalmaz, szerepelt a gimnázium kisiskolájának tantervében is. Az elemi az 1700-as évek végétől hol nemzetinek, schola nationalisnak, hol normális iskolának, schola normalisnak nevezi a gimnáziumi anyakönyv. Ugyanabban, az előbb említett levéltárban a hittan tanításáról, az iskolások templomba járásáról maradt fenn egy datálatlan kéziratföredék. Az írásnak mindenképpen, és erről a kéziratban szó esik, 1781 utáni keletkezésűnek kell lennie. Hasonlóságot mutat másik, 1775-ös datálású kézirattal, talán SÁNDOR Lajos, csíkszentmiklósi plébánostól ered, aki két ízben, az 1773–1779-es és az 1798–1813-as években lelkészként szolgált a községben.

A kéziratnak a ma hiányzó részében, vélhetőleg, a hittan, vagy inkább a bibliai történet tanterve szerepelt. Erre utalnak a még létező mondatok: „A vízözöntől Ábrahám hivattatásáig. Ábrahám hivattatásától fogva az Izrael népének Egyiptomból való kijöveteléig. Mindezen tudományokat mindenik szakaszbeli tanulók naponként a következő renddel folytatják.” A „szakaszbeli tanulók” kifejezés évet, osztályt jelenthetett.

A plébános meghatározza a hét minden napjára az elmondandó imákat, a szenténekeket és egyéb, a hittanhoz kapcsolódó teendőket:

Vasárnap: ha begyűlnek az iskolába, eléneklik a *Jöjj el, Szentlélek Isten* kezdetű éneket, majd elmondják a „*Miatyánkot, Üdvözetet, Hiszekegyet, Közgyónatot, a Tíz- és Ötparancsolatot és a Hét szentséget*. Beharangozásig gyakorolják a keresztény tudományokat.” Beharangszóra templomba vonulnak. A misét követően az ábécéskönyvben található Angyali üdvözetet és az Asztali áldást mondják el, majd hazamennek.

Este, első harangszókor vecsernyére egybegyűlnek és rendben, beharangszókor a templomba vonulnak. Ezután onnan visszatérnek az iskolába: „és elmondják az estvéli imádságot: *Tarts meg, Uram, műnköt*”, továbbá „éleneklik: *Látogasd meg, Uram, ezt a házat*”, ezután elmondják a 3 imádságot, majd hazatérnek.

A tanulók az iskolából a templomba való vonuláskor *Az egeknek szép csillaga*, az onnan való távozáskor pedig *Áldj meg műnköt, Jézus* kezdetű szenténekeket éneklnek. Nagyböjtbén bevonuláskor *Hallgass meg műnköt, Úristen*, kivonuláskor: *Áll a keserves anya* című szenténekek hangzanak el. Ez érvényes az egész iskolai évre, „mind vasárnap, mind ünnepnap”, szögezi le a plébános.

Hétfőn: „begyűlvén az oskolába”, a vasárnapi imák és énekek szerepelnek a tanrendben. Ezután a „fennírt osztály szerint gyakorolják magokat (a gyermekek) az illető tudományokban.” A tanítás végével eléneklik az „*Uram, hiszek...*” kezdetű szenténeket, utána elmondják az *Asztali áldást* az ábécéskönyvből”, valamint a *Mindeneknek szemei* és *Áldj meg, Uram, műnköt* kezdetű imádságokat. Ezután a *Miatyánk, Üdvözet* és a *Hiszekegy* hangzik el, ezt követően eltávoznak.

Kedden és szerdán: az előbbieket szerepelnek a tananyagban, annyi különbséggel, hogy „*Jertek, keresztény lelkek...*” kezdetű éneket kell énekelniük, szerdán pedig „az aritmetikát gyakorolják.”

Csütörtökön: „mise után a *Miatyánkot*, az *Üdvözetet*, *Hiszek egy Istent*, *Közyónatot*, *Tíz- és Öt parancsolatot* és a *Hét szentséget* mondják el, s avval hazamenvén, egész nap rekreáció lesz.”

Pénteken: mint hétfőn – a különbség az, hogy a műsoron szereplő ének: *Ím, orcánkra borulunk*.

Szombaton: Délelőtt egyéb tudományok tanulása közt gyakorolják magokot a keresztény tudományokban, délután pedig az aritmetikában és elénekelik a *Könyörülj, Istenem!*-et. Azokat az imádságokat mondják el, amelyeket más napokon is mondani szoktak.

A hátszegi elemi (triviális) iskola 1846-ból való, eredetileg latin nyelvű tantervét jócskán lerövidített formában közöljük. Ezt, amint már jeleztük, a csík-szentmihályi plébánia levéltárában találtuk.

Az első iskolai év (osztály) tanterve

A betűk megismerése és összekapcsolása. A magyar (és német) nyomtatott betűk ismerete és összekapcsolása. A magyar kisbetűs ábécé írása.

- *Hiitan*: a vasárnapi imák, az *Angyali üdvözet*, az apostoli szimbólumok, a *Tízparancsolat*, az *Öt parancsolat*, a *Hét szentség*.

- *Írás-olvasás*: A magyar és német nagybetűs ábécé elsajátítása a feladatuk.

- *Számvetés*: a szorzótáblát gyakorolják.

A második év (osztály) tananyaga

- *Hiitan*: a hit, remény és felebaráti szeretet. A magyar kiskaté. A szentségek és a keresztényi igazságosság.

- *Számvetés*: főbeli összeadás, kivonás, szorzás és osztás.

- *Magyar*: A névelő, főnév és melléknév. Szépírásgyakorlat. Levél- és folyamodványírás. Táblai szépírás.

- *Ministrálás*.

A harmadik év (osztály) tananyaga

- *Hiitan*: a hit, remény és irgalmasság. A középső magyar katé. A hét szentség és a keresztényi igazságosság. A vasárnapi evangéliumok magyarázata. Olvasás és helyesírás-gyakorlat. Diktálás.

- *Magyar*: A névszóragozás, a melléknevek fokozása és az igeragozás.

- *Számvetésből*: az összeadás, kivonás, szorzás és osztás műveletét gyakorolják.

Az oktatás tárgykörébe tartozó csíkszentmiklósi kéziratok egy részét az elején SÁNDOR Lajos helybeli plébánosnak tulajdonítottam. Ő 1813-ban hunyt el. Újabban, ugyancsak bizonytalanul, inkább KEDVES István (1782 - 1864) plébánostól származtatom, ő gyergyóremetei, gyergyóalfalvi plébános volt, majd az udvarhelyi gimnázium igazgatója. 1831-től kolozsvári plébános és iskola-felügyelő.¹⁸

Az elemi oktatás kulcskérdése minden időben az írás és olvasás megtanítása. Az olvasástanításnak nagy múltja volt ugyan, ennek ellenére a régi módszer századokon át a tanulást nehézkessé, bonyolulttá tette. A hangösszevonás, az értelmetlen szótagsoroknak a begyakorlása megnehezítette a gyermekek számára az olvasás elsajátítását: *ab, eb, ib, ob, öb, ub, üb; ba, be, bi, bo, bö, bu, bü; ad, ed, id, od, öd, ud, üd; da, de, di, do, dö, du, dü* és így tovább. Minden magánhangzót sorra minden mássalhangzóval összekapcsoltak és fűjték ezt csoportosan, vég nélkül. MÉSZÁROS István megállapítása nyomán írjuk, hogy a 17-18. században két évig tartott, míg minden gyermek begyakorolta az összes betűt és szótagot: „*A serényebb elméjük is kénytelenek 3-4 évet eltölteni, míg valamennyire megtanulnak betűzni és olvasni.*” Később tanultak meg olvasni, írni. Legtöbbnek a tanulók közül, bizonyára hiányzott az ábécés könyve. Azonban úgy gondoljuk, hogy a csíksomlyói gimnázium kisiskolájába beiratkozott elemisták nagyobb része idejővelekor valamelyest már tudott olvasni és írni.¹⁹

A gimnázium anyakönyve, továbbá egy 1774-es kimutatás, jelentős lényeges adatokkal szolgálnak a gimnáziumi osztályokat illetően.

A fennebb már jelzett kimutatás tartalmazza a gimnáziumi osztályok megnevezését, a tanárok nevét, a tanulók osztályonkénti számát. De talán a legfontosabb rovata az egész kimutatásnak a tankönyvek osztályonkénti felsorolása. Ami viszont igen meglepő, az a számtankönyvek teljes hiánya a középiskolában.²⁰ Ha tehát a gimnáziumi osztályok nélkülözték a számtankönyvet, akkor kérdéses, hogy az elemi osztályok tanultak-e egyáltalán számtant? DANKANITS Ádám írja, hogy a 18. század első felében a nagyenyedi diákok „ráizentek” KOLOZSVÁRI professzorra, hogy tanítson filozófiát és zsidó nyelvet, mert a mértannak nem látják semmi hasznát. BOLYAI Farkas a GAUSS-hoz írt levelében arról szól, hogy: „*A matematika itt nem kell senkinek, tanítványaim közül csak kevésnek van hozzá érzéke. Művemem csomagolásra használok.*”²¹ A csíksomlyói gimnázium

¹⁸ BEKE Antal: *Az erdélyi papnöveldé történeti vázlata*. Gyulafehérvár, 1870. 112, 145, 166; A csíkszentmiklósi római katolikus plébánia levéltára. Az írott forrásokat GERGELY Géza plébános úr segítségével találtam meg. Köszönet érte.

¹⁹ MÉSZÁROS István: *i. m.* 58 - 61, 189.

²⁰ CsLt. 27/XXX/1774/ 3.

²¹ DANKANITS Ádám: *A hagyományos világ Erdélyben. Írás, olvasás és műveltség. = Élet és Tudomány*. 1980. VIII. 1. 31. sz. 882 - 886.

középiszkolásainak a tantervében, hetente két órában, a matematika először 1781-ben, a *Norma Regia* nyomán jelenik meg. Az elemiben még kevésbé valószínű, hogy már korábban tanították volna a számvetést (vagy talán mégis?). A hozzánk közelebbi, fejletteb régiókhoz képest e téren az itteni lemaradás nyilvánvaló. Visszatérve a somlyói gimnáziumhoz, létezhetett valamely latin nyelvtankönyvben számtannal foglalkozó kapitulus, hiszen latinul tanulták azt is?²²

A csíksomlyói kisiskolások által használt tankönyvek közül elsőként a *Panis Vitae, Az-az Életnek és Értelemnek Kenyere...* című munkát említjük, melyet 1721-ben Csíksomlyón és Kolozsváron ANTALFFI János, csíki esperes, a későbbi püspök költségén nyomtattak ki. A kötet harmadik részében helyet kapott „a kisdedek oktatására való keresztény tudománynak summája: rövid kérdésekben és feleletekben”. Tartalmazza még a tankönyvként használt katekizmust. Tankönyvként szolgált továbbá a jezsuita Petrus CANISIUS katekizmusa, amelyet latin–magyar párhuzamos szöveggel többször kinyomtattak a klostrom nyomdájában (1771, 1835).

A katolikus tanítók és kisiskolások rendelkezésére állott már 1674-től a latin–magyar kétnyelvű ábécéskönyv, a *Libellus Alphabeticus*. Mi a somlyói nyomda 1822-es kiadását ismerjük. A katolikus kisiskolák részére szerkesztett kétnyelvű, latin–magyar ábécéskönyv. Benne foglaltatnak a parancsolatok, a legismertebb imádságok, továbbá egy szógyűjtemény és a számvetéstábla. Ezenkívül a tankönyv még kérdés-felelet formában írt kiskátét és litániákat tartalmaz.

A *Magyar ABC-és Könyvetske...* anyanyelvű ábécéskönyv. Tartalmában azonos az 1822-es nyomtatású *Libellusszal*. Tartalmazza „a keresztény tudomány 100 kérdésben és feleletben”, valamint a kisiskolások oktatásához szükséges egyéb dolgokat (Csíksomlyó, 1840). Az előbbieket kiegészítjük még azzal, hogy az 1740-es években a somlyói oktatók a kisiskola részére, több más, kimondottan középiszkolás tankönyv sokszorosítása mellett a számunkra ismeretlen *Supplementum Rudimentorum* kinyomtatását igényelték. 1770-ben a rendház főnöke, PÉTERFFI Kornél a kisebb tanulók részére az *Opusculum Historiae Biblicae* első két kötetének a tanulmányozását írta elő. Az utóbbi tankönyv valamilyen kisbiblia lehetett.²³

A nemzeti iskola második osztályában, ahogyan 1794-től az elemi osztályokat, csoportokat itt nevezték, 1814-ben a 34 tanulóból 20 latint tanult, de ezek közül a tanító (tanár) véleménye szerint 10 vállalhatja a következő isko-

²² BÁNDI Vazul: i. m. 181 – 188.

²³ BÁNDI Vazul: i. m. 22. 209. – KOSÁRY Domokos: i. m. 99. – MUCKENHAUPT Erzsébet: *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely. 1676 – 2001*. Csíkszereda, 2001. 31 – 33. – Uő: *A csíksomlyói ferences nyomda tankönyvei (1676–1848)*. = *Művelődés*. 1991. 11 – 12. sz. 60 – 61.

lai évben az első grammatikai osztályt, a princípíát. Az első elemiben erre 8 tanuló képes. A csíksomlyói gimnázium elemi osztályaiban tanították a latin nyelv alapelemeit azoknak, akik a középiskolában akarták folytatni a tanulmányaikat. 1816-ban az első elemi 106 tanulójaiból 45 számíthat „jelöltnek”, míg a második elemi osztályban 6, név szerint felsorolt tanuló a következő tanévben már a gimnázium első grammatikai osztályának a diákja lehet.²⁴

Ismeretes a gimnázium 1835-ös év végi vizsgarendje: az elemi osztályok vizsgáztak hittanból, latin alapfogalmakból, valamint történelemből, földrajzból és számvetésből. Új tantárgyak jelentek meg a tantervben.

Megjegyezzük: Csíksomlyón az elemi (*nationalis, normalis*) iskola mindkét osztályában, időnként, egy-egy kisebb és nagyobb, összesen tehát 4 csoport létezett.

A csíkszentmiklósi plébánia régi iratai között fennmaradt a hátszegi római katolikus elemi iskola órarendje.²⁵ * közöljük:

Óra	Hétfő	Kedd	Szerda	Csütörtök	Péntek	Szombat
Délelőtt						
8 - 9	Betűesmerés, betűfoglalás, szótagolás, olvasás	Hittan	Betűesmerés stb.	Rekreáció	Hittan	Diktálásbeli írás
9-10	Főbeli számvetés	Főbeli számvetés	Diktálásbeli írás a helyesírás szabályai szerint		Főbeli számvetés	Vasárnapi evangélium és szentlecke magyarázata
Délután						
2 - 3	Az életben előforduló legszükségesebb oklevelek készítése	Betűesmerés, betűfoglalás, szótagolás, olvasás	Táblai számvetés		Betűesmerés	Szépírás
3 - 4	Táblai számvetés	Táblai számvetés	Oklevelek készítése		Ministráció. A leánykák olvasásban (való) gyakoroltatása	Főbeli számvetés

Ehhez igen hasonló órarendet állíthattak össze a kisiskola részére a csíksomlyói barátok is. BÁNDI Vazul monográfiájában felsorolja a normális iskola

²⁴ *Catalogus...* CsLt. 72/782 219, 222, 225, 396.

²⁵ Csíkszentmiklósi római katolikus plébánia levéltára.

tantárgyait: vallástan, olvasás, szép- és helyesírás, német nyelv, magyar és német nyelvű fogalmazás, a latin nyelv alapelemei, számtan, a tisztesség szabályai. Tartottak délelőtt két órát, délután is kettőt.

A tanév, amint mondtuk, november 3-án kezdődött. Az első szemeszter virágvasárnap végződött. A második félév a húsvét utáni első vasárnaptól, fehér vasárnaptól Szent Mihály-napig, szeptember 29-ig tartott, de aratáskor a diákokat három hétre hazabocsátották. Szünnapok: minden csütörtök, vasár- és ünnepnap. A karácsonyi szünet 3, a húsvéti 5, a pünkösdi 2 napot tartott. Az első félév 1834-től február végével, míg a második július végével zárult.

A felvilágosult uralkodó, MÁRIA TERÉZIA 1775-ben kimondotta a normális kisiskolabeli tanítók továbbképzéséről intézkedett. 1776-ban a tanulói teljesítmény értékelésére bevezették a jegyadást: az egyes, kettes és hármas a teljesítmény csökkenő sorrendjét jelentette. A 19. század első felében, legalább a gimnáziumi osztályokban, a teljesítmény értékelésekor az eminentia, a prima, a secunda elnevezés van használatban. A tanítók, tanárok az érdemjegy, a *meritum*, a tanulmányi előmenetel jelzésére az elemiben konvencionális jeleket, betűket használtak: nagy A-val a *kitűnőt*, kis a-val talán a *jót*, p-vel nem megállapítható, mit jelöltek. Emellett a tanulmányi előmenetel értékelésekor a tanuló neve után az *optimus* (nagyon jó), a *bonus* (jó), az *eximius* (kitűnő), a *diligens* (szorgalmas), a *mediocris* (középszerű), az *exiguus* (gyenge), *litterarum osor* (irodalomgyűlölő) és több más szót írtak. A *non interfuit* kifejezés valószínűleg hiányzást, a vizsga elmulasztását jelentette. Külön osztályozták a magaviseletet, az erkölcsöt (*mores*): *bonus*, *optimus*, *laudabilis* (dicséretes), *exemplaris* (példás), *commendabilis* (ajánlásra méltó), *tolerabilis* (tűrhető), *petulatus* (arcátlan), *puerilis* (gyermekes), *refractario* (kötekedő-ellenkező), *vagabundus* (tekergő), és más kifejezést is használtak. Egy időben, 1778-tól ugyanazon osztályon belül, érdem szerint, három klasszist különböztettek meg.²⁶

DANKANITS Ádám az erdélyi hagyományos világ alkonyának felvázolása során éles kritikával illette, nem alaptalanul, a hazai iskolázás 1848 előtti állapotát. Erdélyben a tradicionális életforma minden tartozékával együtt, megcsontosodott feudális viszonyok között, apáról fiúra, nemzedékről nemzedékre öröklődött. Közvetlen emberi kapcsolatok útján sajátítják el az életben hasznos és szükséges dolgokat. Így terjedt el a nehéz eke használata, a vízimalom építése, a kukorica, a pityóka termesztése. Mindabban, ami az életformát hatékonyan alakítja, állítja Dankanits, az írásbeliségnek majdnem semmi szerepe nem volt. Igaz ugyan, hogy egyre többen tanultak meg olvasni, de írni már kevesebben, annyira kevesen, hogy az ősi székely rovásírás még a 17. században is fennmaradt.

²⁶ BÁNDI Vazul: *i. m.* 28–30, 39–42, 56, 59. – *Catalogus...* CsLt. 72/782. 41, 52, 62, 72, 75, 80, 104, 115, 120, 130, 141, 315. A tanulók eredményeinek az értékelését szemeszterenként, tehát évente kétszer ejtették meg.

Bár a kemény kritika jogossága nem tagadható, mégis: nem fogadható el minden fenntartás nélkül minden részletében DANKANITS Ádám álláspontja. Még – úgy tűnik – távol állunk attól, hogy a kisiskoláknak a művelődésben, oktatásban betöltött valóságos szerepét összegezni tudnánk.

Azzal, hogy a tanító hit- és erkölcsöt tanított, az embertelenséggel szemben a keresztény humánus plántálta a fiatalok gondolkodás- és érzélemvilágába.

A csíki gimnázium kisiskolájában, még ha az onnan idő előtt eltávoztak száma nem is volt kevés, több ezer gyermek tanult meg jól írni és olvasni, bővítette ismeretárát, esetleg elmélyítette a korábban szerzett ismereteit. A kisiskolások jelentős hányada gimnáziumi osztályokban folytatta tanulmányait.

Az írás-olvasás s a többi ismeretanyag elsajátításában a gimnázium kisiskolájának Csíkszék bármely más, elemi szintű intézményével szemben, így a határőrség által fenntartott gyergyószentmiklósi, szeredai s csíkszentmártoni „normális iskolával”, valamint a falusi triviális iskolákkal szemben is elsőbbsége van.²⁷

---

²⁷ BÁNDI Vazul: *i. m.* 142. – BENKŐ Károly: *Csík, Gyergyó, Kászon*. Kolozsvár, 1853. 45, 126, 145. – A gyergyószentmiklósi, a határőrség patronálta normális iskola építéséről 1783-ból, a csíkszeredai létéről az 1829. évből vannak adataink. A szentmártonit 1840-ben kezdték építeni. 1839-ben BETZMANN József százados a határőrség által fenntartott csíkszeredai iskolát „magyar – német-oskolának” nevezte. BETZMANN József: *1839. IX. 15-i Levél*. A csíksomlyói parókia levéltára. – DANKANITS Ádám: *i. m.* 882 – 886. – *Monografia liceului din Miercurea-Ciuc – A csíkszeredai líceum monográfiája 1668 – 1968*. Csíkszereda, 1968. Az 1968-ban kiadott monográfiában szó sem esik a csíksomlyói gimnázium kisiskolájáról!

Melléklet

1. A csíksomlyói gimnázium elemi osztályainak évenkénti kimutatása²⁸

Sorszám	Iskolai év	Az elemi osztályok megnevezése	Tanulósám	Életkor (éves)
1.	1669. IV. 8.	- Alsó vagy kisebb parvisták	23	
		- Minimisták	19	
		Összesen:	42	
2.	1670	- Kisebb parvisták	9	
		- Deklinisták	15	
		- Legisták	33	
		Összesen:	57	
3.	1671	- Deklinisták	15	
		- Legisták	33	
		Összesen:	48	
4.	1673	- Deklinisták	12	
		- Legisták	28	
		Összesen:	40	
5.	1680	- Kisebb parvisták	17	
		- Minimisták	26	
		Összesen:	43	
6.	1689	- Kisebb parvisták	16	
		- Minimisták	20	
		- Legisták	26	
		Összesen:	62	
7.	1734	- Kisebb parvisták	47	
		- Deklinisták	119	
		Összesen:	166	
8.	1770	- Nagyobb deklinisták	67	11 - 16
		- Kisebb deklinisták	69	7 - 13
		- Legisták	7	
		Összesen:	143	

²⁸ BÁNDI Vazul: *i. m.* 12. - SÁVAI János: *i. m.* 342, 390, 400. - Az osztályok sorrendjét illetően a csíksomlyói tanári kar gyakorlatát követtük. Lásd: még a 6. számú jegyzetet.

Sorszám	Iskolai év	Az elemi osztályok megnevezése	Tanulósám	Életkor (éves)
9.	1771	- Nagyobb deklinisták	65	
		- Kisebb deklinisták	56	
		- Legisták	31	7 - 10
		Összesen:	152	
10.	1772	- Nagyobb deklinisták	55	11 - 12
		- Kisebb deklinisták	25	10 - 15
		- Legisták	29	7 - 13
		Összesen:	109	
11.	1773	- Nagyobb deklinisták	63	11 - 13
		- Kisebb deklinisták	51	9 - 11
		- Legisták	2	
		Összesen:	116	
12.	1774	- Nagyobb deklinisták	40	10 - 11
		- Kisebb deklinisták	63	
		- Legisták	15	
		Összesen:	118	
<i>A jelzett 1774-es jelentésben a principia, a major és minor parva osztályokba 209 tanulót írtak be. Talán ide számították az összes elemistát is.</i>				
13.	1775	- Nagyobb deklinisták	54	
		- Kisebb deklinisták	74	
		- Legisták	15	
		Összesen:	143	
14.	1776	- Nagyobb deklinisták	39	10 - 11
		- Kisebb deklinisták	31	
		- Minimisták	19	
		Összesen:	89	
15.	1777	- Nagyobb deklinisták	39	12 - 16
		- Kisebb deklinisták	40	10 - 13
		- Minimisták	12	
		- Legisták	22	9 - 12
		Összesen:	113	

Sorszám	Iskolai év	Az elemi osztályok megnevezése	Tanulósám	Életkor (éves)
16.	1778	- Nagyobb deklinisták	33	10 - 15
		- Kisebb deklinisták	21	10 - 15
		- Legisták	43	
		Összesen:	97	
17.	1779	- Nagyobb deklinisták	22	11 - 14
		- Kisebb deklinisták	30	10 - 13
		- Minimisták	17	9 - 11
		- Legisták	21	8 - 13
		Összesen:	90	
18.	1780	- Nagyobb deklinisták	24	
		- Kisebb deklinisták	44	9 - 16
		- Minimisták	16	9 - 12
		- Legisták	15	7 - 9
		Összesen:	99	
19.	1781	- Minimisták	18	9 - 11
		- Legisták	12	7 - 9
		Összesen:	30	
	1782 - 1786	<i>között elemi osztály nincsen. Nyomat nem találtuk.</i>		
	1787, 1788 1789, 1790	<i>Voltak elemi osztályok, de az anyakönyvbe a számukat, nevüket nem jegyezték be: „Et alii fuerii elementaristae”, vagyis a többi elemista volt, akiket nem írtak be!</i>		
20.	1791	- Elemisek (<i>Elementaristae</i>)	28	9 - 16
21.	1792	- Elemisek (<i>Elementaristae</i>)	19	
22.	1793	- Kisebb osztályok	100	
23.	1794	- Elemi iskola (<i>Schola Nationalis - Nemzeti iskola</i>)	126	
24.	1795	- Nemzeti iskola (Elemi)	104	
25.	1796	- A nemzeti iskola		
		- felső osztálya	48	10 - 18
		- alsó osztálya	82	10 - 18
		Összesen:	130	
26.	1797	- „Felső nemzeti osztály”	33	10 - 19
		- „Alsó nemzeti osztály”	57	10 - 16
		Összesen:	90	

Sorszám	Iskolai év	Az elemi osztályok megnevezése	Tanulósám	Életkor (éves)
27.	1798	- „Felső nemzeti osztály”	40	9 - 18
		- „Alsó nemzeti osztály”	48	9 - 18
		- „Kicsik” (<i>Minores</i>)	16	10 - 15
28.	1799	- „Felső elemi”	74	7 - 17
		- „Alsó elemi”	26	9 - 13
		- „Kicsik”	41	8 - 13
		- Minimisták	28	
		Összesen:	169	
29.	1800	- Felső elemi:		
		- nagyobbak	40	10 - 16
		- kisebbek	29	10 - 16
		- Alsó elemi:		
		- nagyobbak	27	10 - 14
		- kisebbek	51	10 - 12
		Összesen:	147	
30.	1801	- „Második nemzeti osztály”:		
		- nagyobbak	30	
		- kisebbek	32	
		- „Első nemzeti osztály”		
		- nagyobbak	34	
		- kisebbek	59	
		- ábécét tanulók (<i>Abecistarum</i>)	11	
		Összesen:	166	
31.	1802	- „Második osztály”		
		- nagyobbak	23	12 - 16
		- kisebbek	21	12 - 15
		Összesen:	44	
32.	1803	- Második osztály	56	12 - 18
		- Első osztály	66	
		Összesen:	122	

Sorszám	Iskolai év	Az elemi osztályok megnevezése	Tanulósám	Életkor (éves)
	1804		?	
33.	1805	- Második osztály	48	
		- Első osztály	64	
		Összesen:	112	
34.	1806	- Második osztály	31	
		- Első osztály	?	
35.	1807	- Második osztály	32	
		- Első osztály	80	
		Összesen:	112	
36.	1808	- Második osztály:		
		- nagyobbak	42	
		- kisebbek	19	
		- Első osztály:	120	
		Összesen:	181	
37.	1809	- Második osztály:		
		- nagyobbak	52	
		- kisebbek	5	
		- Első elemi	116	
		Összesen:	173	
38.	1810	- Második elemi	23	12 - 16
		- Első elemi	73	
		Összesen:	96	
39.	1811	- Második elemi	24	
		- Első elemi	50	
		Összesen:	74	
40.	1812	- Második elemi	15	
		- Első elemi	17	
		Összesen:	32	
41.	1813	- Második elemi	43	
		- Első elemi	26	
		Összesen:	69	

Sorszám	Iskolai év	Az elemi osztályok megnevezése	Tanulósám	Életkor (éves)
42.	1814	- Második elemi („20 latint tanult”)	34	
		- Első elemi („18 épületes, akikből 8 vállalja a princípíát”)	105	
		Összesen:	139	
43.	1815	- Második elemi	?	
		- Első elemi	90	
44.	1816	- Második elemi	42	
		- Első elemi („közülük 45 jelölt a 2. nemzeti osztályba, 6 pedig az első grammatikába”)	105	
		Összesen:	147	
	1817 – 1819	<i>Hiányoznak az adatok az anyakönyvből.</i>		
45.	1820	- Második elemi	36	
		- Első elemi	74	
		Összesen:	110	
	1821 – 1824	<i>Hiányoznak az adatok</i>		
46.	1825	- Második elemi	14	
		- Első elemi	?	
		Összesen:	14+?	
47.	1826	- Második elemi	49	
		- Első elemi	25	
		Összesen:	74	
48.	1827	- Második elemi	45	10 – 15
		- Első elemi	23	10 – 14
		Összesen:	68	
	1820 – 1829	<i>Az elemi osztályokat nem jegyezték be („Következnek az elemi osztályok”).</i>		
49.	1830	- Második elemi	35	11 – 14 ”
		- Első elemi	35	
		- Deklinisták	22	
		- Írni-olvasni tanulók és sillabizálók	18	
		Összesen:	110	

Sorszám	Iskolai év	Az elemi osztályok megnevezése	Tanulósám	Életkor (éves)
50.	1831	- Második osztály	46	9 - 14
		- <i>Acces(s)istae</i> (gyakornokok?)	6	10 - 13
		- Első elemi	32	9 - 14
		- komparisták (?)	9	8 - 11
		- Kezdő deklinisták („ <i>Declinistae Initiantes</i> ”)	9	8 - 11
51.	1832	- Harmadik elemi („ <i>Tertia normali classe</i> ”)	46	10 - 14
		- Második elemi	34	8 - 15
		- Első elemi	10	8 - 14
		- Olvasást tanulók, szótagolók	16	5 - 11
		Összesen:	106	
52.	1833	- Harmadik osztály	44	11 - 14
		- Második és első elemi	69	
		Összesen:	113	
53.	1834	- Harmadik elemi	33	9 - 14
		- Második elemi	46	7 - 14
		- Első elemi	43	7 - 12
		Összesen:	122	
54.	1835	- Harmadik elemi	46	11 - 14
		- Második elemi	28	9 - 14
		- Első elemi	41	8 - 13
		Összesen:	115	
55.	1836	- Harmadik elemi	44	11 - 14
		- Második elemi	29	9 - 13
		- Első elemi	29	9 - 14
		- Deklinisták, ábécét tanulók és szótagolók	68	
		Összesen:	170	
56.	1837	- Harmadik elemi	37	10 - 15
		- Második és első elemi	43	10 - 14
		Összesen:	80	

Sorszám	Iskolai év	Az elemi osztályok megnevezése	Tanulósám	Életkor (éves)
57.	1838	- Harmadik elemi	49	10 - 14
		- Második elemi	52	
		- Első elemi	12	
		Összesen:	113	
58.	1839	- Harmadik elemi	55	10 - 14
		- Első és második elemi	68	9 - 14
		Összesen:	123	
59.	1840	- Harmadik osztály	33	10 - 14
		- Második osztály	36	9 - 14
		- Első osztály	71	7 - 13
		Összesen:	140	
60.	1841	- Harmadik osztály	27	9 - 16
		- Második osztály	41	11 - 14
		- Első osztály	63	8 - 13
		Összesen:	131	
61.	1842	- Harmadik osztály	40	11 - 15
		- Második osztály	34	10 - 19
		- Első osztály	45	
		Összesen:	119	
62.	1843	- Harmadik osztály	60	11 - 16
		- Második osztály	25	8 - 13
		- Első osztály	26	8 - 13
		Összesen:	111	
63.	1844	- Harmadik osztály	56	8 - 15
		- Második osztály	23	8 - 13
		- Első osztály	16	8 - 13
		Összesen:	95	
64.	1845	- Harmadik osztály	35	10 - 15
		- Második osztály	18	8 - 13
		- Első osztály	18	8 - 13
		Összesen:	66	

Sorszám	Iskolai év	Az elemi osztályok megnevezése	Tanulósám	Életkor (éves)
65.	1846	- Harmadik osztály	24	10 - 15
		- Második osztály	47	9 - 14
		- Első osztály	21	8 - 14
		Összesen:	92	
	1847 - 1848	<i>Hiányoznak az adatok</i>		
1669 - 1848		<i>Az egész összesen 6598 tanuló.</i>		

2. Szójegyzék²⁹

access(s)ista - gyakorló (?), várományos (?)

alphabetista, alfabetarius, alphabeticus - betűvetést, ábécét elsajátító elemista

declinista - névszóragozást elsajátító, szavakat író-olvasó elemista („*discipulus qui declinationes vocum discit*”)

eminentia - kitűnő, eminens tanuló

grammatista - a grammatikai osztályba járó középiskolás diák

legista, legentes - betűvetést, írást-olvasást elsajátító kisiskolás(ok), az elemi alsó osztálya

major parva - már középiskolásnak számító osztály, nagyobb, felső parva

minor parva - kisebb vagy alsó parva, az elemi felsőbb osztályának, csoportjának a megnevezése az 1770-es évekig

minimista - az elemi iskola alsó, kisebb osztályába járó tanuló

opusculum - kis könyv, művecske

parva - kicsi, kicsiny (iskola, iskolás)

prima - első, jó osztályzatú tanuló

rudimentum - kezdő (a tanulás kezdete)

secunda - rossz osztályzat, szekunda

supplementum - kiegészítés, hozzáadás, pótlás

syntaxista - a latin mondattant tanulmányozó középiskolás, a gimnáziumi negyedik osztály tanulója

trivialis schola, schola trivialis - elemi iskola, népiskola

SZŐCS János

Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda

miko@csszm.ro

²⁹ BARTAL Antal: *A magyarországi latinság szótára*. Budapest, 1901. - MÁRTON, Josephus: *Lexicon trilingue latino - hungarico - germanicum*. I - II. Bécs, 1818.

MŰTÁRGYVÉDELEM

RESTORATION OF WORKS OF ART

RESTAURAREA OBIECTELOR DE MUZEU

BENEDEK ÉVA

A MIKHÁZI FERENCES TEMPLOMBAN MEGTALÁLT KÖNYVEK KONZERVÁLÁSA

Abstract: [Conservation of the books found in the Franciscan Monastery, Călugăreni (Rom.) - Mikháza (Hung.) in Mureș county] The present study describes the conservation processes of several books (16th - 18th centuries) and of two photograph albums (end of the 19th century - beginning of the 20th century), found in 2000. After describing the state of conservation of the books, manuscripts, epoch bindings and albums, chemical and biological investigations were performed. In accordance with laboratory investigations, the necessity of disinfecting them ensued, using mechanical and chemical cleaning methods, neutralization, consolidation and reconstruction with Japanese vellum. After conservation, the books and albums were packed in filter paper and stored in an acid-free cardboard box, in order to be stored afterwards on the library shelves. For proper storage, the following parameters were proposed: T: 15 - 20 °C, RU: 45 - 55%, light: 50 - 100 lux. A complete restoration of the books is recommended. - The books are preserved at the Franciscan Monastery, Sumuleu-Ciuc now.

Rezumat: [Conservarea cărților descoperite în Mănăstirea franciscană, Călugăreni - Mikháza (magh.) din județul Mureș] Lucrarea prezintă descrierea proceselor de conservare a unor cărți (secolele al 17-18-lea) și a două albume de fotografii (sfârșitul secolului al 19-lea și începutul secolului al 20-lea), descoperite în anul 2000. După descrierea stării de conservare a cărților, manuscriselor, legăturilor de epocă și ale albumelor de fotografii, s-a trecut la efectuarea investigațiilor chimice și biologice. După rezultatele analizelor biologice s-a constatat necesitatea dezinfectării acestora, efectuându-se o curățire uscată, alternată cu cea umedă, urmată de neutralizare, consolidare și completare cu foiță și hârtie japoneză. Ambalarea lor s-a făcut în hârtie sugativă și s-au depozitat într-o cutie de carton neacid pentru aranjarea ulterioară a acestora pe rafturile bibliotecii. Pentru depozitarea cărților conservate s-au recomandat următorii parametri: T: 15-20 °C, UR: 45-55% și lumină: 50-100 lux. Este recomandată restaurarea totală a cărților. - În acest moment cărțile sunt depozitate în Mănăstirea franciscană de la Șumuleu-Ciuc.

Bevezetés

Köztudott, hogy az utóbbi időben a híres csíksomlyói ferences kolostor falában megóvás céljából elrejtett értékes ősnymtatványokra, 16-19. századi nyomtatott és kéziratos könyvekre stb. bukkantak. A feltalálásról, az ősnymtatványok azonosításáról, művelődéstörténeti jelentőségéről, konzerválási, restaurálási problémáiról több könyv, cikk, dolgozat jelent meg, elsőként MUCKENHAUPT Erzsébet könyvtörténész muzeológus tollából, aki a könyvek egyik feltárója volt.¹

¹ MUCKENHAUPT Erzsébet: *Egy könyvtár viszonytárságai századunk második felében.* = *A Hét.* Bukarest, 1990. május 24. 21. sz. - MUCKENHAUPT Erzsébet: *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei. Csíksomlyói könyvleletek. 1980-1985.* Budapest-Kolozsvár, 1999. 11-18. - BENEDEK ÉVA - MUCKENHAUPT

A mikházi templom és kolostor a csíksomlyói után az Erdélyi Ferences Rendtartomány második legnagyobb konventje: a templom a 17. századi erdélyi későreneszansz építészet egyik legjelentősebb emléke (1. kép). Könyvtára több mint 4000 kötetet számlált, több kéziratos könyvvel és ősnymtatvánnyal.² A könyvtár részére nem kedvező idők, évek elől a könyvanyag egy részét a szerzetesek menekítették el, más részét 1952-ben a Marosvásárhelyi Teleki Tékába szállították.

2000-ben az Entz Géza Alapítvány által megbízott művészettörténészek és restaurátorok falkutatás közben találták meg a Szent Antal-oltár mögött azt a nyílást, ahonnan a torony alatt levő helységet lehetett megközelíteni. Innen egy pár könyv, oklevél, iratcsomó, fényképalbum stb. került elő, sajnos, igen rossz állapotban.³ A leletanyagot megtalálása után, a 2000. október 24-én keltezett mikházi jegyzőkönyv szerint, az Erdélyi Ferences Provincia felkérésére, FR. BÁLINT Kapisztrán csíksomlyói házfőnök, Ft. CSÍKI Dénes plébános, EMÓDI András könyvtáros, MÁRTON Judit műépítész, MIHÁLY Ferenc restaurátor, MUCKENHAUPT Erzsébet muzeológus tárták fel.

A megtalált anyag állapotfelmérése, leírása, konzerválása

Az értékes 15–18. századi könyvek, történeti kötések, 19. század végi – 20. század eleji fotóalbumok erős biológiai, kémiai, fizikai károsodást szenvedtek.

A tönkrement könyveket becsomagolva a Csíksomlyói Ferences Kolostorba szállították. Itt hűtőszekrényben, dobozokban tároltuk a konzerválási munkák megkezdéséig, hogy a hirtelen hőmérsékletváltozás ne befolyásolja negatív módon az amúgyis meggyengült szervesanyag állományt. A könyvek, fotóalbumok dobozaiba kis *vetex* (nem szőtt polieszter) zacskóban vagy kicsi tálkában penészgátlóként kristályos állapotú *paraformaldehidet* – $(\text{CH}_2\text{O})_n$ – tettünk, párologtatás céljából (2. kép). A csomagokban elhelyezett vegyszer fertőtlenítő hatást fejt ki, melynek lényege, hogy a kristályos állapotú paraformaldehidből formaldehid szabadul fel. A keletkezett formaldehid, a gyakorlatban hosszú ideje alkalmazott fertőtlenítőszer, amely hatékonyan pusztítja el a műtárgyakon fellelhető penészsporákat és a baktériumokat, valamint egyéb biológiai kártevőket.

A könyvek további konzerválási, restaurálási és azonosítási munkálatait a Csíki Székely Múzeum papírestaurátor műhelyében végeztük el, MUCKENHAUPT Erzsébet könyvtörténész kolléganőmmel.

Erzsébet: Az 1985. évi „menthetetlenek” nyilvánított csíksomlyói könyvlelet konzerválása és azonosítása. = A Csíki Székely Múzeum Évkönyve. I. Csíkszereda, 2004. 161–186.

² KELEMEN Lajos: Nyárádrmenti műtárgyak az 1900. évi párizsi világkiállításon. = Művészettörténeti tanulmányok. Bukarest, 1982. 260–262.

³ EMÓDI Tamás: A mikházi ferences templom. = Krónikás. A NKÖM lapja. Budapest, 2000. 8–9.

A papír

A megtalált könyvek nagyobb része merített rongypapírból készült. A rongypapír alapanyaga a len-, kender-, gyapot (pamut) rongyokból feltárt cellulóz, amely kis cukoregységekből felépülő poliszacharid. A szőlőcukor molekulákat kémiai kötések tartják össze, hosszú láncot alkotva. A papír készítése során a cellulózláncok közé vízmolekulák is beépülnek, amelyek a papír rugalmasságát adják, és hozzájárulnak a cellulózláncok közötti kötőerők kialakulásához. Ha megbomlik a cellulózlánc cukoregységei közötti kémiai kötés, a lánc feldarabolódik. Ez a károsodás a nem megfelelő környezeti hatások következtében jön létre. A papír a levegő nedvességtartalmával egyensúlyba igyekszik kerülni. Valószínű, hogy a helyiségben 65%-nál magasabb relatív páratartalom alakult ki és maradt fenn tartósan. A levegő nagyobb nedvességtartalma a papír nedvességtartalmát is megnöveli: a papír rostjai megduzzadtak, a nedvesség gyorsította a lebomlási folyamatokat, és a mikroorganizmusok életműködéséhez elegendő víz állt a papírban rendelkezésre. A penészgombák és baktériumok által termelt savak és enzimek feltördelik a papír cellulózláncát, bizonyos mikroorganizmusok hidrogénperoxidot is bocsátanak ki, ami elősegíti a szerves anyagok oxidációs lebomlását.⁴ A feltárt könyvek papíryanaga összetapadt, mállott, törékeny, hiányos, penészes volt.

A penészvizsgálatokat a Csikszeredai Közegészségügyi Igazgatóság mikrobiológiai laboratóriumában végeztettük el. A minták kitenyésztése *Saboraud CAF Agar* táptalajon, 5 napig, 22 °C-on történt. Az eredmény: *Fusarium* és *Penicillium* faj (3-4. kép). Köztudott, hogy egyidejűleg vagy egymásután többféle mikroorganizmus is megtelepedhet egy könyvön, amint azt esetünk is mutatja. Egyes mikroorganizmusok elkezdik a tárgy anyagának roncsolását, majd beszüntetik életműködésüket, és más fajok viszik tovább a folyamatot.⁵ A magas nedvességtartalom hatására elterjedt penész a feltárt könyvek jó minőségű, rongycellulózból készült lapjait sem kímélte a pusztulástól.

A bőr

A könyvek kötésére cserzett bőrt használtak, amelynek szerkezetét kollagén-fehérjeláncok alkotják. A kollagénfehérje stabil, erős molekula, és aránylag nagy szilárdságot ad a bőrnek.

A könyvek bőrkötései, esetünkben, különbözőképpen károsodtak. A bőr, ugyanúgy mint a papír, szerves, porózus anyag lévén, állandó kapcsolatban van a környezeti hatásokkal, és igyekszik a környezet nedvességtartalmával egyensúlyba kerülni. Ha vizet ad le, zsugorodik; ha vizet vesz fel, duzzad. A túl kevés nedvesség a

⁴ TIMÁRNÉ DR. BALÁZSY Ágnes: *Műtárgyak szerves anyagainak felépítése és lebomlása*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2002. 119 - 124.

⁵ OROSZ Katalin: *A levéltári dokumentumok károsodása és a megelőzés lehetőségei*. = *Isis*. (Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek 1.). Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 2002. 60-63.

bőr kiszáradásához, törékenységéhez vezet. A túl sok víz kioldhatja a cserzőanyagot a rostok közül, megbonthatja kötődését a fehérjéhez. Hosszú ideig nedvesen tartva, a bőr elenyvesedik, és elszaporodnak rajta a mikroorganizmusok (penészek és baktériumok), amelyek a termelt enzimekkel és savakkal a bőr kollagént is lebontják. A savasodás hatására a bőr belül vöröses színűvé válik, lemezesen porlik. Ez az ún. vörös rothadás, amelynek jeleit látjuk egyes könyvek kötésén. Ezek a károsító tényezők egyes bőrkötéseket hiányossá, tettek; több helyen, rovarrágás nyomai (lyukak) is láthatóak voltak.⁶

A fatáblák

A könyvek fatáblái jórészt elpusztultak. Egyes könyveknél szinte érthetetlen, hogy a könyvtest és a bőrkötések aránylag épen megmaradtak és a tömöttebb, keményebb faanyag porrá esett szét. Ismert, hogy a fa – a papírhoz és a bőrhöz hasonlóan – a klimatikus változásokra érzékeny: zsugorodik, duzzad, és a farontó bogarak valamint a mikroorganizmusok táplálékául is szolgálhat.⁷ Mindezeket figyelembe véve, arra a következtetésre jutottunk, hogy a nagyon tönkrement fatáblák közvetlenül érintkezettek az üreg legnedvesebb részével, a fallal, vagy esetleg a földdel.

A könyvek megmentése érdekében elvégzett műveletek

A feltárt könyvek konzerválási-restaurálási munkáit a magyar művelődéstörténet szempontjából talán legértékesebb darabokon kezdtük.

A könyveken több anyagvizsgálatot: pH-méréseket⁸ (5. kép), mikroszkópos papír- és bőrvizsgálatokat végeztünk.

1. *Sermones* (Szentbeszéd)

A könyv betűtípusa alapján 15. század végi, esetleg 16. század eleji. Már a 15. század végén kedvelt magyarországi olvasmány volt (6. kép). A könyvnek értékes fatáblás, vaknyomásos bőrkötése van, amely a 16. század eleji budai reneszánsz kötések stílusában díszített.⁹

⁶ KISSNÉ BENEDEK Márta-BEÖTHYNE KOZOCSA Ildikó: A bőr és a pergamen felépítése, gyártása, tulajdonságai, károsodása és vizsgálata. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban OSZK), Budapest, 1992. 5, 38.

⁷ KOVÁCS Petronella: *Intarziás és festett bútorok felvált rétegeinek rögzítése. = Isis.* (Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek 1.). Székelyudvarhely, 2002. 26 - 28.

⁸ KASTALY Beatrix: *A papír savtalanítása és fehérítése.* OSZK, Budapest, 2000. 5 - 21.

⁹ Díszítése hasonló SZ. KOROKNAY Éva *Magyar reneszánsz könyvkötések* című könyvében a 46. és 50. képen bemutatott kötéseivel. (SZ. KOROKNAY Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések.* (Művészettörténeti füzetek 6.) (a továbbiakban KOROKNAY).

Állapotfelmérés, leírás, fotódokumentáció után a könyvet mechanikai, száraz tisztításnak vetettük alá, majd orvosi szike segítségével a penész által összetapadt részeket szétválasztottuk, és a lapokat leszámoltuk (7. kép).

A könyv portalanítása, az esetleges penészpórák lesöprése porkamrában történt.

Mivel ennek a könyvnek a lapjai aránylag egészségesek voltak, az idő rövidsége miatt nem tervezhettünk hosszabb időt igénylő restaurálást, épp ezért viszont szükségesnek tartottunk még egy fertőtlenítést. *Preventol CMK* (paraklór-metakrezol) penészgátló 2%-os etilkoholos oldatával átitattunk szivópapírokat és azokat a könyvlapok közé helyeztük, majd 24 órán keresztül műanyagzsákban tartottuk a könyvet. Ezután lapjaira bontva, semleges pH-ű szivópapír közé tettük (8. kép).

A könyv bőrkötése szerencsére nem teljesen sérült meg. A bőrborítás felső, a fejnél lévő részénél elvékonyodás, hiány és rovarrágás nyomai láthatók (9. kép).

A budai típusú reneszánsz kötést először *likkerrel* kentük át. A likker felületaktív tisztítószeret, zsiradék és nedvességpótló, regeneráló anyagokat tartalmaz.¹⁰ A tisztított kötésbőrt a British Library receptje szerint készült konzerváló pasztával kentük át.¹¹

A fatábla megmaradt töredékeit szárazon tisztítottuk. A konzervált könyvet szivópapírral bélelt karton tárolódobozba helyeztük

2. BERNARDINUS DE BUSTIS ferences szerzetes Európa szerte ismert népszerű *Mariale* című kötete (10. kép)

Bőrkötése 16. század eleji magyar reneszánsz díszítésű, akantuszos, palmettás egyes bélyegzőkkel, valamint rozettás, ill. indás görgetőkkel préselt mintázattal.¹² Szerencsére nem sérült meg különösebben.

Fatáblája már sérültebb volt, de látszott a korabeli fűzési technika nyoma és a beékelt bordák helye. A hiányos fatáblát száraz tisztítás után zsíralkohol-szulfát habjával töröltük át.

Ennél a könyvnél, sajnos, a jó minőségű rongypapírból készült könyvlapok szenvedték el a legnagyobb károsodást. A könyv láb felőli része teljesen elkorhadt, nem lehetett megmenteni. Felső részének megmentése és erősítése érdekében elvégeztük a fontosabb konzerválási műveleteket. A pH-méréseket *Macherey-Nagel* márkájú pH-Fix 0,0 – 6,0 és *Duotest* pH 5,0 – 8,0 finomskálás indikátorpapírral végeztük: a kapott értékek megközelítően 5 – 5,5 közé estek. Ez szükségessé tette a savtalanítást, amit kalcium-hidroxiddal végeztünk.

¹⁰ Likker: 400 gr víz, 40 gr zsíralkohol-szulfát, 10 gr lanolin, 30 gr pataolaj, morkáskanálnyi nipagin, kevés alkoholban oldva.

¹¹ 200 gr lanolin, 15 gr méhviasz, 30 gr cédrusolaj, 300 gr hexán.

¹² KOROKNAY 50. kép.

A laptöredékeket műanyag szita közé téve, 20 – 30 percre bemeztettük a félig telített oldatba. A kalcium-hidroxid semlegesíti a papírban lévő savakat, majd szívpapíron, levegőn való szárítás során a főlegben maradt kalcium-hidroxid reagál a levegőben lévő szén-dioxiddal, és vízben nem oldódó kalcium-karbonát képződik. Ez a papíron maradvány, a későbbi savasodással szemben védő, pufferhatást fejt ki.¹³ Erősítés és a kiázott nyervezőanyag pótlása céljából a könyvlapokat átkentük *Glutofix* 600 (hidroxiethyl-metil-cellulóz) 2%-os desztillált vizes oldatával. A kezelések utáni mérés eredménye: a papír pH-értéke megközelítően 7-es lett. A fizikailag meggyengült lapokat végül egyik vagy mindkét oldalukon japán-fátyolpapírral vontuk be. Így több mint 120 db. Töredéken végeztük el a konzerválási műveleteket (11. kép).

A bőrborítást először likkerrel tisztítottuk, majd konzerváló pasztával kentük át. A magyar reneszánsz díszítésű bőr vaknyomásos mintái szépen látszanak, és a tartósság szempontjából is jó állapotba kerültek (12. kép).

3. *Kreuterbuch (Herbárium)*

Füvészkönyv, német nyelvű nyomtatvány a 16. századból. A könyv nagyméretű, kettedrű (13. kép). Színes fametszetekkel díszített, benne 18. századi olvasói bejegyzések és a növények magyar elnevezése is látható.

Különösen a könyvlapok első és hátsó része károsodott; a rovarjártatok a lapokat teljesen csipkézetté tették (14. kép). Ami kevés megmaradt a fatáblából, az is puha, porló, mállott (15. kép).

A félig már szétesett könyvet könnyen szétbontottuk, a penészspórákat eltávolítottuk, és a könyvet az előzőekben már említett módszerekkel fertőtlenítettük. Ezután a lapokat finom szőrű ecsettel és gyenge radírozással szárazon tisztítottuk.

A könyv 16. századi német típusú reneszánsz stílusban díszített, timsós cserzésű sertésbőr kötéséből alig maradt valami. A bőrtöredékeken likkeres tisztítást, puhítást és zsírozó pasztával való átkenést alkalmaztunk.

A több mint 300 db. tisztított könyvlap és a könyv tartozékai semleges pH-ú szívpapírral bélelt tárolódobozban nyertek elhelyezést (16. kép).

4. *Rajcsányi János: Peregrinus catholicus, de peregrina unitaria religione discurrens.* Kassa, Akadémiai Nyomda, 1726.¹⁴

Az ismert jezsuita szerzetes¹⁵ híres munkájának azonosítása természetesen csak a könyv szétszedése, konzerválása után vált lehetővé. Az azonosítást

¹³ KISS Márta: *Végelbocsátási okmány restaurálása.* Scripta manent. A papír és könyvrestaurálás műhelytitkai. Budapest, 1998. 55 – 56.

¹⁴ PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712 – 1860.* V. Pótlások. Budapest, 1971. 418.

¹⁵ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* XI. Budapest, 1906. 436 – 437.

MUCKENHAUPT Erzsébet kolléganőm kérésére a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban végezték.¹⁶

A kis méretű könyv alsó része gömbölyű formát vett fel (17. kép). A penész által tömbbé összetapadt könyvet fertőtlenítés után, ahol lehetséges volt, ott szétválasztottuk (18. kép).

A kis könyv papíryanaga nem a legjobb minőségű (a pH-mérések eredménye kb. 5 volt): nedves tisztítás után savtalanítást és pufferolást is igényelt. A könyvlapok széleit erősítés céljából *Kluccel M* (hidroxipropilcellulóz) 2%-os etilalkoholos oldatával kentük át. A tisztított lapokat szívo papírok közé tettük (19. kép).

A könyvecske 18. századi bőrkötése, amelynek gerincén egyes bélyegzős, virágmotívumos, vaknyomásos díszítés látható, szinte sértetlenül vészelte át a kedvezőtlen körülményeket.

5. Egy 18. századi kéziratos könyv

Kötés és címlap nélküli, egyes helyeken törékeny, porló, a penészes részen összetapadt (20. kép).

A könyvet vasgallusztintával írták. Ez a tinta vasszulfátból (vasgálicból) és csersavtartalmú növények gubacsáiból készített vizes kivonatból (amely csersavat és galluszsavat tartalmaz) készült. A keletkezett vegyület a levegő oxigénje hatására fekete színűvé változott, ezért lehetett tintaként használni. Kötőanyaga arabmészga volt. A tinta vízre nem érzékeny. A savas tinták fölös savtartalma a papír kimarását okozhatja, amely folyamatot a vas-ionok által elősegített oxidáció gyorsítja és növeli.¹⁷ Ennél a könyvnél a szín elhalványodását és egyes helyeken, kis mennyiségben, a tinta átmaródását is észleljük.

A könyv lapokra való szétszedése nem sikerült teljesen. Ezért ívfüzetekben hagytuk, így fertőtlenítettük, etilalkohol és 2%-os vizes formalin oldat 1:1 arányú keverékével, tamponálással. Törekenységük miatt japán-fátyolpapírba csomagoltuk (21. kép), majd tárolódobozba helyeztük. Még a könyv konzerválás utáni állapota sem tette lehetővé a mű azonosítását.

¹⁶ A könyv azonosításáért köszönetet mondunk V. ECSEDY Juditnak, az RMNy Szerkesztősége tudományos főmunkatársának. A többi könyvanyag és történeti kötések azonosítását MUCKENHAUPT Erzsébet végezte el, akinek szintén köszönetet mondunk. A könyvek pontosabb meghatározása csak az állomány restaurálása után lesz majd lehetséges.

¹⁷ KASTALY Beatrix – ALBRECHTNÉ KUNSZERI Gabriella – B. KOZOCSA Ildikó – GAJDÓ Gyula – IZSÓ Miklós – JÁRÓ Márta – TIMÁRNÉ BALÁZSY Ágnes – PANKASZI István: *Kéziratok, nyomtatványok és grafikák író- és festékanyagai: összetételük, készítésük, vizsgálatuk, károsodásuk, rögzítésük. A grafikai technikák felismerésének alapjai.* OSZK, Budapest, 1994. 9 – 13.

6. Tömbbé összetapadt 15. század végi vagy 16. század eleji könyvek

A mikházi feltárás legsérültebb darabjai.

Kettedrétű könyvek lehettek. Az egyik tömbön látszanak a rubrikálás nyomai (22. kép). Sem nedvesen, sem szárazon nem sikerült szétválasztani őket. Javasoljuk a tömbben való megőrzést és tárolást, mert a kezdetben nedves, majd kiszáradt könyv a kezelések hatására széttörhet.

7. Fotóalbumok

A könyvek és iratok között 19. század végi és 20. század eleji albumokat is találtak, amelyekből a fényképek nagy része hiányzik. Az albumokat legelőször fertőtlenítésnek vetettük alá. A fényképek sokkal sérülékenyebbek és érzékenyebbek mint egy könyvlap. Szemrevételezés szerint a fényképeken emulzióleválás, foxing-foltok és a zselatin-réteg összetapadása mutatkozott (23. kép). Mindez a hőmérséklet-ingadozásnak és a magas nedvességtartalomnak a szerves anyagot nem kímélő hatása miatt történhetett. A fényképeken a legkevesebb beavatkozást: a finom, puha szőrű ecsettel való száraz tisztítást alkalmaztuk. A kartonokat, amelyekre a fényképek vannak ráragasztva, Wei T'o (magnéziummetoxid és metil-magnézium-karbonát: MMC) nem-vizes savtalanító oldattal permeteztük be.¹⁸ A fotóalbumok csomagolása semleges pH-jú szívoárpapír- és pufferanyagot tartalmazó kartondobozban történt (24. kép).

Bízunk abban, hogy munkánkkal sikerült megállítani egy pár értékes könyv és a talált fotóalbumok pusztulását.

Ha lehetőség van, javasoljuk egyes könyvek teljes restaurálását, amelyeket a Csíksomlyói Ferences Kolostorban megfelelően, zárt szekrényben tárolnak (25. kép). Továbbá javasoljuk a konzerválási szempontból megengedett határértékek betartását: 15 - 20 °C hőmérséklet, 45 - 55% relatív légnedvességtartalom, 50 - 100 lux megvilágítás.

BENEDEK Éva

Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda

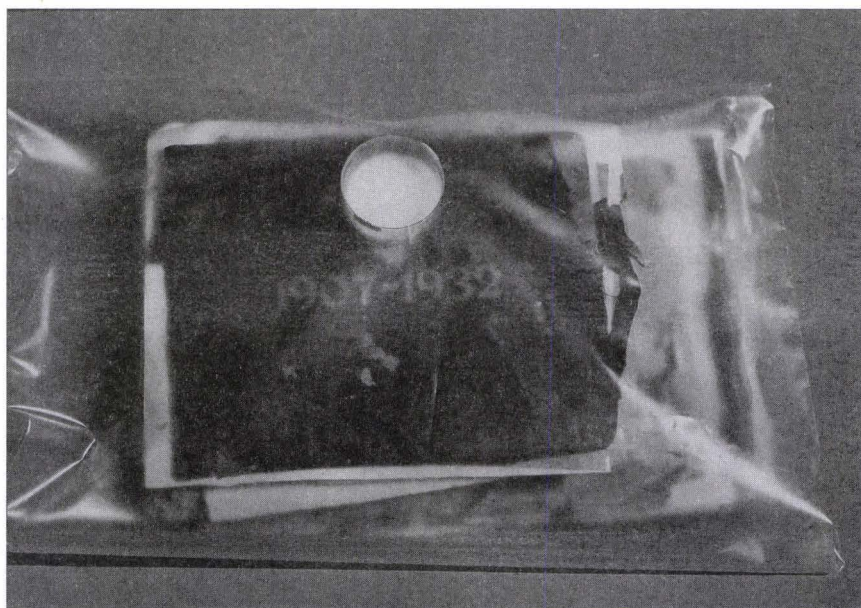
benedek.eva@freemail.hu

---

¹⁸ KASTALY Beatrix: *A papír savtalanítása és fehéritése*. OSZK, Budapest, 2000. 14.

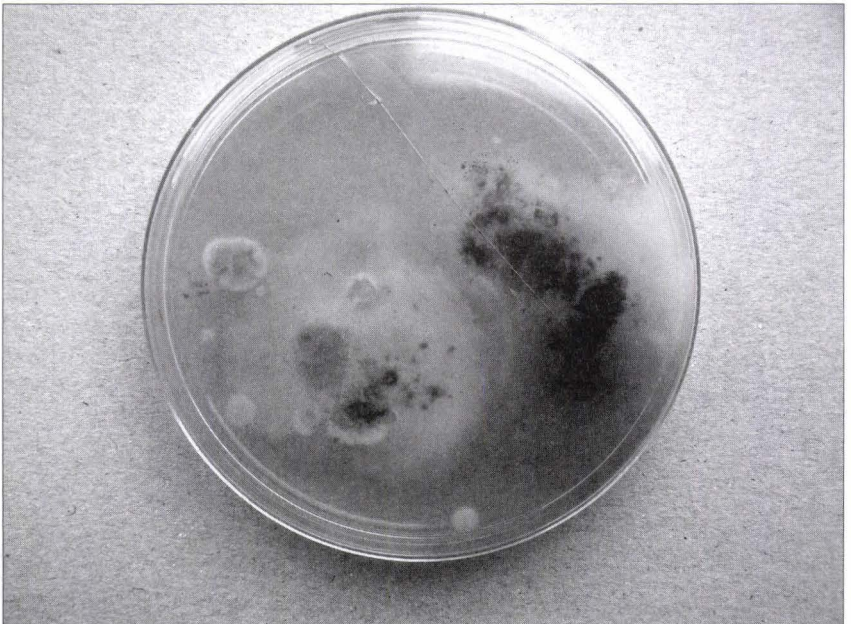
1. kép. A mikházi 17. századi reneszánsz templom homlokzata

2. kép. Fertőtlenítés

3. kép. Penészminta

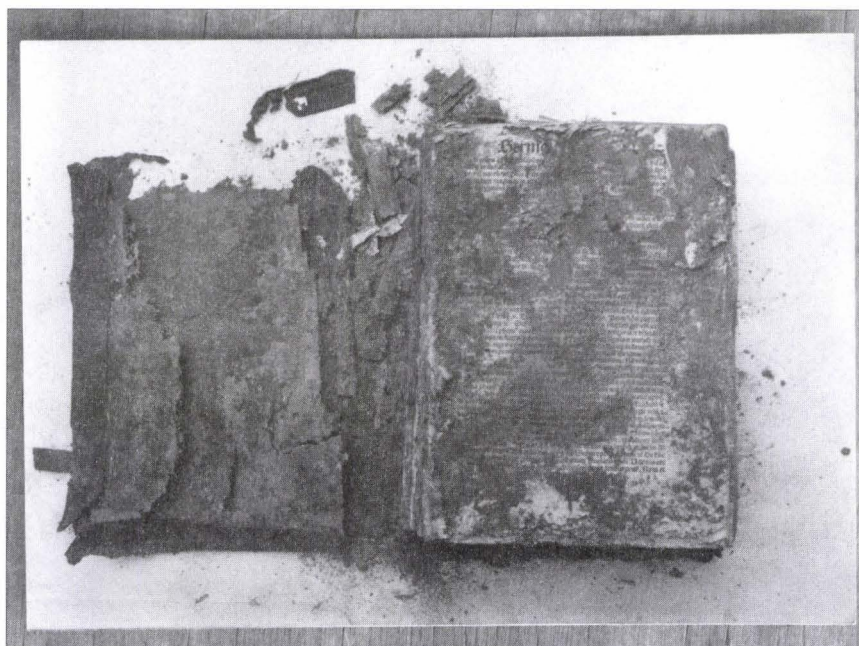

4. kép. Penészminta

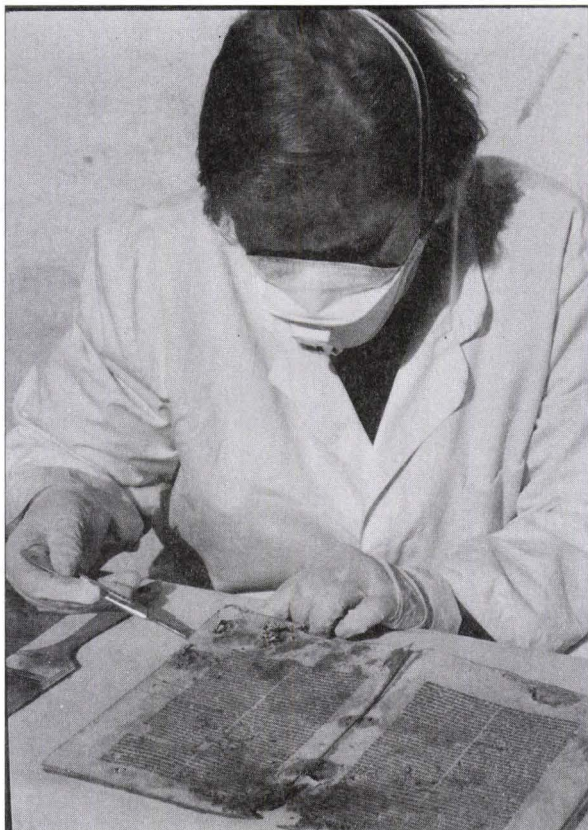

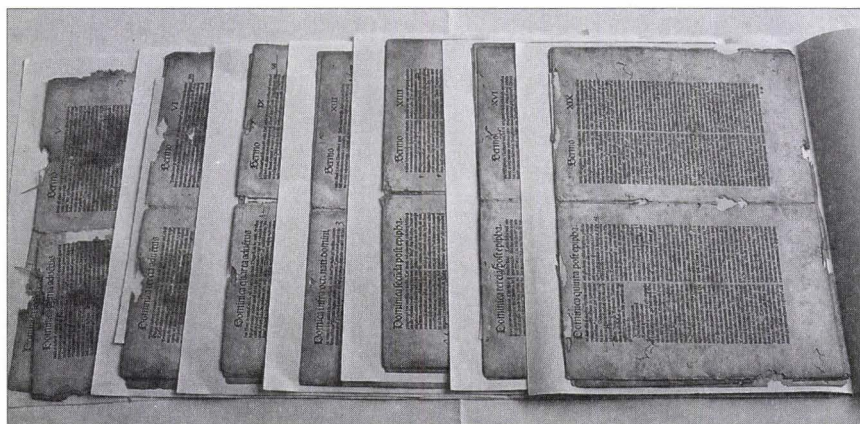
5. kép. pH-mérés

6. kép. Sermones. 15. sz. vége – 16. sz. eleje

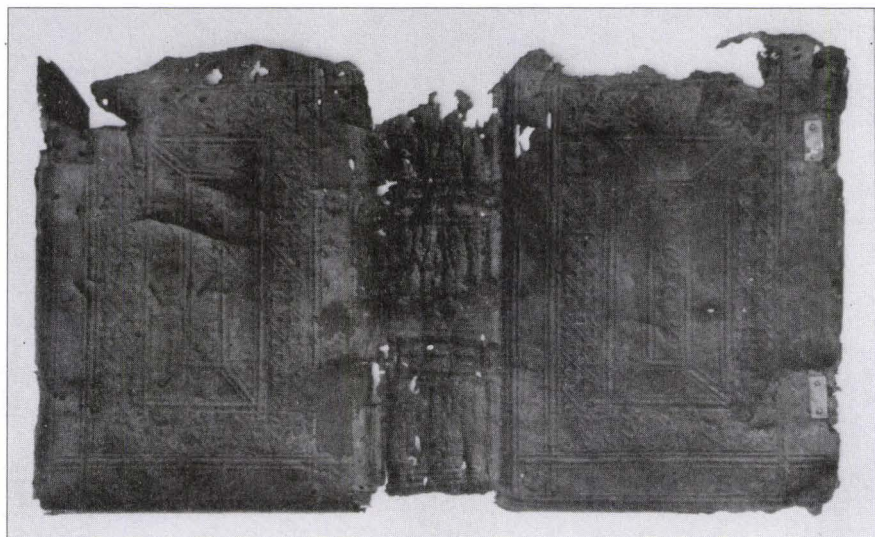

7. kép. A könyvttest szétválasztása

8. kép. Szívópapíron a tisztított könyvlapok

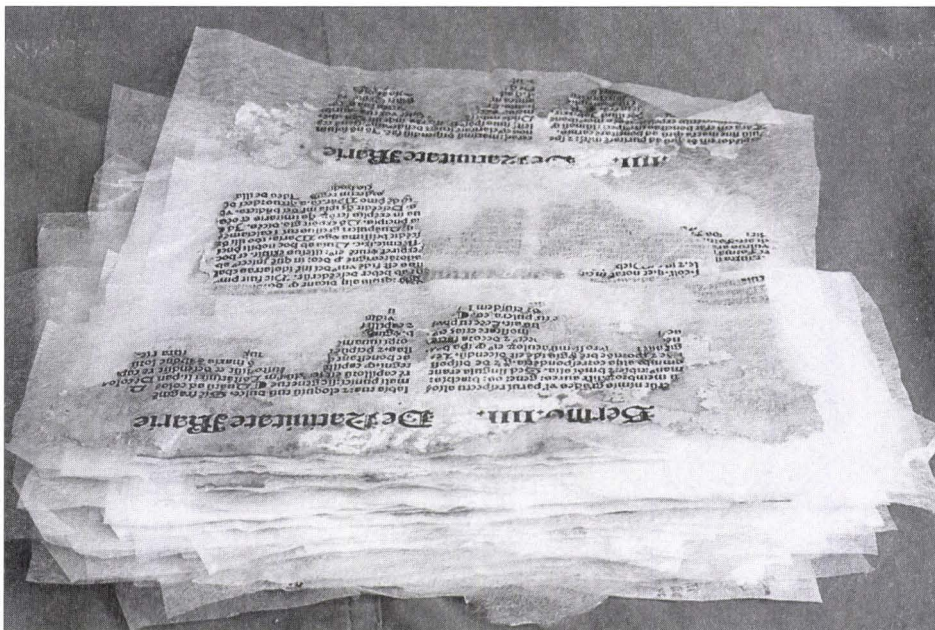

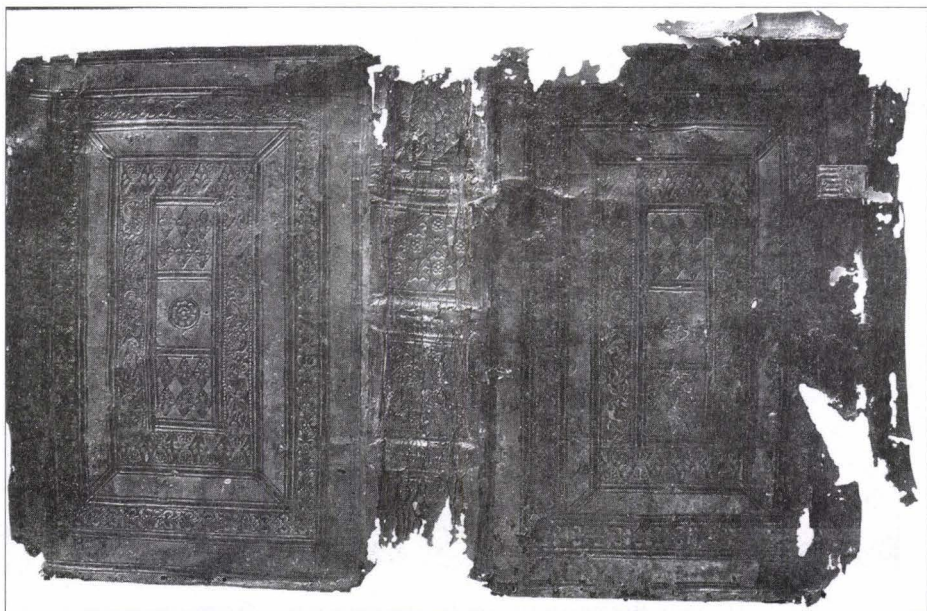
9. kép. A könyv budai reneszánsz kötése

10. kép. Bernardinus de Bustis: *Mariale*. 15. sz.

11. kép. A konzervált könyvlapok

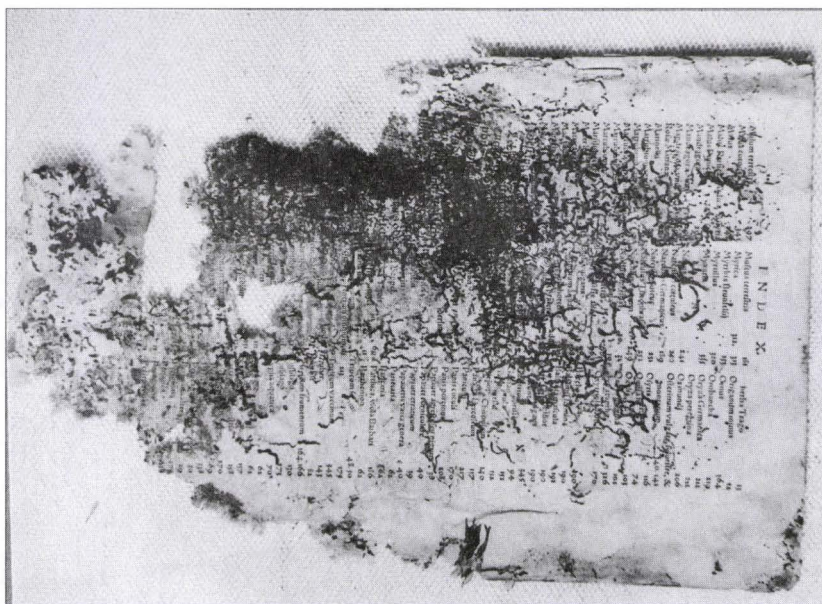

12. kép. A magyar reneszánsz bőrkötés konzerválás után

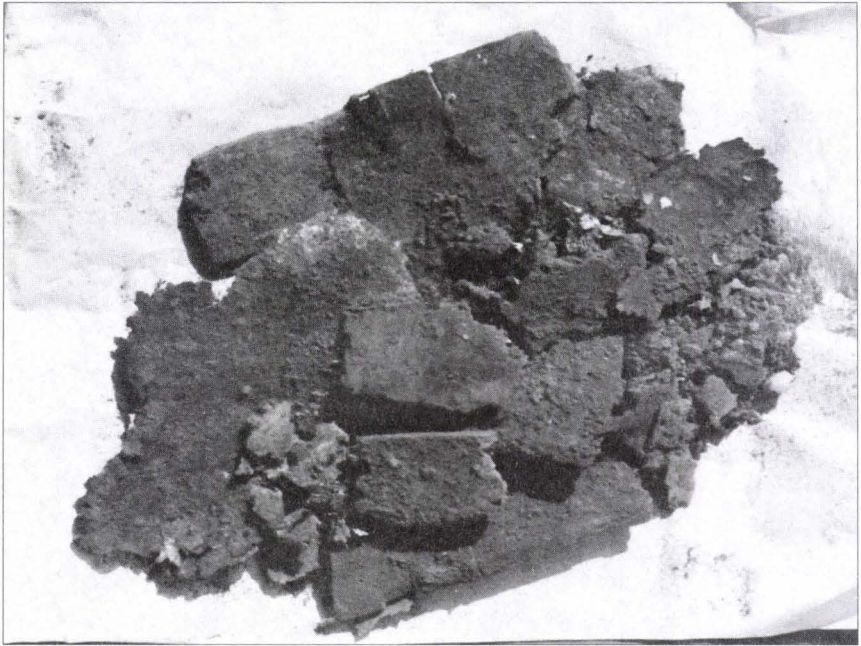

13. kép. Kreuterbuch (Herbárium). 16. sz.

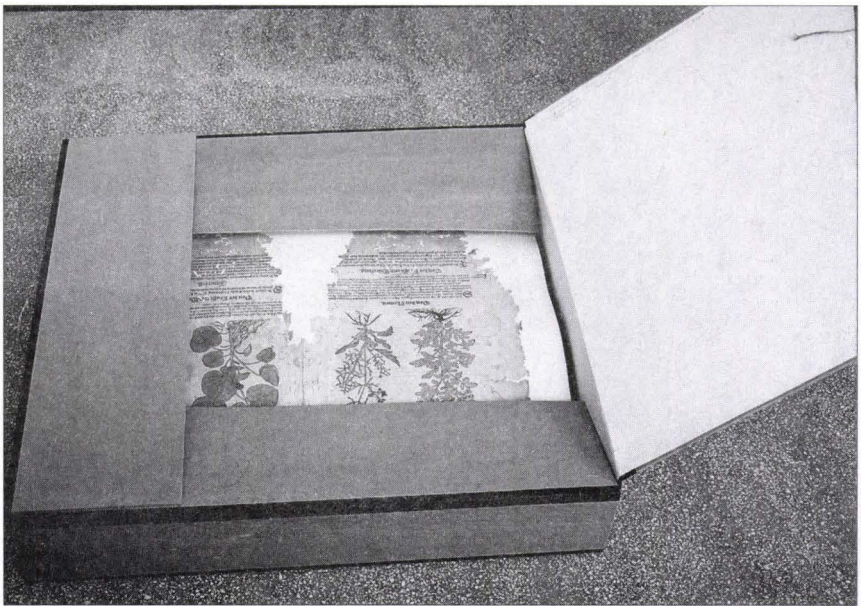

14. kép. Rovarrágás nyomai a könyvtesten

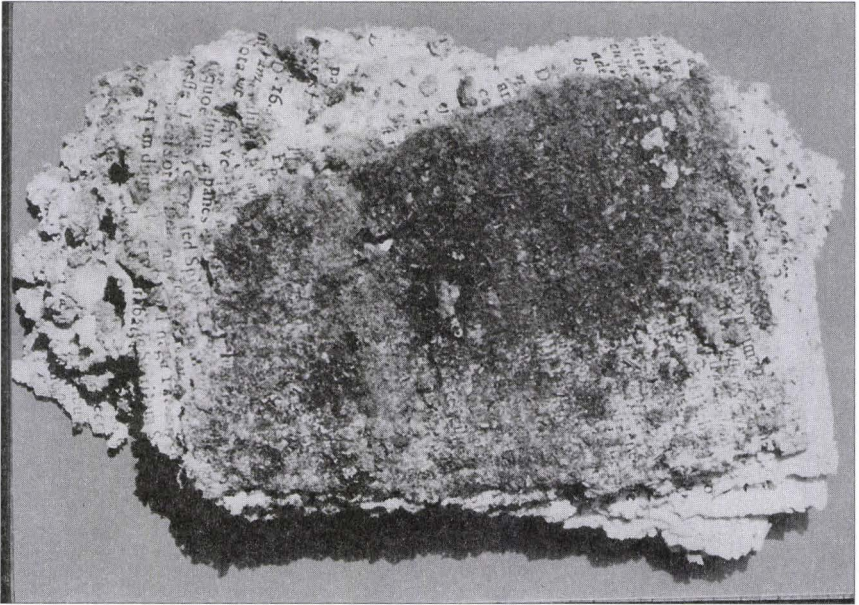

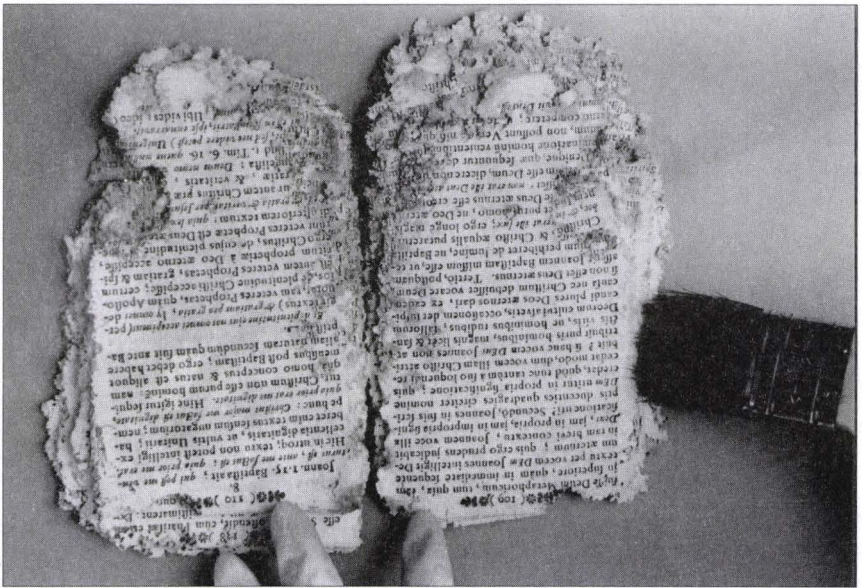
15. kép. A tönkrement fatábla

16. kép. A könyv tárolása

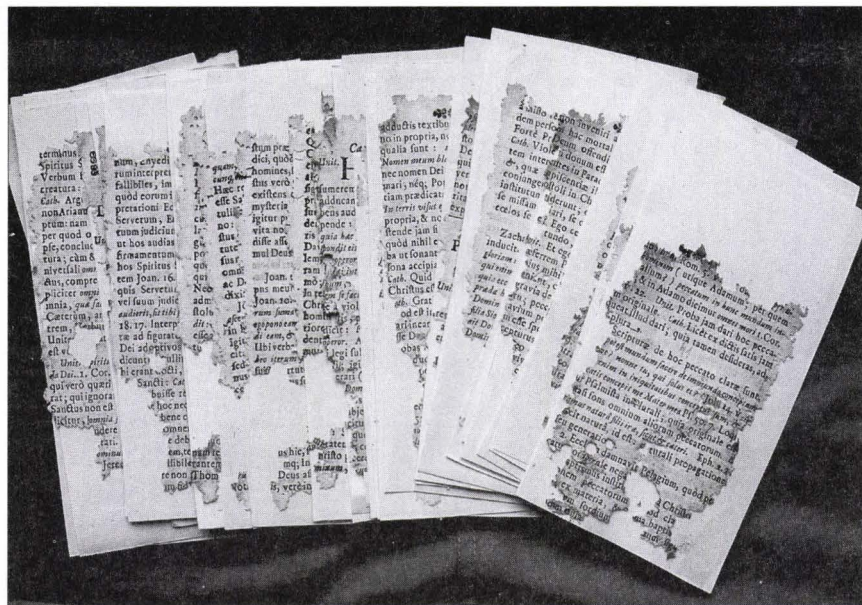

17. kép. Rajcsányi János: *Peregrinus catholicus, de peregrina unitaria religione discurrens*. Kassa, 1726.

18. kép. A penészes könyvlapok szétnyitása

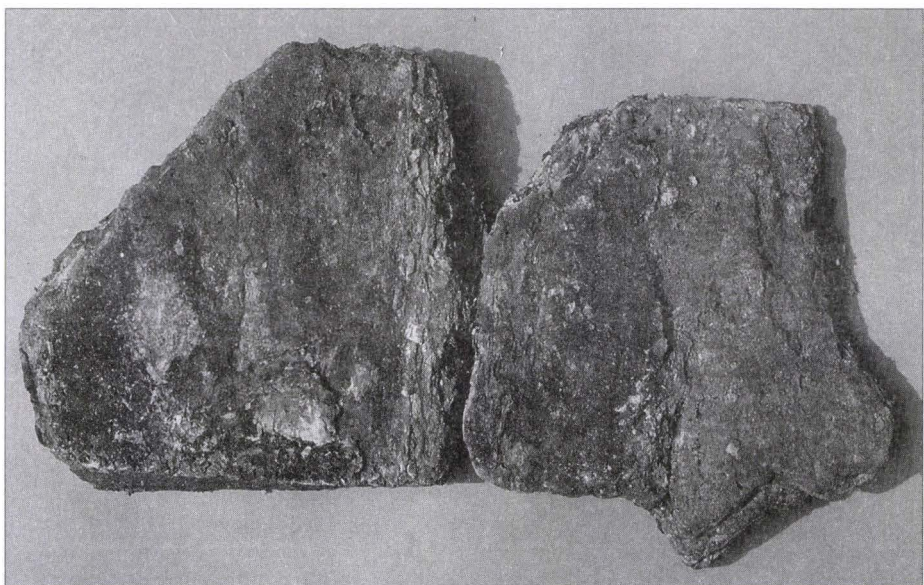
19. kép. A tisztított könyvlapok

20. kép. A károsodott 18. századi kéziratos könyv

21. kép. A könyvttest japán-fátyolpapír között

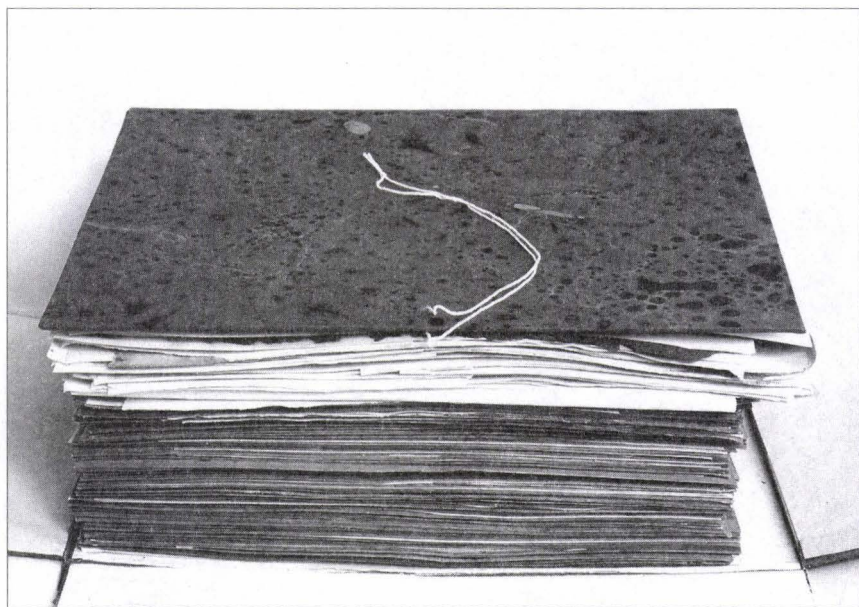

22. kép. Tömbbé összetapadt könyv

23. kép. A sérült fénykép

24. kép. A fotóalbum konzerválás után

25. kép. A könyvek a Csíksomlyói Ferences Kolostor könyvtárszekrényében

MARA ZSUZSANNA

EGY 18. SZÁZADI FÜLKÉS BAROKK SZOBOR RESTAURÁLÁSA – *Szent Anna tanítja a gyermek Máriát* –

Abstract: [Conservation and restoration of a baroque sculpture group with niche, 18th century „Saint Anne teaching the Child Mary”] The sculpture is preserved at the Franciscan Monastery, Sumuleu-Ciuc (Rom.) – Csíksomlyó (Hung.); it is of unknown origin. Its subject is religious, the technique and the style being influenced by Baroque art, dating from the second half of the 18th century. The small sculpture was painted in coloured varnishes. After describing in detail the condition of the conservation of the sculpture group and its niche, the study presents the investigations performed and the phases of the conservation-restoration processes, such as: removing the dirt by chemical and mechanical means; consolidating the flaking layer of paint with animal glue (by grout); splicing the detached elements; filling the missing areas of the painted and gilded surface with paste and bole; reconstructing them aesthetically by means of different techniques of retouche; polishing and finally varnishing of the surface with a protecting layer.

Rezumat: [Conservarea și restaurarea unui grup statuar cu nișă, în stil baroc, din secolul al 18-lea „Sfânta Ana învățând-o pe Maria înțelepciunea Sfințelor Cărți”] Statuia provine de la Mănăstirea franciscană Șumuleu-Ciuc – Csíksomlyó (magh.), autorul ei fiind anonim. Tematica este religioasă, iar tehnica de execuție și stilul sunt de influență barocă, datând din a doua jumătate a secolului al 18-lea. Piesa de dimensiuni mici este pictată cu verniuri colorate, starea ei de conservare fiind relativ bună. Lucrarea prezintă descrierea investigațiilor și operațiunilor efectuate: îndepărtarea diferențiată a depunerilor ulterioare necorespunzătoare prin metode fizico-chimice; consolidarea desprinderilor stratului pictural; lipirea și completarea elementelor distanțate prin injectare și pensulare; completarea lacunelor prin chituire stratificată; integrarea cromatică a lacunelor prin rețuș diferențiat; poleire; peliculizare finală de protecție.

A szobor a csíksomlyói Ferences Rendház tulajdonát képezi. Ismeretlen szerző munkája.

Csíksomlyó már a 15. századtól a katolikus kereszténység vallási és kulturális központja. Az itt újjáépített kéttornyú, barokk stílusú templom őrzi az évszázadok viharait csodával határos módon túlélő, gótikus stílusú Szűz Mária-szobrot. A ferencesek a századok során értékes könyvanyagot, egyházi kegytárgyakat, textíliákat (miseruhák), fészületeket, körszobrokat, táblaképeket őriztek meg. A dolgozat tárgyát képező barokk stílusú, kisméretű polikróm szoborcsoport is egyik darabja a ferencesek által összegyűjtött kincseknek.

Szent Anna ikonográfiai leírása

SZENT ANNA tisztelete a 4. században Jeruzsálemben kezdődött, ahol Mária feltételezett születési helyén Szent Anna-templomot emeltek. Kultuszát a Keleti egyházban I. *Justinianus* kelet-római császár tette kötelezővé. Nyu-

gaton már a 2. században nyoma van tiszteletének, de általánossá csak a kereszties háborúk után vált. Nagy terjesztője volt TRITHEMIUS *Tractatus de laudibus s. sanctissimae Annae* című munkája (1494). Ünnepe a katolikusoknál július 26-án, a görög egyházban december 9-én van.

Szent Anna (Kr. e. 1. század második fele) a Boldogságos Szűz Mária édesanyja. Nevét és élete egyes eseményeit az ún. apokrif (a keresztény teológiának a görög „elrejtett” szóból származó fogalma¹) írásokból, pontosabban JAKAB *protoevangélium*ából ismerjük. E szerint Anna egy betlehemi pap, MÁTÁN leánya. Két nővére is volt, MÁRIA és SZÓBÉ. Annát a galileai származású JOACHIM vette feleségül. Hosszú idő után kapták Istentől gyermeküket, MÁRIÁT, akit három éves korában a jeruzsálemi templomban Istennek szenteltek.²

Ikonográfiai szempontból több Anna-ábrázolást is megkülönböztetünk. Önálló ábrázolásai a 13. századig az Istenszülő-képekhez hasonlítanak. A szigorú bizánci stílust fokozatosan felváltja a szereplők természetes csoportosítása és életkoruk megfelelő megkülönböztetése, amikor kialakul a később oly gyakorisággal ábrázolt *Szent Anna harmadmagával* (Mettercia) képtípus. E téma elterjedése után más képtípusokon is Annát idősebb nőként, kendővel vagy főkötővel, általában (zöld) köpenyben és (vörös) ruhában ábrázolják.³ Anyjával, EMERENCIÁVAL is bemutatják, ezek az ún. *Anna negyedmagával* képtípusok. Léteznek *Nagy Szent-család* képek, melyek középpontját Anna harmadmagával adja, valamint a *jelenetszerű* képek, amikor a Gyermekkel foglalkozik vagy a törülközőt tartja a fürdetésnél, és nem utolsó sorban, megemlítendők az *életéből merített különböző jelenetek* ábrázolásai.⁴ Ez utóbbiak általában a Mária vagy Jézus életét bemutató kép-ciklusokhoz tartoznak, például a Mária-legenda fő jelenetei: Joachim áldozatát visszautasítják a papok; Joachim a pusztában; az angyal hírül adja Mária fogantatását; találkozás Annával az aranykapunál; Mária születése; Mária bemutatása a templomban; Máriát anyja, Anna tanítja; Mária eljegyzése Józseffel.⁵ A *Szent Anna tanítja Máriát* képtípus a barokk korban alakult ki. Nagyon sok változata létezik azóta, festmény, illetve szobor formájában, amelyek magukban hordozzák a művész egyéni stílusát, a kor szellemét.

¹ *Magyar Virtuális Enciklopédia*. HORVÁTH Pál összeállítása. MTA, Budapest, 2003. <http://www.enc.hu/1enciklopedia/fogalmi/teol/apokrif.htm>

² *Magyar Katolikus Lexikon*. I. A-Bor. Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 1993. 292.

³ *A keresztény művészet lexikona*. Corvina, Budapest, 1994. 25. (eredeti címe: Verlag Herder: *Lexikon der christlicher Kunst. Themen, Gestalten, Symbole*.)

⁴ *Magyar Katolikus Lexikon*. I. ... 292 - 293.

⁵ Dr. ENTZ Géza: *Ikonográfia*. A Képzőművészeti Főiskola Restaurátor- és Konzervátorképző Intézetének jegyzetei. KMI, Budapest, 1989. 31 - 32.

A dolgozat témáját képező Szent Anna-szoborcsoport leírása

Szent Anna trónon ülve, a mellette álló gyermek Máriát tanítja. Szent Anna jobb kezében könyvet tart, melyen a következő latin nyelvű szöveg található: *Sit Nomen Domini Benedictum*; jelentése: Legyen áldott az Úr neve. A könyv Szent Anna egyik jellegzetes attribútuma. Hasonló jelképei a lilomszár vagy az ajkakra helyezett ujj.⁶ Kétoldalt, egy-egy kis angyal (puttó) áll, gyertyát tartva kezében. Szent Annán vörös bélésű arany színű köpeny és zöld ruha van, s bár idős asszonyként ábrázolták, nem viseli a neki megfelelő státusszimbólumot, a fejkendőt. Ruháinak színei is eltérőek a jól meghatározott Szent Anna-kánonoktól, miszerint zöld köpenyt és vörös ruhát visel. Máriát kibontott hajjal, kislányként ábrázolják, fehér tunikában, kékes-zöld köpennyel, amint idős anyjára figyel. Az így létrejött kompozíció egy barokk stílusú posztamensen áll. Ezzel együtt egy kis díszes, intarziás fülkébe helyezték (1. kép).

Ez az ábrázolási mód kissé eltér a nyugat-európai képi hagyománytól, miszerint Szent Anna áll, kezében nyitott könyvet tart, előtte (esetleg még olvasópult is szerepel) imára összetett kezekkel térdel Mária. De Erdély területén keresve analógiákat, ehhez hasonló ábrázolásokkal találkoztam. Ilyen például a gyergyószentmiklósi Római Katolikus Templom mellékoltárának szoborcsoportja. Szent Anna itt is trónon ül, mellette a kis Mária áll. Ebben az esetben, viszont nem kisméretű szoborról van szó (2. kép).

A fülke állapota

Az üveglakos fülke fenyőfából készült, oldalain intarziás berakással. Elülső felének sarkait valamikor rézveret díszítette, belseje festett. A fülke egész felülete poros és szennyezett volt. A lakkréteg bemattult, megkopott, az intarzia a fülke felső részén felvált, helyenként gyertyacseppek nyomai voltak fellelhetők. Az elülső üveg hiányzott, a rézdíszekből is csak egy maradt meg. A fülke felső részéhez kis villanykörtét rögzítettek, huzalját a hátoldalán vezették ki az áramforráshoz. Itt a fa hosszanti irányban elhasadt. A belső festés viszonylag jó állapotban maradt meg. Alapszíne, a kultikus Mária-színnek is nevezett kék, amelyen a szobor formáját követő díszítés látható. Míg a szobor színvilágát arany, ezüst és különböző színes lakkok határozzák meg, a fülke belső részének festéséhez használt színek szegényesebbek és mattak (földfestékek). Bár árnyalataiban különböznek, harmóniában vannak egymással.

⁶ *Szentes Lexikona*. Dunakönyv Kiadó, Budapest, 1994. 33–34. (eredeti címe: JÖCKLE, Clemens: *Lexikon der Heiligen*. BANGHA Katalin fordítása).

A szobor állapota

A fülke védőszerepet is nyújtott, ezért a benne levő szoborcsoport viszonylag jó állapotban maradt meg. A fa nem volt rovarfertőzött. Kisebb hiányok mutatkoztak a festékrétegben, ami helyenként megrepedezett és feltáskásodott (valószínűleg a közeli fényforrás miatt). A faragások egy része letört, elkallódott. A lüszterezett felületeken megfolyt a lakk, elszíneződött, megbarnult. Előnye mégis, hogy éveken keresztül védőréteget biztosított az alatta levő fémfelületnek (jelen esetben ezüst), megóva azt a korróziótól. A szoboregyüttesen használt színes lakkok a sárga, a vörös, a zöld és a berlini kék(?). A sárga lakkot, ún. aranyfirniszt (auripetrum vagy aranylakk) Anna palástjának külsején, illetve a szobor kevésbé szembetűnő részein, a trón és posztamens oldalának színezésére használták. Ennek oka a takarékoság is lehetett, mivel az aranyfólia igen drága volt. Az aranyozás is helyenként megkopott, látszani hagyva a bóluszos alapozást.

Az egész felületet utólagos pótlások, javítgatások, átfestések jellemezték.

A fülkén elvégzett konzerválási és restaurálási műveletek

Az UV sugárzás, a tárgyban kialakuló helyi feszültség, a fa állandó tágulási és összehúzóási folyamata, a hőmérséklet-változás, majd ennek következtében a páratartalom-ingadozás, mind a fa lassú kiszáradásához, a festék- és lakkréteg öregedéséhez, feltáskásodásához és lepergéséhez vezet. A fizikai reakciókon kívül fotolízis⁷, valamint fotokémiai reakciók (irreverzibilisek és nagyon komplexek) is mennek végbe.⁸

A fülkéről, a szoborcsoport eltávolítása előtt szárasztisztítással, puha szőrű ecset segítségével, eltávolítottam a felületi porréteget. Ezután kivettem a szoboregyüttest és véglegesen eltávolítottam a károsító hatású kis villanykörtét (3. kép). A továbbiakban nedves tisztítást alkalmaztam a lakkrétegben megkötődött szennyeződés eltávolítására, mely besötétítette az intarziás berakást. Előzetes próbák alapján, *terpentin* (29%), *etilalkohol* (70%), lenolaj (1%) és 7–10 csepp *ammónium-hidroxid* keverékét találtam a leghatékonyabb tisztítószernek. A hátoldal tisztításához etilalkohol és desztillált víz 1:1 arányú keverékét használtam (4. kép).

A fülke belső felében a festékréteg viszonylag jó állapotban maradt meg, szilárdításra nem volt szükség. A tisztítást *tojásemulzióval* (1:3 arányban)

⁷ A fény - energiát adva le a molekulákat képező atomoknak - elszakítja az anyagokban levő kémiai kötéseket, és ezáltal megváltoztatja az anyag tulajdonságát.

⁸ Aurel MOLDOVEANU: *Conservarea preventivă a bunurilor culturale*. Bucuresti, 1999. 108–120.

végeztem, ami egyben kötőanyagként is hatott. A hiányzó részeket vonalkázó retussal egészítettem ki, temperával.

A szétesett faelemeket, a régi enyvréteg duzzasztásos módszerrel történő eltávolítása után 20 – 25%-os *csontenyvvel* ragasztottam össze (5. kép). Ezután a fülke külső felét, *Ducotim L* szintelen, matt, nitrocellulóz tartalmú kereskedelmi firnisszel lakkoztam le.

A sárgarézből készült sarokdíszt korróziós réteg borította. Tisztítása nemcsak esztétikai szempontból, hanem a fém tartósságának szempontjából is lényeges volt. Ezért a felületi szennyeződést előbb zsíralkoholszulfát és *Selecton B2* azaz *Komplexon* keverékével⁹ próbáltam fellazítani, majd *Krefting* módszerrel¹⁰ alkalmaztam. A hiányzó darabok – gipsz mintavétel után – öntéssel készültek.

A szoborcsoporton elvégzett konzerválási és restaurálási műveletek

Az egész felületről, puha szőrű ecsettel, letisztítottam a felületi porréteget, vigyázva, hogy a fellazult festékréteg ne sérüljön (6. kép). A kisebb figurák (a puttók és a gyermek Mária) szegekkel rögzítődtek a talpazathoz. A hatékony tisztítás érdekében, a szoboregyüttest darabjaira szedtem szét (7. kép).

Ezután mintát vettem Szent Anna zöld színű ruhájából (1. ábra), illetve a lábánál fekvő párnából (2. ábra), és mikroszkóppal megvizsgáltam ezeket. Az 1. minta rétegvizsgálata alapján kiderült, hogy a zöld festékréteg alatt található egy fémréteg (ezüst) és egy zöld színű lakkréteg is, tehát Szent Anna zöld ruhája is eredetileg lüszterezve volt.

A további vizsgálatok megerősítették, hogy a szobor utólagos javítgatáson, átfestésen ment keresztül.

A mikroszkópos vizsgálat után a festékréteg megkötése következett. Legtöbb helyen a kötőanyag hiánya okozta a festékréteg elválását a hordozótól, a fától. A feltáskásodott vagy fellazult festékréteg alá, injekciós tű segítségével, *etilalkohol* és víz 1:1 arányú keverékét juttattam. Az alkohol, fertőtlenítő hatása mellett, elősegíti a ragasztáshoz használt enyv könnyebb behatolását, valamint csökkenti a felületi feszültséget. Az alkoholos előkezelés után vízfürdőben melegített 7 %-os *nyúlenyvet* fecskendeztem a festékréteg alá (8. kép). A fellazult réteget spatula segítségével nyomogattam vissza (9. kép), majd japánpapírral rögzítettem (10.

⁹ A felületi szennyeződés eltávolítására a tárgyat 1 liter 80 °C-os vízben feloldott 15%-os zsíralkoholszulfát és 150 g *Selecton B2* azaz *Komplexon* (etilén-diamin-tetra-ecetsav-dinátrium sója) keverékébe kell tenni, majd hideg vízben többször át kell öblíteni és kefével súrolni.

¹⁰ A tárgyat alufóliába kell becsomagolni, 5%-os nátrium-hidroxidos oldatba tenni, majd desztillált vízben többször átöblíteni.

kép). A japánpapír eltávolítása után a tisztítás következett. Ez a restaurálás egyik leglátványosabb része hozzáértők és érdeklődők számára egyaránt, mivel már vastagabb felületi szennyeződés eltávolítása is igen mutatós eredményre vezethet, nem beszélve a régi, megsötétedett bevonatok alól előkerülő élénk színekről¹¹. Amennyire látványos, annyira nehéz feladat is. Ezt a visszafordíthatatlan folyamatot rétegvizsgálatok, az alkotó anyagok megismerése előzi meg, a megfelelő oldószer kiválasztása érdekében is. Nemcsak különálló tárgyak esetében, de tárgyon belül, színenként is lehet más-más oldószer a megfelelő. A lüszterezett felületeket *zsíralkohol-szulfát* vizes habjával tisztítottam, kivéve a kék lüsztert, mivel ezek lúgérzékenyek és tisztításkor megbarnulhatnak¹². Az aranyozott felületek tisztítására *n-dekanol* (90%) és *metilén-klorid* (10%) keverékét használtam. Ez az oldószer jónak bizonyult a festékrétegen levő megöregedett, megsárgult lakkréteg eltávolítására is (11–12. *kép*).

A faragások és a festékréteg hiányainak pótlása, majd az esztétikai helyreállítás következett. A fahiányok kiegészítése *fenyőfával* (Mária napsugaras dicsőfnye) és bambusszal (ujjai) történt. Ezeket a festékréteg hiányainak tömítéséhez használt masszával alapoztam le. A tömítéshez, 3,5–7 %-os *nyúlenyvet* és *hegyikrétát* használtam (13. *kép*). Azokra a felületekre, melyeket arany vagy ezüst lapocskával egészítettem ki, *bóluszos* alapozás került. A felületeket kissé szint alá csiszoltam – nagyon finom dörzspapír segítségével –, majd retusáltam.

A retusnak sokféle módszere alakult ki az idők folyamán. Az ún. *beilleszkedő* (*integrált*) *retus*, ami arra törekszik, hogy a lehető legjobban utánozza az eredeti jellegét színében, plasztikájában egyaránt – ez a módszer zavarja legkevésbé a műalkotáson belül az anyagszerűen kifejeződő összefüggések együttesét. Ezzel párhuzamosan alakultak ki azok a módszerek, melyeket *megkülönböztet(het)őnek* nevezünk. Fontosabb változatai a következők: *semleges* (*neutrális*), *pontozásos*, valamint a *vonalkázott* (*tratteggio* vagy *rigatino*) *retus*. A megkülönböztető *retusok* közül ez utóbbi a legelterjedtebb. De a kiegészítés módját a hiány mérete szabja meg. Az apró kopások pótlása nem követel feltétlenül *vonalkázást*, így a megkopott ezüst alapra felhordott arany lüszter kiegészítésére is a *pontozásos* módszer az alkalmas. A kiegészítések felismerhetősége alapvető szempont, ugyanúgy mint a visszafordíthatóság. Tehát a *retushoz* használt anyagok megválasztásában fontos, hogy a pótlás, ha szükséges, könnyen eltávolítható legyen, és ezzel ne veszélyeztesse az eredetit¹³.

¹¹ KOVÁCS Petronella: *Festett felületek tisztítása*. = *Isis* (Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek 1.). Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 2001. 49.

¹² CZINEGE András: *Lüszterezett felületek a polikróm faszobrászatban*. (Szakdolgozat). Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2005. 67 – 78.

¹³ GÖRBE Katalin: *A kiegészítés módszerei a festmények restaurálásában*. = *Isis* (Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek 4.). Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 2004. 14 – 18.

Fontos, hogy ezek ne legyenek fedők: akril vagy tempera, bár ez utóbbi kivétel, amennyiben *tratteggio* módszert alkalmazunk. A lüszterezett felületek kiegészítésére nem tanácsos korabeli technika alapján készített (például főzött olajgyanta lazúr) lüsztereket alkalmazni, mert ezek pár év elteltével nehezen eltávolíthatóvá válnak, valamint színük is hamar megváltozhat. Ajánlatos tehát a „modern” anyagok használata.¹⁴ A sárga és vörös színű lüszterezett felületeken két típusú retust is alkalmaztam. A nem szembetűnő felületeken *akvarell*el, vonalkázó módszerrel egészítettem ki a hiányzó részeket, Szent Anna palástjának elülső részét pedig pontozásos tehnikával, etilalkohol tartalmú *sellakk*ot használva. Az átfestett zöld ruha kiegészítésére akvarellt használtam, *tratteggio* technikát alkalmazva. Az olajfestékréteget nem szedtem le, mert sérülésmentesen nem lehetett volna feltárni. A nem lüszterezett felületeken a vonalkázó technikát alkalmaztam továbbra is, vigyázva, hogy a vonalak iránya a formát kövesse (14. kép). Egyetlen kivétel az arcon levő kis hiányok kiegészítése, mely beilleszkedő retussal történt, esztétikai okokból. Az aranyozott felületek kiegészítése bóluszos alapozáson *aranyfüst lemezzel* történt. Ennek felrakása után polírozásra és visszakoportatásra került sor.

Az esztétikai kiegészítés után, a szobor *Paraloid B67* és *dammár-gyanta* 1:1 arányú védő lakkréteget kapott. Száradása után, darabjai visszakerültek eredeti helyükre, majd teljességében visszaillesztettem a fülkébe, melyre új üvegablakok is kerültek (15. kép).

A műtárgy megvilágításához hideg fényű külső megvilágítást ajánlok, ezáltal csökkentve a rá ható káros tényezőket.

A szobron végrehajtott műveletek, így a káros hatások megszüntetése, a meggyengült részek megerősítése, a hiányok pótlása, az esztétikai kiegészítések nemcsak a műtárgy állapotának stabilizálása érdekében, hanem művészeti, történeti, megismételhetetlen szellemi és egyéni jelrendszerének megőrzése érdekében is történtek.

MARA Zsuzsanna

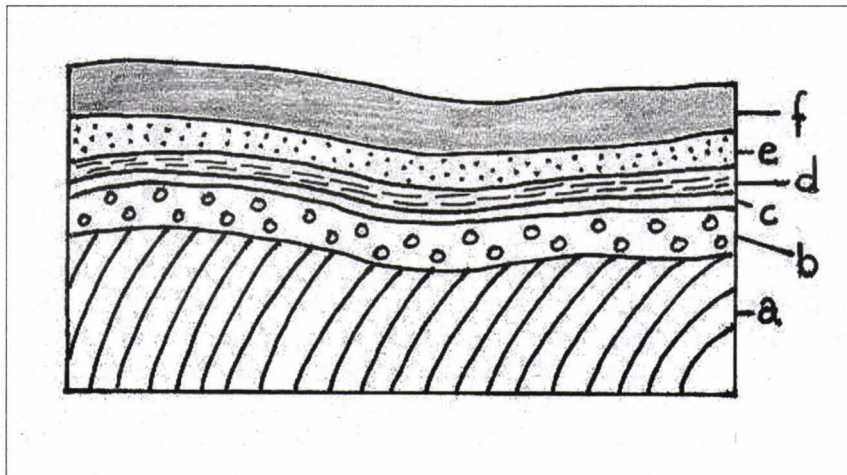
Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda

zsuzsamara@yahoo.com

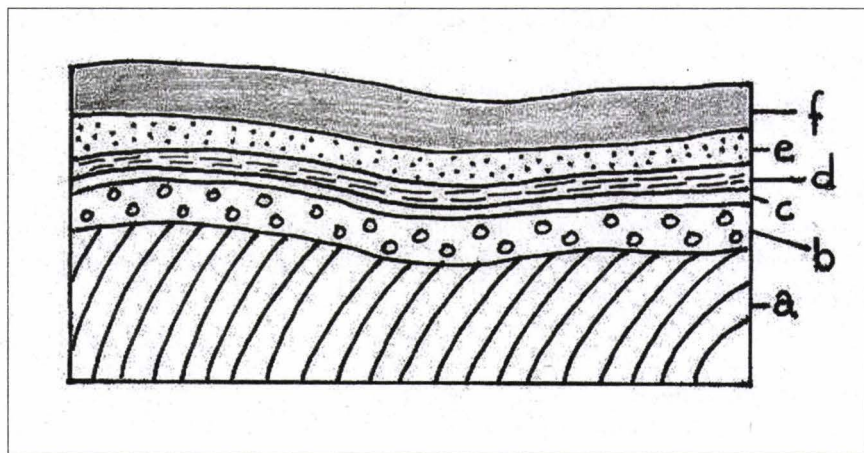
---

¹⁴ CZINEGE András: *Lüszterezett felületek a polikróm faszobrászatban*. i. m. 67 – 78.

A fa hordozón található rétegek keresztmetszeti rajzai:

1. ábra. Szent Anna ruhájából vett minta. a) fa hordozó; b) alapozás; c) előnyvezés; d) ezüst réteg; e) zöld lakkréteg; f) sötét átfestés

2. ábra. Szent Anna lábánál fekvő párnából vett minta. a) fa hordozó; b) alapozás; c) előnyvezés; d) ezüst réteg; e) zöld lakkréteg (a mintavételi hely közel volt Szent Anna ruhájához, valószínű ezért találhatóak itt is meg az 1-es mintához hasonló festékrétegek, erre kerültek rá a párna színei); f) barna festékréteg; g) rózsaszín festékréteg

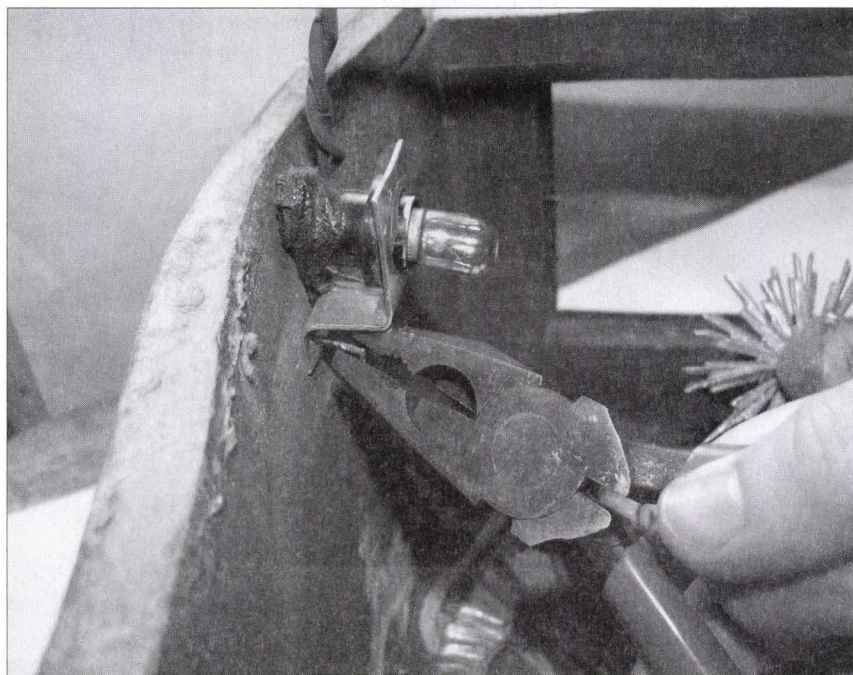

1. kép. Ismeretlen szerző: Szent Anna tanítja a gyermek Máriát. Lüsterezett faszobor fülkével. 18. sz., Csíksomlyó, restaurálás előtt

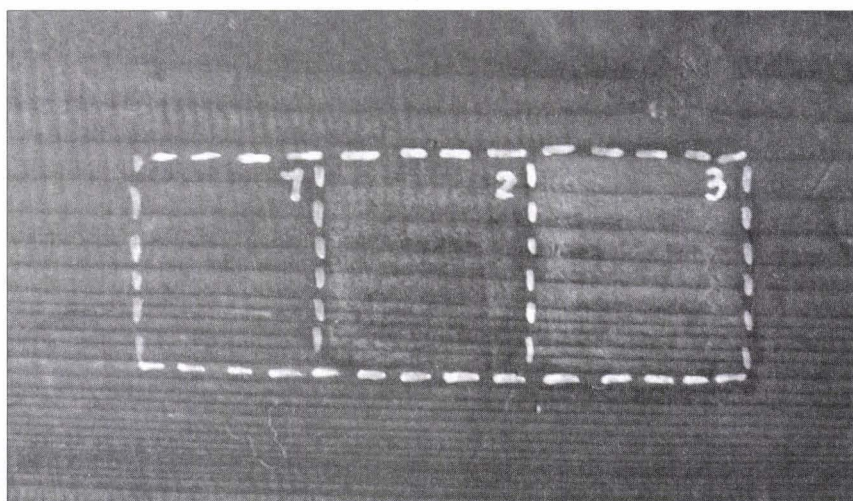

2. kép. Analóg ábrázolás. Római Katolikus Plébánia, Gyergyószentmiklós

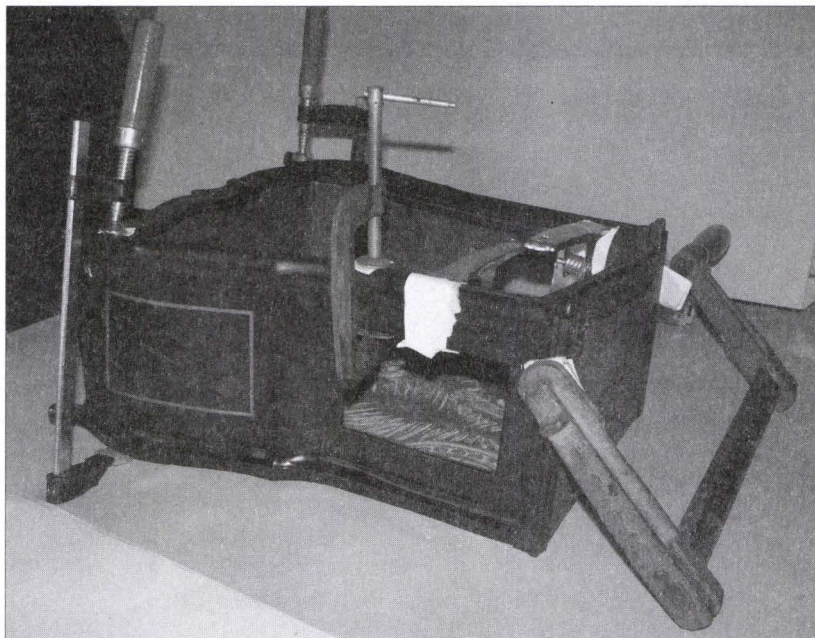

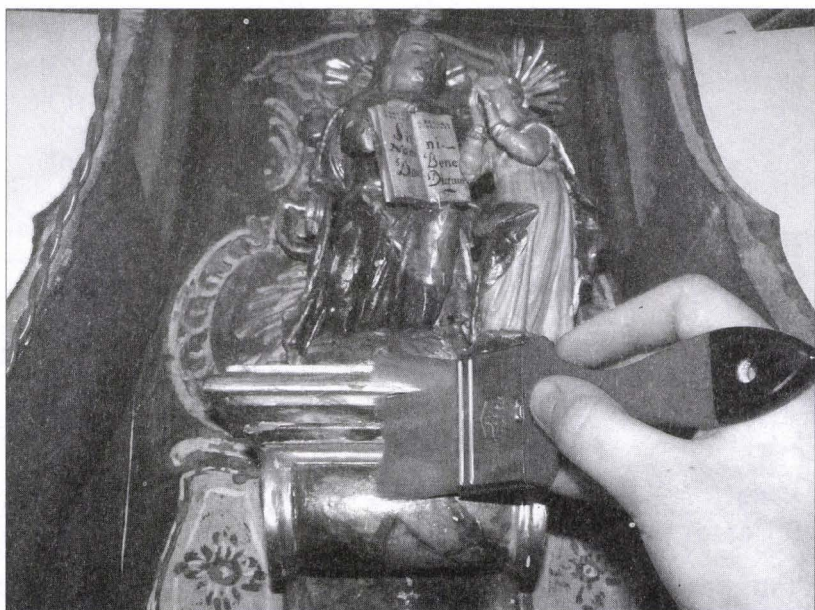
3. kép. A károsító hatású villanykörte eltávolítása

4. kép. Tisztítópróbák, a fülke hátoldala - részlet

5. kép. A szétesett faelemek összeragasztása

6. kép. Felületi tisztítás, portalanítás ecsettel

7. kép. Darabjaira szétszedett szoboregüttes

8. kép. A kötőanyag bejuttatása

9. kép. A felpuhult festékréteg visszanyomása spatulával

10. kép. A felvált festékréteg rögzítése a konzerválószer szilárdulásáig

11. kép. Tisztítóablak - részlet

12. kép. A besötétedett bevonat eltávolítása - részlet

13. kép. Tömítés után – részlet

14. kép. Retusálás után- részlet

15. kép. Restaurálás után

SZEMLE

ACTIVITY OF THE MUSEUM

ACTIVITATE MUZEALĂ

FERENCZI ISTVÁN (1921 – 2000)

**VALLOMÁS A MAGYAR NYELV
TU DOMÁNYOS ÍRÁSOKBAN VALÓ HASZNÁLATÁRÓL**
Részlet Ferenczi István doktori értekezése előszavából – 1947

Abstract: [About using hungarian language in scientific publications] The present publication is a fragment from the doctoral dissertation of the well-known archaeologist from Cluj, István FERENCZI (1921-2000), defended in 1947 at Bolyai University. The author (distinguished with the title of *doctor honoris causa* of the University Janus Pannonius from Pécs in 1996) published numerous precious writings about the early Middle Ages of Transylvania. In this fragment he points out the importance of using an elaborate language in the scientific publications, emphasizes the expressive power, the conciseness and the elegancy of the old grammatical structures of the hungarian language. At the same time he disapproves the excessive and abusive use of foreign expressions. The editors included these two shorter writings in the present volume (see also the chapter *History - Archeology*) for commemorating this illustrious scientist's memory, who passed away five years ago.

Rezumat: [Despre folosirea limbii maghiare în lucrările științifice] Articolul prezent este un fragment din teza de doctorat a binecunoscutului arheolog clujean FERENCZI István (1921-2000), susținută în 1947 la Universitatea Bolyai. Autorul (distins și cu titlul de *doctor honoris causa* al Universității Janus Pannonius din Pécs în 1996) a publicat numeroase lucrări valoroase care abordează perioada evului mediu timpuriu în Transilvania. În acest fragment relevă importanța folosirii unui limbaj îngrijit în lucrările științifice, scoate în relief forța expresivă, conciziunea și eleganța vechilor structuri gramaticale ale limbii maghiare, în același timp dezaprobă utilizarea excesivă și abuzivă a termenilor străini. Redactorii au inclus în volum aceste două scrieri mai mărunte (a se vedea și capitoul *Istorie - Arheologie*) pentru comemorarea amintirii ilustrului savant dispărut în urmă cu cinci ani.

[...] Munkánk kezdetekor még egyre szeretném figyelmeztetni az Olvasót. Kis ismertetésem nyelve első pillantásra idegenség-érzetet ébreszthet. Védelmére a következőket mondhatom.

Egykori Református Kollégium-beli kedves magyar nyelvi tanáraink: BRÜLL Emánuel, FINTA Gerő, JANCsó Elemér és BALÁZS János - számunkra, éretlen növendékek számára sokszor elviselhetetlenek s ugyanazért értelmetlennek is tűnő - a tiszta, gatzól mentes magyar beszéd, fogalmazás és helyesírás érdekében szigorú, módszeres, de a nyelv szeretetéből fakadó nevelése mélyebb nyomot hagyott lelkemben. Ez akkor még Édesapám (FERENCZI Sándor történész - szerk. megj.) hasonló felfogása s ösztönzése ellenére sem vált tudatossá elmémbe. Jóval később, az időtlen idők óta élő ősi ösztön - villámok felvillanó fényének erősségéhez hasonló ilyen vagy amolyan irányú - tudatossá válásának pillanatában, tisztult el bensőmben az efelett súlyosan-sötéten terpeszkedő homályosság.

Jól emlékszem, annak idején (BARTÓK Béláról, KODÁLY Zoltánról akkor még csak nagyon halvány fogalmaim voltak), talán VII–VIII. osztályos növendék koromban a rádióban hallottak hatására váratlanul egész lelkemet besugárzó – a középkor rajongóinak Jézus üdvösséges teste megpillantásakor vagy az egyházak Isten mindenekfelett-valóságát hirdető orgonáinak áhítatot ébresztő megszólalásakor érzett magasabbrendű gyönyörűséghez hasonló – érzelmek szabadultak fel bensőmben. Örömben, boldogságomban szerettem volna sírni, kacagni, bolondul ugrándozni. Kíváncsiságból azután megtudtam: az azóta nagyon is hozzám nőtt ötfokú zenénket ismertető előadás keretében adták elő azt a néhány – lelkem ősi, addig méltatlan elnyomatásban sinylődő érzéséről most jólesően béklyót szakító – egyszerű dalocskát.

A szavak, a nyelv zenéje valamivel később – KODOLÁNYI János néhány mérészen, de az ősiségig szerencsésen visszanyúló tömör nyelvezettel s hallatlan megjelenítő, éltető s mozgató erejű elbeszélési modorában megírt regényének az elolvasásakor – ragadta meg gondolatvilágomat. Ezt megerősítette azután ADY Endre ősi elemekben szintén bővelkedő költészetéből néhány nekem tetsző remekének a hatása. Mindezeket betetőzte a vogul-osztják-szamojéd-cseremisztb. népi költészet medveénekeinek, Numitarom, Jelempi, Munkeszi hadisten énekeinek a már szinte durván ható csiszolatlanságig menő, keresetlen beszédének, nemes egyszerűsége miatti tömör szavajárásának, eredetibb mondatfűzésének, fenségességének a bővölete.

Ezek megismertével, megszerettével, birtokomba vételével – mások nyomán is – rádöbentem tudományos nyelvünk rendkívül csúnyán, kínosan hangzó rossz magyarságára, a szó szoros értelmében véve megbotránkozató idegenességére. Kissé már – úgy vélem – fejlődött nyelvi ízlésemmel nem szerettem volna a mások ilyen természetű hibájába esni. Okulásomul átnézegettem tehát a ragozó nyelvek mondat szerkesztésének szellemi hátterére, azok gondolatfűzésének rendszerére (logikájára), szóképzésére, ragozása természetére vonatkozó tanulmányokat. Biztonság kedvéért egy-két mondatban összefoglalom a tőlem olvasottakat.

Az újabb nyelvtudományi kutatások eredményeképpen, az új megfigyelések nyomán is, újból leszögezték az urál-altáji és az indoeurópai nyelvek közötti alapvető különbségeket. Ezekből eredően – jellemzőbben – a régebben ragozónak (*agglutinans*) nevezett urál-altáji nyelveket ma névszavas (*nominalis*), míg az indoeurópai ejtegető (*declinans*) nyelveket igés (*verbalis*) szerkezetű nyelveknek hívják. [...]

(Kolozsvár, 1947)

A közlő megjegyzése: *Ferenczi István a legmesszemenőbben betartotta e hitvallását, önmagával szemben is a legnagyobb eréllyel lépett föl a szép magyar tu-*

dományos nyelv védelmében. De ugyanígy követelte meg diákjaitól és kutatótársaitól is a tiszta, idegen kifejezésektől mentes magyar nyelvű szövegközlést. Ennek eredménye, hogy írásaiban szép, minden nehézség nélkül anyanyelven is tárgyalható, adott anyagközléseiből hiányoznak az idegen szavak, kivéve ha valamiféle, más magyar szerzőtől származó szöveget idéz (itt, érthetően, megtartotta az idézett szerző szerinte kerülendő hibáit, magyartalanságait.) A tiszta magyar nyelven napvilágot látott értekezései, könyvei mind-mind erről tanúskodnak. Igaz, néhol „nehézkessé” tűnhet írásainak stílusa, ám ez csupán a látszat: csupán az édes anyanyelvét minden lelkiismeret-furdalás nélkül feladó számára látszódhat annak. Fényesen igazolta, hogy idegenségtől mentesen, magyarul is lehet tudományos közleményeket sajtó alól kihozni.

Tudományos-nyelvi követelménye, igénye és következetessége mintaértékű. Vajha bár kutatóink érintett része megértené végre: mennyire gördülékeny az ízes, szép magyar nyelven született írás, hogy ne adjuk föl a tudományosságban sem az – annyit hangoztatott, de a gyakorlatban kevésbé tiszteletben tartott – édes anyanyelvünket.

Közli: FERENCZI Géza

RO - 535600 Odorheiu Secuiesc - Székelyudvarhely

Str. Constructorilor - Építők utcája nr. 17/11. sz.

SZÖCS JÁNOS - GYARMATI ZSOLT

**ÚJ SZELEK ÉS RÉGI REFLEXEK
A MAI SZÉKELYFÖLDI ROMÁN TÖRTÉNETÍRÁSBAN****Liviu Boar: *A csík-, gyergyó- és kászonszéki románok
a XIX. században***A marosvásárhelyi Petru Maior Egyetem kiadása. Marosvásárhely, 2004.
409 old.

Extract: [Wind of changes and old reflexes in the contemporary Romanian historiography of Szekler land] At the end of 2004 the book of Liviu BOAR was published in Marosvásárhely - Târgu Mureș with the title: *Româniile din scaunele Ciuc, Giurgeu și Casin în secolul al XIX-lea*. The author has been working as an archivist for almost three decades: between 1978 - 1990 he was the director of the Archives of Csíkszereda, and then director of the Archives of Maros county; he obtained the doctorate degree in 2004.

Liviu Boar made his researches in order to give an overall picture about the historical, demographical, economic and intellectual life of the local Romanian people. He wanted to give beside the results of the archival researches a historical survey, too. More than half of the book with 409 pages, the text of about 226 pages is formed of communications, studies related to each other in a simple way. The other part is formed of the summing in English, the bibliography, and the numerous contemporary documents.

It is appraisable the fact that the author studied a specialized literature that forms a small library respectively during his decennial archival research work he studied a lot of old written sources. In the book we can read about the losing of identity of the Romanians from the county of Csík in the 19th century, the place of the Church and the school in the life of the Romanian community, the effect of ASTRA bank to the intellectual life of the Romanians, respectively the structure of the land-owning in the county of Csík.

In researching, presenting the history of the Romanians from Szekler land, thus from the county of Csík, the work of Liviu Boar is a leap forward, from the point of view of its European tone, but this leap forward is only half a leap, because regarding the fundamental questions of the subject, he remained at the centuries old reflexes, stuffy slogans of the old and modern romanian scientists, critics.

Rezumat: [Adieri noi, reflexe vechi în istoriografia românească de azi din Secuime] La sfârșitul anului 2004, la Târgu Mureș a ieșit de sub tipar cartea lui Liviu BOAR: *Româniile din scaunele Ciuc, Giurgeu și Casin în secolul al XIX-lea*. Autorul activează de aproape trei decenii ca arhivist: între 1978 - 1990 a fost directorul Arhivelor Statului din Miercurea Ciuc, apoi la Târgu Mureș; în 2004 a obținut titlul de doctor în istorie.

Intenția lui Liviu Boar a fost ca pe baza cercetărilor sale să ofere o imagine cuprinzătoare despre populația românească din ținut, din punct de vedere istoric, demografic, economic și spiritual. Pe lângă etalarea rezultatelor unei munci de cercetare arhivistică aprofundată, a dorit să prezinte și o succintă sinteză istoriografică. Mai bine de jumătate din volumul de 409 pagini - adică un material de 226 de pagini - este alcătuit din comunicări și studii disparate, neavând nici o legătură mai strânsă între ele. Cealaltă secțiune este constituită din rezumatul în limba engleză, bibliografia și un mare număr de reproduceri ale documentelor epocii.

E meritoriu faptul că autorul a parcurs o literatură de specialitate imensă - echivalând cu o bibliotecă mai mică -, și în cursul cercetărilor sale arhivistice de un deceniu a studiat un număr

impresionant de surse scrise ale epocii. Parcurgând volumul, cititorul are ocazia să întâlnească teme interesante ca „Pierderea identității naționale a românilor”, „Rolul bisericii și școlii în viața comunităților românești”, „ASTRA în viața spirituală a românilor”, respectiv „Structura proprietății funciare” din zona Ciuc etc.

Lucrarea lui Liviu Boar reprezintă oricum – cel puțin prin tonul mai european al discursului – un pas înainte pe calea cercetării și prezentării istoriei și trecutului românilor din Secuime (implicit din zona Ciuc) – însă acest pas înainte este făcut doar pe jumătate, întrucât în problemele cheie ale tematicii autorul rămâne și el tributarul reflexelor seculare, al lozincilor perimate vehiculate de cercetătorii români din generațiile mai vechi, dar și mai tinere.

2004 végén, Marosvásárhelyen látott napvilágot Liviu BOAR könyve: *Români din scaunule Ciuc, Giurgeu și Casin în secolul al XIX-lea* (A csík-, gyergyó- és kászsorszéki románok a XIX. században). A szerző közel három évtizede tevékenykedik levéltárosként: 1978 – 1990 között a Csíkszeredai, azt követően a Maros megyei levéltár igazgatója, 2004-ben szerzett doktori fokozatot.

Liviu Boar rögtön könyve elején leszögezi, hogy a címben megjelölt térség történetét mindezidáig csupán a többségi, „székely elem” szemszögéből vizsgálták, és ő azzal a szándékkal végezte kutatásait, hogy történeti, demográfiai, gazdasági és a szellemi élet tekintetében átfogó képet nyújtson a helyi románságról. Az elmélyült levéltári kutatások eredményei mellett historiográfiai áttekintőt is kívánt nyújtani.

A 409 oldalnyi könyvnek több mint felét, 226 oldalnyi szöveget egymáshoz lazán kapcsolódó közlemények, tanulmányok teszik ki. Másik részét az angol nyelvű összegezés, a bibliográfia, továbbá a nagyszámú korabeli dokumentum foglalja el.

Értékelendő, hogy a szerző kisebb könyvtárat kitevő szakirodalmat, valamint évtizedes levéltári kutatómunka során jelentős számú régi írott forrást tanulmányozott át. Akár pozitívumként könyvelhető el az is, hogy a könyvzetben megjelölt 87 átfogó munka közül 25, az 54 cikkből-tanulmányból pedig 7 származik magyar szerző tollából. Mindenképpen, ha a Székelyföldre irányuló kutatások mennyiségi dimenzióját vesszük alapul, a magyar szakemberek által jegyzett írások messze alulreprezentáltak.

Egyik kritikai észrevételünk mindjárt a tanulmánykötet címéhez kapcsolódik, ugyanis úgy véljük, nem véletlenül maradt ki a székely jelző. A munka során természetesen nem tudja megkerülni a „Székelyföld” vagy a „székely székek” kifejezést, azonban a címoldali használatát túl erősnek véli. A hivatalos kurzussal tehát nem tud és nem is akar szembe menni, ezt igazolja a könyv hátoldalán található ajánlás üzenete is: Camil MUREȘAN akadémikus Kelet-Erdély egy részéről beszél, az „úgynevezett Székelyföldről”. Lojális tanítványként Liviu Boar erről így fogalmaz: „A magyar, de a román történetírásban is meghonosodott a Székelyföld elnevezés, amelyet annak a területnek adtak, ahol

a román őshonos lakosság mellett székelyek laktak.”¹ Rendkívül sajnálatosnak tartjuk, hogy a mai középnemzedékhez tartozó tehetséges levéltáros-történész nem képes – vagy nem mer – túllépni a jól ismert román történetírói frazeológián. A „Székelyföld” terminus nem a történészek találmánya, hanem történeti tény: a 13. századtól kezdve több ezer oklevél tanúskodik erről.

A szerző historiográfiai áttekintővel indít: időrendi sorrendben kategorizálja és jellemzi az általa használt forrásokat. A már említett számbeli aránytalanságon túlmenően, már első pillantásra szembeüt a finom csúsztatás, illetve az objektivitás hiánya: az ENDES Miklós munkájánál szükségesnek tartja megjegyezni, hogy az „*a horthysta Magyarország területi követeléseinek jól ismert korszakában íródott, érveket szolgáltatva a revizionista politikához*”². Ugyanakkor semmilyen kritikával nem illeti a két világháború között, illetve a nyolcvanas évek végén megjelent román nyelvű kiadványokat³.

Jóllehet a kötet a 19. századi állapotokat taglalja, indokolt lett volna legalább a 18. századi előzményekről szólni. Különösen azért, mert gyakran idéz olyan szerzőket, akik a románság őshonosságáról értekeznek és amelyeket Boar minden kommentár nélkül hagy. A románság Gyergyói-medencében való nagyobb számú megtelepedése legkorábban a 17. század közepére-végére tehető, azzal a megjegyzéssel, hogy ezen a területen egészen a 20. századig többnyire hullámzó, változó népiségtörténeti tényező volt. SZABÓ T. Attila kutatásai során arra a következtetésre jutott, hogy a LÁZÁR család, amely Gyergyó környékének egyetlen nagyobb főrangú birtokos családja volt, szívesen fogadta a Moldvából ide menekülő román jobbágyokat.⁴ Vasláb és Várhegyalja a szárhegyi Lázár (1702-től grófi) család telepítésének eredménye.

A mintegy hatvan oldalt kitevő 2., 3., és 10. fejezet általános, közismert információkkal szolgál a Székelyföld területi szervezését, demográfiai mutatóit és a földtulajdon szerkezetét illetően. Természetesen szükséges és odaillő részekről van szó, melyeknek többletjelentősége talán az, hogy informálja – „képbe helyezi” – a laikus román olvasót.

A tárgyalt régió román lakosságának 19. századi identitásvesztését tárgyaló 4. fejezet meglehetősen felemásra sikeredett, ezt a használt források is tükrözik. A gyergyói görög-katolikus esperesség irataiból, az 1900-as balázsfalvi

¹ BOAR, Liviu: *Româniile din scaunele Ciuc, Giurgeu și Casin în secolul al XIX-lea*. Tg. Mureș, 2004. 27.

² BOAR, Liviu: Uo. 8.

³ Többek közt: POPA-LISSEANU, G.: *Secuile și secuizarea românilor*. București, 1932. – PĂCURARIU, Francisc: *Româniile și maghiarii de-a lungul veacurilor*. București, 1988.

⁴ SZABÓ T. Attila: *Gyergyói helynevek a XVII-XIX. századból*. Budapest, 1940. Magyarország földrajzi nevei. 1. sz. 5–6.

sematizmusból, illetve VARGA E. Árpád közismert munkájából⁵ merített statisztikai adatok értelmezését jórészt nem maga végzi el, hanem rábízta azt a két világháború között működő kedvenc szerzőire (Sabin OPREANU, Teodor CHINDEA, G. POPA-LISSEANU).

A minden történeti hitelességet nélkülöző, vagy legalábbis módszertanilag óvatosan kezelendő információk közül csupán néhányra térünk ki. Légből kapott tétel például, amit Sabin OPREANU állít és amit a szerző rögtön át is vesz, hogy Csíklázárfalva valaha, 1848 előtt román többségű település lett volna.⁶ 1614-ben Lázárfalván a 29 családfőből kettőtől több-kevesebb biztonsággal feltehető, hogy román vagy román eredetű (VOLÁH Bálint, VOLA Gergely). Az 1619-es konskripcióban a 31 családfőből három román található. A régiek mellett Oláh Mihály az új betelepítő.⁷ 1750-ben ugyanott 63 görög katolikus lelket számláltak. A 63 személy mintegy 12 familiát alkothatott. Az adóügyi összeírásban 41 családfő szerepel, ám ebből nehéz pontosan megállapítani a görög katolikus családok számát. Az 1762-es konskripció 19 görög katolikus családról tud. Emellett a faluban még legalább 2 nemesi család is élt. Az 1773-as kimutatásban látjuk, hogy a faluban 7 székely katona-, továbbá 35 jobbágycsalád lakott. Ekkor ebben a faluban legalább 44 család élt. A többségük magyar nemzetiségű. Még a legnagyobb betelepítési hullám idején, a 18. század közepe táján sem kerültek a görög katolikusok többségbe a településen.

Közismert az 1850-es népszámlálási statisztika, melyből kiderül, hogy a 801 lelket kitevő össznépeességből 542 magyar, 259 román nemzetiségű volt. Vallási megoszlásuk ugyanaz. A románság, bár jelentős számú, de nem adta a falu népének még egyharmadát sem. Hol itt akkor a román többség?⁸

A szerző különös figyelmet fordít az 1912-ben történt tömeges lázárfalvi felekezettválásra. Egyszerre 92 (és nem 99!) lázárfalvi és néhány szomszédos falubeli görög katolikus család római katolikus hitre tért át. Erről csupán alapos vizsgálódás után mondhatnánk véleményt. De már most majdnem biztosan kizárható, hogy tömeg, ilyen nagy számú család, erőszakos nyomás hatására határozta volna el az áttérést az egyik felekezetről a másikra.⁹ Az ilyen és a ha-

⁵ VARGA E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között*. Teleki László Alapítvány, Budapest–Csíkszereda, 1998.

⁶ BOAR, Liviu: *i. m.* 57.

⁷ *Székely Oklevéltár*. IV. Új sorozat. Kolozsvár, 1998. 514, 642.

⁸ A székelyföldi román lakosság számát illetően lásd BENKŐ Károly: *Csik, Gyergyó és Kászon. Leírások*. Kolozsvár, 1853. 46–47. – GARDA Dezső: *Főnépek, lófők, gyalogkatonák Csikban és Gyergyóban*. Csíkszereda, 1999. 267–268. – SZŐCS János: *A románok megtelepedése, román falvak kialakulása Csik-, Gyergyó- és Kászonszékben (1614–1850)*. = *A többség kisebbsége*. Csíkszereda, 1999. 103–105, 138, 144–145, 149. – Csíkszeredai Állami Levéltár F. 27/XIX/60/1765, 27/XXIX/7/1773.

⁹ BOAR, Liviu: *i. m.* 57–59.

sonló esetek elemzésénél célszerű lett volna, ha a szerző alaposabban megvizsgálja a lázárfalvi görög katolikus anyakönyvet és a szomszédos falvak római katolikus anyakönyveit, így észlelhette volna a vegyesházasságok sokaságát, akkor talán realisabb következtetések levonására nyílt volna alkalma.

Boar előszeretettel ismétli Teodor CHINDEA tanár légből kapott kijelentését, miszerint Alfalu a gyergyói románság bölcsője lenne. 1614-ben 1-2 román etnikumú lélek lehetett Alfaluban. A 17. század végétől jöhettek nagyobb számban román családok a településre, és véleményünk szerint a 18. század közepe táján tetőzött a betelepedés hulláma. Az fentebb említett munkák statisztikai adatai is erre utalnak. 1748-ban 191 személlyel 43 görög katolikus családot jegyeztek fel ott. Két évre rá már 286 személyt. 1762-ben pedig 50 családot jelez az összeírás. BOAR, tovább idézve CHINDEA-t, megjegyzi: „*az őshonos románok mind görög katolikusok*”. Felelőtlenül, hányaveti módon élnek, ő is és mások is, ezzel a kifejezéssel, fogalommal. Amennyiben a gyergyói görög katolikusok bennszülöttei, őslakosai a régiónak, úgy a mai csíkszeredai románok is számíthatnak erre a jelzőre annak dacára, hogy 1850-ben az akkori városban egyetlen ilyen román „bennszülöttet” sem találtak.¹⁰

Már korábban foglalkoztunk azzal a kutatási eljárással, módszerrel, amellyel a székelyföldi románság múltját taglaló román szakemberek a családnevek kérdését megközelítik.¹¹ A legradikálisabbnak e tekintetben I. RANCA bizonyult, aki se szó, se beszéd, úgyszólván az egész székelyföldi családnévanyagot románnak „feltározta fel”.¹² Liviu BOAR ezúttal saját meglátásával rukkol elő és a lingvisztikának – a szerző számára – ingoványos talajára lépve, felsorol mintegy 200 román családnevet. Ebből kb. 40 jobbra olyan név, amelyet székely családok már az itteni tömeges román megtelepedés előtt is viseltek. Ezek nagyrészt magyar családnevek. A szerző által felsoroltak lehetnek elrománosodott magyarok, de az együttélés során átvehették az ilyen neveket az újonnan betelepülő román nemzetiségűek vagy az utódaik is. Ezek: ANTAL, ALMÁSI, BANKA (NEM BANCU, AHOGYAN KÉRDŐJELLEL ÍRJA!), BARTOS, BARICZ, BOGA, BOKA, BORS, BOTH, CSORBA, CZIFRA, CZIRJÁK, DEÁK, DEMETER, DAMJÁN, DEMJÉN, DOBONDI, FARKAS, FEKETE, FÜLÖP, GÁBOR, GERGELY, GÖRBE, ILLYÉS, MÁRK, MARKUS, MIHÁLY, MOLNÁR, OROSZ, PAPP, PÁSZTOR, SÁNTA, SÁNDOR, SIMÓ, SZÍJÁRTÓ, TATÁR, TIMÁR, VIRÁG.¹³

¹⁰ BOAR, Liviu: *i. m.* 60 – 62, 72. Lásd: BENKŐ Károly: *Csík, Gyergyó, és Kászon*. Kolozsvár, 1883. 46 – 47. – SZŐCS János: *A románok megtelepedése, román falvak kialakulása....* 138.

¹¹ SZŐCS János: *Régi-új divat: székelyellenesség*. = *Hargita Népe* melléklete. 2004. április 10.

¹² RANCA, Ioan: *Româniî din scaunele secuieşti în antroponimele din conscripţii. Scaunele Ciuc, Giurgeu şi Casin*. II. 1567 – 1850. Târgu Mureş, 1997. 39, 48, 61, 63, 68 – 73, 76, 79 – 80, 86 – 89, 128, 204, 244 – 247, 268 – 269, 275. – Lásd: még: RUSSU I. I.: *Româniî şi secuii*. Bucureşti. 1990. 114, 129, 224, 216 – 256.

¹³ BOAR, Liviu: *i. m.* 63 – 64;

A fejezet végén a szerző tollából közel egy évszázados véleményt olvashatunk, hogy a székelyföldi románság identitásvesztését a szegénység és a katolikus papság „célja” okozta. Boar ezúttal sem fárasztja magát elemzéssel, összehasonlítással, forgatókönyvek felállításával: egyszerűen annyit tesz, hogy preconcepcióját igyekszik – többnyire román nyelvű forrásokból átvett – számadatokkal igazolni BENKŐ Károly és VARGA E. Árpád népesedési statisztikájára támaszkodva úgy találtuk, hogy Csíkszékben 1850-ben az összlakosság 92.449 lelket tett ki. Ebből római katolikus volt 79.169 személy, a lakosság 85,63%-a, míg 13.112 személy (14,18%) görög katolikusnak vallotta magát. A következő 50 évben a két vallásfelekezet száma így alakult: 1880-ban az össznépességszám 114.644-re nőtt. Ebből római katolikus 91.627 személy, a népesség 80,62%-a. A görög katolikus népesség elérte a 17.485-ös számot, amely a lakosság 15,38%-át jelentette. A görög katolikusok részaránya az összlakosságon belül, minden „súlyos” elnyomás dacára jelentős növekedést mutat.

Húsz év múlva, 1900-ban a következő képet kapjuk: az összlakosság 128.857 lélek, ezen belül a római katolikusok száma 106.775 főre emelkedett (82,86%), a görög katolikusoké pedig 21.700 főre (16,84%). Az elnyomás ellenére is a görög katolikusoknak mind a száma, mind a részaránya az össznépességen belül nem csökkent, hanem nőtt.¹⁴

Az *egyházi szervezetet*, ennek kulturális szerepét tárgyaló terjedelmesebb rész (6. fejezet) a gazdag levéltári forrásanyag ellenére sem áll össze egységes, logikus és közérthető szövegtestté. Találunk rengeteg számadatot, élettörténetet, a már jól ismert szerzőktől többé-kevésbé találó idézetet, leltárszerű felsorolásokat és adatokat a román könyves kultúráról.

Majdnem minden fejezetnél – így itt is – előszeretettel közli Teodor CHINDEA¹⁵ gondolatait mindenféle árnyaló megjegyzés nélkül. A fejezet bevezetőjében például nevetséges sorokat olvashatunk –, melyek komolytalanná teszik fejtegetését: „*Manapság a gyergyói őslakos románok mind görög-katolikusok. Átkeresztelkedésük még Báthori Zsigmond idején kezdődött...*”¹⁶

A továbbiakban, Elie CÂMPEANU görög-katolikus esperes életútjának ismertetésekor kitér a tudományos tevékenységére is és furcsa, mondhatni provokatív módon csupán a *Román Enciklopédiába* írt szócikkeit idézi, mint például Gherghio-Voşlab, Gherghio-Ciomofalău, Cason és így tovább.

Itt vetődik fel nem csupán a gyergyói, de az összes csíkszéki helynevek kérdése. Miért felejthették el a bennszülöttek, az „őslakosok” a régi dák és román helyneveket? Miért hívták a 18 – 19. században Alfalăunak Gyergyóalfalut,

¹⁴ Vö. BENKŐ Károly: *i. m.* 46 – 47. – RUSSU, I. I.: *României și secuiei... i. m.* 55. – VARGA E. Árpád: *i. m.* 247 – 299.

¹⁵ Vaslábi születésű tanár, Gyergyószentmiklóson tanított a két világháború közötti években.

¹⁶ BOAR, Liviu: *i. m.* 72.

Senmiclăuşnak Gyergyószentmiklóst, Tölgyest pedig Tulgheşnek s a többit is hasonlóan? Pedig a román nyelvű szövegekben az „óslakosok” használhattak olyan elnevezéseket, amilyeneket akartak. De nem ezt tették, hanem – mivel nem ők voltak az óslakosok – letelepedésükkor átvették a székelyek által már régóta használt helynévanyagot.

A kötet egyik módszertani csemegéje a gyergyói görög-katolikus esperesség területén rekonstruált román „könyvforgalom” és olvasási kultúra. Ennek az alfejezetnek az elemzése külön recenziót érdemelne, kritikai észrevételeink kizárólag a román betelepülés előtti szláv nyelvű „könyvforgalomra” vonatkoznak. Természetesen ezúttal sem a szerző a főszereplő, hanem a nyolcvan-kilencven évvel ezelőtt élt és alkotott székelyföldi román értelmiség. A már említett Elie CÂMPEANU esperes és tanító „Csík megyében” (sic!) megtalálta Neagoe BASARAB havasalföldi román vajda szláv nyelvű imádságoskönyvének „nem teljes példányát”. Erről nem ő maga ír, hanem egy marosvásárhelyi tanár, bizonyos Nicolae SULICĂ, aki briliáns logikával megállapítja, hogy mivel drága szellemi portékáról van szó ezt maga a vajda, vagy a székely székekkel gazdasági kapcsolatban álló „jelentősebb” bojárok juttatták a székelyföldi románokhoz.¹⁷ A könyvről érdemleges adat nem derül ki (mai lelőhely, beazonosítás stb.), nem tudjuk mikor, milyen körülmények között kerülhetett „Csík megyébe”. Amennyiben a 16. század elején Székelyföldön egyáltalán olvasták a könyvet, a legnagyobb rejtély: milyen etnikum, melyik rétege, mit érthetett egy szláv nyelvű imádságoskönyvből?

Egy másik problematikus történet ugyancsak SULICĂ nevéhez fűződik, aki a gyergyói görög-katolikus esperesség könyvtárának leltárkönyvében több, a román fejedelemségekből származó könyv bejegyzését fedezte fel. Figyelmünket az *Apostol* című, 1683-ban Bukarestben nyomtatott könyv keltette föl, amelynek kéziratos bejegyzéséből pusztán annyi derül ki, hogy FINEA (logofăt) adományozta egy bizonyos LEPĂDAT nevű személynek. Eddig rendben is volna, csakhogy maga BOAR számára nem biztos az adományozás 1704-es dátuma, illetve a könyvet kapó személye. Mindkét személyről, közzé nem tett adatok alapján azt feltételezi, hogy Vaslábban éltek, ahonnan Finea Moldvába települt, Lepădat pedig a vaslábi egyházközség (?) kántora volt. A két kiragadott – és terjedelmi okokból nem említett néhány további – példától eltekintve az alfejezet jól szemlélteti, főként a 19. századbeli görög-katolikus könyvek jelenlétét a tárgyalt térségben.

A könyv 7. ugyancsak terjedelmes fejezete a románság *oktatásban* való részvételének körülményeiről, statisztikájáról szól. A gazdagon dokumentált tanulmányból az olvasó képet alkothat a székelyföldi román elemi oktatás

¹⁷ BOAR, Liviu: *i. m.* 103.

kezdeteiről, a görög-katolikus papság ez irányú erőfeszítéseiről, az iskolák működési nehézségeiről. Az esperesi vizitációs jegyzőkönyvek részletes számszerű képet adnak az iskolák helyzetéről, a diákok számáról és tanulmányi eredményeiről.

Egy alfejezetben a szerző kitér a csíksomlyói római katolikus gimnáziumban tanuló román diákokra is, megjegyezve, hogy „*a csíksomlyói gimnáziumban erdélyi diákok mellett tanultak katolikus vallású román diákok is, akik a török iga alatt álló moldvai fejedelemségből származtak*”.¹⁸

De kik ezek a moldvai „római katolikus román diákok”, akik Csíksomlyón tanultak? Az egyik első, akiről tudjuk, hogy 1689-ben Somlyón tanult, a bejegyzés szerint a „moldvai magyar Szöcs János”¹⁹. Akikről L. BOAR tud, és akik szerinte románok, azok a következők voltak: BARTOS Gergely (1773–79), BETZE István (1814), SZARKA István (1826–29), TURBUR János (1826–29), CSÁSZÁR Péter és FODOR Ferenc (1833–39). Turburt leszámítva a nevük is mind magyar név, ezek mind moldvai magyar diákok. Közülük Szarka István 1838-ban a „*Moldovai, Bákov Vármegyebeli Magyarok ... az egész Nemzetség Nevében...*”²⁰ kérést írt, amelyet a várdotfalvi egyháztanácsához címzett. Anélkül, hogy kitérnénk a csángó kérdés rendkívül gazdag irodalmára – finoman fogalmazva –, módszertanilag teljességgel elhibázott gondolkodásmóddal állunk szemben, amikor a szerző egybemossa a moldvai katolikus csángó magyar lakosságot a románsággal.

A csíksomlyói oktatás román vetületét tárgyaló alfejezetben Boar tudatosan szakít addigi eljárásával, miszerint a 19. századra koncentrál, időnként 18. századi előzményekkel. Prekonceptiójába – a székelyföldi román jelenlét vizsgálata – ugyanis tökéletesen illeszkedik a 17. században élt KÁJONI János személye. Ezúttal érdemesnek tartja visszanyúltni két évszázadot, hogy az oktatás kezdeteinél megemlíthesse a sokoldalú ferencrendi szerzetes nevét és etnikumát: „*călugăr franciscan de origine română, Ioan Căianu-Valahul*”, alább azt is hozzáteszi, hogy többek közt ő volt „*hazánk első folklórgyűjtője*”²¹.

Kájoni családjáról kevés információval rendelkezünk. Román eredetét nem vitatjuk, csupán pontosítani szeretnénk néhány adatot. Bár ránk maradt műveiben kizárólag a latin és a magyar nyelvet használta, ugyanakkor „valachusnak”, tehát román származásúnak vallja magát: így a *Herbárium*,²² a *Hortulus devotionis*²³ kéziratának címlapján és a csíksomlyói orgonához készített fel-

¹⁸ BOAR, Liviu: i. m. 161.

¹⁹ SÁVAI János: *A csíksomlyói és kantai iskola története*. Szeged, 1997. 90.

²⁰ SZÖCS János: „*Bé Moldvába és vissza ...*”. = *Hargita Kalendárium*. Csíkszereda, 1983. 81–83.

²¹ BOAR, Liviu: i. m. 161.

²² KÁJONI János: *Herbárium*. Csíksomlyó – Szárhegy, kb. 1656–1673. p. 12. Csíksomlyói Ferencs Rendház Könyvtára. Jelzete: A V 2/5249.

²³ KÁJONI János: *Hortulus devotionis*. Csíksomlyó, 1652–1657. Csíki Székely Múzeum gyűjteménye. Jelzete: Ltsz. 6201.

iratában²⁴. Más dokumentumok is említik román származását, így az 1648-as, beöltözéséről szóló irat („*natione Valachus ex parentibus Schismaticis*”).²⁵ Szülei valószínűleg kismemesi családból voltak. A „Joannes Kájoni de Kis Kájon” megjelölésben a Kiskájon helységnevet csupán a család származására vonatkozó előnévnek tartjuk. A Kolozs megyei Jegenyén született, ahol saját bevallása szerint magyar pap keresztelte.²⁶ KÁJONI Judit nevű nővéréről úgy tudjuk, hogy nemes RÁCZ Istvánhoz ment férjhez Csíkszeredába.²⁷ Az tény, hogy saját nevét „Ioan CĂIANU” formában soha nem írta le. Aláírásai alapvetően három formában fordulnak elő: „Joannes KAJONI”, „Joannes KAIONI” és KÁJONI János. A „Joannes CAIONI” névváltozatra csak egy Kájoni által 1680-ban készített kronosztikon betűiből következtethetünk.²⁸ A „Ioan CĂIANU” névváltozattal első alkalommal 1936-ban találkozunk.²⁹ KÁJONI románul egyetlen szót sem írt le, művei többsége magyar nyelven, kisebb része latinul látott napvilágot. Életművét szemlélve, mindenki számára teljesen világos, hogy a magyar kultúrát vallotta magáénak, valamint a Szent Istvánról elnevezett magyar erdélyi ferences kuszódia érdekeit védte.

A mellékletben közreadott források sorában, véleményünk szerint a legfontosabbak a román nyelvű felekezeti elemi oktatás beindításáról, fejlődéséről szólnak. Ilyen irányú próbálkozások a görög katolikus községekben, amint ezt a szerző is jelzi, már a 18. század végétől történtek, valójában azonban az elemi oktatás itteni beindítására csak később került sor.³⁰

Aron BOER görög katolikus esperes 1846-ban a csíkszéki gyírás gyűléshez intézett levelében joggal panasolja fel a görög katolikus községek szegénységét, és kér támogatást: „*A kántoroknak állandó lakhelyük és oskolaházuk egyáltalán nincsen*” – állítja az esperes. A görög katolikus „megyék” szegénysége okán a parókiák részére a harmincadí jövedelemből kér részt, anyagi se-

²⁴ KÁJONI János: *A csíksomlyói ferences templom régi orgonájának felirata*. Szárhegy, 1664. Csíki Székely Múzeum gyűjteménye. Jelzete: Ltsz. 6249.

²⁵ DIAMANDI, Saviana – PAPP Ágnes: *Codex Caioni saeculi XVII* (Facsimile). București – Budapest, 1993. (Musicalia Danubiana 14/A – B). Vol. 14 A, p. 57. és 130. lábjegyzet.

²⁶ KÁJONI János: *Fekete Könyv*. 1683 – 1684. f. 45v. Csíksomlyói Ferences Rendház Könyvtára. Jelzete: A V 10/5257.

²⁷ Kájoni latin–magyar versgyűjteményében, a *Hymnarium*ban olvasható sógorának halotti búcsúztatója, Kájoni szerzeménye. = *Hymnarium*. Csíksomlyó, kb. 1659 – 1677. p. 813. Csíksomlyói Ferences Rendház Könyvtára. Jelzete: A V 3/5250. – Lásd: még: KÁJONI János: *Fekete Könyv* ... f. 82r és f. 82v.

²⁸ A kronosztikon a *Cantionale* c. 15 – 16. századi kézirat utolsó levelén olvasható. Csíksomlyói Ferences Rendház Könyvtára. Jelzete: A V 5/5252.

²⁹ SIMONIS, George: *Din inceputurile muzicii românești, Ioan Căianu (1629 – 1687)*. Arhivele Olteniei, 1936.

³⁰ BOAR, Liviu: *i. m.* 159, 162 – 171, 322 – 325.

gítséget. Nincs tudomásunk arról, hogy az erdélyi központi, vagy a széki előljárók e tekintetben akkor valamit tettek volna. Feudális társadalmi viszonyok között a szék illetékeseinek vagy másoknak a figyelme, gondja, sajnos erre nem terjedt ki.³¹

Csíkszékben a görög katolikus népiskolai oktatás hálózata az 1848-as forradalmat követően az önkényuralom éveiben épült ki, vette kezdetét. A román nyelvű elemi oktatás itt teljességgel új keletű lévén, a több évszázados római katolikus felekezeti iskolákhoz képest bizonyos mértékben hátrányos helyzetből indult, de a kiegyezést (1867) követően a román papság, a tanítótság erőfeszítése nyomán, a román lakosság anyagi és erkölcsi támogatásával a 19. század utolsó harmadára, végére nagyjából a régebbi iskolák szintjéhez közelített és zárkozott fel.³²

Nem mellőzendő, az iskolaügyben az akkori megyei tanügyi hatóság által felállított mérce és elvárás ténye, amely az oktatás modernizálására készítette a községeket. Úgyszólván mindenhol az egyházközségek az akkori követelményeknek megfelelően modern iskolaházakat emeltek, amelyeket a törvény előírta bútorzattal, felszereléssel láttak el, ugyanakkor szakképzett tanítókat alkalmaztak. A görög katolikus felekezeti oktatásnak ezt az állapotát rögzíti az 1892-ben megejtett ellenőrzés Békásban, Bélborban, Damokon, Gyimesbükkön, Hollóban, Lóvészen, Salamáson, Tölgyesen, Várhegyalján, Vaslábon és Zsedánpatakon.

Csupán az olyan régi alapítású, túlnyomóan székelyek lakta községekben nem bizonyultak életképeseknek a görög katolikus felekezeti iskolák, mint Csíkszentgyörgy, Csíkszépvíz, Lázárfalva és Nagykászon, valamint Alfalu és Szárhegy.

Ezenkívül figyelemre tarthatnak számot a 20. század legelején a görög katolikus papok által összeállított hosszabb-rövidebb egyházközségi monográfiák (A szerző Damok, Gyimesbükk és Várhegyalja monográfiáját közli). Ezek mára is jelentős források maradtak.

A legbővebb, a legtöbb adatot tartalmazó, a jeles parókus és esperes, Elie CÂMPEANU által írt várhegyaljai (Várvíz, ma Subcetate) monográfia.³³ A Várvízről készített munka – még ha több kitételével nem is érthetünk teljesen egyet – az akkori időkhöz képest jeles teljesítmény. Kifogásoljuk mindjárt az elején azt, miszerint Várhegyalja helynevei legnagyobb részét szláv és román eredetűek. A román helynevek, úgy véljük, legalább részben késői keletkezésűek lehetnek. Alapos nyelvészeti kutatómunkára lenne szükség ahhoz, hogy tudományosan megalapozott képet kapjunk a község helynévanyagáról. Ha nem nyomdahiába, téved akkor is E. CÂMPEANU, amikor azt írja, hogy Remete 1658-ban még nem

³¹ ENDES Miklós: *Csik-, Gyergyó- Kászonszékerek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*. Budapest, 1938. 266. – MOL Budapest, 142. 45779-es mikrofilm, 306 – 313.

³² BOAR, Liviu: *i. m.* 322 – 326.

³³ BOAR, Liviu: *i. m.* 336 – 383.

létezett. Gyergyóremete a 16. század első felében alapított székely település. A gyergyói ȚEPES és ȚEPELUȘ nevéek sem Vlad Țepes katonáiként vetődtek erre a vidékre, hanem a 17. sz. végén fogaraszöldi bevándorlókként kerültek ide.³⁴ Abszurdba hajlónak véljük az esperes azon állítását, hogy az 1350–1437 közötti időszakban a Székelyföldön román kenézségek léteztek.

Méltányolni kell viszont Elie CÂMPEANU tollforgató munkásságában azt, amit a csángókról ír: „Ugyancsak székely eredetűeknek kell tartani az ún. csángókat, mind a Tatros völgyében élőket, mind a moldvaiakat. Ezek az utóbbiak a régebbi eredetűek, moldvai uralkodók által előjogokkal felruházottak voltak.” Számuk, folytatja az esperes az „erdélyi székelyek révén nőtt, [...] azok révén, akik az üldözések elől kényszerültek elmenekülni – Moldva vendéglátó földjére”.³⁵ Ez a meghatározás nagy vonásokban egybeesik Zöld Péter plébános véleményével,³⁶ bár ma a csángókról többnyire árnyaltabb jellemzést tudunk megfogalmazni. Furcsa módon Liviu BOAR ezt a nézetet könyve törzsszövegében nem idézi.

Az esperes majdnem fején találja a szöveget, akkor is, amidőn arra a következtetésre jut, hogy a gyergyószéki román falvak a Habsburg-hatalom erdélyi megszilárdulása után stabilizálódtak. Pontosítjuk. Vaslábot kivéve, amely a 17. században létesült, minden csíkszéki román település 18. századi alapítású. Egyetérthetünk ebben is vele: az említett települések kialakulásában a szárhegyi LÁZÁR nevű székely arisztokrata családnak volt a legnagyobb szerepe. A már korábban, éspedig az 1600-as években alapított Vaslábban kívül a Lázárok létesítették Várhegyalját és legalább részben Békást. A Lázárok és más földesurak, írja a monográfia szerzője, a használatba adott havasi legelőért és kaszálóért kevés bért kértek kezdetben. Néhány krajcárt, egy huszast, majd évente 1–2 fiasjuh-taxát.

A madéfalvi veszedelem után, így tudja E. CÂMPEANU, a román (és más) telepéseket állami adó fizetésére kötelezték. A Lázárok Vaslábot 1750-ig sikerrel mentették az állami adó fizetése terhétől.³⁷

Felróható a szerzőnek, hogy nem lép fel azzal az igénnyel, hogy munkáját egy tágabb történeti-földrajzi kontextusba helyezze: egyfajta román /görög katolikus/ lokális adatbázist ír, szenvedéstörténeti kicsengéssel. Nem tér ki egy mondat erejéig sem arra az evidenciára, hogy a térség többségi székely lakossága is ko-

³⁴ SZŐCS János: *A románok megtelepedése, román falvak kialakulása...* 106. Az előbbi tanulmányról Liviu BOAR azt állítja, hogy „partizán munka” (vagyis nem pártatlan), amely teljesen elüt az általános felfogástól. Miért lenne kivétel, hiszen részben hasonló adatokat tárt fel Elie CÂMPEANU és Teodor CHINDEA is, a magyarok közül pedig TÓTH I. Zoltán, SZABÓ T. Attila? Lásd: még I. I. RUSSU: *Românii si secuii...* i. m. 55, 59, 115. Russu elismeri, hogy számos székelyföldi helynév szláv eredetű, de a szláv–román (slavo-roman) kifejezéssel enyhíti a tényeket.

³⁵ BOAR, Liviu: i. m. 393.

³⁶ *Páter Zöld*. Csíkszereda, 2002. 51, 69.

³⁷ BOAR, Liviu: i. m. 362, 367. Vö.: SZŐCS János: *A románok megtelepedése, román falvak kialakulása...* 108–109.

moly gazdasági problémákkal küszködött. BOAR könyvéből a gazdag székely föld-birtokos *versus* a szegény elnyomott román jobbágy teljességgel korszerűtlen kliséje rajzolódik ki: „... az elnyomott román népesség 1848-ig jobbágysorban volt, majd gazdasági függőségbe került a korábbi földtulajdonosokkal szemben”.³⁸

Gyakran idézi a két világháború közötti román történetírókat, akik a kor emberei, tendenciózusan fogalmazzak. Gyakorlatilag velük mondatja ki amit ő nem ír le, pl. „elszékelyesített régiók” (Sabin OPREANU), vagy „az idegenek által uralt Erdély” (Nicolae IORGA). Meglátásunk szerint nem csak a szakmának ír, az érzelmi húrok pengetésével egy szélesebb közönséget céloz meg. Noha a szerző általában árnyaltan fogalmaz és tárgyyszerűsége törekszik – többek közt ebben látjuk az újszerűségét – ő maga sem mentesül néhány régi beidegződéstől. Az első világháborút „a román nép újraegyesítéséért folytatott háború”-nak nevezi³⁹, vagy máshol „az összes román provincia” szintagmát használja, melybe Erdélyt is beleérti⁴⁰. Ezek enyhén szólva történelmietlen és divatjamúlt kifejezések.

Teljesen aránytalan a román és a magyar történeti irodalomból vett idézetek száma. Magyar nyelvű bibliográfiát ugyan megjelöl, de a lábjegyzetekben a statisztikákon és törvényeken kívül csupán elvétve találunk magyar nyelvű hivatkozást. Teljesen mellőzve van a Kolozsvári Állami levéltárban levő magyar nyelvű, vonatkozó forrásanyag.

Helyénvalónak tartjuk röviden kitérni a formai észrevételekre. Annak ellenére, hogy Liviu BOAR jól ismeri a magyar nyelvet és a magyar paleográfia egyik legjobb román szakértője, nem merült fel benne az igény, hogy megfelelő színvonalú korrektúrát végezzen vagy végeztessen: a 24 címből 19 hibásan jelenik meg, szerzők neveiben és könyvcímekben egyaránt hemzsegnek a helyesírási hibák.

A kötetet alacsony színvonalú szerkesztői munka jellemzi: másfeles sorközel ma már nem szoktak tudományos munkát kiadni, a táblázatok jó része primitív szerkesztésű, nehezen használható. A közölt fényképfelvételek kétségteljesen hasznosak és szemléletesek, azonban megjegyezzük, hogy a 405. oldalon reprodukált két ORBÁN Balázs-fénykép felirataival szemben kétségeink vannak. A felsőről nem tudjuk, hogy kiket ábrázol, az alsó azonban biztos, hogy a gyimesi csángók csoportképe.⁴¹

³⁸ BOAR, Liviu: *i. m.* 166

³⁹ Uo. 91.

⁴⁰ Uo. 104.

⁴¹ Lásd: ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása*. II. Pest, 1869. 79. – Uő: *Székelyföld képekben*. Bukarest, 1971. 86. fénykép – *Orbán Balázs összes fényképe a Székelyföldről*. Budapest, 1993. 78–79.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a székelyföldi, így a Csík megyei románság történetének, múltjának kutatásában, bemutatásában, Liviu BOAR munkája, legalábbis európaibb hangvételében mindenképpen előrelépés, de ez az előrelépés csak fél lépést jelent, mert a témakör sarkalatos kérdéseiben ő is megmaradt a régebbi és újabb kutatók, vizsgálódók évszázados reflexeinél, dohos jelszavainál.

SZÓCS János

Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda
miko@csszm.ro

GYARMATI Zsolt

Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda
miko@csszm.ro; gyarmatiz@yahoo.com

GYARMATI ZSOLT

**A CSÍKI SZÉKELY MÚZEUM KÉT ESZTENDEJE:
2004-2005****Kiállítások – rendezvények – kiadványok****1. Kiállítások****Állandó kiállítások**

- A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely – emlékkiállítás
- Csíki egyházművészet (középkori és koraujkori szakrális falfaragványok, oltárképek)
- Hargita megye állat- és növényvilága
- Régészeti emlékeink
- Restaurált és tisztított fegyverek
- Nagy Imre festészete
- Hagyományos népi mesterségek Csíkban – néprajzi alapkiállítás
- Borvízmúzeum – Tusnád (közös a Csíki Természetvédő és Természetjáró Egyesülettel)

Időszakos tárlatok**2004**

- Márton Áron emlékkiállítás (Csíkszereda-Budapest-Eger együttműködés)
- Kéregedény-kiállítás (Biró László, Eger – Hargita Megyei Kulturális Központ – Csíki Székely Múzeum)
- A csíkszeredai jégkorong 75 éves történetéből (Csíkszereda Önkormányzata – CsSzM)
- Egyéni képzőművészeti tárlat (Siklódi Zsolt – Sántha Csaba)
- Fotóművészeti tárlat (CsSzM – Debreceni Déri Múzeum együttműködés)
- Megyei képzőművészeti tárlat (CsSzM – HMKK)
- Nemzetközi fotóművészeti tárlat (CsSzM – HMKK)
- Rákóczi-emlékhelyek a Kárpát-medencében (CsSzM – Magyar Emlékekért a Világban Közhasznú Egyesülettel)
- Textilművészeti kiállítás (Görbe Éva, Szatmárnémeti – HMKK – CsSzM)
- Egyéni képzőművészeti tárlat (Erőss István – CsSzM – Csíkszereda Önkormányzata)
- Bács-Kiskun megye képekben (CsSzM – Bács-Kiskun Megyei Múzeum együttműködés)
- Széki építészet (Wagner Péter – CsSzM – *Művelődés*, Kolozsvár)

- Műemlékek Zala megyében és Zalaegerszegen (Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága)
- Restaurált és tisztított fegyverek (A Csiki Székely Múzeum állandó kiállítása)

2005

- Miseruhák a századfordulón (Válogatás felső-háromszéki, gyergyói és csíki plébániák gyűjteményeiből)
- Húsvéti írott tojások (Bércziné Szendrő Csilla esztergomi népi iparművész kiállítása)
- Gy. Szabó Béla jubileumi kiállítás (1905–2005)
- Kiállítás Debreczeni László rajzaiból; könyvbemutató: *Debreczeni László, Erdély vándorgrafikusa*
- *Egyszer volt, hol nem volt*. A csíkszeredai Csipike Napközi Otthon a '70-es években működött festőkörének kiállítása
- *Elfeledett rongybabák*
- A csíkszeredai művészetpedagógusok évi kiállítása
- A Művészeti Líceum végzős diákjainak kiállítása (képzőművészet, építészet)
- *Mátéffy Eszter és Dobos Attila fotókiállítása*
- Szász Endre életmű-kiállítás
- Lélek - Tér - Kép. *Hogyan láthatta Nyilas Misi és Hitves Zsuzsika a korabeli Debrecent?* (A Déri Múzeum vendégkiállítása)

2. Programok - Rendezvények

Országos szintű konferenciák

- „A jelenkor története a múzeumokban” (házigazda, szervezés)
- A Szabadtéri Múzeumok Országos Szövetségének Évi Közgyűlése (házigazda, szervezés)
- III. Erdélyi Magyar Régészeti Konferencia (CsSzM - Pósta Béla Egyesület - Mikó Ferenc Egyesület)

Helyi jellegű rendezvények

- www.ezistudas.zs - Művelődéstörténeti előadássorozat a zsögödi Nagy Imre Galériában (folyamatosan)
- Régizene-fesztivál (társszervezőként)
- Ijászat, lovaglás, lovaskocsizás
- Játzóház (kézműves foglalkozások gyerekeknek)
- Nemzetközi denevér-éj (ismertetés, detektorozás)
- Hadnagy Árpád gitárművész előadóestje

- Misztrál koncert
- Juvenalis koncert
- Vesztergám Miklós tárogatóművész előadóestje
- Tiberius kvartett szimfonikus koncert
- Városnapok (társszervezőként)
- Hamulett-produkció (A temesvári Csíki Gergely Színház színművészei)

Könyvbemutatók

- *Ferences lelkiség a Kárpát-medencében. I-II.* (konferencia-kötet)
- Iancu Laura - Benedek Katalin: *Magyarfalusi emlékek*
- Bilibók Ágoston: *A Csíkszereda - Gyimesbükk vasút története*
- Szócs János: *A Mikó-vár története*

3. Kiadványok

- *Múzeumi séták* (képeslapgyűjtemény)
- *A Csíki Székely Múzeum gyűjteményei* (múzeumismertető)
- *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve - 2004*
- *Restaurált és tisztított fegyverek* (kiállítás-katalógus)
- *Székelyföldi múzeumok* (ismertető füzet - társszerkesztőként)
- Szócs János: *A Mikó-vár története*
- *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve - 2005*
- 27-féle képeslap kiadása

GYARMATI Zsolt

Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda
miko@csszm.ro; gyarmatiz@yahoo.com

A KÖTET MUNKATÁRSAI – AUTHORS – AUTORII VOLUMULUI

DR. BÁRTH János néprajzkutató, muzeológus, múzeumigazgató
Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Szervezete
Kecskemét
kecskem1@axelero.hu

BENEDEK Éva okl. papírrestaurátor
Csíki Székely Múzeum
RO - 530132 Csíkszereda, Vártér 2.
benedek.eva@freemail.hu

BOTÁR István régész, muzeológus
Csíki Székely Múzeum
RO - 530132, Csíkszereda, Vártér 2.
botaristvan@yahoo.com; botar@csszm.ro

CZAGÁNY Zsuzsa zenetörténész, kutató, tudományos főmunkatárs
MTA Zenetudományi Intézete
Budapest
czagany@zti.hu

EGYED Ákos történész, akadémikus,
a Debreceni Tudományegyetem címzetes professzora, az EME elnöke
Erdélyi Múzeum-Egyesület
Kolozsvár
titkarsag@eme.ro

DR. FERENCZI István (1921–2000) régész
közlője:
FERENCZI Géza történész, ny. tudományos kutató
RO - 535600 Odorheiu Secuiesc - Székelyudvarhely
Str. Constructorilor - Építők utcája nr. 17/11. sz.

GIDÓ Csaba történész, PhD-hallgató
Janus Pannonius Tudományegyetem
Pécs
gcsasoka@excite.com

GYARMATI Zsolt történész, doktorandusz, múzeumigazgató
Csíki Székely Múzeum
RO - 530132 Csíkszereda, Vártér 2. sz.
miko@csszm.ro; gyarmatizs@yahoo.com

MARA Zsuzsanna festőrestaurátor művész
Csíki Székely Múzeum
RO - 530132 Csíkszereda, Vártér 2.
zsuzsamara@yahoo.com

MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert történész, tanársegéd
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Piliscsaba
mednorbert@citromail.ro

MUCKENHAUPT Erzsébet könyvtörténész, kutató, muzeológus
Csíki Székely Múzeum
RO - 530132 Csíkszereda, Vártér 2.
merzsebet@freemail.hu

NAGY Márta egyetemi hallgató
am980625@freemail.hu

NÉMETH György segédlevéltáros
Magyar Országos Levéltár,
Budapest
nemeth.gyorgy@mol.gov.hu

PAPP Ágnes zenetörténész, kutató, doktorandusz
Budaörs
apapp@axelero.hu

RICHTER Pál PhD, zenetörténész, kutató
MTA Zenetudományi Intézet
Budapest
richter@zti.hu

Dr. ROZSONDAI Béla tudományos kutató
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
H - 1245 Budapest, Pf. 1002
rozsondaib@vax.mtak.hu

SZÓCS János történész, muzeológus
Csíki Székely Múzeum
RO - 530132 Csíkszereda, Vártér 2. sz.
miko@csszm.ro

Felelős kiadó: Gyarmati Zsolt, a Csíki Székely Múzeum igazgatója
Tipográfia, nyomdai előkészítés: Gutenberg Műhely, Csíkszereda
Nyomdai munkálatok: F&F International, Gyergyószentmiklós

ISSN 1841-0197

